

K269.152
3

ՁՁՁՁՁՁՁՁ

ბ. დანხნიშვილი

მეშაქარი

(1885 - 1915)

5457

ფონდისი

1934

K 269.152
3

საქართველოს
ბიბლიოთეკის
საქართველოს
ბიბლიოთეკა

კორექტ. და გამოშვ.—არ. სიხარულიძე
გადაეცა წარმოებას—28/X-33 წ.
ხელის მოწ. დასაბუქდად—5/II-34 წ.
ტირაჟი—5.000

მთავლიტი—46ა
ზომა ქაღ.—62×94
სას. ფორ. ნიშნ.—40.000
შეკვეთა № 3223

ბ. ლასნიკაშვილი (1866—1933)

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ზ ა

გიორგი ლასხიშვილი უსათუოდ შესანიშნავი და შესამჩნევი პიროვნება იყო.

ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიის დამწერი, როცა ის მე-19 საუკუნის დამლევსა და მე-20 საუკუნის დამდეგს მიუახლოვდება, უსათუოდ შენიშნავს და შეამჩნევს გიორგი ლასხიშვილის პიროვნებას. ამ ორ საუკუნეთა უღელტეხილზე გიორგი ლასხიშვილი სათავეში უდგა იმ მოძრაობასა და იმ პარტიას, რომლებსაც ჩვენში ამჟამად იმრიგად აღარაფერს იხსენიებენ, მაგრამ თავის დროზე ამ პარტიასაც ამ მოძრაობაშიც თავისი სახელი ერქვა და ჩვენ საზოგადო ცხოვრებაში ერთგვარი ადგილიც ჰქონდა დათმობილი.

როგორი იყო ეს სახელი და ეს ადგილი, ამაზე ქვევით ვიტყვით. გიორგი ლასხიშვილის სამწერლო და საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზე გამოსვლა მოხდა იმ დროს, როდესაც რუსეთის იმდროინდელი იმპერია მძლავრი და ღონიერი ნაბიჯით დაადგა სამრეწველო განვითარების გზას. ნახევრად ბატონ-ყმური რუსეთი—ქვეყანა, სადაც ძალუმად ჭარბობდა სოფლის მეურნეობა, თავისთავად დაქვეითებული და პირველყოფილ იარაღ-ხელსაწყოს ამარა დარჩენილი, კანს იცვლის, იხდის ძველ სამოსელს, თანდათან ახალ ფერსა და ახალ იერს ღებულობს.

მაგრამ მრეწველობის განვითარების დაუბრკოლებლად წინ წასვლას თავისი შესაფერისი პირობები ჭირდება. მონარქიულ-ბატონ-ყმური რუსეთი საამისოდ ვერ წარმოადგენდა ხელსაყრელ პირობებს. ამ ნიადაგზე ისახება და ჩქარა ვითარდება ერთგვარი წინააღმდეგობა მთავრობასა და მრეწველობის ინტერესების წარმომადგენელთა შორის.

მაგრამ მარტო ეს როდია.

მრეწველობის გაჩენა იწვევს პროლეტარიატის გაჩენასაც, შრომისა და კაპიტალის ინტერესების ერთი-მეორეს მოწინააღმდეგე ძალებად დარაზმვას. რაც დრო მიდის ამ ინტერესთა წინააღმდეგობა უფრო და უფრო შიშვლდება, უფრო და უფრო მწვავედება.

ერთი სიტყვითა და მოკლედ,—ეს ისეთი დროა, რომელიც ძირიან-ფესვიანა ცვლის ძველი ცხოვრების როგორც გარეგნულ სახეს-ისე მის შინაარსს.

საზოგადო ცხოვრების მთავარ ძარღვად და ბერკეტად კლა, სთა ბრძოლის საკითხები ისმება.

ასეთია ეს ხანა მთელ იმდროინდელ რუსეთის სამეფოში.

მაგრამ მთლად ასეთი როდია ის ჩვენში—საქართველოში.

აქაც თითქმის იგივე ცვლილებები ისახება ცხოვრების წილში, აქაც იგივე მსვლელობა ეძლევა, იმავე გზით მიიმართება საწარმოო ძალთა განვითარება, მაგრამ საქართველო „განაპირა“ დაპყრობილი ქვეყანაა. ბატონყმობის ნაშთები აქ უფრო მძლავრადაა შემონახული და დაცული. ხიზნების მდგომარეობა იგივე ბატონის ბრძანებლობის ქვეშ დარჩენილი ყმის მდგომარეობიდან თითქმის არ განირჩევა. აქ არის შერჩენილი „დროებით-ვალდებული“ გლეხობაც.

მრეწველობის განვითარება აქ ხელოვნურად მოდუნებულია. მას აქ გასაქანს არ აძლევენ. საქართველოს არა აქვს თუნდაც ის კუდშეჭრილი და დაქუცმაცებული თვითმართველობის ორგანიზაცია, როგორცაა რუსეთის „ზემსტო“, რომელსაც ჩვენში „ერობას“ ეტყოდნენ.

ეს „განსაკუთრებული პირობები“, ცოტა არ იყოს, შლის საერთო სურათის გამოსახულებას ჩვენში და კლასთა ძალების განაწილებას თუმცა საერთოდ იმავე წესით ამყარებს, მაგრამ მათ ურთიერთობაში ვერ იძლევა ისეთ გარკვეულ დამოკიდებულებასა და განწყობილებას, როგორც შიდა რუსეთში.

თუ ოთხმოციანი წლების მეორე ნახევარს ავიღებთ, რუსეთის საზოგადოებრივ აზროვნებაში და მოძრაობაში ორ უთანასწორო კვალსა და გეზს შევიჩინებთ. ერთი მხრით მიდის ხალხოსნური მოძრაობის და აზროვნების მთავარი გეზი. ხალხოსნებს სწამთ, რომ რუსეთი განსაკუთრებული და თავისებური ქვეყანაა, რომ რუსეთში არ არის აუცილებელი და საჭირო კაპიტალიზმის მოვლენა და განვითარება, რომ რუსული სასოფლო „ობშინა“ უკვე შეიცავს იმ მარცვალს, რომელზედაც შეიძლება ტანი იყაროს მომავალმა სოციალისტურმა საზოგადოებამ. მაგრამ ასეთი შეხედულება და ამ შეხედულებაზე დამყარებული სამოქმედო პროგრამა ამაჟამად უკვე ერთგვარი ექვის ქვეშაა დაყენებული. არიან შეურყეველი ხალხოსნები და მათ სრულად და უცვლელად სწამთ ის, რაც საზოგადოდ სწამდათ იმთავითვე ხალხოსნებს, მაგრამ იმავე ხალხოსანთა წრეში გამოჩნდა ერთი წყება ხალხი, რომელიც უკვე სხვანაირი პრაქტიკულ მიზნებსა და ამოცანებს ისიხავს.

მოკლედ „ხალხოსნების“ „ნაროდნიკების“ მთლიანი ჰანაკი ორ ნაწილად იყოფა: ერთ მხარესაა „ჩერნი პერედელი“, მეორეზე ნაროდნაია ვოლია „ჩერნი პერედელი“, თითქმის ისევე ძველ გზას ადგია, სამეციგროდ „ნაროდნაია ვოლია“ - ში უარყოფილია „ხალხში სიარული“

და მშვიდობიანი ქადაგება. აქ უკვე პოლიტიკური ბრძოლის სა-
 კიროებაა წინ წამოწეული, მშვიდობიანობის ნაცვლად ბომბებითა და
 დინამიტით გამოსვლა არის აღიარებული, როგორც სამოქმედო პრო-
 გრამის მთავარი მუხლი, ტერორი მიჩნეულია როგორც პოლიტიკური
 ბრძოლის მთავარი იარაღი.

მეორე კვალი, მეორე გეზი ჯერ კიდევ სუსტია, როგორც სუს-
 ტია და მცირერიცხოვანი თვით კლასი, რომელსაც ის ემყარება.
 ჩვენ მარქსიზმს ვგულისხმობთ, რასაკვირველია; მარქსიზმს, რო-
 მელიც სრულებით არ აპირობდა ხალხოსნური „ობშჩინის“ დაიმე-
 დებით და კაპიტალიზმის წყველა-კრულვით კაპიტალისტური უბე-
 დურების გაქრობასა და მოსპობას.

„—კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში გამოიწვევს სამრეწ-
 ველო პროლეტარიატის განვითარებასა და მისი მჭიდრო მებრძოლ
 ძალად შეკავშირებას. სწორედ პროლეტარიატი, სამრეწველო ცენ-
 ტრებში თავმოყრილი და მებრძოლ ლეგიონებად დარაზმული, წესს
 აუგებს კაპიტალიზმს.“

ასეთი იყო მარქსისტების მსჯელობა.

აი, ეს დროა, როდესაც ახალგაზრდა ლასხიშვილი ამთავრებს
 სწავლას ქუთაისის გიმნაზიაში და უმაღლესი ცოდნის მისაღებად
 რუსეთს მიემგზავრება. ლასხიშვილი ოდესის უნივერსიტეტში მიი-
 ღეს.

თავის მოგონებებში ლასხიშვილი ცოცხლად და თითქმის მხა-
 ტვრულად აგვიწერს იმ დროს, რომელიც მან გაატარა ქართულ სა-
 თვისტომოში. პირველი ორი წელიწადი ისე გასულა, რომ ლასხი-
 შვილი არ დაახლოვებია იმდროინდელი ახალგაზრდობის საიდუმლო
 წრეებს.

ბოლოს ესეც მოხდა, ლასხიშვილი ხალხოსანთა წრის წევრი
 შეიქნა, მაგრამ... საესებითა და მთლიანად, როგორც ჰვავს, ის არა-
 სოდეს არ ვაპყობია ხალხოსნების გეხს.

ლასხიშვილი ასე ამბობს ამის თაობაზე:

„—მე არასოდეს არ დამევიწყებია, არც შემეძლო დამევიწყე-
 ბია, რომ მე მეფის მთავრობის მიერ დაპყრობილი და დაჩაგრული
 ქვეყნის შვილი ვიყავ, რომ სწორედ ამიტომ მე პირველ და უწინა-
 რეს ყოვლისა ჩემი ერისა და ქვეყნის განთავისუფლების მიზანი და
 ამოცანა არ უნდა გამეშვა ყურადღებიდან.“

მით უმეტეს არ მოსწონდა ლასხიშვილს მარქსიზმი, მისი საერ-
 თაშორისო სოლიდარობისა და კლასთა ბრძოლის თეორია; ამიტომ

მაც იმთავითვე შეიძულა მან მარქსიზმი. ჩვენ იმას ვერ გამოუდგებით, თუ რა დროს მოხდა სახელდობ ეს აზრები წლისა თუ თვის ჩვენებით, ჩვენთვის ისიც საკმარისია გავიხსენოთ და აღვნიშნოთ, რომ, გ. ლასხიშვილი მთელი თავისი საზოგადო და სამწერლო ასპარეზზე მუშაობის მანძილზე ერთი მთავარი მოძულარი იყო მარქსიზმის, იყო დაუცხრომელი მებრძოლი მარქსიზმის წინააღმდეგ.

ამაზე შემდეგ, ჯერ კიდევ ლასხიშვილის ხალხოსნურ წრეში ყოფნის ამბავს დაუბრუნდეთ.

არც ხალხოსნებში ყოფილა ლასხიშვილი ურყევი და მაგარი მორწმუნე იმ აზრების, რასაც ხალხოსნები ქადაგობდნენ და აღიარებდნენ. ხალხოსნების პოლიტიკური რადიკალიზმი ლასხიშვილისათვის უფრო სიტყვის დასამშვენებელი ბარაქა იყო, მას ბევრად უფრო პრაქტიკული ზომები და ამოცანები აინტერესებდა, რომელიც „ქართველ ერს“ გამოიყვანდა თუ თავისუფლების ასპარეზზე არა, ასწევდა მას იმ სიმალემდე მაინც, რომ რუსეთის შიდა-ნაწილებს გათანასწორობოდა.

არ ვიცი, ყოველ შემთხვევაში ავტორი ამის შესახებ ბევრს არაფერს ამბობს, სხვა წყაროები კი ჩვენ არ მოგვეპოვება, თუ რამდენად ნაყოფიერი იყო სტუდენტი—ლასხიშვილის მოღვაწეობა იმ წრეში, რომელსაც ის დაუახლოვდა. ვიცი, მხოლოდ ის, რომ პოლიციამ ჩქარა ამ წრის კვალს მიაგნო და სხვებთან ერთად ლასხიშვილიც დააპატიმრეს.

დიდი სასჯელი თავდაპირველად ამ საქმის გამოისობით არავის შეხვედრია. თვით ლასხიშვილს კი ის აკმარეს, რომ ეტაპით გამოისტუმრეს საქართველოსაკენ, თუმცა ეტაპით მოგზაურობა შუა-გზაზე თავის ხარჯით წასვლაზე შეუტყვალეს.

ლასხიშვილი ისევ თავის ქუთაისს ესტუმრა.

ეს იყო, აქედან უნდა შედგომოდეს ის დამოუკიდებლად საარსებო გზის გაყოლას.

და, აი, აქ რა მოხდა!

ახალგაზრდა, ცხოვრებასთან ბრძოლაში ჯერ კიდევ მოუტეხავი და მოუთელავი ლასხიშვილი, თავისებურად, მაგრამ მაინც ბრძოლისა და წინააღმდეგობის კაცი, ეს ესაა ციხიდან გათავისუფლებული და, მაშასადამე, მებრძოლის სახელით დაჯილდოებული ლასხიშვილი, ერთბაშად და ხელიერობირად იცვლის ხასიათსა და გუნებას.

ქედმაღლობის წინ თავმდაბლობა, ამაყობის ნაცვლად მოკრძალება და მოწიწება.

ნუ დაძრახავთ! მისი საქმე ჯერ კიდევ არ გათავებულა. ვინ იცის, რა თვალთ შეხედავს ამ საქმეს შინაგან საქმეთა სამინისტრო? ამიტომ საჭიროა გავლენიანი პირების (და რაც შეიძლება მეტი!) გაცნობა და დაახლოვება, რომ როგორმე და რამენაირად შეაფრდომონ მისი თავი „ნამესნიკს“, რომელსაც, რასაკვირველია, „ყველაფერი შეუძლია“.

მარტო ესეც არ კმარა.

ვთქვათ, რომ არაფერიც არ უქნეს, სრულებით დაანებეს თავი. თავის რჩენა ხომ საჭიროა, ჯამაგირისა და ადგილის გაჩენა, ხომ აუცილებელია?

ადგილიც გამოჩნდა!

სათავად-აზნაურო ბანკში „შემფასებელი“-ს ადგილი შეიქნა თავისუფალი. სახელი თუმცა ბევრი არაფერი, სახრავი კი ჩინებული ახლანეს ამ ადგილს, მაგრამ ამ ადგილზე ბევრია მიგეზებული. ვის არ ენატრება გემრიელი ლუკმა, ვის არ ეხალისება მისი ხელში ჩაგდება?

სხვებთან ერთად ბედის საცდელად ლასხიშვილიც შეუდგა სამზადისს.

შეიქნა მომხრეების შოვა, „პარტიის“ მოწყობა და პოზიციების გამაგრება.

სხვათა შორის, სათავად-აზნაურო ბანკში ისეთი ადგილის მისაღებად, როგორც იყო შემფასებლის ადგილი, საჭირო იყო საბუთის წარდგენა იმის შესახებ, რომ ადგილის მსურველს, ვითარცა თავადს თუ არა, აზნაურს მაინც, ჰყავდა ამდენი-და-ამდენი ყმა.

ლასხიშვილი გვარად აზნაური იყო, მაგრამ ყმების საბუთის შოვა ძლიერ გაუჭირდა ამ ბანკში ალაგის შოვას მოწყურებულ ახალგაზრდას. ბოლოს მან ამ სიძნელესაც გაართვა თავი, იშოვა საბუთი ყმის შესახებ.

აჯობა ლასხიშვილმა ყველა თავის მოქიშპებებს.

სათავად-აზნაურო ბანკი, ბანკი დაარსებული იმ განზრახვით, რომ ისედაც უმიწაწყლოდ „გათავისუფლებულ“ გლეხობას არ მისცემოდა მიწის შექმნის საშუალება, რომ მამული თავად-აზნაურობას არ გამოსცლოდა ხელიდან, ბანკი, რომელიც დაარსებული იყო იმ თანხებით, მთავრობამ რომ აღროვა თავად-აზნაურობას და თვითონ კი ამ ფულს „ვიკუპნიე პლატეის“ სახით გლეხებს აძრობდა ზურგიდან—აი ის სივანე, სადაც ჰპოვა მყუდრო ნავთსაყუდარი ახალგაზრდა ხალხოსანმა, ყოფილმა სტუდენტმა, ესაა მთავრობის საწინააღმდეგო მოქმედებისათვის ციხიდან გამოშობილმა ლასხიშვილმა.

„—სირცხვილით ვიწოდით!“ ამბობს, როცა ამ თავის ამბავს გვიყვება, გიორგი ლასხიშვილი, ძნელია ამის დაჯერება! სირცხვილს რომ ასე შეეწუხებია და დაეწვა, მაშინ ის სრულებით არ გაეკარებოდა ამ საქმეს, მაგრამ ის არამც თუ გაეკარა, კიდევ შეიშნო და შეეთვისა ამ თავის ახალ საქმესა და ხელობას.

მაგრამ აქ ერთმა მოულოდნელმა გარემოებამ გამოჰკრა ხელი. შინაგან საქმეთა სამინისტროში ქალაქში სტუდენტი ლასხიშვილის შესახებ იმდენი იჩინა, სანამ არ მიადგინა, სადაც „ჯერ იყო“, იქედან კი მოვიდა ფიცხელი განკარგულება ლასხიშვილის დატუსაღებისა და დასავლეთ ციმბირის ერთ შორეულ კუთხეში გადასახლების შესახებ.

თვითმპყრობელობა რომ ისეთი უტვინო არ ყოფილიყო, ასე „უპრაგონოდ“ არ ვააცემბირებდა ის ამ ახალგაზრდას, რომელიც, შეიძლება არასოდეს არ ყოფილა მაინცა და მაინც მთავრობასთან შეურიგებელი ბრძოლის დაწყების გუნებაზე, მით უმეტეს ახლა, როდესაც ეს მყუდრო და თბილი ალაგი იშოვა.

ამის გარკვევასა და გამოძიებაში არავენ შესულა.

როდესაც ლასხიშვილი ამ თავის შორეულ წარსულის ამბებს იგონებს, როცა ის თავის ცხოვრების სარბიელის შეთავსებისას სწერს მოგონებების ამ სტრიქონებს, ის თავს გერ იკავებს და სიმწრით კითხულობს:

„— რატომ, რატომ მარგუნეს ასეთი მძიმე სასჯელი?“

ნართლაც-და, რატომ?

უსტ-კამენოგორსკში დაუთქვეს ბინა ლასხიშვილს.

ჯერ ისედაც სათუო ხალხონობა ლასხიშვილის ციმბირის ამ შორეულ კუთხეში სრულებით ვახუნდა და ფერი დაეკარგა. საგულისხმოა განსაკუთრებით ლასხიშვილის მემუარების ის ადგილი, სადაც ის თავის ციმბირში ყოფნის დროინდელ აზრთა ევოლუციას მოგვითხრობს.

გამოვიდა გ. პლენხანოვის წიგნი: „ჩვენი უთანხმოებანი“ („Наши разногласия“) ვინ იცის, რა გზითა და რა საშუალებით ჩაუვარდათ ეს წიგნი უსტ-კამენოგორსკის გადასახლებულებს ხელში. წიგნი, როგორც ჰგავს, ყველას დიდი ინტერესით წაუკითხავს და წიგნის შინაარსს დიდი კამათი და მითქმა-მოთქმა გამოუწვევია გადასახლებულებს შორის.

პლენხანოვი მომავალი რევოლუციის წინამძღოლად და მეთაურად პროლეტარიატს სახავდა.

— რატომ? განა გლახკაცობა მუშებზე უკეთეს მდგომარეობაში იმყოფება? განა გლახობა უფრო რიცხვად მრავალი არაა?

აი, რა მოსაზრებები წამოაყენეს ხალხოსნებმა პლენხანოვის წინააღმდეგ. მათ არ ესმოდათ თუ რა დიდი განსხვავება იყო, მართლაც-და მუშასთან შედარებით უფრო გატყავებულსა და გაჭირვებულს, მაგრამ, თუნდა ერთი ფანჩხა, კერძო საკუთრების პატრონ გლახსა და ყოველგვარ კერძო საკუთრებას (გარდა თავის სამუშაო ძალისა, რასაკვირველია!) მოკლებულ მუშა-პროლეტარს შორის?

ეს არ ესმოდათ ხალხოსნებს, ეს ვერ გაიგო ვერც ლასხი-შივილი.

„თავისიანებთან“ კი ლასხიშივლს ძველთაგან ეროვნული საკითხი ვერ შეეთანხმებია.

„ეროვნებათა თვითგამორკვევა“, მართლაც, რომ არ იყო ნათელი შინაარსით „გამოკვეთილი პოლიტიკური ლოზუნგი. მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა ამ ლოზუნგის ლენინური გაგება „თვითგამორკვევა სრულ ჩამოშორებამდე და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს დაარსებამდე“.

რაც დრო მიდიოდა ეს გათიშვის მიზეზები არ ისპობოდა, პირიქით უფრო და უფრო მწვავდებოდა. უფრო და უფრო მეტი საკითხები გადავიდა სადაო და საკამათო საკითხების სიაში. ბოლოს, განსხვავება და უთანხმოება იმდენად გაიზარდა, რომ უკვე აღარ შეიძლებოდა ხალხოსნობის საზღვრებსა და ჩარჩოებში ჩატევა. საჭირო შეიქნა ახალი მსოფლმხედველობის, ახალი მრწამსისა და მიმართულების შემუშავება.

თავდაპირველად ეს მსოფლმხედველობა ერთობ ბუნდოვანი და უფერულია. აქ უკიდურესი რადიკალიზმი ბრძოლის საშუალებათა შერჩევაში (ტერორი), ადვილად ეგუება უბრალო ლიბერალურ ღონისძიებებს „მთელი ხალხის“, „მთელი ერის“ მიმართ. რასაკვირველია, აქ კრინტიც არ არის დაძრული კლასობრივ დაყოფასა და კლასობრივ ინტერესების სხვადასხვაობაზე. საზოგადოდ ამ სახელდახელოდ შორი-შორს დაღამებულ სამოსელს ჩინებულად აჩნია ამკარა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური ზრახვების მუქი ზოლები.

მისი პატრონისათვის, ალბად, ეს ბუნებრივიც იყო.

მარქსიზმი სრულებით უცხო და გაუგებარი რამ მცნება იყო ლასხიშივილისათვის, ხალხოსნური მიმართულებაც აღარ ჭრის მას თვალს, არ იტაცებს მის გრძნობებს; ლასხიშივილი ახალ გზას ეძებს. ის ვერ პოულობს ამ გზას, მაგრამ ის უამისოდაც იოლად მიდის. საშუალო ლიბერალური კულტუროსანი მოსაქმე ზოგიერთ ძველი

ხალხოსნური სიტყვა-პასუხიდან შემორჩენილი გამოთქმებით—აი ასეთია ციმბირიდან ჩამობრუნებული ლასხიშვილი.

რა დახვდა მას იმ-ჟამად საქართველოში?

აქ ერთი მხრით არსებობს და მოქმედობს ევრედ-წოდებული „მოწინავე“ ინტელიგენცია თავად-აზნაურობის წრიდან გამოსული. მას ჩინებულად აქვს შეგნებული, რომ „მამულს“ ახლა სხვანაირი „სამსახური“ ესაჭიროება, მან იცის, რომ ცხოვრება ახალი გზით მიიმართება, რომ თავად-აზნაურობა ძველის უკან გამოკიდებით თავს ვერ გადაირჩენს, რომ საჭიროა დროისათვის ალღოს აღება და ახალ პირობებთან შეგუება, ხოლო თვით თავადაზნაურობა, როგორც „ქეყნის მარილი“ და „ერის წინამძღოლი“ მაშინ შეასრულებს თავის „პალალ დანიშნულებას და მოწოდებას“, როდესაც ამ „ახალ გზას“ დაადგება.

ამ წრეში, ამ ბანაკში ცნობილი მოღვაწე და მწერალი ილია ჭავჭავაძე მოქმედობს და მეთაურობს, მისი თანამებრძოლნი გაზეთ „ივერია“-ს ვარშემო იყრიან თავს.

მაგრამ არსებობს კიდევ წრე ევრედ-წოდებული „მესამე დასი“ ეს მარქსისტული მოძღვრების მიმდევართა წრეა. მათი სამოქმედო ასპარეზი იგივე და იმგვარია, როგორც რუსეთში ლეგალური მარქსისტების. მათი მარქსიზმი მოშინაურებული მარქსიზმია, საქმაოდ „შელამაზებული“ და იმზომამდე შეკვეცილი, რომ მეფის ცენზურის ნემსის კურწში გაძრომას ადვილად ახერხებს. მათ არავითარი კავშირი არა აქვთ მუშათა უბნებში დაარსებულ რევოლუციონურ წრეებთან, რომლებიც ფართედ შლიან მარქსიზმის დროშას, რევოლუციონურ სიტყვას შეუკვეცილად ამბობენ და არა არსებულ წესწყობილებასთან შეგუებით, არამედ მისი სრული დანგრევით აპირობენ თავიანთი მიზნების განხორციელებას.

საექვეთა, რომ იმ დროს ლასხიშვილმა მუშათა რევოლუციონური წრეების არსებობის შესახებ იცოდა რამე, მაგრამ არამც თუ ასეთი წრეები, „მესამე დასის“ მოშინაურებული მარქსიზმიც მოუწინააღმდეგელი და მიუღებელი ხილი იყო ლასხიშვილისათვის.

ლასხიშვილს არჩევანი არ გაჭირვებია.

თუ მაშინ, როცა ის უფრო ახალგაზრდა ხალხოსნური ბურჟუასით უფრო გატაცებული არ დაერიდა და ბანაკში „ოცენ შჩიკის“ ადგილის ხელში ჩასაგდებად იმის მოწმობაც კი იშოვა, რომ მის ძველს ყმები ჰყავდა, რომ ის ამდენისა და ამდენი სულის მფლობელი იყო, ახლა რაღა შეუშლიდა ხელს, რომ იმავე გზით მისულიყო ბან-

კის დირექტორთან ილია ჭავჭავაძესთან და მისთვის „ივერია“-ში თანამშრომლის ადგილი ეთხოვა?

დიდი მოკრძალებითა და ბოდიშით მიადგა კარზე ლასხიშვილი ცნობილ მწერალს და უფრო ცნობილ ბანკირს. სადაო ბევრი არაფერი ყოფილა. ლასხიშვილი „ივერია“-ს თანამშრომელი შეიქნა. არის მათ შორის ზოგიერთი შეუთანხმებელი საკითხი, მაგრამ „ივერია“-ს პატრონი ფართე ბუნების კაცია, წერილმანებში გამოკიდება მას არ უყვარს. მეორე მხრით ახალი თანამშრომელიც ყადრიანი ადამიანია, იცის, სად რომელ საკითხს უნდა შემოუაროს მორიდებით.

ერთი სიტყვით, საქმე გაიჩარხა, გაზეთის პატრონიცა და მისი თანამშრომელიც ერთმანეთის კმაყოფილი არიან.

ლასხიშვილი მუშაობს, ვითარცა ერთი მთავარი თანამშრომელი გაზეთის და თავისუფალ დროს კულტუროსან მოსაქმე ადამიანის სამუშაოსა და ნოღაწეობას ანდომებს. სახალხო ლექციებზე რომელიმე საკითხის გარჩევა (მაგალითად, დედამიწა ტრიალობს, თუ მზე უვლის დედამიწას ვარშემო?), საკვირაო სკოლების მოწყობა და სხვა რამე ასეთი—აი მისი სამუშაო პროგრამა.

მაგრამ დრო მაინც მიდის.

ცხოვრების წიაღში ჩასახულ ძალთა განწყობილება ვითარდება, კლასთა წინააღმდეგობა უფრო და უფრო გარკვეულსა და გამოკვეთილ სახეს ღებულობს. ჩვენ ცხრაასიან წლების დამდეგს ვუახლოვდებით. არაა დიდი გულთმისნობა საჭირო, რომ შეატყო, რა სწრაფი ნაბიჯით მოდის და მოარღვევს ხელშემშლელ ზღუდეებს რევოლუციის აქაფებულ ნიაღვარი. დღითი-დღე კი არა წუთ-წუთად იზრდება და მატულობს მუშათა კლასის რევოლუციონური განწყობილება. ხშირია გაფიცვები; იშვიათი როდია შემთხვევები როდესაც ეს გაფიცვები პოლიტიკური მოსაზრებებით იმართება. დემონსტრაციები და მანიფესტაციები ჩვეულებრივ ამბავად გადაიქცა, მათი სათვალავი დაიკარგა.

„ივერია“-ს ბჭეთა შიგნით შეანათა ახალმა სხივებმა.

არც ილია ჭავჭავაძე, არც მისი მახლობელი თანამშრომლები მოტყუებულან.

— ცხოვრების საფუძვლები ინგრევა, რევოლუცია ხელიერთპირად მოსპობს თავადაზნაურობის გამობრუნების და მისი ცხოვრების სათავეში ჩადგომის იმედს.

ასეთია ივერიელთა აზრი და ბჭობა.

— მთავრობისაკენ! რევოლუციის წინააღმდეგ!—ასეთია მათი ლოზუნგი და ბრძოლის სათადარიგო მარიფათი.

არ იცის კაცმა, რა ალტაცებითა, თუ დაღონებით შეხვდა ლასხიშვილი მომავალი რევოლუციის უტყუარი ნიშნების გამოვლინებას, მისთვის კი ერთი რამ ცხადი შეიქნა, სახელდობ ის, რომ ივერიელთა საბედისწერო ფართხალი უაზრო და უფარვისი იყო.

ლასხიშვილს სწამდა რომ მისი „ეროვნული იდეალები“-ს (ქართველი ხალხის განთავისუფლება—) განხორციელება შეიძლება არა რევოლუციონური მოძრაობისათვის წინააღმდეგობის გაწვევით და რევოლუციასთან ბრძოლით, არამედ რევოლუციონურ მოძრაობის უკან გაყოლით, რევოლუციონურ მოძრაობის ბანაკში მოქცევით და, თუ ვინიცმბა რევოლუციამ გაიმარჯვა, მაშინ რევოლუციაში მონაწილის უფლების წარდგენით. სწორედ ისეთი ამბავი უნდა მომხდარიყო, როგორც ერთ არაკშია ნითქვამი: მხეცებმა, რომ, თურმე, დათვი მოკლეს და როცა საქმე განაწილებაზე მივიდა, საიდგანლაც კურდღელი გამოჩნდა:—მეც წილი დამიდევითო.

— შენ არაქის უნახავხარ ამ საქმეში, მოშორდი აქაურობასო — შემოძახეს თურმე მხეცებმა.

— მე ვიყავი, დათვი რომ შევაშინე, და ტყიდან რომ გამოვადე თორემ თქვენ იმას ხელში ვერ ჩაიგდებდითო— უბასუხა თურმე კურდღელმა ასეთი ფილოსოფიის კვლით აპირებდა წასვლას ლასხიშვილი და ამიტომ ის „ივერია“-ში რასაკვირველია, ველარ მოიცილდა.

ამ ნიადაგზე მოხდა ივერიელებისა და ლასხიშვილის ერთმანეთთან დაშორება.

მტრული განწყობილებით არ მისულა ლასხიშვილი „ივერია“-ს რედაქციაში და დაშორების ქამსაც მათ შორის არ გამქრალა თბილი და ტკბილი დამოკიდებულება.

ერთი კია, ამდენ ხანს რომ იოლად მიდიოდა, ჯერ-ჯერობით რომ თავის საკუთარ მსოფლმხედველობის სისტემაზე რომ არ ფიქრობდა და არც დარდობდა ლასხიშვილი, ახლა მას, ძალა-უნებურად, დაჭირდა ამ ფიქრებისა და დარდებისაკენ შემობრუნება.

ერთხელ კიდევ შეათვალა მან თავისი ძველი პოლიტიკური სამოსელის ნაფლეთები. სახარბიელო იქ ვერაფერი იპოვა. არც ის მართლმადიდებელი ხალხოსნობა, არც მისი ესერულად შეცვლილი სახე ლასხიშვილს გულს არ უხარებდა.

მუშათა კლასთან და მის პარტიასთან დაახლოვებაზე არც კი უფიქრია ლასხიშვილს.

ის და მისი რამოდენიმე მეგობარი გამომგონებლობას შეუდგნენ.

არ აჩქარებულან; თითქმის ბარე ორი წელიწადი მოანდრონენ ამ წინასწარ ძიებასა და მიგნებას. დაკვირვებამ და გამოცდილებამ ჩვენი მკვლევარები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ სოციალურ ლოზუნგებზე პირწმინდად ხელის აღება საშიში და სახიფათო ამბავი იყო. სადემაგოგოთ, ხალხის გადასაბირებლად საჭირო იყო დიდი და მდიდარი შეპირებები. ასეთი რამეთი გულუხვად დაამშვენეს ლასხიშვილმა და მისმა მეგობრებმა მომავალი თავის პარტიის პროგრამა. მთავარი კი მაინც ეს არ ყოფილა, რასაკვირველია. მთავარი და უმთავრესი „ეროვნული“ საკითხი გახლდათ. ამ საკითხის ზორბად გამოყვანისათვის ლასხიშვილმა თავის მეგობრებითურთ ბევრი ოფლი დააქციეს.

ასე და ამრიგად შეიქმნა და შეუდგა არსებობას ეგრედ წოდებული „ქართული სარევოლუციო პარტია სოციალისტ-ფედერალისტებისა“.

ვინ არის ამ პარტიის მრევლს რომ შეადგენს, ამ პარტიის რიგებს რომ ამშვენებს?

პირველ ყოვლისა აქ არ არის არც მუშები, არც გლეხები. მათ ინტერესებს რომ აქ არავენ იცავს, ეს უკვე ჩინებულად აქვს შესმენილი მუშათა კლასსაც და გლეხკაცობის ფართე მასებს. თითო-ოროლა ქარავენს დაცილებული, წამლადო, რომ იტყვიან—ისე, ამ პარტიაში შეიძლება მუშაც იყო გარეული და გლეხიც, მაგრამ ეს არ შეადგენდა არავითარ თვალსაჩინო ნაწილს ამ პარტიის გამყოლთა რიცხვიდან. ქალაქისა და სოფლის წვრილ-ბურჟუაზიული ფენები, სიღარიბის მარწუხებით გამწარებული და ამიტომ უფრო „გაბედულად“ მეტყველი და მლაღადებელი თავად-აზნაურობა. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ამ თავდაზნაურობის ის ნაწილი, რომელსაც მამულ-დედულზე უკვე სანახევროდ მაინც ხელი აქვს დაცლილი. ქალაქის წვრილი მესაკუთრეები, საშუალო და წვრილი ჩინოვნიკობა (ქართველობა, რასაკვირველია, ფედერალისტების პარტია ქართული პარტია იყო)—აი ეს მაყარი და ეს ამაღა მისდევს ჩვენი ფედერალისტების დაფა-ზურნას.

სოციალიზმის სუნიც არ გაჰკარებია ამ ახალ პარტიას, ეს მხოლოდ სადემაგოგო სამკაული იყო, რასაკვირველია. რევოლუციას კი იმდენად ეხებოდა ეს პარტია, რამდენადაც თვით რევოლუცია ეხებოდა მას, მის წიაღთა შინა თავმოყრილ ჯარსა და ჯამაათს. რევოლუციამ კი ფრიად დაურიდებელი და მეტად საგრძნობი შეეხება იცის.

ეს იყო საგარეო, საუქმიდლისოდ გამოსაწყობი ტაისაცმელი ამ მეტად გძელი და გადატყლარჭული სახელის პატრონი პარტიისათვის. პრაქტიკული საქმიდლისოდ საჭირო და გამოსადეგი პროგრამა კი გაცილებით უფრო შეკვეცილი და შეთხლებული ჰქონდათ ფედერალისტებს.

საქალაქო არჩევნებში გარევა, ბანკობიაში მონაწილეობა, აქა-იქ სადმე საოპოზიციო გამოსვლა—აი მთელი იმდროინდელი სამოქმედო ასპარეზის ფარგლები სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიისა.

მაგრამ ასეთი დაკნინებული უხოვრება არ უხდებოდა და არაფერს სასიკეთოს უქადდა „სარევოლუციო“ პარტიას „ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტებისას“, საჭირო იყო რაიმე გამახმაურება, მაგრამ ისე მაინცა და მაინც არც მწვალი დამწვარიყო და არც შამფური. ეს „სარევოლუციო პარტია“ ვაგლახად არაფერს სარევოლუციოსა და რევოლუციონურს არ ეკარებოდა ჩვენნი.

გასაგებიცაა!

აქ ეს საშიში და სახიფათო იყო, სამაგიეროდ, სრულებით ადვილი იყო საზღვარგარეთ სადმე უცხოეთში, თუნდა, ვთქვათ, ყრილობის მოწყობა. სალაპარაკოდა და სახმაუროდ ასეთი რამე პირდაპირ სულზე მისასწრები წამალი იქნებოდა.

შეიკრიბა ეს ყრილობაც!

ეს ამბავი 1904 წ. მოხდა, და დღესაც არ იცის კაცმა, რატომ ჰქვია ამ ამბავს ყრილობა. მართლაც-და, რაც იმ დროს ჟენევაში ქართველი კაცი თუ ქალი ცხოვრობდა, მგონი, ყველა მიიპატიჟეს და ბევრი მათგანი კიდევ დაესწრო ამ წვეულებას, კიდევ დასხდნენ, გუნებიერადაც იმუსაიფეს, მაგრამ ეს ქართულ პურისქამას უფრო ჰგავდა, ვიდრე რომელიმე გარკვეული სახის პოლიტიკური პარტიის ყრილობას.

ჰო, შეიძლება, ყრილობა იმიტომაც შეარქვეს ამ ამბავს, რომ მას რამოდენიმე საქართველოდან ჩასული „დელეგატი“ დაესწრო, როგორც მაგალითად, თვით ლასხიშვილი.

ამასობაში, 1905 წელმაც მოაღწია.

გასაკვირალი აქ ისაა, რომ, რაც, უფრო უახლოვდება მთელი რუსეთი (თვით საქართველოც, ვინაიდან საქართველო რუსეთის ფარგლებში და საზღვრებში იყო მოქცეული) რევოლუციის ქარიშხლის ამოვარდნას, მით უფრო ნაკლებ უნარს იჩენს ფედერალისტების პარტია მდგომარეობის გარკვევაში.

უკვე გადაიარა მთელ რუსეთზე 9 იანვრის ამბებით გამოწვეულმა პოლიტიკური გაფიცვების გრიგალმა, ბევრგან უკვე შეიარაღებული შეტაკებაც კი მოხდა. აჯანყების სუნი დატრიალდა ჰაერში. ახლა შეიძლება მხოლოდ ბრმა ვერ ხედავდეს და ყრუს არ ესმოდეს მოზღვაებული ამბების აზრი და შინაარსი.

ფედერალისტებს კი ან არ ესმით, უფრო კი განგებ ეკედლებიან შეუსმენელთა წრეს, ისინი ბრძოლას თავს არიდებენ, მიუხედავთ იმისა, რომ მათი პარტია „სარევოლუციო“ პარტია გახლავთ.

ვითარდება და ძლიერდება რევოლუციონური მოძრაობა, მაგრამ თვითმპყრობელობა თავის საქმეს წაგებულად არ თვლის, ის იარაღს არ ჰყრის, ბრძოლას თავს არ ანებებს. გარშემო გიზგიზი გაულის შემაჟულეთა სახლ-კარს—გლეხებისაგან ცეცხლ წაქიდებულებს, მაგრამ ამ ცეცხლს მალე მეორე ცეცხლიც ერთვის. იწვის გლეხების ქოხები, მთელი სოფელი ცეცხლის ალშია გახვეული. ეს დამსჯელი რაზმები „ამშვიდებენ“ და „აწყნარებენ“ სოფელ-ქვეყანას.

თითქოს გლეხკაცობის ინტერესების საგანგებოდა და საგულდაგულოდ დამცველი სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია სრულებით არ ჩანს ბრძოლის ველზე.

მემუარების ავტორი ლასხიშვილი ძალიან დიდი მორიდებითა და სიფრთხილით სწერს ამ ხანის შესახებ. აქ, მართლაც, რომ სიფრთხილე მართებთ ფედერალისტებს. რას ივარგებს, მაგალითად, იმის გახსენება, თუ როგორ ისახელა თავი ეროვნულმა ბაშიბუზუქებმა აბღუშელი შვილმა და ამილახვარმა თავიანთი შავი რაზმით, როდესაც ისინი თვით მთავრობის დამსჯელ ექსპედიციებსაც კი „სჯობნიდენ“ სასტიკობაში. ენანება, ისე ჰგავს, ლასხიშვილს ამ შავი საქმის რაინდების შესახებ შესაფერისი სიტყვის თქმა, ქება კი, ძალიანაც რომ უთქვამდეს გული, მაინც არ ეთქმის. ამიტომაც, რომ ის სრულ დუმილს არჩევს და ამ დიდ მოვლენას სრულებით არ იხსენიებს.

მარტო შავი რაზმი ხომ არ ყოფილა! შავების წინააღმდეგ საბრძოლველად, ხომ, წი თელი რაზმიც დაარსეს გლეხებმა და შეიარაღებულ მოძალადეებს კუდიტ ქვა ასროლიეს. ან ამის შესახებ, რატომ არაფერს სწერს ლასხიშვილი თავის მოგონებებში? პასუხი იგივეა, მაგრამ პირშებრუნებით: თანაგრძობის სიტყვა არ ემეტება ლასხიშვილს და, რაც არ უნდა იყოს, ყოფილი სარევოლუციო პარტიის ყოფილი მეთაურისაგან წითელი რაზმის მუშაობას აუგის სიტყვა არ ეკუთვნის.

7 ბარალაც, რომ:

„ზოგჯერ თქმა სჯობს არა-თქმასა,
ზოგჯერ თქმითაც დაშავდები!“

იცის ხანშიშესულობამ მესხიერების მოჩლუნგება. ყოველ შემთხვევაში ზოგიერთი წვრილმანი იშლება და კვალს აღარ ტოვებს; მისი გახსენება უკვე არამც თუ ძნელი, შეუძლებელიცაა, მაგრამ არის მოვლენები, რომლების დავიწყება ყოველად შეუძლებელია. მაგალითად, სრულებით წარმოუდგენელია ფედერალისტების პარტიის მეთაურ კაცს არ ახსოვდეს 1905 წლის დამლევეს ფედერალისტების მიერ საქართველოში შემოზიდული იარაღის ამბავი და საკუთრად, თუნდა ის გარემოება, საიდან, რომელი წყაროდან იშოვა ფედერალისტებმა ამ იარაღის შესაძენი თანხები?

ლახსიშვილს დიალაც ახსოვს ეს ამბავი, მაგრამ რაღაც ახირებულადა და თავისებურად. მას ახსოვს იარაღის გამოგზავნის ამბავი, დაწვრილებით მოგვიტხრობს ის, თუ რა დიდი შრომა გასწია ამ საქმეზე, ვთქვათ, ინჟინერმა დეკანოზიშვილმა, მაგრამ სრულებით არ ახსოვს (შეიძლება არ უნდა, რომ ახსოვდეს?), თუ ვინ შეაჩენა ხელში ფედერალისტებს ამ იარაღის საყიდელი ფული? არც ის ახსოვს, რატომ იყო, რომ ამავე ფულების მიღებაზე და მოხმარებაზე ყველა იმდროინდელი რუსეთის რევოლუციონურმა პარტიებმა უარი თქვეს?

ნუ-თუ შეიძლება ყოველივე ეს გულმავიწყობას მივაწეროთ?

თუ ეს გულმავიწყობის ბრალია, მით უმეტეს საწყენია ის, რომ ამ ამბავთან დაკავშირებით ბევრი რამე საგულისხმო და საინტერესო ამბების გახსენება შეეძლო ლახსიშვილს. მაგალითად, თუნდაც ის, რა ყაბრათით და ოსტატობით მუშაობდა ამ იარაღის მყიდველი ვინც იყო, ეს ყოველად გაუქმებული არაფრის მაქნისი გქელი ლულა, რომ შეიძინა რომელიც ყველაფერად ვარგოდა, მაგრამ სასროლ საბრძოლველ იარაღად კი არა.

არის, თუ არა საჭირო კიდევ შევჩერდეთ ან მეშუარის დამწერის პიროვნებაზე, ან იმ სივანეზე, რომელსაც ის ეხება უმთავრესად ფედერალისტების პარტიაზე?

მგონი, აღარ ღირს!

სათქმელი დავგრჩა მხოლოდ ორიოდ სიტყვა.

1905 წლის რევოლუციონური მოძრაობის დამარცხებასა და რეაქციის გამარჯვების შემდეგ ფედერალისტების პარტია ნელ-ნელა დაინგრა და დაიშალა. მას წყებ-წყებად გამოაკლდა და ჩამოშორდა სხვადასხვა ჯგუფები და ფენები. რეაქციის გამძაფრებამაც შეუწყობ ხელი ფედერალისტების პარტიის დაშლას.

უკანასტარზე, როცა ნათქვამისა და დაწერილის დასკვნას მრუ-
ახლოვდა, ლასხიშვილი ასეთ საკითხს სვამს:

„—რა მისცა, ბოლოსა და ბოლოს, ხალხს 1905—06 წ. წ. რე-
ვოლუციამ?

პასუხს იქვე თვითონ იძლევა.

„—თითქმის არაფერი!

საგულისხმო ნათქვამია! საგულისხმოა არა მარტო ლასხიშვი-
ლის, არამედ მთელი იმ პარტიის დასახასიათებლად, რომელსაც ის
ხელმძღვანელობდა.

რევოლუცია ფედერალისტებისათვის ცაში გაფრენილი წერო
იყო. სრულებითაც არ დაწყებოდათ მათ გული, ამ წეროს მაგივი-
რად უბრალო პატარა ბელურა მაინც შერჩენოდათ ხელში. ამაზედაც
მადლობელი იქნებოდნენ... მაგრამ აქაც გაუცრუვდათ იმედები.

მუშათა კლასმა, მშრომელმა გლეხობამ კი ბევრი რამე სასარ-
გებლო გამოიტანა 1905 წ. რევოლუციიდან. ტყუდა ხომ არ უწოდა
მას მუშათა კლასის უკვდავმა ბელადმა ლენინმა გენერალური რეპე-
ტიცია.

1917 წლის ოქტომბერს ეს საუცხოვო რეპეტიცია უძლოდა
წინ.

სწორედ ეს გენერალური რეპეტიცია გამოიყენეს მუშათა კლა-
სის ბელადებმა ლენინმა და სტალინმა; მათი ხელმძღვანელობით მუ-
შათა კლასმა არამც თუ დაამარცხა თვითმპყრობელი მეფის მთავ-
რობა, არამედ ძირიან-ფესვიანად ამოავლო კაპიტალისტური წყობი-
ლება და მსოფლიოს მეექვსეზე ურყევი საფუძველი ჩაუყარა ახალი
სოციალისტური ცხოვრების აშენებას. მუშათა კლასი ამ ახალ ცხოვ-
რებას უკვე აშენებს და ამ მეორე ხუთწლედში მის მიზანს შეადგენს
ადამიანის აზროვნებაშიაც კი მოსპოს კაპიტალიზმის ნაშთი და გავ-
ლენა.

ლასხიშვილის მოგონებებს მაინც თავისი მნიშვნელობა აქვს.
როცა არ უნდა იყოს, ის ფრიად საგულისხმო დოკუმენტი არის გან-
ვლილ ბრძოლათა გასაშუქებლად და ამ ბრძოლის იმრიგად დასანა-
ხად, როგორც ეს წარმოდგენილი ჰქონდა ჩვენი დროის ლიბერა-
ლურ ნაციონალისტებს, რომლებიც თავიანთ თავს რატომღაც სო-
ციალისტებს უწოდებდნენ და თავიანთი თავი რევოლუციონერებად
მიაჩნდათ.

Handwritten notes in Georgian script at the bottom of the page, including a star symbol and a signature.

წ ი ნ ა ს ი ტ უ ვ ა ო ზ ა

ამ მოგონებათა პირველი თორმეტი თავი უკვე დაიბეჭდა „სახალხო ფურცელში“ 1913 წელს, როცა მე მეორედ ვიყავ გაძევებული საქართველოდან და ხარკოვში ვცხოვრობდი. მაშინ, შესავალში, სხვათა შორის, ვწერდი:

„შეიძლება ზოგმა სთქვას, რა მნიშვნელობა აქვს ჩემსა და, საზოგადოდ კერძო ადამიანის თავგადასავალს, რა ინტერესი აქვს ამის საქვეყნოდ გამოტანას, მით უმეტეს ჩვენს პატარა ქვეყანაში, სადაც ყველანი ერთმანეთს ვიცნობთ, სადაც განსაზღვრულ დროის ერთი ინტელიგენტის ცხოვრება თითქმის არ განსხვავდება მეორის ცხოვრებისაგან. ეს შენიშვნა, შეიძლება, ერთის მხრით მართალიც იყოს, მაგრამ მე მაინც განზრახვას არ ვტოვებ, რადგან ჯერ ერთი, ჩემი თავგადასავალი განსაზღვრულ ხნის ქართველ ინტელიგენტის თაობისაა, იმის დროის აღწერაა, იმის ძიება—მუშაობის, ლხინისა და ჭირის, ფიქრისა და განზრახვის, შეცდომისა და გამარჯვების აღნუსხვაა. ეს კი ერთგვარი საზოგადოებრივი დოკუმენტია, რომელსაც საზოგადოებრივი მნიშვნელობა მაინც ექნება და ინტერესს მოკლებული მასალა არ იქნება ჩვენი საზოგადოებრივობის მომავალ ისტორიკოსისათვის“.

ამავე მოსაზრებით მე ამ ჟამად განვაგრძე ჩემი მოგონებანი. უნდა ვთქვა, რომ იმ თავითვე მნიშვნელოვან საქმედ მიმაჩნდა მე-მუარები, ამიტომ მქონდა შენახული სხვა და სხვა ამონაწერები, თარიღები, შეხვედრები, საუბრები; მაგრამ, სამწუხაროდ, თვითმპყრობელობის შავბნელ დროში დაუსრულებელ ჩხრეკისა და დაპატიმრებათა დროს ყველა ეს მასალა წამართვეს და დამეკარგა. ახლა ვწერ თითქმის ზეპირად და ამიტომ, შესაძლებელია, ბევრი რამ გამომრჩეს, დამავიწყდეს.

მოგონებანი შეიცავს ოც და ათ წელიწადს. განზრახვა მაქვს მოკლე ხანში განვაგრძო ჩემი მოგონებანი და ავწერო უკანასკნელი ეტაპი ჩემი საზოგადოებრივი მუშაობისა 1915 წლიდან 1920 წლამდე—ეს დიდი საერთაშორისო ომისა და დიდი რევოლუციების შესანიშნავი ხანა.

გიორგი ლახნიშვილი

I

ქუთაისის გიმნაზიაში.—ორგვარი გავლენა: რევო-
ლუციონური მოძრაობისა და გროვნული

გიმნაზიის კურსი დაეასრულე ქუთაისში 1885 წელს და იმე
წელს შემოდგომაზე გავემგზავრე ოდესაში, უნივერსიტეტში შესას-
ვლელად.

ცნობილი კომპოზიტორი გრიგი სწერს ერთ-ერთ თავის ავტო-
ბიოგრაფიულ ნაწყვეტში: როცა მშობლებმა ლეიპციგს გამგზავნეს
სასწავლებლად, ოცნებებით გატენილ ტომარას წარმოვადგენდით.
უნივერსიტეტში მიმავალ ბევრ ახალგაზრდასაც შეუძლია იგივე
სთქვას თავის თავზე. რა და რა ოცნება არ მიცხვებდა მაშინ
თავს და არ მალელებდა?! ხან პროფესორად წარმოვიდგენდი ჩემს
თავს, ხან სამშობლოს და რუსეთს ვანთავისუფლებდი, ან კიდევ
ცნობილ მწერლის სახელის მოხვეჭაზე ვფიქრობდი.

ასეთი სხვადასხვაობა ოცნებათა, უკვე ამტკიცებდა, რომ
გარკვეული რამ ჩემს მომავალზე არაფერი მქონდა და მხოლოდ
მკრთალ და ბუნდოვან ფიქრებით ვდღეავდი. ის კი უნდა ვსთქვა,
რომ უმთავრესად პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე ვოცნებობდი, თუმცა
დაახლოებითაც არ მქონდა წარმოდგენილი, თუ სახელდობრ რო-
გორი უნდა ყოფილიყო ეს მოღვაწეობა, რასაკვირველია, როგორც
საკუთარ სამშობლოსი, ისე მთელის რუსეთის საკეთილდღეოდ.

იმ დროს, როცა უფროს კლასებში ვიყავ, ქუთაისსა და ქუ-
თაისის ინტელიგენციის ცხოვრებაში ახალმა სიომ დაჰბერა. ქარ-
თველ ქალთა ჟურნალ „კრებული“-ს შემდეგ ქუთაისში პირველად
გაჩნდა გაზეთი „შრომა“. ტფილისის მუდმივ დრამატიულმა დასმა
პირველად გააჩაღა სისტემატიური გასტროლები ქუთაისში და
დ. ერისთავის „სამშობლო“ თავბრუსგვახვევდა; აქა-იქ გაჩნდა
წრეები ქართულ ისტორიის და ლიტერატურის შესასწავლად. ეს სიო
ჩვენც მოგვბდა გიმნაზიაში და აგვალეღვა. დავიწყეთ ხელნაწერ
ჟურნალების გამოცემა, ქართულ გაზეთებისა და წიგნების კითხვა.
პატრიოტული ლექსები აკაკისა, ილიასი, რ. ერისთავისა
და სხვათა, ზეპირად ვიცოდით და აღტაცებით ვმღეროდით
ხშირად, ჩვენ მიერ მოგონილ მოტივებზე...

ჩვენ ჟურნალებიდან დავასახელებ ჩემ მიერ დაარსებულ
„სტვირს“. მე თვითონ ვპუბლიცისტობდი: ტყავს ვაძრობდი

ლ. ტოლსტოის (მაშინდელ ძღვეამოსილ მინისტრს), კატკოვსა და ბისმარკს; ჩენი დაუფიწყარი ანხანავი, ფრიადნიჭიერი მიშა ხელთუფლი შვილი, რომელიც უდროოდ გამოასალმა წუთისოფელს უწყალო სენმა (ქლექმა), შინაურ გიმნაზიურ ცხოვრების სიდუხჭირეს უწევდა ანგარიშს. ჟურნალს საკუთარი პოეტებიც ჰყავდა: განსვენებული გრ. აბაშიძე, მაშინ მეხუთე კლასის შეგირდი, აგრეთვე გარდაცვალებული ნიჭიერი ახალგაზრდა ქანტური და სხვანი. ეხლა ცნობილმა აკადემიკოსმა ნიკო მარმა, მაშინ მეშვიდე კლასის შეგირდმაც მოათავსა „სტივრში“ რამოდენიმე ლექსი. სხვათა შორის, მან სთარგმნა რუსული ლექსი „Нелюдимо наше море“. ეს ლექსი რუსულად მუსიკაზეა გადალებული (მშვენიერი ტრიო); მარმა ისე გადმოთარგმნა, რომ მარცვლების თანასწორობა დაიცვა რუსულ ლექსთან, ასე რომ ამ ლექსის სიმღერა ქართულადაც შეიძლებოდა და ამ ხნიდან სულ მარის ქართულ თარგმანს ვმღეროდით. ახლაც მახსოვს რამდენიმე ტაეპი იმ თარგმანისა:

„უდაბურია ჩვენი ზღვა,
 ღელავს ყვირის დღე და ღამ,
 ბევრი მსხვერპლი გულს ჩაისვა,
 მის სახიფათო ტალღამ!

მარჯვედ ძმებო! მე დავმართე
 აფრა, ქარი მას ჰბერავს,
 წინ ზვირთნი საუკულმართე
 იწვევენ ჩვენ გამფრენ ნავს.

შორს, იქით გავაგლოთ გემი,
 ბუქი იცვლება დარად:
 გამოგვიჩნდება ედემი,
 წყნარი ლურჯი ცა მარად.

მარჯვედ ძმებო! ეს აფრები
 შუქს არ შეუშინდება!
 იქ მისვლას ის ეღირსება,
 ვისაც რწმენა ექნება!

რასაკვირველია, „ედემი, წყნარი, ლურჯი ცა მარად“ ჩვენთვის მომავალი აყვავებული სამშობლო იყო; „იქ მისვლისათვის“

ყველაზე წინ მდგომმა გენერალმა დონდუკოვ-კორსაკოვმა თავი დაგვიკრა. შემდეგ მიუბრუნდა დირექტორს და ჰკითხა: „რუსი რამდენია მერვე კლასში“?

დირექტორი დაიბნა, არ იცოდა. და თავის მხრით ლათინურენის მასწავლებელს ნ. ნ. პაპოვს მიმართა ამ კითხვით. არც მან იცოდა. არც ჩვენ ვიცოდით ზეპირად და ამიტომ აქვე შევუდექით თვლას. 30 შევირდში აღმოჩნდა, სულ 5—6 რუსი.

— Мало, очень мало!—უკმაყოფილოდ სთქვა დონდუკოვ-კორსაკოვმა და კლასიდან გავიდა.

ამის მეტი არა უთქვამს რა, მაგრამ ჩვენზე ამანაც უთაბეჭდილება მოახდინა. არასოდეს იმ დრომდე ყურადღება არ მიგვიქცევია, თუ რამდენია ჩვენს შორის რუსი. ალბად სრულებით ბუნებრივად გვეჩვენებოდა ის გარემოება, რომ ქუთაისში, საქართველოს ქალაქის გიმნაზიაში ქართველები ბევრნი ვიყავით, რუსები კი ცოტანი. ეგვივე, ალბად, სრულებით ბუნებრივად მიაჩნდათ რუსებსაც, რომელნიც იმ დრომდე არ დაინტერესებულან საკითხით—ბევრნი არიან თუ ცოტანი ქუთაისის გიმნაზიაში. ალბად არც სტროიანოვს მიაჩნდა ეს საკითხი მაინცა და მაინც თვალსაჩინოდ, თორემ წინდაწინ მზად ექნებოდა პასუხი და არ დაიბნეოდა... გიმნაზიაში ხმა გავარდა: ნახევარი პანსიონი, სადაც იმ დრომდე იზრდებოდა იმერეთის ლარიბ-ლატაკი თავად-აზნაურობის მრავალი შვილი, რუს მოხელეთა ოფიცრებისა და სალდათების შვილებს უნდა დაუთმონო. იმ დროიდან ჩვენსა და რუსებს შორის თითქო რაღაც უხერხულობა ჩამოვარდა, რაც წინად არასოდეს არ გვიგრძენია...

ყველა ამაზე—გიმნაზიაში ცხოვრებაზე—გაკვრით ვლაპარაკობ, მხოლოდ იმიტომ, რომ აღმენიშნა ის გავლენანი და ზოგი მომენტები, რომელთაც ხელი შეუწყვეს ჩვენი თაობისა და ჩემის, ერთის მხრით, პატრიოტულს და მეორე მხრით, პოლიტიკურ-რადიკალურ მიდრეკილება-განწყობილებას.

II

ოდების უნივერსიტეტში, — 1884 წლის წესდება. მა-
შინდელი პროფესორები. — სტუდენტთა არეულობა. —
კარცერი

უნივერსიტეტში იურიდიული ფაკულტეტი ავირჩიე. რატომ?
ამის გამო მაგონდება ერთი შეხვედრა. გიმნაზია რომ დავასრულე,
შემთხვევა მომეცა ტფილისში ჩავსულიყავ. იქ ერთ ჩემ ნათესავთან
ვალ. გუნია გაგიცანი (არ ვიცი, არტისტი იყო მაშინ, თუ არა;
ეს კი მახსოვს არტისტულად იყო გამოწყობილი). როცა ვაიგო,
რომ იურიდიულ ფაკულტეტს ვირჩევდი, დაცინვის კილოთი მითხრა:
— მოხელეს კარიერისათვის ემზადებით, ყმაწვილო?

მკითხველი ადვილად წარმოიდგენს, როგორი შეურაცყოფა
ვიგრძენი: მე რუსეთის გადატრიალებას და სამშობლოს განთავის-
უფლებას ვოცნებობდი, ის კი მოხელის კარიერისათვის ზრუნვას
მწამებდა! მაგრამ ახალ ნაცნობებთან საშინელი მორცხვი ვიყავი და
ამიტომ პასუხად წავიბუტბუტე რალაც საზოგადო განათლებაზე. და
ნართლაც, იურიდიული ფაკულტეტი მაშინ მიმანდა მეცნიერების
იმ ტაძრად, სადაც შეიძლებოდა ზოგადი განათლების მიღება.
პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, საფინანსო სამართალი, სა-
ერთაშორისო და სახელმწიფო სამართალი უსაკუროვს მეცნიერებად
მიმანდა იმ მომავალ მოღვაწეობისათვის, რომელსაც ჩემს გუნებაში
კწირავდი თავს...

საუბედუროდ, უნივერსიტეტმა და უმეტესად იურიდიულმა
ფაკულტეტმა ჩემი მოლოდინი ვერ გაამართლეს, ბევრი ილუზია
მაღე დამემსხვრა...

რას წარმოადგენდა მაშინ უნივერსიტეტი? ის იყო ახალი წეს-
დება შემოეღოთ (1884 წ.). უნივერსიტეტში დავგვხვდა სრული პო-
ლიციური ორგანიზაცია: ინსპექტორი თანამეწიეებით, პედლები;
ამ ორგანიზაციას, რასაკვირველია, არავითარი კავშირი არა ჰქონდა
მეცნიერებასთან, მისი მოვალეობა იყო ახალგაზრდობის ყოფა-ქცე-
ვისათვის ყურისგდება. ჩაგვაცევს ფორმა, დავგვირგვს მატრიკულე-
ბი, შემოიღეს მრავალი ფორმალისტური შევიწროება; ყოველგვარი
კავშირი, ზნეობრივი ურთიერთობა პროფესორსა და სტუდენტებს
შორის მოსპობილიყო. კორპორაციული, ამხანაგური ურთიერთობა
თვით სტუდენტთა შორისაც თანდათან დამხობილ იქმნა. მეცნიე-

რების ტაძარში გამეფდა უსულო ბიუროკრატიული ფორმალიზმი. ბევრი კარგი პროფესორი ვერ შერიგებოდა ახალ რეჟიმს და უნივერსიტეტებს. სრულებით შორდებოდა. ოდესის უნივერსიტეტში მაშინ მხოლოდ ერთი მუჟა კარგი პროფესორი დარჩა. ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე—რეინგარდტი, რეპიახოვი, პეტრიაშვილი და მელიქიშვილი; სამათემატიკოზე—კლასოვი-სკი, უმოვი და იაროშენკო; ისტ. ფილოლოგიურზე—კიპიჩნიკოვი, უსპენსკი, კიპერტი, ტრაჩევსკი; ხოლო იურიდიულზე ერთადერთი მოხუცი ლეონტოვიჩი თუ არის მოსახსენებელი, როგორც ცნობილი მეცნიერი (რუსეთის სამართლის ისტორიისა), დანარჩენები კი არც ლექტორებად ვარგოდენ. საექვო ხარისხის მეცნიერნიც იყვნენ. პოლიტიკურ ეკონომიას გვიკითხავდა დამბლად დაცემული უხელფებო ფედოროვიჩი, რომელსაც არც ენა ემორჩილებოდა, რის გამო იმისი ლექციის სმენა ტანჯვა იყო. ეს მეცნიერი მრავალს წელს კითხულობდა უცვლელად ერთსა და იმავე კურსს თავის ოთხ რეჟულს; ახალი არაფერი სწამდა; მაგალითად, კარლ მარქსზე მეოთხე რეჟულის ბოლო ფურცლებზე სწერდა: იმის შრომას მხოლოდ სააგიტაციო ხასიათი ჰქონდაო და მეცნიერებისათვის არავითარი ფასი აქვსო. საძაგლობა ის იყო, რომ მას ნაშდვილად სხვა აზრი ჰქონდა ამ მეცნიერზე და საზოგადოდ პოლიტიკურ ეკონომიის ახალ მიმართულებაზე, რასაც ამტკიცებს მისი შრომა—ლირებულების თეორიაზე და გამოკვლევა პეტერბურგის მუშათა ბინების შესახებ; ხოლო თუ ჩვენ დამახინჯებულ კურსს გვიკითხავდა, ეს აიხსნება იმდროინდელ ოფიციალურ პროგრამის მოთხოვნითა და რეაქციონური მიმართულებით, რომელსაც მსგავსი „მეცნიერები“ ადვილად ემორჩილებოდენ...

ადვილად წარმოსადგენია, როგორ დაგვაკმაყოფილებდა ასეთი პროფესორი საოცნებო საგნისა, როგორიც იყო ჩვენთვის პოლიტიკური ეკონომია!

მეორე პროფესორი ჩიჟოვი (სამართლის ენციკლოპედია და ფილოსოფია) ხომ საარაკო ვინმე იყო. მან მხოლოდ ერთი სამეცნიერო გამოკვლევის დაწერა მოახერხა და ფაკულტეტს წარუდგინა შემდეგის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. ეს „შრომა“ ხელში ჩაუვარდა ოდესაში ცნობილ ნაფიცვექილს გუსაკოვს. მან მაშინდელ ცნობილ „იურიდ. ვესტ.“-ის (მურომცევის რედაქციით გამოდიოდა მოსკოვში) ფურცლებზე გააჩნია ეს შრომა და აღმოჩნდა, რომ ჩიჟოვს რალაც უმნიშვნელო გერმანული წიგნი გადაეთარგმნა და მიე-

თვისებინა. ჟურნალში პარალელურად იყო მოყვანილი ტექსტები. სკანდალი გამოვიდა თვალსაჩინო და ფაქულტეტმა უკანვე დაუბრუნა ჩიჟოვს მისი სადისერტაციო შრომა. ჩვენც მზად ვიყავით და დისერტაცია რომ დაეცვა, საშინელ სკანდალს ავუტეხავდით „მეცნიერს.“ ამ პროფესორის გამო მაინც მოხდა შემდეგ ერთი „სტუდენტური ისტორია“, რომლის მსხვერპლი მე გავხდი და კინაღამ სრულებითაც მოვშორდი უნივერსიტეტს.

საქმე ასე იყო: მაშინდელი ახალი წესების ძალით, სახელმწიფო გამოცდები იყო შემოღებული, ხოლო კურსებზე დაწესებული იყო ეგრეთწოდებული რეპეტიციები—ზერელა გამოცდა, რომლის დაქვრის შემდეგ „ჩაგეთვლებოდათ“ საგანი, ე.ი. პროფესორი აღნიშნავდა, რომ სტუდენტმა საგანი მოისმინა და ღირსია ფაქულტეტის გადაების შემდეგ სახელმწიფო გამოცდებზე დაშვებისა.

ასეთ რეპეტიციებს დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონია და სხვა პროფესორები ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ. ჩიჟოვმა კი ტანჯვად გადააქცია რეპეტიციები. საქმე ისაა, რომ ზეპირად, სიტყვა-სიტყვით უნდა გვეპასუხნა მისი კურსი; რადგან ზოგი ადგილი იმის ულახათო ფრაზებისა, გაუგებარი იყო, ბევრი ემზადებოდა უფრო კარგ სახელმძღვანელოთი (პროფ. რენენკამფისა). ზოგი თავის სიტყვებით უამბობდა მისსავე კურსს. მაგრამ ჩიჟოვი ამით არ კმაყოფილდებოდა: უეჭველად სიტყვა-სიტყვით თხოულობდა პასუხს. პირველ დღესვე 40-მდე სტუდენტი დაითხოვა—მეორედ მობრძანდითო. მთელი კურსი (1-ლ კურსზე 200-მდე ვიყავით, თუ არ დამავიწყდა) აღელდა. მეორე დღეს „კურილკაში“ შევიკრიბებით და გადავწყვიტეთ ჩიჟოვის რეპეტიციებზე არ წავიდეთ, თუ დეკანი არ დაგვესწრება თქო. დეკანმა (მალინინი) უარი სთქვა: არცა მცალია, არც ნება მაქვს პროფესორის საკურსო გამოცდას დავესწროო.

ჩვენ აუდიტორიაში არ შევსულვართ. შემობრძანდა მარტო ჩიჟოვი და როცა ცარიელი აუდიტორია დახვდა, ინსპექციას მიმართა. „კურილკაში“ მაშინვე გაჩნდნენ ინსპექტორის თანაშემწეები და პედლები; დაგვიწყეს თხოვნა—წადით აუდიტორიაშიო. როცა თხოვნამ არ გასკრა, მუქარით დაგვიწყეს ლაპარაკი. ჩვენ ავტებეთ ხმაურობა, სტვენა, ყიჟინი: „Вон полиция, вон шпионы“ და სხვა.

ხმაურობამ სხვა კურსებისა და ფაქულტეტის სტუდენტებიც მოიზიდა „კურილკაში“ და პატარა შემთხვევა „სკანდალად“ გადაიქცა. მოვიდა თვით ინსპექტორი ბალდინი. იმის დანახვაზე ახალგაზრდობა უარესად აღელდა და ასტეხა საშინელი ყვირილი, რამაც სამ საათამდე გასტანა. შემდეგ დავიშალეთ: გამოცდა აღარ შესდგა.

მეორე დღეს გავიგეთ, რომ მთელი კურსი უნდა წარმდგარიყო საუნივერსიტეტო სასამართლოს წინაშე... მოვიდა გასამართლების დღეც. როცა ჩემი რიგი დადგა, შევედი სასამართლო ოთახში. მაშინ ბევრს არ ვიცნობდი პროფესორთაგანს და ამიტომ ვიცანი მოსულთა შორის მხოლოდ ჩვენი დეკანი მალდინინი და რექტორი იაროშენკო. ინსპექტორი ბალდინიც იქ ბრძანდებოდა. რექტორი მეკითხება:

— თქვენ მიიღეთ მონაწილეობა არეულობაში?—

— მივიღე.

— ესე იგი არ დაემორჩილეთ ინსპექციის კანონიერ მოთხოვნას, უყვიროდით და ბოლოს ძალით განდევნეთ ინსპექციის აგენტები დარბაზიდან?!

— ინსპექციის მოთხოვნა კანონიერი არ იყო, — ვუპასუხე მე. — ჩვენსა და პროფ. ჩიკოვს შორის უთანხმოება მოხდა. ჩვენ მასთან მოვრიგდებოდით, მაგრამ ინსპექცია ჩამოგვევრია და თავის უტაქტობით უბრალო საქმე სკანდალად აქცია.

— დასწერეთ ეგ თქვენი ჩვენება, — მითხრა რექტორმა და ერთი ფურცელი ქაღალდი მომაწოდა.

უნდა აღვნიშნო აქ, რომ იმ დროს სერიოზულ რუსულ ჟურნალებში ბლომად დაიბეჭდა წერილები ახალ საუნივერსიტეტო წესდების წინააღმდეგ. ერთხმად იწუნებდნენ, სხვათა შორის, ინსპექციის ინსტიტუტს და წინასწარმეტყველებდნენ, ინსპექცია სულ არეგ-დარეგს სააკადემიო ცხოვრებასაო. ეს წერილები წაკითხული მქონდა და ზემოხსენებულ ჩვენებას კიდევ დავურთე სხვადასხვა მოტივები ინსპექციის გასამტყუნებლად...

რასაკვირველია, ამ გულუბრყვილო აღსარებით დიდი საბუთი მივეცი ხელში სასამართლოს ჩემს წინააღმდეგ. მერე გავიგე, ჩემი დათხოვნაც კი უნდოდათ თურმე მაშინ უნივერსიტეტიდან და მხოლოდ ჩვენი ავირფასი მუარველის, დაუფიწყარ ვ. მ. პეტროიაშვილის მარჯვე მეცადინეობის წყალობით გადავრჩი. საერთოდ „საქმე“ მსუბუქად გათავდა: ასამდე სტუდენტს სასტიკი საყვედური გამოუცხადეს, ექვს კაცს კი ორი დღით კარცერში დაპატიმრება და გაფრთხილება, რომ კიდევ ერთი ამისთანა ისტორია და უნივერსიტეტს თავი უნდა დაუკრათო. ამ ექვს სტუდენტთა შორის მეც ვიყავი. ამ რიგად, მე მხვდა ბედნიერება „მეკურთხებიან“ ეს ახალი დაწესებულება რუსეთის უნივერსიტეტისა.

„კარცერი“ წარმოადგენდა მშვენიერ, სუფთა, ნათელ ოთახებს რკინის კრაოტებით და წმინდა ლოჯინებით და სხვა საჭირო ავეჯითაც. დილას და საღამოს ჩაის გვასმევდნ და მცირე საუზმეს გვა-

ძღვედენ, შემდეგ ორი თავი სადილი. ამისთანა ოთახი, მოვლა, საქმელი, გარეთაც არა ჰქონია სტუდენტების უმრავლესობას...

ერთი შემთხვევა, რომ მოგჩე ამ „ისტორიას“. თითო ოთახში ორ-ორი უნდა მოვთავსებულიყავით, რადგან „კარცერისათვის“ სამი ოთახი იყო მხოლოდ, კანცელარიაში მომვარდა ერთი სტუდენტი (დასჯილთაგანი) და მკითხა, — გიორგი თქვენა გქვიათო; როცა დასტურით ვუპასუხე, დამეღრიჯა: ვთხოვთ მე და თქვენ ერთად ჩავსხდეთო. ჩემს პასუხს არც კი დაუცადა, მივარდა ინსპექტორს და სთხოვა: ჩვენ (თითი ჩემკენ მოიშვირა) ერთად დაგვამწყვდიეთო. როცა დაგვამწყვდიეს, სტუდენტმა ამოიოხრა და „Слава Бору“ დასძახა. ბოლოს ასე ამისხნა თავისი საკვირველი საქციელი:

— როცა კარცერში დასაპატიმრებლად სტუდენტთა სია წავიკითხე, გული გამისკდა. ჩემს მეტი ყველა ურია იყო! არაფრისთვის არ ჩავჯდებოდი ურიებთან... უნივერსიტეტიდან დათხოვნას ვირჩევდი... როცა სია ხელმეორედ ვადავიკითხე, თქვენმა სახელმა „გიორგიმ“ მიიქცია ჩემი ყურადღება და მაშინ გვარზედაც ვიფიქრე — ეს კავკასიელი უნდა იყოს მეთქი და ცოტათი გული დავიმწვიღე.

ეს პირველი იუდოფობი იყო, მე რომ ვავიცანი; მანამდე ამ ჯურის ხალხს არ შეგხვედრებოდა. ორი დღის განმავლობაში სული შემიწუხა „ჟიდ“-ების გინებითა და წყევლით. მისი გვარი გოფმანი იყო და შემდეგ ხანებში, უეჭველია, „ქუმარიტ რუსთა კავშირის“ წევრი იქნებოდა, თუმცა შთამომავლობით გერმანელი იყო...

ჩიუოვისა და ფედოროვიჩის შემდეგ მაგონდება სახელმწიფო სამართლის პროფ. სოკოლოვსკი. სახელმწიფო სამართალი მაშინ აკრძალული მეცნიერება იყო. ცნობილია, რომ იურიდიული ფაკულტეტის პროგრამის საფუძველი 1884 წლის წესდების მიხედვით შედგენილი იყო კატკოვის მიერ. ამ პროგრამის ძალით, სახელმწიფო სამართალი საკონსტრუქციო ქვეყნებისა გამოირიცხელი უნდა ყოფილიყო კურსიდან; რჩებოდა მხოლოდ სახელმწიფო სამართალი რუსეთის სახელმწიფოსი. მთელი ყურადღება იმაზე უნდა ყოფილიყო მიქცეული, რომ „მეცნიერებას“ დამეტიციებინა აბსოლუტიზმის აუცილებლობა რუსეთისათვის და ამასთანავე ჩაენერგა მსმენელთათვის დესპოტიზმის და აბსოლუტიზმის არსებითი სხვადასხვაობა. პროფ. გრადოვსკის ცნობილი კურსი „სახელმწიფო სამართალი ევროპის უმთავრეს ქვეყნებისა“ იმ დროს თითქმის აკრძალული წიგნი იყო...

პროფ. სოკოლოვსკი გულმოდგინე ამსრულებელი იყო ამ დირექტივებისა და ისეთ დამახინჯებულ რასმე ვეიკითხავდა, რომ ფალსიფი-

კაცია ჩვენთვისაც ცხადი იყო... საფინანსო და საპოლიტიკო სამართალს გვიკითხავდენ ჯერ სულ ახალგაზრდა და გამოუცდელი პრივატ-დოცენტები: ილოვაისკი და შეიმიინი. პროფ. აზარევიჩი ცნობილი იყო, როგორც კარგი რომანისტი და ლექტორიც არ იყო ურიგო, მაგრამ მანვე ვარშავაში გადაიყვანეს, უფროს კურსებზედაც იყვნენ უკეთესი პროფესორები, გარდა ბოროვიკოვსკისა, ცნობილი მკვლევანი სამოქალაქო პროცესისა და სამართლისა...

ასეთი პროფესორები, რასაკვირველია ვერ წაგვახალისებდენ, ვერ გავგიტაცებდენ. პირიქით მეცნიერებისადმი იმ ხალისსაც გვიკარგავდნენ, გიმნაზიიდან რომ ჩამოგყვია...

სახოგადოდ, რუსეთის უნივერსიტეტში იურიდიულ ფაკულტეტზე იმ დროში სუფევდა უსულო დოგმა ცხოველმყოფელ მეცნიერების მაგიერ; ოდესაში კი განსაკუთრებით... ამრიგად მეც ძალე ამიცრუვდა გული ამ მეცნიერებაზე და ჩემი საოცნებო საგნები, პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, ფინანსები, სახელმწიფო სამართალი და სხვ... ოფიციალურ განმარტებაში სიყალბედ მომეჩვენა. აუდიტორიიდან გავრბოდით და ხშირად ლექციებზე მორიგეობით ათ-ათი კაცი იჯდა ხოლმე ფორმისათვის, რათა ცარიელი არ დახედროდათ პროფესორებს დარბაზი და ლექცია შემდგარიყო. მე პირადად ხშირად დავიარებოდი ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტის ზოგიერთ ლექციაზე (უსპენსკი, ტრაჩევსკი, კირპიჩნიკოვი და სხვა). ხოლო იურიდიულ მეცნიერებისადმი ცნობისმოყვარეობას ვაკმაყოფილებდით, ვისაც ვკსურდა, უნივერსიტეტის გარეშე. ჩვენი პროფესორების „კურსებს“ ძალაუნებურად გავიხსენებდით ხოლმე მხოლოდ რეპეტიცია-გამოცდების წინ და რაც ძალი და ღონე გქონდა, ვიზებირებდით.

ქართველი სტუდენტობა. — ქართველ და კავკასიელ სტუდენტთა წრეები. — ჩვენი იერიშები მათი გადახალსებისათვის. — ძველ და ახალ თაობის ბრძოლა

სამაგიეროდ პირველ წლებში მაინც — ცხოვრება სტუდენტთა წრეებში სდუღდა.

ახლად ჩამოსულებმა პირველად, რასაკვირველია, ქართველ სტუდენტობას მივაქციეთ ყურადღება. ჩემთან ერთად ქუთაისიდან ჩამოვიდნენ: იოსებ ლორთქიფანიძე (იოს. ბეჟ.-ძე, ამჟამად გადასახადთა ინსპექტორი ტფილისში), კოტე მესხი (კონსტ. დავ.-ძე, ერთ დროს დამხლვევ საზ. ინსპექტ. კავკასიაში), გ. მაკავარიანი და გრ. ბარათაშვილი (ნაფიცი ვეჟილნი), ი. გორღორთქიფანიძე (იყო ჭიათურის შავი ქვის ბანკის გამგეობის თავმ.-რე), ვ. ახვლედიანი (აქციზის მოხელე) და სხვანი. ოდესაში დაგვხვდნენ ჩვენზე ერთი წლით უფრო ადრე ჩასულნი ვასილ შერეთელი (ეჭიმი), ვანიჩ. ელიაშვილი (ივ. სპ. ძე ეჭიმი) და ი. სალაყაია ნიჭიერი და მეტად სიმპატიური ყმაწვილი, რომელიც ქლექმა მოგვტაცა სტუდენტობაშივე. უფროს კურსებზე ქუთაისელებიდან დაგვხდნენ გრ. ანჯაფარიძე, ვალოდია აბულაძე, სერგო ბახტაძე, პ. მოსიძე და სხვანი. ერთი წლის შემდეგ მოგვემატნენ: დიშ. ხოშტარია (დუტუ მეგრელი) კიზირია (ამჟამად ნოტარიუსი ტფილისში), მ. სანაძე, რომელიც აგრეთვე ქლექმა იმსხვერპლა და სხვა, სულ ქართველ სტუდენტთა რიცხვი, თუ არ ვცდები სამოცამდე იყო — იმ ხანში საკმაოდ დიდი რაოდენობა ქუთათელები ვიყავით, ქართლ-კახელნი ძალიან ცოტა იყო, უკანასკნელთ დიდი სიამოვნებით გავეცანიით და ინტერესით ვაკვირდებოდით. ესენი იყვნენ საშა ქავკავაძე (ალ. ნიკ.-ძე, შემდეგში სასამართლოს წევრი ტფილისში), ივ. გ. ბარათაშვილი, ივ. დ. აბხაზი, ჩაჩიკაშვილი და კიდევ ორიოდ. იქამდე ქართლ-კახელ ახალგაზრდობიდან მხოლოდ ერთს ვიცნობდით, ვანო რატიშვილს (ივ. გიორგ.-ძე, შემდეგში პედაგოგი). ის ტფილისიდან ქუთაისში გადმოვიდა და გიმნაზია იქ გაათავა. მან ჩვენზე უფრო კარგად იცოდა ქართული ლიტერატურა და ისტორია. მსურვალე პატრიოტი იყო და დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენზე...

აქ ერთი სასაცილო ამბავი მომაგონდა. უფროს კლასების რამდენიმე უფრო დაახლოვებულმა ამხანაგმა გადაწყვიტეთ ახალწლის ერთად შეხვედრა. შევედით იპერლის ერთ ჩვენებურ რესტორანში და გავაჩაღეთ ქართული ქეიფი ალტაცებული სიტყვებით და სიმღერით. ქეიფის დროს ჩვენს კაბინეტში შემოვიდა რესტორანის პატრონი. რატიშვილმა იმის სადღეგრძელოც დალია და მხურვალე პატრიოტული სიტყვით მიმართა. ბოლოს ღვინო მიაწოდა და უთხრა, — დაგვლოცე სამშობლოს მომავალ სამსახურისთვისო. რესტორატორმაც ჭიქა ჩამოართვა და დაგვლოცა:

— ღმერთსა ვსთხოვ თქვენს აფიცრობას მალე მომასწროს!..

— წადი შენც და შენი აფიცრობაცაო — მიაძახა გაბრაზებულმა ვანომ, ამ სიტყვებით ძალზე გაკვირვებულ რესტორატორს...

ივ. რატიშვილის მიხედვით ჩვენს ახალ ნაცნობეშიაც ვეძებდით „ჩვენი მიმართულების“ ადამიანთ, მით უმეტეს, რომ ორი მათგანი ატარებდა ჩვენთვის დიდათ მიმზიდველ გვარებს — ჭავჭავაძისას და ბარათაშვილისას; მაგრამ მოლოდინი გაგვიცრუვდა: აღმოსავლეთ საქართველოს შვილნი აღმოჩნდნენ ფრიად სიმპატიური ამხანაგები, ხოლო ჩვენი გატაცებისა არა ეცხოთ რა; ზოგმა მათგანმა ქართული ლაპარაკიც არ იცოდა. დასავლეთლებშიაც, რასაკვირველია ყველა ერთნაირი არ ყოფილა. უმრავლესობა, როგორც ყოველთვის, პასიურ ელემენტს წარმოადგენდა იდეურის თვალსაზრისით, მაგრამ ბანქოსა და ქეიფის თაყვანისმცემელი სრულებით არ იყო, მეცადინეობდა და საკმაო ინტერესს იჩენდა საზოგადოებრივ ცხოვრებისადმი. უმცირესობა, როგორც აღვნიშნე, მეტად აღფრთოვანებული იყო და სამსხვერპლოდაც გამზადებულიყო. ამაშიაც ასე ვსთქვათ, სხვადასხვა ტემპერამენტის ხალხი იყო. მაგალითად მოგიყვანთ იოსებ ლორთქიფანიძეს: სკეპტიციზმით იყო აღსავსე; მე და ვასილ წერეთელს ხშირად გადაგვასხამდა ხოლმე ცივ წყალს გახურებულ თავზე...

ვასილ წერეთელი ხომ განსაკუთრებით არ იყო „ამა ქვეყნისა“. როცა ჩავედი ოდესაში, ის ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტის მეორე კურსზე იყო, მაგრამ რადგანაც მომავალ „პოლიტიკურ მოღვაწეობისათვის“ საზოგადო განათლება საჭირო, დაჰკრა ფეხი და იურიდიულ ფაკულტეტის პირველ კურსზე გადმოვიდა. ერთი წლის შემდეგ, როცა ჩვენი „მეცნიერების“ ხასიათი გაიცნო და შეადარა თავის საყვარელ ბუნებისმეტყველებას, ისევ დაუბრუნდა ძველ ფაკულტეტს. ასე ექსპანსიური იყო ყველაფერში, რაც ასე თუ ისე იდეურ სფეროს ეკუთვნოდა.

ვასილი იზხანად დიდი პროპაგანდისტი იყო და სულ პროპაგანდისტებს ეძებდა, დაიჭერდა რომელსამე სტუდენტს და საშველს არ მისცემდა, სანამ არ მოარჯულებდა. ხშირად ვებდავდით ამნაირ სურათს: „კურილკას“ (ვებერთელა დარბაზის) ერთ თავში ვასილი დაიჭერდა ვისმეს, წაავლებდა ტუფურკის ფოლაქში ხელს და ცხარედ უჭადაგებდა, თან სულ წინ მიიწევდა: სტუდენტო უკან უკან იწევდა და ბოლოს ორივენი დარბაზის მეორე კედელს მიაწვებოდნენ; გასაქანი არსად იყო და სტუდენტიც ნებდებოდა, ოღონდ თავი დაედწია უღმობელი პროპაგანდისტისაგან. ხანდახან საქმე სხვარიგადაც თავდებოდა.

ერთხელ ვასილმა ხელში ჩაიგდო ერთი მათემატიკოსი ქართველი, რომელიც ძალიან და ძალიან შორს იდგა ყოველგვარ პოლიტიკისაგან. მათემატიკოსი დარბაზის შუამდე დაჰყვა ვასილს, აქ კი შეჩერდა, გაწითლდა, გაჯავრდა და ხმა მალა შესძახა: „პასლუში, ჩტო ტი ხოჩიშ! ნე ხოჩე რესპუბლიკიო“

ვასილმა ჩვენთან მოიბრინა და შემოგვეცია, — ღნერთი — რჯული, რესპუბლიკა არც კი მიხსენებიაო.

ქართველ სტუდენტებს საკუთარი „წრე“ ვეჭონდა (ებლანდებურად სათვისტომო) დამხმარე კასითა და პატარა ბიბლიოთეკით, პირველ ხანებში, სანამ კიდევ შეიძლებოდა თავისუფლად თავის მოყრა, ხშირად ვიკრიბებოდით, ვკითხულობდით რეჟერატებს, ვკამათობდით და სხვა. წრეში მალე პატარა ჯგუფი შესდგა, რომელმაც განიზრახა რეფორმა და წრის ხასიათის შეცვლა. ამ ჯგუფის წევრთ ვერ გვაკმაყოფილებდა წრის კულტურულ ქველმოქმედებითი ხასიათი და გადავწყვიტეთ პოლიტიკურ წრედ გადაგვექცია. რაში უნდა გამობატულიყო ეს მისი „პოლიტიკურობა“, დანამდვილებით ვერ გეტყობდით, მაგრამ ჩვენი მაშინდელი გრძნობით და ფიქრით დიადი ბრძოლის დღე მოახლოებული იყო და ჩვენც მზად უნდა ვყოფილიყავით... ახალი წესდებაც შევადგინეთ, გვემაც, მზადებისა და მოქმედებისათვის და მივიტანეთ იერიში წრეზე. აქ ძველ სტუდენტებში მაგარი ოპოზიცია დაგვხდა. ოპოზიციას ბელადობდა გ. ანჯაფარიძე, კარგად მოლაპარაკე და საკმაოდ განვითარებული სტუდენტი. ის გვიმტკიცებდა: ხალხს ვერ იცნობთ; არც რუსეთსა და არც საქართველოში ჯერ ნიადაგი არაა აქტიურ პოლიტიკურ ბრძოლისთვის, თქვენ გინდათ ისტორიის კანონები გადაგვლახათო და სხვა. ჩვენც არ ვუთმობდით და გაცხარებთ ვუპასუხებდით მოწინააღმდეგეთ, რომ მთელ რუსეთში მუშა-ხალხი მძიმე უღელქვემ დრტინავს, მოთ-

მინება დაუკარგავს, მზადა გმი'ებს ვაჰყვეს თავისუფლების მოპოვებისათვის და ჩვენი მოვალეობაა ეს გმირები დაეუმზადოთ ქვეყანას.

ჩვენ-ჩვენი პოზიციების დასაცავად ორივე მხარე რეფერატებსაც ვწეოდით სხვადასხვა პოლიტიკურ და ეკონომიურ თემებზე. მაგალითად, მე წარვადგინე მოხსენება ირლანდიელთა ბრძოლაზე ჰომრულისათვის, სადაც ის აზრი გამყავდა, რომ ირლანდიელების ბრძოლა მაშინ გაცხოველდა, როცა პოლიტიკურ ეროვნულ ბრძოლას საფუძვლად ხალხის ეკონომიური ინტერესების დაცვა დაედო, სახელდობრ, როცა წააოყენებულ იქნა აგრარული მოთხოვნა და ჩვენც ამის მაგალითს უნდა მივყვეთ მეთქი...

ჩვენმა ბრძოლამ რამდენსამე თვეს გასტანა. ბოლოს ახალგაზრდებმა ვსძლიეთ და წრე დაიყოლიეთ. მაგრამ, სანამ „საქმეს“ შევუდგებოდით, გადავწყვიტეთ „კავკასიელთა წრის“ გადაკეთებაც.

ასეთი წრეც იყო მაშინ ოდესაში და აერთებდა ქართველ, სომეხ და მაჰმადიან სტუდენტობას (მაჰმადიანი იმ დროს ერთი იყო მხოლოდ, გვარი აღარ მახსოვს). ეს წრე უფრო ქალაქებში არსებობდა და სიცოცხლის ნიშანწყალი არ ეტყობოდა, ჩვენს წინადადებას იქაც ძლიერის ოპოზიციით დაუხვდა უმრავლესობა. იქ ჩვენს მოწინააღმდეგეთა ლიდერად გამოვიდა მე-4 კურსის სტუდენტი მელიქ ადამოვი (შემდგომ ნაფიცი ვექილი ტფილისში), ხოლო მხურვალე თანამგონობლად ახალგაზრდა სტუდენტი იურისტი მნაცაკანოვი (შემდეგ ნაფიცი ვექილი ერევანში). მელიქ-ადამოვი მრისხანე ორატორი გამოდგა და უღმობელის დაცინვით ამსხვრევდა „უაზრო ილუზიებს“. კავკასიელთა წრეში საქმე უფრო გაგვიძნელდა, რადგან სომეხების უმრავლესობა აღმაფრენის ხასიათს ეგრერიგად ვერ იჩენდა... ჩვენი პირველი იერიშები უკუგდებულ იქმნა. მაშინ დავიწყეთ უმრავლესობის პატარ-პატარა ჯგუფების მორჯულება: ვმართავდით „კერძო კამათს“, ვეწეოდით პროპაგანდას და ვმუშაობდით კომისიაშიც, რომელსაც დასაბუთებული მოხსენება უნდა წარედგინა წრისთვის.

ერთხელ ამ კომისიაში ასეთი ამბავი მოხდა: თვითმართველობის საპირობების ბაასის დროს ლაპარაკი ჩამოვარდა ეროვნულ ტერიტორიაზე. ბორჩალო, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები, რასაკვირველია, ჩვენ ქართველებმა, შემოვიფარგლეთ. საკითხს მშვიდობიანად მოვრჩით, როცა უეცრად ერთმა ჩვენი ჯგუფიდან, კარგად არ მახსოვს ვინ, ვგონებ კი ვასილ წერეთელმა, განჯის გუბერნიის ერთმა წილზე, თუ თვით ქალაქ განჯაზე გამოაცხადა პრეტენზია. მნაცაკანოვი აენტო, გაჯავრდა და გამოაცხადა, მოლაპარაკებას შევ-

წყვეტ, თუ ეგეთი მოთხოვნა უკან არ იქნა წადებულიო. ისეთნაირად გაჯავრდა, თითქო ჩვენ ის იყო—ჯარს ვგზავნიდით განჯის ანექსიისათვის..

ცხარე კამათის შემდეგ, საქმე კენჭზე მიივადეთ და ხმის უმრავლესობით დიპლომატიური მოლაპარაკება-ურთიერთობა განსაცდელისაგან ვიხსენით...

დადგა კავკასიელთა წრის საზოგადო კრების დღეც; ჩვენი მოხსენების შემდეგ წამოდგა მელოქი-ა და მოვი და ჩვეულებრივის დაცივნის კილოთი ნაწილ-ნაწილ დაიწყო ჩვენი დასაბუთებულ მოხსენებისა და პროგრამის დამსხვრევა. მე საშინლად გამაჯავრა იმისმა კილომ, ვერ მოვითმინე, სიტყვა შევაწყვეტინე და განვაცხადე: „მელიქ-ა დამოვს აქ სასამართლო ჰგონია და თავის თავი ბრალდებული. ვინც მქვერმეტყველობაში სავარჯიშოდ მოსულა ამ წმინდა ადგილს; ის უნდა გაეაძეოთ!“

„მე თვითონ წავალ გიყების კრებიდანო“—მომიჭრა სიტყვა მელიქ-ადამოვმა და გავიდა. მას ბევრი სხვაც გაჰყვა. შეიქნა აურ-ზაური, აირია მონასტერი და კრება ჩაიშალა. ბრძოლამ კიდევ დიდხანს გასტანა, მეორე წელიწადშიაც გადავედით და „საქმე“ კიდევ დაუსრულებელი დარჩა.

ახლა, როცა ეს ბრძოლა, მთელი ეს ამბავი და მრავალი წვრილმანი მაგონდება, მეცინება. თუ მკითხველი მყავს, ალბად, ისიც იცინის, მაგრამ... მაგრამ მაინც დაილოცოს ის ბედნიერი ღრო სასაცილო გატაცებისა, ის ბედნიერი წუთები ღრმა რწმენისა და საოცნებო აღფრთოვანებისა. მთელის ჩემი არსებითა ვგრძნობ და მწამს, რომ ვისაც ახალგაზრდობაში ასეთი „სასაცილო“ წამები არ განუცდია, არ იცის, რა არის ახალგაზრდობა, არ უგრძენია ნეტარება...

საქართველოს
საზოგადოებრივი
საბჭოთაო კავშირი

IV

დაახლოვება ქართველ და რუს მოღვაწეებთან: რომანოვ ფანცხავა, ვასილ პეტრიაშვილი, ექიმი ზარდახი, პროფ. უსპენსკი და სხვანი.—ზარდახის მოგზაურობა საქართველოში

თანდათან, რაც უფრო წინ მიდიოდა ჩემი გონებრივი განვითარება, იზრდებოდა ჩემი უკმაყოფილებაც ქართულ და კავკასიელთა წრეებისადმი. მე ვიგრძენი, რომ პრაქტიკული შედეგი ჩვენს ბრძოლას ვერ მოჰყვებოდა, უმრავლესობა არ გამოგვეყვებოდა, თუნდაც სამოქმედო ასპარეზი მოგვეძებნა. ამასთანავე მალე თვით წრეების ცხოვრებაშიაც კრიზისი დადგა...

ქართულ წრის ერთ კრებაზე ორს ამხანაგს პირადი შეტაკება მოუვიდათ. წრე ჩაერია ამ საქმეში და უთანხმოება იმდენად გაიზარდა, რომ ბოლოს ქართველი სტუდენტობა ორ ბანაკად გაიყო; ამას კი შედეგად ის მოჰყვა, რომ წრის ცხოვრება კარგა ხნით გაიყინა.

რაკი ქართული წრე დროებით დაიშალა, რაღა თქმა უნდა, კავკასიელთა წრესაც ვეღარ შეეძლო ცხოველყოფელი ძალა გამოეჩინა.

ეს იყო ჩემი სტუდენტობის მეორე წლის ბოლოს. ამ ხანშივე მოხდა ჩვენი ჯგუფის დაახლოვება რუს სტუდენტ-რადიკალებთან და ამიერიდან იწყება მეორე ხანა სტუდენტური ცხოვრებისა... ზემოთ უკვე აღვნიშნე, რომ ჯერ გიმნაზიაშივე მოგვხდა სიო რუსის ახალგაზრდობის მაშინდელ მოძრაობისა. თუმცა ზოგი არალეგალური წიგნაკიც გვქონდა წაკითხული, მაგრამ ოდესაში რომ ჩამოვედით, ამ მოძრაობის ნამდვილი წარმოდგენა არ გვქონია და არც ვიყავით, ასე ვსთქვათ პოლიტიკურად საკმაო განვითარებულნი. რადიკალური ტრადიციების გამგრძობად პირველ ხანებში, სანამ რუს სტუდენტობას დაუახლოვდებოდით, მოგვევლინა რომანოვ ფანცხავა (ქართულ ლიტერატურაში ხომ ლეი ის ფსევდონიმით ცნობილი). ოდესაში ჯორჯაძის ღვინის ფირმის განყოფილების მმართველად იყო; ჩვენთან ერთად ჩამოვიდა და სტუდენტებთან ცხოვრობდა.

რომანოვი ტფილისის სემინარიელად ნამყოფი და ტფილისის მაშინდელ ახალგაზრდობის წრეებში მომუშავე, ბევრად უფრო ნაკითხი და განვითარებული იყო, ვიდრე ჩვენ. ცოცხალი, ნიჭიერი და განვითარებული ახალგაზრდა, თანაც წლოვანობით ჩვენზე უფროსი,

რასაკვირველია, გავლენას მოიპოვებდა ჩვენზე და მართლაც პირველ წელს დიდი სამსახური გაუწია ჩვენი განვითარების საქმეს. 60-იან და 70-იან წლების რუსეთის მწერლებს ჩვენ მაშინ თითქმის სულ არ ვიცნობდით, უფრო სახელები გვქონდა გაგონილი... რომანოზმა გაგვაცნო და შეგვაყვარა რუსეთის რადიკალიზმის მამამთავარი—დობროლიუბოვი, პისარევი, ჩერნიშევსკი; შემდეგ ერთად ვკითხულობდით მიხაილოვსკისაც; ვბაასობდით, ვკაპათობდით ისტორიაზე, სოციოლოგიაზე, პოლიტიკურ მოძრაობაზე. უნდა აღვნიშნო, რომ ამასთანავე რომანოზ ქართველი პატრიოტიც იყო. იცოდა ჩვენი ლიტერატურა, ჩვენი წარსული და ჩვენთან ერთად ოცნებობდა სამშობლოს უკეთეს მომავალზე.

სანამ ჩვენი რადიკალების ამბავს განვაგრძობდეთ, აქ აღვნიშნავ, რომ ამავე დროს მოხდა ჩვენი, ასე ვთქვათ, „საზოგადოებაში გამოსვლა“. ამ მხრით დაუფასებელი იყო ჩვენი ამხანაგი, მეტად ცოცხალი და სიმპატიური ახალგაზრდა ვანიჩკა ელიაშვილი. როგორ და როდის ახერხებდა ამდენი ხალხის გაცნობას, ჩვენთვის გაუგებარი იყო. იცნობდა პროფესორებს, ექიმებს, ადგილობრივ მწერლებს და ინტელიგენციის სხვა წარმომადგენლებსაც, მამაკაცებს და ქალებს. გაცნობისთანავე ისე დაუახლოვდებოდა ყველა ამ სიმპატიურ ადამიანს, თითქოს ბავშობიდანვე მათი მეგობარი ყოფილიყო. მისი შემწეობით ჩვენც გავიცანით ოდესის ინტელიგენციის ზოგი კარგი წარმომადგენელი, რაც დიდად სასარგებლო იყო ჩვენისათა „ბურსაკებისათვის“, რომელთაც საზოგადოება, განათლებული და ინტელიგენტის ოჯახი არც კი გვენხა.

ამ და სხვა მრავალ მხრითაც დაუფასებელი იყო ჩვენთვის მართლაც სახსოვარ პროფ. ვასილ პეტრიაშვილის და მის ღირსეულ მეუღლის ეკატერინე ყარამანის ასულის გაცნობა და მათთან კეთილი ურთიერთობა. მათ ოჯახში, მათთან ტკბილ საუბარში გავვითარებთ ბევრი, სამუდამოდ დასამახსოვრებელი წუთები. ვასილ პეტრიაშვილი იშვიათი ადამიანი იყო. საკვირველი თავმდაბალი, მეტად პატიოსანი, განუზომელი სიყვარულით გამსჭვალული ახალგაზრდობისადმი, მეცნიერებისა და თავის სამშობლოსადმი. დიდად უყვარდა ყველა სტუდენტს განურჩევლად ეროვნებისა. ამასთანავე დამოუკიდებელი ხასიათის პატრონი იყო და მას დიდის მოწიწებით ეპყრობოდა ყველა პროფესორი.

მაკონდება შემდეგი: ახალ საუნივერსიტეტო წესდების ძალით, რაღაც შევიწროება იყო შემოღებული საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე; მგონი, ვინც წინდაწინ არ ჩაეწერებოდა და ხვედრ ფულს არ

გადაიხდიდა, იმ სტუდენტებს ლაბორატორიაში სამუშაოდ არ ვუშვებდნენ. პედლები მუდამ დაძრწოდნენ ლაბორატორიებში სიებით ხელში და „კათაკმეველთ“ ერეკებოდნენ. პეტრიაშვილი არ დაემორჩილა ამ ახალ წესებს და ერთი პედელი არ გააჰაქანა თავის ლაბორატორიაში. ინსპექცია გაბრაზებული იყო, მაგრამ ვერაფერი გაუბედა ყველასაგან პატივცემულ და დამსახურებულ პროფესორს. საზოგადო ამხანაგს და მეგობარს სტუდენტბთა, პეტრიაშვილს მეტად დამოუკიდებლად ეჭირა თავი სააკადემიო მთავრობის წინაშე, რისთვისაც მთელ სტუდენტობას უყვარდა; ეს კი იმ დროს იშვიათი მოვლენა იყო. ამას ისიც დაუმატეთ, რომ პეტრიაშვილი კარგი სპეციალისტი პროფესორი იყო და კარგი ხელმძღვანელი მასწავლებელიც.

მეორე ჩვენი თანამემამულე პროფ. მელიქიშვილიც კარგი სპეციალისტი, მეცნიერი და კარგივე ხელმძღვანელი მასწავლებელი იყო, მაგრამ ისეთი სიყვარული და პატივისცემა არა ჰქონია დამსახურებული, როგორც პეტრიაშვილს. მელიქიშვილი სხვა ხასიათის კაცი იყო: განდევილივით ცხოვრობდა, სტუდენტბთან ურთიერთობას ერიდებოდა. სამი წლის განმავლობაში მხოლოდ ერთხელ ვნახეთ ჩვენთან: ერთად შევხვდით ახალ წელიწადს, მთელი ქართველი სტუდენტობა, მელიქიშვილი, პეტრიაშვილი და ორიოდ გარემე სტუმარი — რუსი.

ჩვენ ნაცნობ ოდესელ ინტელიგენტ საზოგადოებიდან დავასახელებდნენ გამოჩენილ ბაქტერიოლოგს და ექიმს ბარდახს. ბარდახი იმ დროს დიდად პოპულარული მოღვაწე იყო ოდესაში. თავგანწირული ექიმი მუშებისა და ღარიბ ხალხისა, დილიდან საღამომდე დადიოდა განაპირა უღარიბეს უბნებში და მუქთად სწამლობდა ხალხს. ფულიანი პრაქტიკა ცოტა ჰქონდა, მაგრამ არას ნაღვლობდა. ამასთანავე დროს შოულობდა და ოდესის პასტერის ინსტიტუტში ეხმარებოდა გამოჩენილ მეცნიერს მეჩნიკოვს. შემდეგში, როცა მეჩნიკოვი პარიზში გაიწვიეს, ოდესის ინსტიტუტის გამგედ ბარდახი დანიშნეს.

ბარდახი ძალიან დაგვიმეგობრდა ქართველ სტუდენტებს. დადიოდა ჩვენთან, გვიწვევდა თავის ოჯახში. ერთხელ გამოგვიცხადა, კავკასია მინდა ვნახო და ზაფხულში თქვენთან ერთად წამოვალო. მართლაც შემდეგ გაზაფხულს ერთად წამოვედით. — ჩვენმა ამხანაგმა, ზაქ. მაქავარიანიმა ბარდახი დაჰპატიჟა თავის სოფ. ილემში (ზემო იმერეთში). ზოგი ჩვენგანიც (ჩემს გარდა იყვნენ, თუ არა ვსცდები, ი. ლორთქიფანიძე და ივ. ელიაშვილი) გაჰყვა მათ. ზესტაფონიდან ცხენებით უნდა წავსულიყავით. ბარდახს ეს გარემოება ბავშვივით

ახარებდა, რადგან ცხენზე არასოდეს მჯდარიყო. ჩავედით თუ არა ზესტაფონში, მოგვევარეს ცხენები. ბარდახი მივარდა მისთვის არჩულ საუკეთესო ცხენს, შედგა უზანგში ფეხი, შეახტა მარდად და ცხენს კულისკენ მოექცა. ჩვენ სიცილი აგვიტყდა, ახლო მდგომ ქუჩის ხალხმა ყიჟინა ასტება. ბარდახი გაკვირვებული იყო და გვეუბნებოდა. არ მესმის, როგორ მოხდა ესაო: თანაც—დამსწრეთა სიცილ-ყიჟინამ ძალიან გაამხიარულა. რა ექსპანსიურია სამხრეთის ხალხიო...

სოფელში ჩავედით, საღამო ახლოვდებოდა. მასპინძელი, ზემო იმერეთში იმ დროს განთქმული ტოლუმბაში კონსტანტინე მაჭავარიანი, თავის მეზობლებით უკვე გვიცილიდა ეზოში გაშლილ სუფრასთან. დაიწყო ჩვენებური ქეიფი სიმღერით, სიტყვებით, ღვინის დაძაღვით- პატარა ხანს ბარდახი ცნობისმოყვარეობით ადევნებდა თვალყურს უნახავ სურათს. მაგრამ მალე წამოხტა, მასპინძელს მადლობა უთხრა და სთხოვა ცხენი მომგვარონ, სერინობა მიჩვენიაო.

— თქვენ ნუ მომიკვდებით, უზრდელები ყოფილან თქვენი მეცნიერებო, ჩუმაღ შემოგვიჩვილა ერთმა სტუმარმა აზნაურთავანმა. შემდეგ ბარდახი ქუთაისში ჩავეყვანეთ, ვაჩვენეთ გელათი და თოწამეთა-მონასტერი. აქედან ტფილისს წავიდა. ტფილისიდან კი საქართველოს სამხედრო გზით ოდესისაკენ უნდა გამგზავრებულიყო. მესამე დღეს, გავიხედეთ, ბარდახი ისევ ქუთაისში ჩამოცუნტულდა.

— რა ამბავია, რა მოგივიდათ? შევძახეთ ჩვენ.

— რა ამბავი და, გვიპასუხა ბარდახმა, შევედგი თუ არა ფეხი საეთნოგრაფიო მუზეუმში, მაშინვე ყაჩაღებმა გამძარცვეს.

— როგორ თუ საეთნოგრაფიო მუზეუმში... ყაჩაღებმა?!..

— ტფილისის რკინის გზას სადგური ნამდვილი საეთნოგრაფიო მუზეუმია, — განაგრძო მან. მთელი აღმოსავლეთის ხალხი იქ ირევა... მე არასოდეს არ მინახავს ასეთი ექსოტიური სანახაობა. გაშტერებული ვიდექ... მოვარდა ვილაცა და სერთუკის ჯიბიდან, რაც ფული მქონდა ამომაცალა... ტფილისამდე გზაში კიდეც, თითქმის ამპარტავნობით დაუმატა ბარდახმა, ყაჩაღები თავს დაეცნენ მატარებლის ერთ ვაგონს, ვილაც ქაღს რამდენიმე ათასი მანეთი წაართვეს, გაქანებულ მატარებლიდან გადახტნენ და ტყვეს შეაფარეს თავიო.

ვუშოვეთ ფული და გავისტუმრეთ ჩვენი სტუმარი, აღტაცებული ჩვენი ქვეყნის ბუნებით და ყველაფრით, რაც ენახა. ორი თვის შემდეგ თავისი შთაბეჭდილებანი მოათავსა „ოდესსკი ლისტოკში“.

მისი აღტაცება ყოველ სტრიქონში იხატებოდა, მაგრამ როგორღაც ხაზგასმული იყო, კავკასია ავაზაკების ბუდეო. გაზვიადებულად იყო აწერილი ორიოდ შემთხვევა. ეს ცუდი განზრახვით არ მოსვლია ბარდახს, არც ეგონა, თუ ცუდად მივიღებდით; პირიქით „ეკზოტიზმი“ და „ავაზაკური რომანტიზმი“ სასახელოდ მიაჩნდა კავკასიისათვის. ჩვენ მაინც გვეწყინა და ზაქ. მაჭავარიანმა პირველად და მგონი უკანასკნელადაც აიღო ხელში კალამი და საპასუხო ფელეტონი გამოქიმა იავე „ოდესსკი ლისტოკში“.

ოდესის სხვა ჩვენ ნაცნობებში დავასახელებ პროფ. უსპენსკის (შემდეგში კონსტანტინეპოლის საარქეოლოგიო ინსტიტუტის დირექტორს), ჟურნალისტ ჰერცო-ვინოგრადსკის (ბარონ იეს), ნაფიც ვეჩილს გუსაკოვს და სხვათა. ყველა ეს ჩვენი ნაცნობნი, განათლებული და ინტელიგენტი ხალხი იყო, ვისთან ურთიერთობაც სასარგებლო იყო ჩვენთვის.

V

დახლოება რუს სტუდენტებთან.—რადიკალთა წრეები.
 მაშინდელი სარევოლუციო იდეოლოგია.—ჩემი შესვლა
 სტუდენტთა სარევოლუციო კომიტეტში.—ფილიპო-
 პოლის გადატრიალება —ნადსონის სიკვდილი

იმავე ხანებში, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, დაიწყო ჩემი დაახ-
 ლოება რუს სტუდენტ-რადიკალებთან. მაშინდელი რუსის სტუდენტ-
 ტობის დიდი უმრავლესობა იდენის მხრით არავითარ ინტერესს არ
 წარმოადგენდა; ესენი მხოლოდ მეცადინეობდნენ და მეცადინეობდნენ
 იმდენად, რამდენადაც საჭირო იყო მომავალ კარიერისათვის; სულ ცო-
 ტა მეცადინეობდა უფრო სერიოზულად და სამეცნიერო მოღვაწეო-
 ბაზე ფიქრობდა. ხოლო ასამდე სტუდენტი, რადიკალთა ჯგუფებად
 იყო დაყოფილი და პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე ოცნებობდა. სურა-
 თის სისრულისათვის უნდა აღვნიშნო, რომ „ქემპარიტი რუსები“
 მაშინაც იყვნენ: არსებობდა პატარა ჯგუფი იუდოფობ სტუდენტე-
 ბისა. ამ ჯგუფის ბელადზე, მეოთხე კურსის სტუდენტ პეტრიკოვეც-
 ზე, მახსოვს „ნაროდნ. ვოლის“ ერთ-ერთ №-ში დაბეჭდილი იყო
 ცნობა, ჯამუშაიაო და იმის დაბეზლებით ესა და ეს სტუდენტები
 იყვნენ დაპატიმრებულნიო. როგორც ხედავთ, მაშინდელი „ქემპარი-
 ტი რუსებიც“ არ თაკილობდნენ „ოხრანკის“ თანამშრომლობას...

სტუდენტების „რადიკალობა“ და მთელი მათი „რევოლუ-
 ციონერობა“ გამოიხატებოდა თეორიულ მეცადინეობისა და სტუ-
 დენტთა შორის პროპაგანდის გაწევაში, იშვიათად თუ გასცილდე-
 ბოდა ამ ფარგალს და უნივერსიტეტის გარეთ წარმოებულ ბრძო-
 ლაში მიიღებდა აქტიურ მონაწილეობას. თეორიული ჯგუფობრივი
 მეცადინეობა ერთხელვე დაწესებულ გეგმით სწარმოებდა. კითხუ-
 ლობდნენ და არჩევდნენ ლავროვის ცნობილ თხზულებას: „ისტორი-
 ჩესკია პისმა“, ტუჩკოვისა და ტიხომიროვის საპროგრამო-სარევო-
 ლუციო წიგნებს, სწავლობდნენ მილის პოლიტიკურ ეკონომიას, ჩერ-
 ნიშევსკის შენიშვნებით, შემდეგ მარქსის პირველ ტომს, ლასალის
 სასამართლოში წარმოთქმულ და სააგიტაციო სიტყვებს და მრავალ
 არალეგალურ ბროშურას ნაროდნიკების, „ჩერნო-პერედელცების“,
 „ნაროდოვოლცების“ სარევოლუციო ბიბლიოთეკისას. მაშინდელი
 სარევოლუციო მოძრაობა ნაროდოვოლცების იყო და იდეოლო-
 გიაც ჯერ მათი ბატონობდა, თუმცა უკანასკნელ წუთებს განიცდიდა ..

ზოგი რამ საკვირველი იყო სარევოლუციო „სიბრძნეში“. პირველად ყოვლისა აღსანიშნავია ის ერთობ გაპრიმიტივებული ისტორიული კონცეპცია, რომელზედაც აშენებდენ თავის მოძღვრებას იმ იდეოლოგიის საფუძველის დამდებელნი—ტკაიზოვი და უმთავრესად ტიხომიროვი. მათი სწავლით, რუსეთში არსებობდა მხოლოდ ორი აქტიური საზოგადოებრივი ელემენტი: მთავრობა და ინტელიგენცია. თავად-აზნაურობა მხოლოდ სამსახურის წოდება იყო (служилое сословие), რომელიც მთავრობის ეზო იყო და არისო; გლეხობა შეუკნებელი, უძრავი, პასიური მასაა, რომელიც პოლიტიკურ ბრძოლაში ანგარიშგასაწევი არ არისო; ბურჟუაზიული კლასი და მასთან მუშათა კლასი მხოლოდ ეხლა იჩეკებო და ჯერ ანგარიშში ჩასაგდები არ არისო. ამნაირად რჩება მთავრობა და რევოლუციონური ინტელიგენცია, რომელთაგან უკანასკნელი აღტურვილია ხეობრივის ძალით (ცოდნით, ფანატიკური მისწრაფებით თავისუფლებისადმი და ხალხის, თუმცა პასიურის, მაგრამ მაინც არა უმნიშვნელო თანაგრძნობითაო). ამ პირობებში ინტელიგენციის გამარჯვება აუცილებელია. სახელმწიფოებრივ უფლებას ძალით ხელში ჩაიგდებთო და რუსეთის წესწყობილებას გარდაეკმნითო.

ასე მარტივად და ადვილად სწყდებოდა საქმე ამ თავისებურ ბლანკისტების აზრით... ეს პოლიტიკური რევოლუცია იყო. რაც შეეხება რუსეთის სოციალისტურ გარდაქმნას, იგიც ადვილად, მკონი უფრო ადვილადაც სწყდებოდა. „რა უნდა გაეაქეთოთ რევოლუციის მეორე დღესაო“ კითხულობდა ტიხომიროვი და უპასუხებდა: რუსეთის მთავარ ეკონომიურ ძარღვს გლეხობა შეადგენს; კაპიტალიზმი არ არსებობს; გლეხობის მიწათმფლობელობის წესი სათემოა; რუსის ხალხი არტელის, თემის ხალხია. მამასადამე ახალ რევოლუციონურ მთავრობას დეკრეტებით შეეძლება სოციალისტური წესწყობილების დამყარებაო; ჩვენი პრიმიტიული კოჟუნისმის (თემის და არტელის) ხალხი ადვილად შეიძლებს გადავიდეს იმავე ტიპის, მაგრამ უფრო მაღალის ხარისხის სოციალურ წესწყობილებაზეო.

აღსანიშნავია, რომ ასეთი რწმენა რუსის ხალხის პოტენციალურ სოციალისტობისა მარტო ნაროდოვოლცების მოძღვრებას როდი ახასიათებდა. ძველი სლავიანოფილები და „ზაპადნიკები“, ლიბერალები, ნაროდნიკები, ყველანი ხაზგასმით ღალადებდენ რუსის ხალხის იმ განსაკუთრებულ თვისებებზე, რომელთა წყალობით იგი უფრო ადვილად განაახლებს სოციალურ წესწყობილებას, ვიდრე დასავლეთ ევროპის ერებში... სხვათა შორის მახსოვს, როგორ გა-

მაკვირა მარქსის შენიშვნამ: გერცენი სლავიანოფილიაო. გერცენის თხზულებათა შოენა მაშინ არ შეიძლებაოდა, მაგრამ ვიცოდი, რომ გერცენი მდგარი რევოლუციონერი, სოციალისტი და ინტერნაციონალისტი იყო; ამიტომ მარქსის შენიშვნა მისთვის ჩვეულებრივ საპოლემიკო რიხიანობას მივაწერე. მხოლოდ ეხლა, რევოლუციის შემდეგ, როცა გერცენის თხზულებანი გადავიკითხე, დავრწმუნდი, რომ მარქსი მართალი იყო: საუკეთესო პუბლიცისტური ნაწარმოებები გერცენისა, როგორც მაგალითად წერილები „С того не пера“, სლავიანოფილურ ტენდენციითაა გაჟღენთილი. გერცენს აღარ სწამს ევროპის დემოკრატიის ძალა სოციალურ ბრძოლაში და დარწმუნებულია, რომ რუსის ხალხის განსაკუთრებული ეკონომიური ინსტიტუტი (თემი) და რუსის ხალხის სხვაგვარი სულიერი განწყობილება (ანტი-ინდივიდუალიზმი) სასწაულს მოახდენენ.

ეკონომიური ნაწილი ნაროდოვოლცების მოძღვრებისა, როგორც მახსოვს, ბევრს ვერ აკმაყოფილებდა მაშინაც. სხვადასხვა გზით მიდიოდენ სოციალიზმის სამეფოში: ზოგი ძველ ნაროდნიკების, ან ტიხომიროვის გზით, ზოგი ლავროვის და მიხაილოვსკის თეორიებით („ისტორიული წერილები“, „პროგრესის ფორმულა“, „ბრძოლა ინდივიდუალიზმისთვის“ და სხვა), უკვე იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც მარქსის კონცენტრაცია-პროლეტარიზაციით და ბოლოს ცუზამენბრუხით მიემგზავრებოდენ, მაგრამ პოლიტიკური მხარე ნაროდოვოლცების პროგრამისა იდეურ ახალგაზრდობის დიდ უპირავლესობას ბეჯითად სწამდა.

სტუდენტთა რადიკალური ჯგუფები, როგორცა ვთქვი, გულმოდგინედ მეცადინეობდენ: კითხულობდენ ერთად, მართავდენ კრებებს სხვადასხვა საკითხებზე და სხვა.

სხვათა შორის, მე ხშირად ჩამოვაგდებდი ხოლმე ბაასს განაპირა ქვეყნების სვე-ბედზე. რასაკვირველია, არავის წარმოდგენა არა ჰქონდა საქართველოსი: კავკასია კი მათთვის იყო პირველყოფილ ადამიანთა რაღაც უცნაური ბუდე... მიუხედავად ამისა, ისინი ყველასათვის სრულ „თვითგამორკვევის“ უფლებას აღიარებდენ. გულმოდგინედ ვარკვევდით საკითხს, თუ როგორ უნდა მოეწყოს თავისუფალი რუსეთი თავის განაპირა ქვეყნებით...

რა სანეტარო იყო ხშირად ეს კრებება! რა იმედი იყო მომავლისა, რა აღფრთოვანება!

მე სავესებით შევეტოპე ამ წრეებში და ხარბად დავეწაფე ჩემთვის ახალ ლიტერატურას. სხვა ქართველი ამხანაგები ძალე ჩამომშორდენ. მეცადინეობის მეტს, როგორც აღენიშნე, რადიკალური

ჯგუფები და მათი „ცენტრალური კომიტეტები“ არაფერს აკეთებდნენ; ის იყო კიდევ, რომ თეორიულ პროპაგანდას ეწეოდნენ სტუდენტებშივე. ხანდახან ფულს აგროვებდნენ პოლიტიკურ პატიმართა დასახმარებლად და არალეგალური ლიტერატურის გამოსაწერად. მაგრამ ასეთი მოღვაწეობაც საკმარისი იყო მაშინდელ მთავრობისათვის და იგი უმოწყალოდ სდევნიდა ახალგაზრდობას. იმ წლებში მაგალითად, რაც რადიკალური სტუდენტობა იყო ოდესაში, ყველა დაისაჯა დაპატიმრებითა და გადასახლებით. მათ შორის მეც მხვდა წილად დატუსაღება და მთელი ხუთი წლით ციმბირში გადასახლება, მაგრამ ამაზე ქვემოთ...

ჩვენ კრებებზე ხანდახან გარეშენიც (არა სტუდენტებიც) დადიოდნენ და იღებდნენ მონაწილეობას კამათსა და ან ისე, უბრალოდ როს გატარებაში. ამათში სხვათა შორის ვასახელებ რუსის ორ მწერალს, რომელნიც იმხანად ოდესაში სტოგრობდნენ: გრ. მაჩტეტს და იგ. სვედენცოვს (ივანოვიჩს). გამოჩენილი ბელეტრისტი მაჩტეტი მწვენიერი მობაასე იყო და ხშირად გვიამბობდა ხოლმე ცნობილ ლიტერატორთა და მწერალთა ამბებს, პოლიტიკურ ანექდოტებს, ისტორიებს 70-იანი და 80-იანი წლების რეოლუციონერებისას. ჩვენს ჯგუფებში, რასაკვირველია, ქალებიც იყვნენ. მაჩტეტს, კარგად მახსოვს, უფრო მათ საზოგადოებაში უყვარდა ყოფნა. როცა ჩვენ რამე კამათს დაეიწყებდით, ქალები განცალკევდებოდნენ, შემოუსხდებოდნენ ირგვლივ მაჩტეტს და ისიც აღფრთოვანებით უამბობდა თავის დაუსრულებელ საინტერესო ისტორიებს, მოგონებებს...

სვედენცოვი სხვა ხასიათისა იყო. სევდით და მწუხარებით მოცული, იშვიათად ლაპარაკობდა და უფრო სერიოზულ კამათს ეტანებოდა. მებრძოლი ხასიათის კაცი იყო, პირდაპირი, მტერი ყოველგვარი კომპრომისისა, იგი მტკიცედ იღვა ერთხელვე არჩეულ ეკლიანს გზაზე და ამიტომ ბევრი ტანჯვა-ვაება იგემა. ახალგაზრდობას ძალიან უყვარდა, როგორც რევოლუციონური მოღვაწე, როგორც ბელეტრისტი. სვედენცოვი — ბელეტრისტი თუმცა არ იყო მბრწყინავი ხელოვანი, მაგრამ ტენდენცია და მიმართულება მისი მოთხრობებისა ხიბლავდა მაშინდელ იდეურ ახალგაზრდობას. მოვიხსენიებ აქვე, რომ სიცოცხლის ბოლო წლებს სვედენცოვმა ტფილისში გაატარა. სადაც ჩემთან ერთად მუშაობდა თუმცა იმ დროის „ნოვ. ობოზ-ში“. —

მეცადინეობის და პროპაგანდის გარდა, უნდა შევნიშნო კიდევ, რადიკალურ ჯგუფების საქმე იყო „საზოგადო სტუდენტურ ისტორიების“ ხელმძღვანელობა, თუ რამ შეტაკება მოხდებოდა უნივერსიტე-

ტის, ან საზოგადოდ ადმინისტრაციასთან თუ სხვა ამგვარი შემთხვევა იქნებოდა, რადიკალი ჯგუფი თავის მოვალეობად სთვლიდა ჩარეულიყო და „სასურველი მსვლელობა“ ე. ი. დემონსტრაციის სახე მიეცა საქმისათვის. იმ წლებში ასეთი შემთხვევა ბევრი არ ყოფილა. რაც იყო, ისიც უმნიშვნელო. მაგალითისათვის გავიხსენებ უფრო საინტერესო ისტორიას. —

1886 წელს მოხდა ეგრეთწოდებული „ფილიპოპოლის რევოლუცია“: ბულგარეთის პატრიოტებმა ფილიპოპოლში დაატუსაღეს ოსმალეთის გენერალ-გუბერნატორი აღმოსავლეთ რუმელიისა და ტირნოვში მყოფ სტამბულოვს დეპეშა გაუგზავნეს: აღსრულდა აღმოსავლეთი, რუმელია შეუერთდა ბულგარეთსაო. ამ შეერთებას, ბულგარეთის პატრიოტ-რევოლუციონერები დიდი ხანი ამზადებდნენ და მთავრობაც ხელს უწყობდა ჩუმად. ეს ყველა სახელმწიფომ იცოდა, მაგრამ როცა ფაქტი მოხდა, ერთი აურზაური ასტყდა. ოსმალეთი მრისხანე მუქარას უთვლიდა ბულგარეთს. სერბიამ კი მაშინვე ომი გამოუცხადა. ბულგარეთის მაშინდელი მთავარი ალექსანდრე ბატენბერგელი არ შეუშინდა ამ აურზაურს, გაუძღვა თავის ჯარს და ერთ თვეში სრულებით დაამსხვრია სერბიის მხედრობა. ახლა ბულგარეთის რუსეთის მთავრობა გადაეკიდა: მთავარი ალექსანდრე ბულგარეთიდან გააძევა და ბულგარეთის დამოუკიდებლობა საშიშ კრიზისში ჩააყენა.

რუსეთის მთავრობის ასეთმა ძალმომრეობამ ძალიან ააღელვა რუსის მოწინავე საზოგადოება, სტუდენტობა ხომ, რაღა თქმა უნდა, ოდესის რადიკალ-სტუდენტებმა მაშინვე მოიწვიეს სტუდენტთა საზოგადო კრება, რომელზედაც გადასწყდა ალექსანდრე ბატენბერგელისთვის ადრესის გაგზავნა. პერგამენტზე დაწერილი და რამდენიმე ას სტუდენტის ხელმოწერილი ადრესი შეიცავდა პროტესტს რუსის მთავრობის წინააღმდეგ და თანაგრძნობას ბულგარეთის თავისუფლებისათვის მებრძოლთა მიმართ...

ადმინისტრაციამ როგორღაც გვიან გაიგო ეს ამბავი: ადრესი უკვე გაგზავნილი იყო და დამნაშავე არსად სჩანდა; რამდენიმე „შენიშნული“ სტუდენტი დაატუსაღეს, მაგრამ ისევ გაათავისუფლეს და ეს ისტორია მშვიდობიანად გათავდა.

მეორე „ამბავი“ ნადსონის სიკვდილმა გამოიწვია. ნადსონი გარდაიცვალა იალტაში 1887 წელს, იანვარში. მოვიდა დეპეშით ცნობა, ამა და ამ დღეს ნადსონის ცხედარს ოდესაში მოასვენებენ და იქიდან პეტროგრადში წაასვენებენო.

ნადსონი მაშინ ახალგაზრდობის სათაყვანებელი პოეტი იყო. გარდა ამისა ყველანი დიდათ აღელვებულნი ვიყავით იმ უსვინდისო და შემადრწუნებელი დევნით, რომლითაც „ნოვ. ვრემ“, და მისმა კრიტიკოსმა ბურენინმა უკანასკნელი დღები მოუწამლეს ერთობ მგრძნობიარე და ავადმყოფ პოეტს. მაშინვე შესდგა სტუდენტთა კრება, რომელმაც გადასწყვიტა: გვირგვინით კუბოს შემკობა, ნავთსადგურიდან სადგურამდე ცხედრის საერთოდ გაცილება და გამოსათხოვარი სიტყვის წარმოთქმა. დანიშნულ დღეს დილა აღრიანად დიდძალმა სტუდენტობამ მოვიყარეთ თავი ნავთსადგურზე. რამდენად დაშინებული იყო იმ ხანებში რუსის ლიბერალური საზოგადოება, იქიდანაც სჩანს, რომ სტუდენტებს გარდა, ნავთსადგურზე ათიოდე გარეშე თუ დაესწრო.

მოვიდა გემი; სტუდენტები ავიდენ ზედ, ჩამოასვენეს დიდი კუბო (პოეტის გვაში ორ კუბოში იყო ჩასვენებული) და მოათავსეს ჩვენს მიერვე დაბარებულ სამგლოვიარო ეტლზე. ზედა კუბოს ორსავე მხარეს დააწერეს დიდი ასოებით ნადსონი და პროცესია გაემართა სადგურისკენ. ეტლს ჯერ მისდევდენ მიცვალებულის მანლობელნი, მწერლის ნადსონის მეუღლე და ორიოდე მეგობარი (ესენი იალტიდან მოჰყოლოდენ). შემდეგ ჩვენ—მრავალი სტუდენტობა რიგრიგად, ოთხ-ოთხი კაცი; გვერდზე და უკან პოლიციის ძლიერი რაზმები. მთელი ეს პროცესია სრული სიჩუმით მისდევდა სამგლოვიარო ეტლს. ქუჩებში პანელებზე დიდძალი ხალხი იდგა, ქუდმოხდილნი და ისიც სდუმდა. ბევრს უნდოდა შემოერთებოდა პროცესიას, მაგრამ პოლიცია არ უშვებდა.—ამნიარად მივედით რკინის გზის სადგურზე. აქ ორმა სტუდენტმა სიტყვები წარმოსთქვეს: ბრძოლაზე, მსხვერპლზე და იმაზე, რომ „დადგება დრო და გმირთა ძვლებიდან აღსდგება მრისხანე შურისძიებელი, რომელიც ჩვენზე უფრო ძლიერი იქნება და შემუსრავს მტერს, ხალხის შემავიწროებელს და ჩვენს მდევნელს“. სიტყვების შემდეგ ერთმა სტუდენტთაგანმა პოეტის კუბო შეამკო ჩვენი გვირგვინით და დაიჩოქა. მაშინვე ყველამ მუხლი მოვიყარეთ.

იმავე ღამეს ორივე ორატორი სტუდენტი დააპატიმრეს და შემდეგ სადღაც გაგზავნეს. სხვა მსხვერპლი ამ ისტორიას არ მოჰყოლია... სამაგიეროდ, ამავე წლის დამლევს მოხდა დიდი ისტორია, რომელმაც უკვე სამოცამდე კაცი იმსხვერპლა.

მთელი რადიკალთა წრე,— და მეც სამუდამოდ გამომათხოვეს უნივერსიტეტს.

მაგრამ სანამ ამ „ისტორიაზე“ გადავიდოდე, უნდა აღვნიშნო რომ სწორედ ამ დროსვე, 1887 წლის დასასრულს, მე ერთი ნაბიჯი გადავდგი წინ ჩემ სარევალუციო მოღვაწეობაში. —

იმხანად როგორც ვთქვი, ნაროდოვოლცების მოძრაობა იყო. ალექსანდრე მეორის მოკვლის შემდეგ თითქმის მთელი პარტია განადგურებული იქნა, იმ დროს აღმასრულებელი კომიტეტის მოღვაწე არავინ დარჩა და პარტიის მოქმედება შესწყდა. მხოლოდ 1885-6 წლებიდან განახლდა მუშაობა. აღორძინდა ევრეთწოდებული „ახალგაზრდა ნაროდნაია ვოლია“, რომელიც ორ დიდ ჯგუფად იყოფოდა — ჩრდილოეთისა და სამხრეთის; ჩრდილოეთის ჯგუფს სხვებთან ერთად ვ. ი. ლენინის ძმა ულიანოვი, სამხრეთისას კოგან ბერნშტეინი. ამ სამხრეთის ჯგუფს ეკუთვნოდა ოდესის კომიტეტი 1887 წლის განმავლობაში „ოხრანკამ“ ზედიზედ გაანადგურა ოდესის ორი კომიტეტი, ასე, რომ კომიტეტის შესადგენად ბოლოს მოგვმართეს ჩვენ, სტუდენტების ცენტრალურ კომიტეტს და ეს ცენტ. კომიტეტი სტუდენტ-ნაროდოვოლცებისა გადაიქცა ოდესის კომიტეტად, რომელსაც ხელმძღვანელობა უნდა გაეწია სარევოლ. მუშაობისათვის როგორც ქალაქში, ისე მთელ მაზრაში. კომიტეტში შევედით გ. მარმარშტეინი, დროზდოვი, პილევვი, გინზბურგი, კობერმანი, კოტე მესხი და მე. ნოემბერში დავიწყეთ მუშაობა: პროპაგანდა მუშებისა და ახალგაზრდობს შორის, არალეგალური ლიტერატურის გავრცელება, პროკლამაციების ბეჭდვა და სხვა, მაგრამ ჩვენი კომიტეტის არსებობაც ხანმოკლე შეიქნა: მოგვისწრო დიდმა საუნივერსიტეტო ისტორიამ, რომელმაც, როგორც ზემოთა ვსთქვი, სრულიად სხვანაირად დაატრიალა ჩემი ცხოვრების ჩარხი.

VI.

1887 წლის სტუდენტთა დიდი არეულობა.—ჩემი პირ-
ველი დაპატიმრება

1884 წლის საუნივერსიტეტო წესდება იმდენად რეაქციონური იყო და იმდენად ამახინჯებდა სააკადემიო ცხოვრებას, რომ თვით ძველმა სახელმწიფო საბჭომაც კი დაიწუნა. საბჭოს უმრავლესობამ უარპყო წესდება, მაგრამ კატკოვ-ლეონტიევის ქმნილება სასარგებლოდ მიაჩნდა მთავრობას და იმპერატორმა ალექსანდრე მეცამეტე საბჭოს უმცირესობის აზრი დაამტკიცა: წესდება 3 წლით იქმნა „საცდელად“ შემოღებული. სწორედ 1887 წ. თავდებოდა ეს „საცდელი“ ვადა და ამიტომ სტუდენტების წრეებში დაიწყეს ლაპარაკი, საჭიროა დემონსტრაციის მოხდენაო; საჭიროა მთავრობას გაუგებინოთ, რომ ჩვენ წინააღმდეგნი ვართ წესდებისაო.., ეს იყო ნოემბრის დამლევის. მე უკვე მეოთხე კურსზე ვიყავი.

ლაპარაკი-ლაპარაკად რჩებოდა, რადგან ჯერ-ერთი, იმედი არავისა ჰქონდა, რომ ადვილობრივ სტუდენტობაში მღელვარების გამოწვევა შეიძლებოდა, მეორეც ის, რომ სხვა უნივერსიტეტებიდან არაფერი ისმოდა... მაგრამ ამ დროს მოსკოვიდან რამდენიმე წერილი მოვიდა, რომლებიდან გავიგეთ, მოსკოვში უკვე ერთი კვირაა, რაც სტუდენტების არეულობა დაიწყო, უნივერსიტეტი დაიხურა, ქუჩებში შეტაკებაც მოუხდათ პოლიციისთან და ჯართანაო.

მეორე თუ მესამე დღეს ამგვარივე ცნობები მოვიდა პეტერბურგის და ხარკოვის უნივერსიტეტიდან. ეს ამბავი უცბად გავრცელდა სტუდენტებში და დაიწყო ცხარე ლაპარაკი. რევოლუციონერები რასაკვირველია, მაშინვე ჩაერივნენ და გააჩაღეს პროპაგანდა. ორი დღის შემდეგ ნიადაგი უკვე მზად იყო; სტუდენტები ღელავდნენ; დაინიშნა კრება, რომელსაც დიდძალი სტუდენტობა დაესწრო. ინსპექცია დაფაცურდა, უნდოდა კრების ჩაშლა, მაგრამ სტუდენტებმა ლონე ილონეს და „კურილკა—ში“ ინსპექციის მოხელე შემოუშვეს. კრებაზე წაიკითხულ იქნა მოსული წერილები, რომელთაგან ყოველი თავდებოდა მსურველ მოწოდებით ამხანაგთადმი—მხარი დაგვიჭირეთო. ერთმა-ორმა სიტყვაც წარმოთქვა, გამოუძახეს დემონსტრაციის მოხდენის მოწინააღმდეგეთ. მაგრამ ასეთი არავინ აღმოჩნდა. ამიტომ გადაწყდა მეორე დღეს ლექციების შეწყვეტა და მოთხოვნის წარდგენა. უმრავლესობა იმ აზრისა იყო, რომ არეუ-

ლობა მიმართული უნდა ყოფილიყო მხოლოდ წესდების წინააღმდეგ და სხვა რამ პოლიტიკური ხასიათი დემონსტრაციას არ მიეღო.

მეორე დღეს დილა აღრიანად მივედი უნივერსიტეტში. უნივერსიტეტის წინ ქუჩასა და ეზოში უკვე ჯარი და პოლიცია იდგა, მაგრამ უნივერსიტეტში სტუდენტებს თავისუფლად უშვებდნენ. 10 საათისათვის უკვე მრავალი სტუდენტობა შეგროვილიყო. ზოგვან ლექციები დაეწყოთ კადეტ. სტუდენტებმა ჯგუფ-ჯგუფად ჩამოუარეს აუდიტორიებს, გამორევეს სტუდენტები, დიითხოვეს პროფესორები; შემდეგ წაართვეს მსახურთ გასაღებები და ყველა აუდიტორია დაჰკეტეს. გამოცხადდა, კრება სააქტო დარბაზში მოხდებოდა და მოთხოვნა იქ წარედგინება რექტორსაო. მივაწყდით სააქტო დარბაზს, კარები დაკეტილი დაგვხვდა; პატარა ხანს უკან კარები ძალით შეამტვრიეს წინმდგომმა სტუდენტებმა და პირველი რიგი უკვე დარბაზში შევარდა. მივიხედ-მოვიხედეთ, სტუდენტები ცოტანი აღმოჩნდნენ დარბაზში; უმეტესობა გარეთ კიბეებსა და დერეფნებში იდგა და როგორღაც ყოყმანობდა. მაგრამ ერთი-ორი ცხარე სიტყვა და დარბაზი მაშინვე გაიქედა ახალგაზრდობით; მოვიწვიეთ რექტორი; ინსპექტორი, რომელიც ჯერ წინააღმდეგი იყო და უარს გვეუბნებოდა, მალე დარწმუნდა, რომ ურეტოროდ ვერას გახდებოდა, და იგი მოაწვია. დარბაზში შემოვიდა და კათედრაზე ავიდა რექტორი იაროშენკო. იმას მეტ სახელად იანუსს ვეძახდით; დიდი დიპლომატი იყო; მთავრობასთანაც კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, სტუდენტობაშიაც ახერხებდა კარგი სახელის მოხვეჭას. გადასცეს ჩვენი მოთხოვნა 1884 წლის წესდების გაუქმებისა და ისევ 1863 წლის წესდების შემოღების შესახებ. გვერდში მდგომმა ამხანაგმა მითხრა:

— ვერა ჰბედავ, თორემ დარწმუნდებოდი, რომ ნამდვილი ორსახიანი იანუსია: ცალი პირი, რომელიც კარებიდან სჩანს (კარებში ინსპექტორი იდგა თავის ამალით) მრისხანედ მოლუშულია; მეორე პირი კი, ჩვენკენ, იღიმება.

რექტორმა გამოართვა თუ არა სტუდენტს ჩვენი მოთხოვნა—, მაშინვე დახია და ცალი ყბით მრისხანედ სთქვა:

— მე არც ნება მაქვს, არც მინდა თქვენი მოთხოვნა მივიღო...

მეორე მხრით თანაგრძნობის კილოთი გვითხრა:

— ვიცი, რაც სწერია თქვენს მოთხოვნაში და პირადად გადავცემ სამოსწავლო ოლქის მზუნველს; თანაც ვთხოვ, თქვენი აზრი ახალ წესდებაზე, საერთო განათლების მინისტრს შეატყობინოს... ახლა კი ვთხოვთ დამშვიდდეთ და სწავლა განაგრძოთ...

ჩვენ მივაძახეთ, სწავლას არ დავიწყებთ, სანამ ჩვენი მოთხოვნა არ იქნება დაკმაყოფილებული-თქო. თან მოვითხოვეთ, რომ ოლქის მზრუნველი მოეწვიათ. შეიქნა ყვირილი:—ოლქის მზრუნველი დაიბარეთ ახლავე, ოლქის მზრუნველი, ყვიროდენ დარბაზში, ყვიროდენ კიბეებზე, დერეფნებში. რექტორი გაიქცა. ერთი საათის განმავლობაში არ შეწყვეტილა საშინელი აურ-ზაური. ბოლოს, როგორც იქნა დავაწყნარეთ სტუდენტობა და წინადადება მივეცით მზრუნველთან დებუტაციის გაგზავნისა. სტუდენტებმა იყვირეს: ყველანი წავიდეთ ერთად მზრუნველთანაო! მაგრამ ეს უქველად გამოიწვევდა ქუჩაში მდგომ პოლიციასთან და ჯართან შეტაკებას: ატყდა ისევ საშინელი ყვირილი. მღელვარება თანდათან მატულობდა. ვინ იცის, რით გათავდებოდა ეს ამბავი, რომ უეცრად ინსპექტორის თანაშემწე არ გამოჩენილიყო, რომელმაც შემდეგი განცხადება მოიტანა: მზრუნველის განკარგულებით უნივერსიტეტიც დახურულიაო.

ურაა! გაისმა ყვირილი, ჩვენც ეს გვინდოდა!, სანამ წესდებას არ გამოსცვლით, ამ უნივერსიტეტის კარებს არ გაგაღებინებთ...

იქვე ვადავწყვიტეთ; რაკი ჩვენს მიზანს მივალწიეთ და უნივერსიტეტი დავაკეტინეთ (sic!) პოლიციას ნულარ მივცემთ ჩვენის დარბევის საბაბს და მშვიდობიანად, პატარ-პატარა ჯგუფად დავიშალოთ-თქო. ეს გონიერი გადაწყვეტილება სისრულეში მოვიყვანეთ და გადავრჩით ცემა-ტყეპასა და იქნება უარესსაც, რასაც იმ დღეებში ადგილი ჰქონდა მოსკოვსა და პეტერბურგს.

იმავე საღამოს ბევრი სტუდენტი დაატუსაღეს. მე ჩემს ბინაზე გვიან მივედი, თითქმის შუალამისას. შესავალ კარებთან დამხედენ „შპიკები“ და პოლიციელები. თავაზიანად გზა მომცეს და კარი გამიღეს. დერეფანში გაფითრებული დიასახლისი შემხვდა და ჩამიჩურჩულა—პოლიცია გიცდისო. მართლაც ჩემს ოთახში პოლიციას უკვე დაეწყო ჩხრეკა. დაკეტილი ჩემოდანი გამაღებინეს, დაათვალიერეს, მეც გამჩხრიკეს და შემდეგ ეტლით წამიყვანეს ციხეში... ეს იყო პირველი ჩემი დაპატიმრება 1887 წელს დეკემბრის დამდგეს.

ოდესის პოლიტიკურთა ციხე განთქმული იყო თავის მიზანშეაფერის მოწყობითა და სასტიკი რეჟიმით. სავსებით შეიძლებოდა სრული იზოლაცია პატიმრისა გარეშე ქვეყნისაგან. თვითეული კამერა ნამდვილი კუბო იყო, სადაც არავითარი ხმა არსაიდან არ მოდიოდა და საიდანაც ვერავის დაინახავდი, გარდა ზედამხედველი-ქანდარმისა. კამერა საკმაოდ დიდი იყო და სუფთა; პატარა ფანჯარა ზემოთ ჰქონდა და პატიმრისათვის სრულიად მიუწვდომი იყო.

კარში პატარა რვეალი ფანჯარა, გარედან (დერეფნიდან) იკეტებოდა ხის ფიცრითა, დერეფანში ქეჩა იყო დაფენილი. ასე რომ იქ შოსიარულე ჟანდარმების ფეხის ხმა არ ისმოდა; უცებ ასწევდა ფიცარს და მოგაშტერებდა ერთ თვალს. კამერაში რკინის კრაოტი იდგა, რომელიც დილიდან საღამომდე კედლებზე იყო მიჯაჭული და მხოლოდ ღამით ჩამოუშვებდნენ. გარდა ამისა, იდგა რკინისავე მაგიდა და სკამი, რომელიც აგრეთვე მიჭედილი იყო იატაკზე, იქვე კუთხეში აუცილებელი „პარაშა“, რომელიც გერმეთულად იხურებოდა და რომელსაც დღეში ერთხელ გამოსცვლიდა მსახური... ორ კვირას ვიჯექ ამ ციხეში; არც სეირნობა, არც წიგნი მქონია, არსაიდან ხმა, არსად ადამიანის სახე, გარდა ზედამხედველ მუღამ დამუხჯებულის ჟანდარმისა. ასეთ პირობებში დამწყვედვეა დიდი ხნით ადამიანს ვააგიუებდა და მართლაც, ოდესის ამ ციხიდან ჩემს ხსოვნაში არავინ გასულა ისე, რომ ნერვები ძალზე არ ჰქონოდა მოშლილი... საკმელი წარმოუდგენელი იყო; სალდათის შავი პური, რომლის მარტო ზედა ქერქის ჭამა შეეძებელი და რაღაც უგემური ბრინჯის ფაფა, რომელშიაც გირვანქის მეოთხედი ხორცი იყო ჩაქრილი...

ერთი კვირა გავიდა და უეცრად ჩემი კამერის კარი გაიღო. შემოვიდა ციხის უფროსის თანაშემწე და კანცელარიაში გამიწვია. პირველი გამოსვლა იყო ჩემი გარეთ და სიხარულით გავედი ეზოში, — ვინმეს ვნახავ მეთქი, ვფიქრობდი; მაგრამ მთელი ეზო ისე გავიარე, არავინ შემხვედრია. აი, როგორ მზეთუნახავებივით უფრთხილდებოდნენ იმ დროს პოლიტიკურ ტუსალებს!

კანცელარიაში ციხის უფროსი გადაქარბებულის თავაზიანობით მომეგება და რაღაც სადარბაზო ბარათი გადმომცა. დახედე, რუსულად დაბეჭდილი იყო „თავადი გურიელი“ და ზედ ვეებერთელა სათავადო გვირგვინი. ციხის ზედამხედველმა განმარტება მომცა:

— თავადი თქვენს სანახავად მობრძანდა, მაგრამ ნება არ გვაქვს და ვერ განახვეთ. მოკითხვა გადმოგვათ და ფული დაგიტოვათ... თქვენ მგონი, ჩვენ საკმელს ვერ შეეგუეთ. შეგიძლიათ თეთრი პური მოითხოვოთ და სადილიც გაიუმჯობესოთ.

შემდეგში ამხანაგ-სტუდენტებმა გადმომცეს დაწვრილებით ეს შემთხვევა. იმ ხანებში ტელემაკ გურიელი ოდესაში ცხოვრობდა და სტუდენტებს მისთვის ეთხოვათ ციხეში მოსულიყო ჩვენთან (ჩემთან ერთად დაპატიმრებული იყო კიდევ ორი ქართველი): ტელემაკი „კარეტაში“, კოხლაზე ახვანის მსახურით რომ მოსულიყო ციხის ალაყაფის კარებთან და თავისი სადარბაზო ბარათი გადმოე-

ცა, ციხის მთელი ადმინისტრაცია ფეხზე დამდგარიყო. მაშინვე კარები გაეღოთ და თავადი დიდის ამბით მიეღოთ...

ტელემაკის ამ ვიზიტმა, ცოტა არ იყოს, შეგვიმსუბუქა ციხეში ჯდომის პირობები, მაგრამ სეირნობის ნება და წიგნი, რაც ყველაზე უფრო საჭირო იყო ჩვენთვის, არ მოგვეცეს... საბედნიეროდ დიდხანს არ გაგრძელებულა ჩემი პიტიმრობა. ერთ საღამოს შემოვიდა ჟანდარმი და მითხრა:

— შევაროვეთ თქვენი ბარგი, ჩაიცვით და გამომყევით...

— სად უნდა წამიყვანოთ? შევეკითხე მე.

— ეს ჩემი საქმე არ არის! ცივად მომიგო ჟანდარმმა და თან მომამახა: ჩქარა, ჩქარაო.

მე იმავე წუთს ვიყავ ჩაცმული და „ბარგით“ ხელში სიამოვნებით გავყვე ჟანდარმს, რადგან ეს „ბარგი“ რაღაც ცვლილებას მოასწავებდა...

კანცელარიაში, ციხის უფროსის სავარძელში ჟანდარმის ოფიცერი იჯდა, რომელმაც გამომიცხადა: ოდესის გენ.-გუბერნატორის განკარგულებით თქვენ სამშობლოში იგზავნებით პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშაო... ჟანდარმმა ისევ წამიყვანა და გრძელი და ბნელი დერეფნით მიმიყვანა ერთ დიდ ოთახში, სადაც უკვე ირეოდა 30-მდე სტუდენტი. კამერის საშინელ სიჩუმის შემდეგ ძალიან მეუცხოვა ყვირილი და სიცილი, რომელიც აქ დამხვდა, მაგრამ ამხანაგთა პირველ მისალმებისთანავე, მეც ძალიან მზიარულად ვიგრძენო თავი. სხვა ამხანაგთა შორის აქვე აღმოჩნდნენ ვასილ წერეთელი და კოტე მესხი. გავიგე ამბებიც: სამოცამდე სტუდენტი ყოფილიყო დატუსაღებული; ყველანი უნივერსიტეტიდან გამოერიცხათ; ორმოცამდე კაცი თავ-თავიანთ სამშობლოში იგზავნება, ხოლო ოცამდე ციხეში რჩება, და მათ შესახებ გამოძიება სწარმოებს...

პატარა ხანს შემდეგ თითო-თითო გამოგვიყვანეს და ეტლით, ჟანდარმების თანხლებით მიგვიყვანეს სადგურზე, სადაც ეტაპის უფროს ოფიცერს ჩავვაბარეს: რამდენსამე სადგურს შემდეგ სტუდენტების უმეტესობამ ჩრდილოეთისაკენ განაგრძო გზა. ჩვენ ოთხი კი—მე, ვასილ წერეთელი, კოტე მესხი და ებრაელი კოგანი, რომელსაც კავკასია ამოერჩია საცხოვრებლად—მეორე ეტაპს გადაგვყვს და პოლტავისაკენ გავემართეთ.

VII.

ეტაპით მოგზაურობა ხაქართველთაჲკენ.—ციხეები.—
ყაზარლოელთაჲს ხაინტერესო შეხვედრა

ეტაპით მოგზაურობა ამ 40 წლის წინად ნამდვილი ჯოჯოხეთი იყო. ოდესიდან დეკემბრის შუა რიცხვებში გამოგვისტუმრეს და ქუთაისში მხოლოდ იანვარის ოც რიცხვებში ჩავედით, ისიც ასე „მალე“ იმიტომ, რომ გზის უკანასკნელი ნაწილი ჩვენის ხარჯით წამოვედით, ეტაპისაგან უკვე თავისუფალნი. ზამთარი მეტად სუსხიანი იყო. ჩვენ, სტუდენტის თხელ პალტოს მეტი არა გვქონდა რა; საპატიმრო ვაგონს არ ათბობდენ და სიცივისაგან ვკანკალებდით. ფული რაც გვქონდა, ოდესიდან ქუთაისში გავზავნეს—იქ პოლიციაში გადმოგცემნო; გზაში კი „სახელმწიფო ხარჯზე“ ვიყავით: თითოს გვეჭლეოდა დღეში სამი შაური, მაგრამ ეს ფული „უნტერის“ განკარგულებაში იყო და ხარჯავდა, როგორც მოისურვებდა, ასე. რომ მთელი გზა პურზე და ჩაიზე ვიყავით... მაგრამ, სიცივესა და შიმშილს, რასაკვირველია არაფრად ჩავაგდებდით ახალგაზრდები—ჯოჯოხეთი იყო ჩვენი ზნეობრივი წვალება. სალდათების ხელში ვიყავით, რომლებიც ცემა-ტყეპას ვერ გვიბედავდენ, თორემ ისე—გინებით, ყვირილით და მუქარით სიციოცხლეს გვინწარებდენ, თუმცა საბუთს არ ვაძლევდით სერიოზულს.

ნამეტანი ცუდი იყო საეტაპო კომანდების შეცვლა გზაში; ძველები პატარას შეგვეჩვეოდენ თუ არა, მათი გამოცვლის რიგიც მოვიდოდა. ახლები ჯერ ჩხრეკას შეუდგებოდენ, თითქმის გაგვაშიშვლებდენ, ისე ბეჯითად ასრულებდენ ამ მოვალეობას; მერე თავის წესებს ამყარებდენ გინებითა და ვაი-ვაგლახით. წარმოუდგენელია, როგორი ბარბაროსობით ეპყრობოდენ უბრალო ტუსალებს. ამის ცქერა ხანდახან პირდაპირ შეუძლებელი იყო; ეტაპში სხვათა შორის ერთი მოხუცებული გლეხი იყო: საცოდავს წვივზე ღრმა იარა ჰქონდა, რაღაც მალამო ედო ზედ და შეხვეული ჰქონდა. ჩხრეკის დროს ნელ-ნელა დაუწყებდა შეხვეულ ქრილობას გახსნას: სალდათი აღარ აცლიდა, მივარდებოდა და ააგლეჯდა ჩერებს. საცოდავი გლეხი გამწარებული საშინელის ტკივილით ყვიროდა, მაგრამ შემბრალებელი სად იყო; პირიქით, მივარდებოდენ და უწყალოდ სცემდენ, სანამ გული არ წაუვიდოდა...

პოლტავის გუბერნიის ერთ-ერთ სადგურზე მეორე მატარებელში უნდა გადავსულიყავით, რომელიც ხუთი-ექვსი საათის შემდეგ მოვიდოდა. ეს საათები, საეტაპო წესების ძალით ჩვენ საღმრთო ახლო ციხეში უნდა გავვეტარებინა. ახლო ციხე იყო რაღაც დაღუპულ „ქალაქ“ ბალტაში, სადგურიდან ოთხი-ხუთი ვერსის მანძილზე და ჩვენც იქ წავგიყვანეს. ტუსალები ორ-ორი ერთმანეთს გადააბეს ხელის ბორკილებით, ჩვენ კი მარხილზე დაგვესეს და „პარტია“ ჩქარის ნაბიჯით გაუდგა გზას.

დიდი თოვლი იყო უკვე: ძალზე ციოდა: ქარბუქი იდგა. საცოდავი ტუსალები თოვლში ეფლობოდნენ, ხოლო ვინც ჩამორჩებოდა, ვაი იმის ბრალი: მიიჭრებოდა სალდათი და თოფის კონდახის ცემით გაიგდებდა წინ. პატარა ხნის შემდეგ ჩვენ ძალიან შეგვცივდა, უძრავად მარხილზე ჯდომის გამო. ისევ ფეხით სიარული სჯობდა და ვთხოვეთ სალდათებს მარხილიდან ჩამოსვლის ნება მოეცათ. შენც არ მომიკვდე: თქვენ აზნაუოები ხართ და კანონი ნებას არ გვაძლევს ფეხით გატაროთ! გვიპასუხა „უნტერმა“.

ესეც თავისებური რუსული „Noblesse oblige“-ი გამოდგა და ჩვენც უნდა დავმორჩილებოდით... სიცოცხისაგან გამწარებულზე შთაგონებასავით რაღაცამ მომიარა, წამოვდექე მარხილზე, ხელები გავიშვირე, ცხვირ-პირში ქარ-ბუქი მცემს და ტრალიკულის ხმით შევძახე: „მირბის, მიმაფრენს, უგზო-უკლოდ ჩემი მერანი, უკან მომჩხავის თვალბედითი შავი ყორანი. გასწი, მერანო, შენს ქენებას არ აქვს საზღვარი და ნიავს მიეც ფიქრი ჩემი, შავად მღელვარი“.

მომცვივდნენ სალდათები „чего орешь, дьявол“, მკრეს ხელი და ჩამავდეს მარხილში. ამხანაგებმა მიამბეს შემდეგ, რომ ჩემმა მგრძნობიერმა დეკლამაციამ და ტრალიკულმა გამომეტყველებამ მართლა შთაბეჭდილება მოახდინა მათზე. კოვანმა მითხრა; „თუმცა ერთი სიტყვა არ გამიგია, მაგრამ კინაღამ ტირილი დავიწყეო, ისეთი ტრალიკული იყო თქვენი დეკლამაცია ამ ჯოჯოხეთურს სცენაზეო“... ტრაბახობად არ ჩამომართვათ: ჩემ სიცოცხლეში ეს იყო ჩემი პირველი და უკანასკნელი „ნიქიერი ტრალიკული გამოსვლა“.

ორი დღის შემდეგ ხარკოვს მივედით. იქ ერთი კვირა მოგვაცდევინეს ციხეში. ახალწელიწადს როსტოვის ციხისკენ გავავამზავრეს და წესისამებრ ფეხით (აზნაურობას ქალაქში ძალა აღარ ჰქონდა) წავგიყვანეს რკინის გზის სადგურიდან. ქუჩაში ხალხი დაგვედევნა და უნივერსიტეტში მომხდარ ამბების გამოკითხვა დაგვიწყეს; მაგრამ სალდათებმა და პოლიციამ მალე გაჰფანტეს ცნობისმოყვარეები...-

აქ ერთი გარემოება მაგონდება. ვასილ წერეთელი იმ დროს პოლიტიკური ეკონომიით იყო გატაცებული, ხოლო ამისთანა გატაცება მას ყოველთვის როგორღაც აზორებდა ამა ქვეყანას, ახლაც მთელ საეტაპო მოგზაურობის დროს ის თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა, რაც მის გარშემო ხდებოდა და ფილოსოფოსივით ჩაფიქრებული იყო ხოლმე. ხანდახან თეორიულ მუსაიფსაც დაგვიწყებდა. როსტოვში იმ დღეს ძალიან ციოდა. სალდათებს გაჩქარებულნი მივყავდით და წამდაუწამ „ჩქარა“ „ჩქარას“ გვეძახოდნენ. უცბად ვასილი მოგვიახლოვდა მე და კოტე მესხს და დაგვიწყო.

—ძალიან საინტერესოა ადამ სმიტის გამოკვლევა საშუალო საუკუნეებში ქალაქების ზრდის შესახებ...

—თუ დმერთი გწამს, თავი დაგვანებე, ვასილ—შევედრა კოტე მესხი, რა მეადამსმიტება,—სული კბილით ძლივს გვიჭირავს.

როსტოვს რომ გამოვეცილდით, ერთ-ერთ სადგურზე კავკავიდან მოშავალი მატარებელი დაგვხდა. უეცრად საპატიმრო ვაგონის კარი გაიღო და შემოვიდა ვიღაც ოფიცერი, მოვიდა ჩემთან და თანაგრძნობით ამბავი და ვინაობა გამომკითხა. აღმოჩნდა, რომ კავკავიდან მოსულ მატარებლით, კავკასიის მთავარმართებელი თავ. დონდუკოვი მიდიოდა პეტერბურგს და ეს ოფიცერი მისი ადიუტანტი იყო. ჩვენ მაშინვე გამოგუცხადეთ ოფიცერს, რაც იმ დროს ძალიან გვაფიქრებდა და გვაშინებდა, სახელდობრ, საქართველოს სამხედრო გზის ეტაპით გავლა. მაშინ კავკავიდან—ბაქოზე რკინის გზა არ იყო და ტუსალები ფეხით დაჰყავდათ საქართველოს სამხედრო გზაზე. ამ ორასი ვერსის გავლას საძაგელ საეტაპო საპატიმროებში ღამისთევით და დასვენებით, ათ დღეს უნდებოდნენ; გაგონილიც გვექონდა, რომ ამ გზით ეტაპით მოგზაურობა ნამეტურ ზამთარში, აუტანელია. ამიტომ ვთხოვეთ ადიუტანს, ეშუამდგომლა მთავარმართებლის წინაშე, რომ ჩვენთვის ნება მიეცათ საქართველოს სამხედრო გზა ჩვენის ხარჯით გაგვევლო არა ეტაპით. ადიუტანტი წავიდა და მალე შედგვი პასუხი მოგვიტანა:

—მე არ შემიძლია, ეთქვა დონდუკოვ-კორსაკოვს, ოდესის გენერალ-გუბერნატორის განკარგულება გავაუქმო. სტუდენტებმა თვითონ სთხოვეთ კავკავიდან დეპეშით როსტოვს (ოდესის მაშინდელ გენ-გუბერნატორი) და ჩემი მხრით მეც ვთხოვ დეპეშითაო..

ასეთმა პასუხმა ძალიან დაგვაიმედა და ნაკლებ შეწუხებულებმა გავწიეთ წინ, მით უმეტეს, რომ აქედან სალდათებიც სხვანაირად გვექცეოდნენ, რაკი ნახეს, თუ როგორ თავაზიანად და თანაგრძნობით მოგვეპყრა პოლკოვნიკი და მთავარმართებლის ადიუტანტი...

ორიოდე სადგურის შემდეგ საპატიმრო ვაგონში შემოიყვანეს კიდეც ორი ტუსალი, ერთმა მათგანმა მაშინვე მიიქცია ჩვენი ყურადღება: მაღალი მშვენიერი ტანადი, ჩვენებურად გამოწყობილი მოხუცი, იმერელ თავადად მივიღეთ, სალდათებმა იგი ჩვენთან დასვეს. აღმოჩნდა, რომ ახოვანი მოხუცი ყაბარდოელი იყო. მე პირველად ვხედავდი ჩრდილოკავკასიელს და ცნობისმოყვარეობით გამოვესაუბრე. რუსულად მშვენივრად ლაპარაკობდა, თითქმის უპატივტოდ, და არც თუ მაინც და მაინც უსწავლელა იყო... მე გადაკვრით დაუფუყე ლაპარაკი კავკასიის მდგომარეობაზე...

როგორცა უხალისოდ მაძღვედა პასუხს და მეც თავი დავანაბე. მერე ჩვენ გამოგვიტოხა ვინაობა. როცა ვაიგო, ქართველები ვიყავით, სიამოვნება გამოაცხადა. კარგ ხნის სჩუმის შემდეგ ღრმად ამოიხრა და სთქვა:

— როცა კავკასიის მზე ჩავსვენა, მთელი ჩვენი ქვეყანა მაშინ დაიღუპა. მე ვიფიქრე— შამილს გულისხმობს მეთქი და ამიტომ რაღაც იმის შესახებ ვკითხე.

— არა, ყმაწვილო; მიპასუხა მოხუცმა, მე შამილზე როდი მითქვამს. კავკასიის მზე— საქართველო იყო. საქართველომ თავი დაიღუპა და კავკასიაც თან გაიყოლია...

მასთან საუბრის საღერღელი ავეშალა, მაგრამ მეტი ხმა აღარ გაუცია ჩვენთვის.

კავკასიის ციხეში მისვლისთანავე დებეშა გავუგზავნეთ ოდესის გენ.— გუბერნატორს და, ჩვენდა საბედნიეროდ ორი თუ სამი დღის შემდეგ, დებეშითვე განკარგულება გამოგზავნა ჩენი განთავისუფლების შესახებ ეჭაპისგან. ჩვენის ხარჯით, ორი პოლიციელის თანხლებით (ესენიც ჩვენს ხარჯზე) უნდა წავსულიყავით ტფილისს. ახლა ფული გავგიხდა სადარდელი. კოტე მესხმა ერთერო ნათესავს დებეშა გაუგზავნა ქუთაისს და რამდენსამე დღის შემდეგ დებეშითვე მივიღეთ ფული, ორი დღის შემდეგ ტფილისში ვიყავით და გუბერნატორს თავ. შარვაშიძეს გამოვეცხადეთ. ამან მეტად თავაზიანად მიგვიღო, და სრულებით უყოყმანოდ გააუქმა ოდესის გენ.— გუბერნატორის განკარგულება. პოლიციელები მოგვაშორა და გვითხრა— ხვალ ქუთაისს გაემგზავრეთო.

VIII.

ქუთაისში ჩახვლა.—გიორგი ზდანოვიჩის ოჯახში.—
ჩემი გაჩხრეკა და მეორედ დაპატიმრება.—გამოძიება
და სტუდენტ გინცბურგის გამცემლობის ამბავი.

ამრიგად, 1888 წლის იანვრის ოც რიცხვებში ისევ ქუთაისს მომიხდა ჩასვლა. პირველი ჩემი განზრახვა იყო—მაშინვე გამეგზავნა თხოვნა კიევის, ან ხარკოვის უნივერსიტეტში. საქმე ისაა, რომ ოდესის უნივერსიტეტის მართველობამ ყველა გამოირიცხულთ ერთნაირი მოწმობა არ მოგვცა. ზოგს მოწმობაში აღნიშნული ჰქონდა—გამორიცხულია და ნება აღარ აქვს სხვა უმაღლეს სასწავლებელში შესვლისაო. მე ეს არ მეწეოა ჩემს მოწმობაში და ამიტომ სრული იმედი მქონდა, რომ სხვა უნივერსიტეტში უთუოდ მიმიღებდენ, მაგრამ მალე ამ განზრახვის ასრულება დროებით გადავდე: ერთის მხრით სანამ მე თხოვნას გავგზავნიდი და პასუხს მივიღებდი, სამოსწავლო წელიწადიც გათავდებოდა; მეორე მხრით, არც საშუალება მქონდა. ამიტომ გადავწყვიტე ვაკვეთილები, ან რაჟე ადგილი მეძებნა, ცოტა ფული შემეგროვებინა და უნივერსიტეტისაკენ მომავალ შემოდგომაზე გავმგზავრებულყავი. მაგრამ ამ დროს მოხდა ჩემთვის სრულიად ნოჟლოდნელი ამბავი, რომელმაც ყველა განზრახვა—პლანი სრულებით დამიწეწა და სულ სხვარიგად დაატრიალა ჩემი ცხოვრების ჩარხი.

ქუთაისში მე დავბინავდი ჩემ ნათესავის—მარიამ ქორქაშვილის ქვრივის სახლში. იმერეთში რასაკვირველია დღესაც ბევრს ახსოვს აწ განსვენებული მარიამი ანუ, როგორც ყველანი ეძახდენ, მანია მიქელაძის ქალი-ქორქაშვილისა. ის თავის დროზე განთქმული იყო სილამაზით, დარბაისლობით და კჳუით. მიუხედავად იმისა, რომ ევროპიული განათლება არ ჰქონდა მიღებული, შედარებით განვითარებული ადამიანი იყო და ესმოდა ახალი დროის მისწრაფება-მოთხოვნანი. ამ მხრით მასზე დიდი გავლენა მოახდინა უსაყვარლეს შვილის—გიორგი ზდანოვიჩის—(მაიას პირველი ქმარი სამხედრო ექიმი ზდანოვიჩი იყო) დატუსაღებამ, გასამართლებამ და ბოლოს კატორღაში გავზავნამ. გიორგი 17 წლის არც კი იყო, ქუთაისის გიმნაზია რომ გაათავა დი პეტერბურგს გაემგზავრა, სადაც ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში შევიდა. მალე ის ჩაერია მაშინდელ რევოლუციურ მოძრაობაში და თვალსაჩინო ადგილი დაიკირა მოწინავე

მებრძოლ ახალგაზრდობაში, როგორც დიდი ენერჯის, ნიქის, ღრმა რწმენის და მეტად კეთილშობილურ გულის ადამიანმა.

1876 წ. იგი დაატუსაღეს, რამდენისამე წლის შემდეგ გაასამართლეს (ეგრეთწოდებული ორმოცდაათის პროცესი) და 6 წლის კატორღა მიუსაჯეს. ბევრი ტანჯვა-ვაება გამოიარა ახალგაზრდამ, დატუსაღებიდან დაწყებული ვიდრე სამშობლოში დაბრუნებამდე (1889 წელს). ადვილად წარმოსადგენია, როგორ იტანჯებოდა დედამისი, რომლისთვის გიორგი ჯერ კიდევ ბავშვი იყო და რომელსაც სიზმარშიაც კი არ მოელანდებოდა, თუ მის საყვარელ ბავშვს ასეთი მწარე ბედი ხვდებოდა!

მოხუცებული ქალი ორჯერ წავიდა ქუთაისიდან რუსეთს — ერთხელ პეტერბურგს, მეორედ ხარკოვს, თავისი შვილის საშველად და სანახავად. შვილს რაღას უშველიდა, ხოლო ნახვა კი მოახერხა. ზდანიოვიჩი იმ დროს ბელგოროდის ცენტრალურ სატუსაღოში იჯდა, საიდანაც ციმბირს (კატორღაში) უნდა გაეგზავნათ. ხარკოვის გენგუბერნატორად მაშინ იყო ნ. ტ. ლორის-მელიქოვი, რომელიც პირადად იცნობდა მარიამ მათეს ასულს და ნება მისცა შვილის ნახვის მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ.

ახალგაზრდა შვილის პირველმა ნახვამ პატიმარის მაზარაში და ბორკილებში საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა მოხუცზე, რომელსაც ღრმად ჩაებეჭდა გულში ყველაფერი და აღივსო მძულვარებით მტარვალებისადმი. რამდენჯერ უამბნია ჩემთვის ტირილითა და ოხვრით ეს შეხვედრა და მთლად გიორგის თავგადასავალი. შემდეგში, როცა მე უკვე გიმნაზიის უფროს კლასებში ვიყავი, რასაკვირველია ჩემზე ეს ამბები დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა...

აღვნიშნავ აქვე, რომ უბედურ დედას უკვე ღრმად მოხუცებულს და სიკვდილის პირას მდგომს, ბედმა გაუღიმა: 15 წლის განმავლობაში დაკარგულ შვილის დაბრუნებას მოესწრო და მხოლოდ შემდეგ გარდაიცვალა.

აი, ამ მოხუცებულ მანდილოსანს, რომელიც დედასავით მიყვარდა, ვებასებოდი 1888 წლის 2 თებერვალს, როცა ზემოაღნიშნული ამბავი მოხდა, რომელმაც სრულებით სხვა მსვლელობა მისცა ჩემს ცხოვრებას. ის იყო ჩამოვიდა სოფლიდან და პირველ მისალმების შემდეგ რკბილად, დედისამებრ მისაყვედურა: შვილო, რად ილუპავ თავს, შენც გიორგის მწარე გზაზე დგები?!

მე ვუპასუხე, რომ საიმისო არა მომხდარა რა, სტუდენტების უბრალო არეულობა იყო, დროებით გამომრიცხეს და ისევ შევალ უნივერსიტეტში, ასე რომ საციმბირო და საშიში არა არის რა-მეთქი.

ჯერ გათავებული არ მქონდა ეს საპასუხო ფრაზა, როცა ოთახში აჩქარებით შემოვიდა მოხუცებული მსახური და აკანკალებულის ხმით გვაუწყა: ეზოში აუარებელს პოლიციამ შემოვიდა და აქეთკენ მოდიანო. გადავიხედეთ ფანჯარაში, მართლაც პოლიციელები და ქანდარმები ალყას არტყამდნენ სახლს, ბევრი კი მაღლა მოდიოდა, მეორე სართულში.

მე კარებში მივეგებე. აღმოჩნდა რომ ჩემთან მოდიოდნენ: ქანდარმის ოფიცერმა გამომიცხადა, ოდესის ქანდარმთა მართველობის განკარგულებით უნდა ვაგჩხრიკოთ და დავაპატიმროთო. შევიყვანე ჩემს ოთახში. იქაურობა აიკლეს-ააქოთეს, მაგრამ ვერაფერი იპოვნეს. სხვათა შორის ამ გაჩხრეკიდან ერთი ეპიზოდი დამახსოვდა, რომელიც კარგად ახასიათებს, თუ სადამდე მიდიოდა „მათი“ უაზრო ექვიანობა. ჩხრეკის დროს ქანდარმის უფროსი ოფიცერი მომიბრუნდა და მკითხა:

— ხშირად დადინართ ხოლმე სოფელში? სრულებით ვერ გავიგე, რას მეკითხება, როდინდელ ამბავს და პასუხი არ გავეცი.

— მე თქვენ გკითხავთ, სოფლებში ხშირად მოგზაურობთ? მეორედ დამეკითხა ქანდარმი.—მე ვუპასუხე, რომ ათი დღეა, რაც ჩამოვედი ოდესიდან და ჯერ ქუთაისიდან ფეხი არ გამოიდგამს მეთქი.

— მაშ ეს რა არის, რათ გინდათ? მიმითითა მან უნაგირზე, რომელიც დერეფანში, ჩემ ოთახის კარებთან იდგა. ეს უნაგირი ჩემი არ არის, ჩემი სახლის პატრონების არის მეთქი, ვუპასუხე. გამოჰკითხეს მსახურს და ძლივს დამშვიდდნენ. ქანდარმებმა იფიქრეს, ალბად სოფლად ხშირად დაიარება და პროპაგანდას ეწევაო.

გათავდა ჩხრეკა; ნება მომცეს შინაურებს გამოვთხოვებოდე და მეც შევედი ქანდარმების თანხლებით ჩემი ძვირფასი ნათესავის ოთახში. მოხუცებული ქალი თვალცრემლიანი მომეგება და დამლოცა. გამოთხოვებისას მითხრა: ღმერთმა გიხსნას, შვილო, მაგ მტარავლთა ხელიდანაო!..

ჩამსვეს ეტლში; გვერდით მომიჯდა ქანდარმის ოფიცერი, წინა სკამზე ორი ქანდარმი. ორივე მხარეს ეტლს მისდევდა ორი ცხენოსანი კაზაკი, უკან მეორე ეტლი პოლიციელებით და ასე გავემართეთ ქანდარმთა მართველობისაკენ, რომელიც მაშინ სამოქალაქო, ბალის („ბულვარის“ როგორც ქუთაისში ეძახიან) გვერდით იმყოფებოდა.

შუადღე იყო. თბილი დღე და ქუჩებში ბევრი ხალხი მიდი-მოდიოდა. ქუთაისში ასეთი უცნაური კორტეჟი არა—

ჩვეულებრივი რამ იყო და ხალხში დიდი სენსაცია გამოიწვია „სტუდენტის, (სტუდენტის სერთუქი შეცვა) სტუდენტი დაუქერიათო!“ მესმოდა თანაგრძნობის ხმა სხვადასხვა ადგილას შეჯგუფებულ დამსწრეთაგან... მივედიო ჟანდარმთა მართველობაში, სადაც მალე წარვდეგ „სამსჯავროს“ წინაშე. პატარა ოთახში დიდ მაგიდას ერთ მხრიდან შემოსხდომია სამი კაცი: პროკურორის ამხანაგი ნეპოკოინიკი, ჟანდარმთა სამართველოს უფროსი პოლკოვნიკი ნესტერევი და მისი ადიუტანტი ფედოროვი. ჩვეულებრივ ფორმალურ კითხვების შემდეგ ნესტერევი დიდის რიხით შეშეკითხა:

— აღიარებთ თუ არა, რომ თქვენ ეკუთვნით ბოროტმოქმედთა კავშირს, რომელიც თავის თავს „ნაროდნაია ვოლის“ პარტიას უწოდებს?! მე რასაკვირველია უარი ვუთხარი.

შემდეგ დამიწყეს გამოკითხვა: იცნობ ამას თუ იმას, იყავით ამა თუ იმ კრებაზე, იყავით თუ არა სტუდენტთა ცენტრალურ სარეგოლაციო ორგანიზაციაშიო და სხვა. საკითხები ოდესიდან იყო გამოგზავნილი და ზოგიერთი ისე მენიშნა, რომ ძალიან გავკვირდი და შევშფოთდი. საქმე ისაა, რომ ორიოდ სხდომა მეტად საიდუმლო გვექონდა გამართული. შვიდი კაცის მეტი არ დასწრებია და სხვა ამხანაგებმა ამ სხდომისა არაფერი იცოდენ. წარმოიდგინეთ ჩემი განცვიფრება, როცა ამ ორ სხდომის და იქ ნალაპარაკევის გამოც შემიკითხნენ ჟანდარმები.

ცხადი იყო, ვიღაცას ამ შვიდ კაცისაგან გაუცივართ, ყველა გაუცივართ, ყველა და ყველაფერი, მაგრამ ვის?! სული შემეხუთა, თმა ყალყზე დამიდგა, როცა შვიდივე ამხანაგის სახემ სათითაოდ გაიელვა თავში; არა, არც ერთზე შეჩერება არ შემიძლია. მაშ როგორ აეხსნა ეს ჯადოსნური გამჭირაობა ჟანდარმებისა?!...

დაკითხვა გათავდა, ციხეში წამიყვანეს და ისევ თავბრუდასხმულივით ვიყავი: ისეთი საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე ამ გარემოებამ, რომ ამხანაგებზე ეჭვი უნდა შემეტანა. ამაზედ ფიქრმა დამტანჯა, სანამ ციხეში ვიჯექ; მინდოდა გამეგო რამე, მაგრამ საიდან! მხოლოდ ციხიდან განთავისუფლების შემდეგ, ზაფხულში ოდესიდან ჩამოსულ ამხანაგებისგან გავიგე ცოტათი საიდუმლო, თუმცა ბევრი რამ დღესაც გამოურკვეველია ჩემთვის.

აი თურმე რა მოხდა. როგორც ზემოთ ვსწერდი, ზოგი დაპატიმრებული სტუდენტი ოდესის ციხეში დასტოვეს და მათ შესახებ გამოძიება სწარმოებდა. მათ შორის იყო ერთი ებრაელი გვარად გინცბურგი. მეტად ენერგიული და ნიჭიერი ახალგაზრდა, რომელიც მეტად საიმედო ამხანაგად მიგვაჩნდა ყოელას. ოთხი თუ ხუთი თვის

შემდეგ გინცბურგი ციხიდან გადაეყვანათ ფსიქიატრიულ სამკურნალოში, როგორც ძალზე ნერვებაშლილი და ცოტა ჭკუაზე შერყეული. მის სანახავად მისულ სტუდენტებისთვის გინცბურგს მთელი ისტორია უამბობა: საშინლად მაწვალეს ციხეში, ბევრჯერ მცემეს, თითქმის სულ კარცერში ვეგდეო, ბოლოს ჰიპნოტიზმს მიმართეს და რაც ვიცოდი სტუდენტების წრეზე, ყველაფერი მათქმევინეს ჰიპნოზური ძილის დროსო...

ამ ისტორიაში ბევრი რამ არის გაუგებარი. ოდესის პოლიტიკურ ციხეში მეტად სასტიკი რეჟიმი სუფევდა, მაგრამ ცემა-ტყევაზე არაფერი არ გაგვიგონია. მერე, ეს ჰიპნოტიზმი რაღაა! მეორე მხრივ ესეც საკვირველია: გინცბურგი ფიზიკურადაც ძლიერი იყო და სრულიად ჯანსაღი, სულითაც მეტად მაგარი ადამიანი, და ოიხ თვეში რა მოუვიდა, რომ ფიზიკურადაც ინვალიდი გახდა და ფსიქიატრების პაციენტიც შეიქნა?! ასე თუ ისე, იმის წყალობით ბევრი სასტიკად დაისაჯა, თვითონ კი მალე სამკურნალოდანაც გამოვიდა და ოდესაში დაჩა. შემდეგში ეს გინცბურგი სიონიზმის მხურვალე ადვოკტი გახდა, საზღვარგარეთ წავიდა და ავსტრიის ქალაქ ლეოვში რუსულ ენაზე სიონისტურ გაზეთს სცემდა.

ქუთაისის ციხეში პირველხანს სასტიკ რეჟიმში ვიმყოფებოდი. უნდა აღვნიშნო, რომ ჩემმდე იქ, ვგონებ, პოლიტიკური პატიმარი არა ყოფილა, გარდა მიხეილ ყიფიანისა, რომელიც როგორც გამიგონია, ქუთაისში იყო დაპატიმრებული და ცოტახანს იქაურ ციხეში იჯდა, შემდეგ ტფილისში იქნა გადაყვანილი. რასაკვირველია ცალკე კამერაში („სეკრეტში“) ჩამსვეს. ციხის უფროსი იმდენად შეშინებული იყო არაჩვეულებრივი ტუსალით, რომ ჩემ კანერასთან განსაკუთრებული დარაჯობა დააწესა: ორი თოფიანი სალდათი გამიჩერეს, რომელთაც ნაბრძანები ჰქონდათ ჩემ ფანჯარასთან არავინ მიეშვათ, გარდა ზედამხედველებისა. არც სეირნობა, არც წიგნები, არც საწერი იარაღი. ორი კვირის განმავლობაში ასე ვიყავ. მოწყვეტილი ციხესაც. ორი კვირის შემდეგ ციხეში შოვიდა ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვი, რომელსაც ძალიან გაუკვირდა ჩემს კარებთან საგანგებო სადარაჯო პოსტი რომ დაინახა.

— ეს სრულებით მეტია, ჩემის აზრითაო, უოხრა მან უფროსს და მაშინვე მომაშორეს სალდათები, რომელნიც დღე და ღამ თავზე მადგნენ და თვალს არ მაშორებდნენ. ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვის ძალიან მადლიერა ვიყავ: არ იყო ურიგო ადამიანი, დროგამოშვებით მოდიოდა ციხეში და ყოველთვის რაიმე შეღავათს მძღვედა. თანდათან წიგნებიც მომცეს, წერის ნებაც, სეირნობაც. (მარტოს) ასე, რომ ერთი თვის შემდეგ რეჟიმი სულ შემეცვალა. . .

ქუთაისის საგუბერნიო ციხე მაშინ საძაგლობა რამ იყო. საშინელი უსუფთაობა, სივიწროე, ზამთარში აუტანელი სიცივე, ზაფხულში გადამეტებული სიცხე. თითო კამერაში („სეკრეტში), რომელშიაც ორი კაცის ალაგია, ექვსი-რვა კაცი იყო მოთავსებული: საზოგადო კამერები მე არ მინახავს; არც „ნარები“, არც კრაოტები არ იყო და ტუსალები იატაკზე ეყარნენ. სიბინძურე სუფევდა აუწყურელი და შმორის სუნის დღედაღამ იღვა დერეფნებს და კამერებში. ბალღინჯოების ამბავს ნულარა იკითხავთ! . .

რაც შეეხება იქაურ წესრიგს, პატიმრები მაინცდამაინც შევიწროებაში არ იყვნენ. კამერები თითქმის სულ გაღებულნი ჰქონდათ, გადიოდნენ დერეფნებში ერთმანეთის შესახვედრად.

დღეში ორჯერ ეზოში გაჰყავდათ სასეირნოდ. რეჟიმი იცვლებოდა მხოლოდ საგანგებო რამ შემთხვევის შემდეგ, ისიც დროებით. ერთი ასეთი „საგანგებო შემთხვევა“ ჩემსობასაც მოხდა.

ერთ საღამოს „პროვერკის“ დროს, დარაჯთა შორის ხმაურობა ასტყდა, აქეთ-იქით სირბილი, ალიაქოთი; უტბად კამერებშიაც პატიმრებმა ასტეხეს ყვირილი: „მუხუზლამ უქუსლა. მუხუზლამ უქუსლა!“ თურმე გაქცეულიყო ტუსალი, გვარად მუხუზლა, რასაც მოჰყვა დროებით სისასტიკის გამეფება . . .

ჩემი დერეფნის ტუსალები მალე გავიცან: კარის სარკმელთან მოვიდოდენ ხოლჲე და მებაასებოდენ. საინტერესო ტუსალი არაივინ იყო, რთული რამ ფსიხოლოგიური მოტივები მათ დანაშაულებდაში არ იყო რა. როგორც ჩვეულება აქეთ ამგვარ ტუსალთ, თავის თავს დამნაშავედ თითქმის არაივინ არ აღიარებდა. ერთნი გაუბედურების მიზეზად მეზობლების მტრობას და შურს სახავდენ, მეორენი „უბედურ შემთხვევას“ და მესამენი და უმრავლესნი სულ უარს ამბობდენ—არაივითარი ავკაცობა არ ჩავციდენიაო. ერთმა—ორმა გულახდილად მიაბმო თავისი თავგადასავალი. დამამახსოვდა ერთი მეტად მახინჯი, ნახშირივით შავი, დაბალი ტანის რაჭველი გლეხი.

—ეშმაკმა შემატინა ბატონო! მითხრა მან, როცა ჩემთან მოვიდა იმის გასაგებად, თუ რა სასჯელი მოელის . . .

ორმოცი წლის კაცი ვარ აგერ, მუშაობა შემძლია, არც ისე ღარიბი ვიყავი, რომ ცოლის შენახვა არ შემძლებოდა და ცოლი კი ვერ შევირთე. არაივინ გამოიყვა, არც ჩვენი სოფლისა, არც შორეული . . . მთელი სოფელი დამცინოდა . . . გოგოებიც ამიტყდენ—აი, შე ნავაზო, აი, შე ჯუჯა, ქალს ვინ მოგცემსო! ერთი გოგოს ჯავრი ჩამყვა, მეზობლის გოგოსი; სულ მუხლებს ვუკოცნიდი მის დედ-მამას, მაგრამ გოგო უარზე იყო—თავს მოვიკლავ და ე მაგ ნავაზს არ წაყვებო. გულში დარდი ჩამწვდა და გადავწყვიტე, გოგო ხელში ჩამეგდო . . . ერთხელ საღამო ხანზე, შორს სოფლიდან წყაროზე ჩავიგდე ხელში; მარტოკა იყო; ისეე გამაჯავრა და დამცინა, ვეღარ მოვითმინე, შენი ქირიმე, სისხლი აქ მომანწვა, ვეცი და ნამუსი ავხადე . . .

ვიფიქრე ნამუსახდილ გოგოს ჩემს მეტი ვერავინ წაიყვანს მეტიკი, ცოლიც მიყოლება და მეზობლების დაცინვასაც გადავურჩები მეტიკი. მარა იმ უნამუსოებმა არ დამაცალეს. მომვარდენ მამამისი და ქალები, კეტებითა და ნაჯახებით. რა მექნა, მე ხანჯლით დაეუხვდი, მუცელში ვკარ მეზობელსა. მეც დამქრეს თავში . . . იმ ღამესვე მამამისი მოკვდა, მე—კი შემქრეს და აი ამ უბედურებაში ჩავვარდი. . .

მახსოვს კადევ ერთი ტუსაღას, სამურზაყანოელი თუ მეგრელი თავადი ფარნა გოშუა, წარმოსადგეი ვაჟკაცი, რომელსაც რამდენიმე მკვლელობა ბრალდებოდა და უკვე კატორღა ჰქონდა გადაწყვეტილი. ამას პოლიტიკაზე უყვარდა ლაპარაკი და ხშირად მკითხავდა ხოლმე:—მიბრძანეთ გიორგი, სოციალისტები რომ გაიმარჯვებენ, ჩვენ არაფერი გვეშველება მაშინ?

მახლობელ კამერაში იჯდა მაშინ სახელგანთქმული გიორგი მიქელაძე, ეს იძროანდელი ზელი-ხანი დასავლეთ საქართველოში. გიორგი მიქელაძე ახალგაზრდობაში „კონვოიში“ იყო პეტერბურგს. ლამაზი, წარმოსადგეი ვაჟკაცი, უდარდელად სცხოვრობდა სატანტო ქალაქში; ქეიფობდა, არშიყობდა და რასაკვირველია, ფუფუნებაში თანდათან ირყენებოდა. როცა „კონვოი“ გააუქმეს, გიორგი სამშობლოში დაბრუნდა. რა კი პეტერბურგული ცხოვრების გასაგრძობად ფული იყო საჭირო, ადვილად მიეკედლა ვიღაც ავაზაკებს, რომელთაც ებრაელები გაძარცვეს. გიორგი „ყაჩაღად გადავიარდა“ და მრისხანე სახელი მოიხვეჭა. მთელი ჯარი, პოლიცია ფეხზე დააყენეს მის დასაქურად, მაგრამ ამოდ: სასწაულებრივ უქრებოდა ხელიდან მდევენლთ. რამდენჯერმე ციხიდანაც გაიქცა. ქუთაისის ციხეში, ჩემი ყოფნის დროს იგი უკვე მოხუცებული და დაკრძომილი იყო. ავადმყოფობის გამო კატორღაშიაც არ გზავნიდენ, რომელიც კარგა ხანია გადაწყვეტილი ჰქონდა მას. ყველა ტუსაღები დიდ პატივსა სცემდენ ამ ოდესღაც ლეგენდარულ ვაჟკაცს და აღტაცებით მომითხრობდენ იმის ამბებს.

თითქმის ექვსი თვე ვიჯექ ქუთაისის ციხეში. ზამთარში, როცა პატარა დღე იყო, დრო მალე მირბოდა, ვკითხულობდი, ფრანგულს ვსწავლობდი, ტუსაღებს თხოვნებს ვუწერდი და სხვა. აპრილიდან დაწყებული—კი ძალიან გამოჰქირდა კარჩაკეტილში ჯდომა. ჩემ ფანჯრიდან ვხედავდი, რომ ბუნება აყვავდა, შზე დიდებულად ანათებდა, ხალხიც ახმაურდა. კვირადღეობით ვხედავდი, რომ დიდძალი ხალხი სადღესასწაულოდ ფერად-ფერადად გამოიწყობილი, ნხიარულად მიემურებოდა ახლადამწვანებულ მინდვრებში სასეირნოდ. გული მწუხარებით მიცემდა. მინდოდა მეც ბუნების დღესასწაულს დავწაფებოდი, მწყუროდა თავისუფლება. ამის მაგიერ მესმოდა ბორკილების ჩხარუნი, დარაჯთა გინება და ციხის სხვა ხმები—რაღაც სასოწარკვეთილების და ტანჯვის ხმები . . .

ივლისის დამლევს მესტუმრა ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვი და მახარა: თქვენი საქმის გამოძიება (რომელიც ოდესაში სწარმოებ-

და გათავდაო და მომავალ კვირას თქვენი დის ნახვის ნებას მოგცემთო

ვინც ციხეში არ მჯდარა, ის ვერ გაიგებს, რა ღიღი სიხარულია დამწყვედულისათვის ახლობელის ნახვა, ისიც ხუთი-ექვსი თვის შემდეგ. ის ერთი კვირა გიჟივით ვიყავ, არ მეძინა, არ ვჭამდი და არ ვსვამდი, ვშფოთავდი და ვღელავდი. დროც ისე ნელა მიდიოდა, რომ ერთი კვირა წელიწადად მეჩვენა! ბოლოს მოვიდა კვირაც და ჩემი ძვირფასი და, რომელიც ოდესაში დავტოვე, ვინახულე. იმან სასიხარულო ამბები მომიტანა: ლორთქიფანიძე (დავით არჩილის ძე, ნათიცი ვეილი, შემდგომ ქალაქის მოურავი) სცდილობს თავდებით გაგანთავისუფლოსო. აქაური ქანდარმები წინააღმდეგი არ არიან და ახლა ოდესაში შეეკითხნენო...

მაცადინებამ მაინც ერთ თვეზე მეტს გასტანა და როგორც იქნა, ივლისში გამოვედი ციხიდან „საქმის დასრულებამდე“, როგორც ამიხსნა პოლ. ნესტერევმა.

— როგორ უნდა გათავდეს ჩემი საქმე? შევეკითხე პოლკოვნიკს.

— არაფერი ვიცი... მგონია კი, რომ სულ უბრალოდ გაღარჩებით ამხანად...

ქანდარმის ამ პასუხმა დიდ შეცდომაში შემიყვანა: სრულიად დაუმზვიდდი და დავივიწყე, რომ საქმე გათავებული არ იყო. ხოლო როცა ჩემი ოდესელი ამხანაგები ვნახე საზაფხულოდ ჩამოსულები, არხეინად გავერთე და ყველაფერი დამავიწყდა—ეტაპიც, ციხეც, ისიც კი, პოლიტიკურ დანაშაულობისათვის სენატის განსაკუთრებულ კომისიას რომ უნდა გავესამართლებინე.

X.

ალექსანდრე III-ის ჩამოხვლა კავკასიაში და „ხაეპეო პირების“ გავზავნა ფოთში.--პროვოკატორი მერკულოვი.

ერთ თვეს განცხრომაში ვიყავ: დაეტრიალობდი სოფლად თუ ქუთაისში; ვისვენებდი ეტაპისა და ციხეების შემდეგ. შემოდგომის დაწყებისას კი შევუდექე სამუშაოს ძებნას, მაგრამ ახლაც თურმე ჩემი ბედი, თუ უბედობა, სხვას მიმზადებდა.

ენკენისთვის ერთ მშვენიერ დილას გამომეცხადა უბნის ზედამხედველი და პოლიციაში მიმიწვია. კარგს არას მოასწავებდა ეს უდროო დროს დაბარება, მაგრამ რაში იყო საქმე, ვერ მივხვდი. დანიშნულ დროს მივედი და ვნახე, რომ ჩემს გარდა კიდევ 20-ზე მეტი ახალგაზრდა, ზოგი ნაცნობი, ზოგიც უცნობი, ყოფილიყო დაბარებული. შევედი პოლიცემისტერის კაბინეტში და იქ გამოგვიცხადეს: უმაღლეს მთავრობის განკარგულებით ხვალვე ფოთში უნდა წახვიდეთ, სადაც ერთ თვეს დაჰყოფთ პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშა. მიზეზი—უმაღლეს სტუმართა მობრძანება ა/კავკასიაში, რის გამო ნაბრძანებია, ყველა პოლიტიკურად არასაიმედო ქუთაისის გუბერნიიდან ფოთში იქნეს გადაგზავნილიო.

მეორე დღეს დანიშნულ საათზე ყველანი შევიკრიფეთ სადგურზე და პოლიციის ბოქაულის თანხლებით გავემგზავრეთ ფოთისაკენ. ფოთში საღამოს ჩავედით. იქ უკვე გაეგოთ ჩვენი ჩასვლის ამბავი და სადგური გაქედილი იყო ცნობისმოყვარე საზოგადოებით. წინ მოგვეგება პოლიცემისტერი ობიექსკი, რომელსაც ბოქაულმა ჩააბარა ჩვენი თავი და სათანადო ქალაქები. ობიექსკიმ გამოგვიცხადა, აკრძალული გაქვთ ქალაქიდან გასვლა, ხოლო ქალაქში შეგიძლიათ ცხოვრება; ბინა „სახაზინო“ გექნებათ საერთოდ და საქმელ-სასმელისთვის დღეში თითო მანეთი მოგეცემათო... წავედით „სახაზინო ბინაზე“. ეს იყო რაღაც ძველი შენობა, რომელშიაც წინად კლუბი ყოფილიყო მოთავსებული. იქ უკვე დაგვხვდა ოცამდე ამხანაგი, ბათონიდან და რკინის გზის სხვადასხვა სადგურიდან გამოგზავნილი. უმეტესობა რუსები იყვნენ, ახალგაზრდობა თუ „ნაციმბირალი“ ძველი რადიკალები, რომელნიც უმთავრესად რკინის გზაზე მსახურობდნენ. სახაზინო ბინა კარგა მოზღრილი აღმოჩნდა და შესდგებოდა ერთის დარბაზისა და რამოდენიმე ოთახისაგან. უმეტესობა აქ მოეთავსდნენ, ზოგს კერძო ბინაზე ცხოვრების ნება მის-

კეს. გემსახურებოდენ პოლიციელნი; თითო მანეთი დღეში, იმ ხანებში, კარგად გვეყოფნიდა... პირველ საღამოსვე საინტერესო ინციდენტი მოხდა. დარბაზში დიდ მაგიდას მოეუსხედით და ჩაის შევექცეთ; ერთმანეთს ვეცნობოდით, ვებასებოდით. უცბად კარი გაიღო და გამოჩნდა პოლიციელი ჩემოდნით ხელში.

— იი, კიდევ ერთი ამხანაგი მოგემატათ! სთქვა მან, ჩემოდანი კუთხეში დადგა და გავიდა. დარბაზში შემოვიდა მალალი ტანის, ძალიან გამხდარი შაგვრემანი, შუახნის კაცი. თავი დაგვიკრა საერთოდ და გამოგვიცხადა თავისი ვინაობა.

— ალექსანდროვ!...

ამის შემდეგ მაგიდაზე თავისუფალი სკამი დაიჭირა.

სხვებს შორის ბათოშიდან იყო გამოგზავნილი ვინმე გურსკი (იმ დროს სტამბის პატრონი), ოდესღაც რადიკალი და დასჯილი (შემდეგში კი, თუ არა ვცდები, ის ცნობილ შაგრაზმელის პალმის ამხანაგი და მეგობარი გახდა) აი, ეს გურსკი უცბად ადგილიდან წამოხტა, მიუახლოვდა ახლადმოსულს, ჩააჩერდა და მოულოდნელად შესძახა:

— თქვენ მერკულოვი ხართ და არა ალექსანდროვი!

მერკულოვის ხსენებაზე ყველას ჟრუანტელმა დაგვიარა ტანში: ყველამ კარგად ვიცოდით, რომ ოდესღაც გამოჩენილი რევოლუციონერი მერკულოვი შემდეგ არა ნაკლებ გამოჩენილი პროვოკატორი შეიქნა. მან გასცა ვერა ფიგნერი და მთელი მისი წრე... ყველა ფეხზე წამოდგა. ადგა ახლადმოსულიც და რალაც წაიბუტბუტა.

— გაეთრიეთ აქედან, თქვენ მერკულოვი ხართ! ყვიროდა გურსკი... ვითომ ალექსანდროვმა ჩაღუნა თავი და მოჰკურცხლა.

პატარა ხანს შემდეგ შემოვიდა იგივე პოლიციელი და მისი ჩემოდანი წაიღო... ამ საღამოს შემდეგ მერკულოვ-ალექსანდროვი აღარ გვინახავს ფოთში და ჩვენთვის საიდუმლო დარჩა, განგებ იყო გამოგზავნილი თვალიყურის სადგენებლად, თუ შართველობამ ისიც საექვოდ მიიჩნია, მიუხედავად დამსახურებისა და ჩვენთან გამოგზავნა, როგორც არაკეთილსაიმედო...

საზოგადოდ უნდა აღვნიშნო, რომ ის ერთი თვე ფოთში სრულიად თავისუფლად ვიყავით, თვალყურსაც არ გვაღვივებდენ მანც-დამანც, ასე, რომ ვინმეს სდომებოდა, ადვილად გაიპარებოდა. რასაკვირველია, მთელი ეს გამოგზავნა უბრალო ფორმა იყო, ჩვეულებრივი უახრობა „ოხრანკისა“, როქელსაც ნამდვილი დაცვა ვერასო-

დეს ვერ აუსრულებია რიგიანად და ტყუილაუბრალო აწიოკება—
კი ჩვეულებად ჰქონდა გადაქცეული.

ერთი რამ უნდა აღვნიშნო კიდევ ფოთის ამ ეპიზოდიდან.
ადგილობრივმა საზოგადოებამ ვერ გამოიჩინა მაინცდამაინც მო-
ქალაქეობრივი გამბედაობა. ისე ეშინოდათ ჩვენი, რომ ახლოს არა-
ვინ გვეკარებოდა. ზოგს ძველი ნაცნობები ჰყავდა, ისინიც შორი-
დან გვერდს გვივლიდენ.

XI.

ქუთაისის საადგილმომულო ბანკში.—ჩემი არჩევა
დამფასებლად და მოულოდნელი „ობოზიცია“.—მა-
მია გურიელი.—კოტე მესხი.—ისევ დაბატირება და
ციმბირში გამგზავრება.

დავბრუნდი თუ არა ქუთაისში დავით ლორთქიფანიძემიმირჩია: სათავადაზნაურო ბანკში დამფასებლის ადგილი იცლება და თხოვნა შეიტანე ზედამხედველ კომიტეტშიო (ქუთაისის ბანკში დამფასებლებს საზოგადო კრება კი არ ირჩევდა, არამედ შეერთებული სხდომა გამგეობისა და ზედამხედველ კომიტეტისა). პატარა ხნის ყოყმანის შემდეგ წინადადება მივიღე, თხოვნა წარვადგინე და მალე არჩეულ ვიქმენ კიდევ დამფასებელ კომისიის წევრად. საზოგადოებაში ამ ჩემს „პირველს გამოსვლას“, ჩემდა სამწუხაროდ სრულიად მოულოდნელი, წარმოუდგენელი აურ-ზაური და მახინჯი ისტორია მოჰყვა. ჩემ წინამოადგილედ იყო ერთი მეგრელი თავადიშვილი ფაღვა, რომლის არჩევა ზედამხედველ კომიტეტმა აღარ მოისურვა: მოხუცებულია, მუშაობა აღარ შეუძლიაო. ნათესავებმა და ახლობლებმა იწყინეს მისი გადაყენება და... ასტეხეს აურ-ზაური: როგორ თუ ძველი, დამსახურებული დამფასებელი ვააშავეს და ვილაც „ბავშვი“ აირჩიესო!. ამას „კუთხური შოვინიზმიც“ მოაყოლეს: ერთი მეგრელი იყო კომისიაში, იმერლებმა ისიც გამოაძევესო!

მალე აღმოაჩინეს, რომ არც მე, არც მამაჩემი ბანკის დამფუძნებელთა სიაში არ ვეწერეთ. შეაგროვეს ხმები და ზედამხედველ კომიტეტს მოსთხოვეს საგანგებო კრების მოწვევა „უკანონო არჩევნების“ გასაბათილებლად. ადვილად წარმოიდგენთ, როგორ მომიწამელაქდა გულსა და სულს ეს განგაში მე, გუშინდელ სტუდენტს, რომელიც შორს და ძალიან შორს იდგა ცხოვრების ყოველ ამგვარ დუხუქირ პროზისაგან! მაშინვე გადავწყვიტე უარის თქმა ადგილზე, მაგრამ ზედამხედველ კომიტეტის წევრებმა ამის ვაგონებაც არ მოისურვეს: საქმე ჩვენ შეგვეხება და არა თქვენაო. როგორ, უაზრო მოთხოვნას დაუთმობთო. ამით თქვენ გარყვნილობის გამეფებას შეუწყობთ ხელს საზოგადო საქმეებშიო და სხვა. მეტი ღონე არ იყო, უნდა დავმორჩილებოდი: Il vin est tiré, il faut boire. განკარგულება მოახდინეს საგუბერნიო სანმართველოს არქივში შეეძინათ საბუთი, რომ მამაჩემს გლეხები ჰყავდა და, რომ ამიტომ ისიც უნდა ყო-

ფილიყო ერთ-ერთ ბანკის დამფუძნებელთაგანით, დიდის ძებნის შემდეგ გამოჩნრიეს ქალაქი, საიდანაც სჩანდა, რომ მამაჩემს და მის უფროს ძმას ერთი გლეხი ჰყოლიათ!..

დადგა საგანგებო კრების დღე. ბანკის საკმაოდ დიდი დარბაზი გაქედილი იყო ხალხით: წინანდელი დამფასებლის მოსარჩელედ მრავალი მეკრული თავად-აზნაურობა ჩამოეყვანათ (მამინ ჩვენ ბანკებში წარჰმოდგენელთა ინსტიტუტი არ იყო ჯერ). რასაკვირველია, გუბერნიის სხვა ადგილებიდან ამისთანა მცირე შემთხვევისათვის არავინ ჩამოვიდოდა და ამიტომ მეგრელების მეტი თითქმის არავინ იყო. აქ სჩანდა მხოლოდ ათიოდ-ოციოდე ქუთაისელი ინტელიგენტი, რომელნიც ზედამხედველ კომიტეტზე მიტანალ უსაბუთო იერიშისაგან დასაცავად მოსულიყვნენ. წაიკითხეს საჩივარი: ზედამხ. კომიტეტის მიერ არჩეული პირი დამფუძნებელთა სიაში არ არის და ამიტომ არჩევნები უკანონოა.

წამოდგა ცნობილი ენერგიული საზოგადო მოღვაწე განსვენებული ლუკა ნიკ-ძე ასათიანი (ქალაქის მოურავი და ზედამხ. კომიტეტის წევრი) და ჩვეულებრივ მქერმეტყველური და საბუთიანი სიტყვით მიჰპართა კრებას: დამფუძნებელთა სიაში ბევრი ჩვენგანიც არაა შეტანილი,—ან ჩვენი მამები, ან მათი უფროსი ძმები, მაგრამ აქაღის ეჭვი არავის გამოუცხადებია ჩვენი ბანკის წევრობაზეო: ლასხიშვილის მამის უფროსი ძმა შეტანილი უნდა იყოს სიაში, როგორც გლეხის მეპატრონე, რადგან ძმები გაუყოფელნი იყვნენ. ამიტომ ყველა მათი მემკვიდრეებიც ბანკის წევრები იყვნენო და სხვა. წაიკითხეს საგუბერნიო მართველობის ზემოხსენებული საბუთიც ერთი გლეხის შესახებ. ბრწყინვალე კრება სიცილით მიეგება ერთი გლეხის ამბავს, ხოლო ერთმა წარჩინებულმა თავადმა წამოიძახა: ერთი გლეხი ჩემ მზარეულსაც კი ჰყავდაო.

წამოვარდა გაცხარებული დავით არჩ. ლორთქიფანიძე და მწარე და მწარე სიტყვებით უსაყვედურა კრებას უაზრობა და უსაბუთობა მისი მოთხოვნისა, მაგრამ სიტყვები აღარავის ესმოდა: დარბაზში ატყდა ყვირილი: კენჭი, კენჭი, რა საჭიროა აქ ლაპარაკიო.

ჩემზე საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა ამ, პირად მოტივებით გამოწვეულმა ვნებათა ლეღვამ. რამდენჯერმე დავაპირე უარის თქმა, დავიწყე კიდევ ლაპარაკი, მაგრამ ხმაურობაში არაფერი ისმოდა. მომვარდა განსვენებული ანტონ ნიკ-ძე ლორთქიფანიძე (ისიც წევრი იყო ზედამხედველ კომიტეტის) წამავლო ხელი და შემათრია გამგობის თავმჯდომარის კაბინეთში. დარბაზში საშინელი

აურ-ზაური იყო:—კენჭი, „კენჭი“-ის „ყვირილით აიკლეს იქაურობა.

ლუკა ასათიანი მედგრად ებრძოდა კრებას, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდნენ ყუთი დაედგათ და ხმები მოეკრიბათ საკითხისთვის: კანონიერად მოიქცა თუ არა შეერთებული სხდომა გამგეობისა და ზედამხედველ კომიტეტისა? სანამ იქ კენჭის ყრა იყო, ანტონ ლორთქიფანიძე, რომელმაც აუარებელი ისტორიები და ანექდოტები იცოდა, კაბინეტში მოგროვილთ მამაჩემზე ერთი ანექდოტი უამბო, რომელიც წინადაც მქონდა სხვებისაგან გაგონილი:

—ხომ გაიგონეთ მზარეული, რომ მოუყვანეს გიორგის მაგალითად? მზარეულობა საზოგადოდ დაებედა ამათ გვარს... მაამისი მიხეილი, თფიცერი იყო და თან დიდი ღიბერალი. გლეხების განთავისუფლების წინად კრებები იყო ქუთაისში თავად-აზნაურობისა და მიხეილი დიდ მონაწილეობას იღებდა ამ კრებებში, თავგამოდებით ესარჩლებოდა გლეხთა განთავისუფლების საქმეს... ერთ სხდომაზე, რომელსაც დაესწრო იმერეთში ცნობილი მსხვილი მემამულე თავ. ნიკო ჩიჯავაძე—დიდ ნიკოდ წოდებული,—მიხეილმა კვლავ წარქოსთქვა მზურვალე სიტყვა. ამ დროს „დიდმა ნიკომ“ წამოიძახა: შავას რა ენაღვლება, გლეხები არა ჰყავს დი თვითონაც ჩემ სამზარეულოში არის გამოზრდილიო.

—თქვენ სამზარეულოში, რომ გამოვიზარდე, სწორედ იმიტომ ვარ გასუქებულიცო, მოუჭრა სიტყვა მიხეილმა და მთელი დარბაზი სიცილით დაიხოცა, რადგან მიხეილი იმერელ გლახა ჩურჩხელასავით ჩამომხმარი იყო...

გათავდა კენჭას ყრა, რასაკვირველია, დიდის ხმის უმეტესობით, უკანონოდ სცნეს ბანკის მართველ ორგანოთა მოქმედება... -შეორედღეს შემატანიეს 25 მანეთი ბანკის სალაროში და მე კანონიერად გაეხდი ბანკის დამფუძნებელ წევრად, როგორც ქუთაისის გუბ. აზნაური. დანიშნეს ხელახლა არჩევნები და დამფასებლად ისევ მე ამირჩიეს... აქ უნდა აღვნიშნო, რომ ჩემი არჩევის წინააღმდეგნი, გარდა მეგრულ თავად-აზნაურობისა რამდენიმე ქუთათური ინტელიგენტიც იყო, გარიყული დამფასებლის კარგი ნაცნობი და მეგობარი... მთ შორის, ჩემდა სამწუხაროდ, შამშია გურიელიცერია. კრებაზე ისიც ამხედრდა ზედამხ. კომიტ. წინააღმდეგ და დაჟინებით მოითხოვდა კენჭის ყრას. კრება რომ გათავდა, სალამოს მე და განსვენებული გრიშა აბაშიძე, რომელმაც სასტუმროს რესტორანში შეეღლით, იქ დაგვხდა, თუ არა ვცდები, კოტე ბაქრაძე და ცოტა ხნის შემდეგ მამიაც შემოვიდა. მე მამიას პირადად არ ვიცნობდი, მაგრამ ქუთაისის გიმნაზიელებს ის ხშირად გვეყავდა, რასაკვირველია, ნანა-

ბი და ძალიანაც გვიყვარდა; მისი ზოგი პატრიოტული ლექსი ზეპირად ვიცოდით; განსაკუთრებულად ალტაცებაში მოვყავდით მის სცენიდან დეკლამაციას. ახლაც თვალწინ მიდგას მამია სცენაზე; პენსე ქვეით ჩამოწეული, მამია ზევიდან გამოიყურება და თავისებურის ხელების ქნევით, მომხიბლავი კილოთი წარმოსთქვამს: „ყმაწვილებო ჯერ ვუსურვოთ ჩვენ სამშობლოს დღეგრძელობა“....

და ბოლოს:

“ასე ვუთხრათ: საქართველო აღსდგე,

გაზდი კვლავ თავხედი, არა რა არს

უსაშველო,

ყმაწვილებო ალავერდი“!

ამ „ყმაწვილებო ალავერდის“ ისეთი გრძნობითა და ალტაცებით იტყოდა ხოლმე, რომ მთელი თეატრი ერთხმად და ალტაცებით შესძახოდა: „იახშიოლ“.

გრიშამ მამიას სთხოვა ჩვენთან მოსულიყო და ჩემთან ესაუბრა. მამია მოვიდა, გამეცნო და მითხრა: ყმაწვილო, არ გეგონოთ, რომ პირადად თქვენი საწინააღმდეგო მქონდეს რამე. მე მეწყინა, რომ კომიტ. უმიზეზოდ გამორიცხა ძველი, მოხუცებული მსახური. ჩვენი ბანკი, ყმაწვილებო, ამგვარ მოხუცებულებსთვის არის გაჩენილი, ის არის ინვალიდების კომანდა და ახალგაზრდობას რა გინდათ იქ ვენებას მოგიტანთ იქ ყოფნაო!...

ასეთის არგუმენტაციით გაათავა მამიამ თავისი იმდღევანდელი ოპოზიციის განმარტება და მეტი ხმა აღარ ამოუღია ბანკის საქმეებზე. თუმცა კოტემ და გრიშამ იერიში მიიტანეს მასზე და მხურვალედ უმტკიცებდნენ, ბანკი არც არის და არც უნდა იყოს „ინვალიდების კამანდა“. მალე ყველანი გავერთეთ ასე მამიასთან მეტად ტკბილ საუბარში პოეზიაზე და ჩვენი ქვეყნის ძველსა და ახალზე და ბანკიც, იმ დღის საზარელი კრებაც, სრულებით გადაგვაიწყდა...

ქუთაისის ბანკის გამგეობის თავჯდომარედ იყო დასავლეთ საქართველოს ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გაზეთ „შრომის“ დამაარსებელი და რედაქტორი თავ. დიმიტრი ელიზბარისძე და დიანი განათლებული, შრომისმოყვარე და პატიოსანი კაცი იყო, მაგრამ რამდენადაც მე მაშინ შემეძლო დაკვირვება და როგორც სხვებისაგან გამიგონია, საფინანსო ფართო მხედველობისა და გამჭრიახობის ფხა არ ჰქონდა, რომ ბანკის საქმეები ენერგიულად წაეყვანა განვითარების გზაზე. მისი უახლესი თანამშრომლები, ბანკის დირექტორები თავ. ნესტორ ერისთავი და ი.პ. ჯაიანი მხოლოდ მიმდინა.

რე საქმეებს აწარმოებდნენ, ასე ვსთქვათ ბანკის „სტატიკა“ იცოდნენ; ამრიგად ბანკი „დინამიკას“ ხელშეწყობილი არ ჰყავდა და ამიტომ ეს დაწესებულება თითქმის არ იზრდებოდა...

ჩემს განყოფილებას—დამფასებელ კომისიას თავჯდომარეობდა თავ. სა მ ს ო ნ წ უ ლ უ კ ი ძ ე, რომელიც გამოცდილ და ფრთხილ დამფასებლად ითვლებოდა ყველასაგან. დამფასებლად იყო მაშინ აგრეთვე ჩვენი გამოჩენილი არტისტი კოტე მესხი ც. იგი უკვე გამოსული იყო მაშინ სასცენო ასპარაზზე, მაგრამ მონაწილეობას იღებდა უფრო როგორც სცენის მოყვარე და არა როგორც პროფესიონალი-არტისტი. ნიკიერი არტისტი რომ იყო, ამას ბანკშიაც ყველა მისი ამხანაგი ჰხედავდა.—

არ შემიძლია აქ მაგალითისთვის არ გავიხსენო, როგორი ინტერესით ვუცქერდით კოტე მესხს, როცა ის თავის ურიცხვ კრედიტორებს „უსწორდებოდა“. მისი კრედიტორები სულ ქუთათური ებრაელები იყვნენ. ყოველ ოც რიცხვს, ჯამაგირების მიღების დღეს, სათითაოდ გამოცხადდებოდნენ ხოლმე ვალის მისაღებად. დამფასებლების ოთახი—აივანზე გადიოდა ფანჯრებითა და კარით, ისე რომ წინდაწინვე ვხედავდით, ვინც ჩვენკენ მოდიოდა. კოტე, რომელმაც მშვენივრად იცოდა ყოველ თავის კრედიტორის ხასიათი, ბეჯითად ადგენებდა თვალყურს, რომელი მათგანი მოდიოდა და იმის ხასიათის შესაფერ შეხვედრასაც უმზადებდა. ზოგს მრისხანედ დახვდებოდა და მისი თვალები ცეცხლს აფრქვევდნენ. შეშინებული კრედიტორი იმწამსვე გარბოდა; ზოგს მზიარულის სახით უხვდებოდა და ხუმრობით გაისტუმრებდა. ზოგს კი მეტად დაღვრემილი და მოწყენილი დახვდებოდა ხოლმე: ესენი ხშირად თვითონვე აძლევენ ფულს სესხად და თან ანუგეშებდნენ: არა ღირს ასე შეწუხებაო!

ისე სწრაფად იცვლიდა ხოლმე კოტე სახის გამომეტყველებას, ლაპარაკის კილოს, მანერას, ისე ბუნებრივი იყო ყოველი ეს ცვლილება, რომ პირდაპირ ესთეტიურ სიამოვნებას გრძნობდნენ გარეშე მაყურებლები ამ სასაცილო სცენებისა...

მუშაობა უნდა დამეწყოს, როცა ჩემმა თითქმის მივიწყებულმა „პოლიტიკურმა საქმემ“ უმოწყალოდ და სასტიკად გამახსენა თავი და დამატოვებინა არა თუ ბანკი, არამედ მთლად ჩემი საშობლოც. მე იმედი მქონდა „საქმე“ უბრალოდ გათავდებოდა და ისევ უნივერსიტეტს დავუბრუნდებოდი. ამიტომ ბანკიც, ქუთაისში მაშინდელი ცხოვრებაც დროებით ეტაბად მიმიჩნა, რომლის შემდეგ ისევ უნდა გამეგრძობ ჩემი მზადება სამერმისო მოღვაწეობისათვის. და მართლაც ბანკიც, ქუთაისში მაშინდელი ჩემი ცხოვრებაც, მოკლე

ეტაპი აღმოჩნდა, მაგრამ არა უნივერსიტეტის წინა ეტაპი, არამედ სულ სხვა ცხოვრების და სხვა გზისა.

როგორც უკვე მოვიხსენიე ზემოთ, ამ წლის (1889) მაისში ციმბირიდან დაბრუნდა გიორგი ზდანოვიჩი. არ გაუვლია ამის შემდეგ ერთ თვეს, რომ ახლა მე უნდა გავგზავრებულყავ იქით. აგვისტოს ერთ დღეს, იმავე ქორქაშვილების სახლის ეზოში გიორგი და მე ვისხედით და ახლად მიღებულ „რუსკ. ვედომ.“-ს ვკითხულობდით. ამ დროს ალაყაფის კარები გაიღო და დიდ ეზოს თავში გამოჩნდა ეტლი პოლიციელებით. ეტლიდან ჩამოვიდა ბოქაული და გამომიქნადა, რომ გუბერნატორის განკარგულებით უნდა დამატუსალოს, რადგან „თქვენი საქმე გათავდა და უმაღლესის ბრძანებით დასავლეთ ციმბირში უნდა გაიგზავნოთ ხუთი წლის ვადითაო. ჩამსვეს ეტლში და წამოვიყვანეს ჯერ პოლიციაში. იქიდან ისევ ციხეში უნდა გავეგზავნეთ, მაგრამ შეატყობინეს ჩემს თავდებს დ. ა. ლორთქიფანიძეს, რომლის მეცადინეობით მეორე დღეს გამანთავისუფლეს. პირველი, რაც მიფიქრებდა და მაწუხებდა მაშინ, ეს იყო ეტაპით გამგზავრება ციმბირში. რომ გამახსენდებოდა ოდესიდან კავკავამდე გავლილი ეტაპი, ტანში ჟრუანტელი მივიღიდა. ხოლო რა იყო ეს ეტაპი იმასთან შედარებით, რომელიც ქუთაისიდან ომსკამდე მომელოდა! შევეუღუქო შუამდგომლობას ჩენი ხარჯით გამგზავრების ნებართვის შესახებ. დ. ა. ლორთქიფანიძემ 120 სიტყვიანი დეპეშა გაუგზავნა შინაგან მინისტრს. ქუთაისის გუბერნიის მაშინდელმა მმართველმა, ვიცე-გუბერნატორმა ფონ-დერ-ბრიუგენმა ც შეგვიწყო ხელი და, როგორც იქნა, გადავრჩი ეტაპს: მინისტრმა ნება დართო და რამოდენიმე დღის შემდეგ უნდა წაესულიყავი ჩემის ხარჯით. მომცეს „გასასვლელი მოწმობა“ (приходное свидетельство), რომელშიაც აღნიშნეს. მარშრუტიც: ბაქო, ასტრახანი, სამარა, ორენბურგი შემდეგ ფოსტის გზაზე ცხენებით ომსკამდე. ბოლოს, აგვისტოს შუა რიცხვებში, გამოვფიქრე ჩენიანებს, მეგობრებს და ამხანაგებს, ჩემ ძვირფას ქუთაისს და შორი გზისაკენ გავემართე, — იმ გზისაკენ, რომელსაც ათასობით ჩემამდე და ჩემ შემდეგ უნახავს მაშინდელ რუსეთის მთავრობის ბარბაროსობის მსხვერპლი... აქამდე როგორღაც ბურუსში ვიყავ, აქიტაციაში: მეცადინეობა, სამგზავროდ მზადება, სირბილი აქეთ-იქით მართობდა და დროს არ მაძლევდა დაფიქრებისათვის. ხოლო როცა ვაგონში მართო დავრჩი და ჩემი მდგომარეობა გავითვალისწინე, თვალები ცრემლით ამევსო, გულმა მწუხარებით ტოკვას უმატა. ასე ადრე და ასე უაზროდ თავდებოდა ჩემი ახალგაზრდობა, ბოლო ეღებოდა

ჩემს გეგმებსა და მისწრაფებას, ხუთი წელიწადი საუკეთესო ხანისა უნდა წაერთმიათ ჩემთვის... და მერე რისთვის?...

ტფილისში ერთ დღეს გავჩერდი, მინდოდა მენახა კოტე მესხი, რომელსაც აგრეთვე ხუთი წლით დასავლეთციმბირში გადასახლება გადაუწყვეტეს, რადგანაც მასაც მისცეს ნება თავისი ხარჯით წასვლისა, ამიტომ ერთად წასვლა გვიჯობდა; მაგრამ ის ტფილისში აღარ დამზვდა: რამდენისამე დღით თავის სოფელში (იმერეთში) წასულიყო; გავუგზავნე დევეშა, ორენბურგში მოგიციდი მეთქი, მაგრამ დევეშაც ასცდენობა და სხვა მარშრუტით წასულიყო.

ტფილისიდან ორენბურგამდე გზა მეტად საინტერესო იყო: ვნახე დიდი ქალაქები—ზაქო, ასტრახანი, ცარიცინი, სარატოვი, სამარა; ვნახე რუსეთის დიდებული მდინარე ვოლგა თავის მშვენიერი და მჭიდრო დასახლებულის ნაპირებით; ვნახე დიდი, გაძლიერებული სავაჭრო მოღვაწეობა და მოძრაობა კასპიის ზღვისა და ვოლგაზე. მაგრამ, სამაგეროდ, ორენბურგიდან დაწყებული ომსკამდე გზა არც არაფერს საინტერესოს წარმოადგენდა და მისი გადაბიჯებაც ნამდვილი წვალება იყო.. ადვილი სათქმელია: თითქმის 1500 ვერსი უნდა გამეარნა ცხენებით სრულიად უვარჯის საფოსტო გზებზე, საძაველ ურესორო ეტლებში (ჩვენში „ტროიკას“ რომ უძახიან).

ორი კვირა მოვუნდი ამ გზას ომსკამდე და ძალზე გაღაბული, დატანჯული მივალწიე. ორენბურგიდან დაწყებული ქალაქ ომსკამდე და შემდეგ ქალაქ ვერხნეურალსკამდე კიდევ იყო ცოტა მაინც საინტერესო გზა: ურალის მთების კალთები, ხეები, მდინარეები და აქა—იქ მოსახლეობა; მერე კი გზა ნამდვილ უდაბნოს წარმოადგენდა, გახრიოკებულს, გადამწვარს, სადაც თვალის შესაჩერებლად არც ხე, არც გორაკი, არც მდინარე იყო. გაივლი 60-80 ვერსს ისე, რომ ერთი სოფელიც არ გხვდება, მხოლოდ სახაზინო „სადგური“ თავის ორიოდე საცოდავ შენობით!

გული შემიწუხა დილიდან საღამომდე ჩემი „ტროიკის“ ზარების რაწყუნმა! ეს „ძინ-ძინ-ძინ“ დიდხანს მესმოდა ყურებში შემდეგაც, როცა დანიშნულ ადგილას ვცხოვრობდი უკვე.. მგზავრიც ბევრი არ მინახავს: ორი კვირის განმავლობაში ათიოჯე კაციც არ შემხვედრია; მხოლოდ ფოსტა გამასწრებდა, ან წინ შემიჩნებოდა (მაშინ ციმბირის რკნის გზა არ იყო ჯერ გახსნილი და ფოსტას ცხენებით ზიდავდენ); ასე რომ ცხენები მუდამ იყო სადგურებზე და დიდხანს არ მაგვიანებდენ. მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ მიპირებდენ კარგა ხნით გაჩერებას: „სტაროსტა“ გამოძიციხადებდა, რაც ცხენები იყო, ფოსტას მოუნდა, ორი სამი ცხენი დაგვრჩა მხოლოდ და ისინიც

ყოველთვის მოხელეებისათვის უნდა გავაჩეროთ, რომელნიც „По казенной надобности“ დადიანო. იმ შემთხვევებში დიდ დახმარებას მიწევდა „პროხოდნოე“ მოწმობა. ის ასე იწყებოდა: 14 ივნისს 1889 წლის უმაღლესის ბრძანებით, თანახმად სენატის განსაკუთრებულ კომისიის დადგენილებისა, ქუთაისის გუბერნიის აზნაური, ესა და ეს, 23 წლისა, იგზავნება „სტეპნოი გენ.-გუბერნატორის განკარგულებაში“... და სხვ. „სტაროსტები“ აქ „უმაღლეს ბრძანებას“, რომ წაიკითხავდენ, ხელები აუკანკალდებოდათ ხოლმე, მოწიწებით გადმომცემდენ ქალაქს და ცხენები ორ წუთში მზად იყო: არც ერთს არ წაუვითხავს ქალაქი ბოლომდე და არც გაუგია, რომ მე პოლიტიკური დამნაშავე ვიყავი.

ერთი კურობიცი: ყოველ სადგურზე მწერალი ჩამომართმევდა წინა სადგურის ქვითარს, გამომართმევდა ცხენების ქირას და სწერდა ახალ ქვითარს, რომელშიც აღნიშნული იყო; წოდება, გვარი და სახელი, მოთხოვნილ ცხენების რაოდენობა და სხვა. ჩემი გვარი უჭირფებდათ საქმეს და ათასნაირად ამბიზნებდენ; მე ჯერ უსწორებდი ხოლმე. მაგრამ მალე მომბეზრდა და თავი დავეანებე. ხანდახან ჩავიხედავდი ქვითარში და ვკითხულობდი; აზნაური, ლასიტივილ, აზნაური, გიორგი ლასვილი, ბოლოს ომსკის წინ ჩავიხედე და ამოვიკითხე-„მეშჩანინ ეგორ ლოსვენ“. გიორგი ლასხიშვილიდან, რომ ეგორ ლოსვენად გადამაქციეს, ეს არ არის გასაკვირალი, „ლეორიანინიდან“ მეშჩანინი როგორ გავხდი, ეს ჩემთვის საიდუმლოდ დარჩა.

29 აგვისტოს ღამით ჩავაწიე ომსკს და სასტუმროში გავჩერდი. მეორე დღეს დილა ადრინადად გამომეცხადა თვით ადგილობრივი პოლიცემისტერი, გადმომცა ისევ „პროხოდნოე“ და მითხრა: ეხლავე უნდა განაგრძოთ გზა სემიპალატინსკშიო (ჩემი მოსვლის შესახებ ცნობაც თურმე აქ უკვე მიეღოთ და მოწმობა დაემზადებინათ კიდევ). გზის გაგრძელება რომ გავიგონე, ტანში ყრუანტელმა დამიარა და გამოვუცხადე პოლიცემისტერს: გენ-გუბერნატორის წარვუდგები და ვსთხოვ, რომ ომსკში ცხოვრების ნება მომცეს შეთქი.

—არ შეიძლება, მიპასუხა მან. ტყუილად შეიწუხებთ თავს. არაფრისთვის არ მოგცემთ ნებას აქ დარჩენისა, ომსკში მხოლოდ ერთი პოლიტიკურია —ზარუდნი, ცნობილი სენატორის შვილი და იმასაც დიდს პროტექციით დართეს ნება. დანარჩენები, ვინც იყო, ახალმა გენ.-გუბერნატორმა „(ბარონი ტაუბე) სულ აქეთ-იქით დაგზავნა, სჯობია წახვიდეთ ბარემ... სემიპალატინსკში ყოფნა კიდევ სჯობია; იქ ყველაურით უფრო კაყოფილი იქნებით, ვიდრე ომსკშიო.

მეტი რა გზა იყო, უნდა წავსულიყავ და ისედაც საშინლად დაქანცული გრძელი გზით, ისევ ჩავჯექი ეტლში და გავუდექე გზას. სემიპალატინსკამდე კიდევ 700 ვერსის გავლა დამჭირდა. იმის იმედი მამხნევებდა მხოლოდ, რომ გზა უკანასკნელია და სემიპალატინსკში დავისვენებ მეთქი. მაგრამ მწარედ შევცდი, — დამავიწყდა, რომ რუსეთის სამფლობელო დაუსრულებელია:

სემიპალატინსკში ისევ ახალი „პროხოდნოე“ მომაჩეჩეს და მიბრძანეს, ქალაქ უსტკამენოგორსკში წაბრძანდითო. მე გამოუცხადე, რომ დავიტანჯე და აღარ ძალმიძს თრევა; ძლივ-ძლივობით მომცეს ნება 24 საათის დასვენებისა. სემიპალატინსკში პირველად ვნახე პოლიტიკური გადმოსახლებულები 30 კაცამდე — სტუდენტები, ოფიცრები (რასაკვირველია ყოფილები), ორი ექიმი, რამდენიმე მუშა და სხვა.

მეორე დღეს პოლიტიკურებმა სადილი გამართეს ჩენდა პატივსაცემლად. სუფრას ამშვენებდა აუარებელი რიცხვი არაყით და ლუდით სავსე ბოთლებისა. პირველად ჩემი სადღეგრძელო დალიეს — „მშენიერ საქართველოს შვილისა“. ამ დროსვე ჩემდა განსაცვიფრებლად და თან სასიხარულოთ მძღაერად დასძახეს ქართულად ჩვენი ჩვეულებრივი „მრავალ-ჟამიერ“. სემიპალატინსკში „მრავალ-ჟამიერ“ აღმოჩნდა, რომ აქ იყო ათამდე პეტერბურგელი სტუდენტი, რომელთაც ქართველ სტუდენტებისაგან ესწავლათ ეს ხმა და სიტყვები. ქართველ სტუდენტებს შორის, მახსოვს, დამისახელეს ილია ნაკაშიძე. გამოვიდა, რომ ჩვენი ძვირფასი ილიკო, ერთად-ერთი ქართველი ტოლსტოისტი და დაუძინებელი მტერი სპირტიან სასმელებისა ოდესღაც გამავრცელებელი იყო ქართულ „საქეიფო კულტურისა“ რუსებს შორის. არ დავიჯერე, რადგან კარგად ვიცოდი, რომ ილია არც სტუდენტობის დროს იყო ღვინისა და ქეიფის მოსიყვარულე.

სალამოს გამოცხადდა პოლიციის ბოქაული და გამახსენა წასვლის დრო. მთვრალმა კამპანიამ სიმღერით მიმაცილა საფოსტო სადგურამდე. გავიარე კიდევ 230 ვერსი და ბოლოს მივედი ქალაქ უსტკამენოგორსკში, სადაც მთელი 5 წელიწადი „უნდა დამესვენა“.

XII.

უსტაკ: მენოჯორსკი. ძველი და ახალი პოლიტიკური გადახახლებულნი. — გადახახლებულთა ყოფა-ცხოვრება. — მათი და ჩემი მაშინდელი სარევიოლუციო იდეოლოგია

ვისაც კენ ანის ცნობილი თხზულება ციმბირის შესახებ წაუკითხავს, მას ახსოვს ალბად ეს ღვთისა და კაცისაგან მივიწყებული გადაყრუებული ჩინეთის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებისაკენ მიგდებული ქალაქი: ახლაც, როცა ციმბირში რკინის გზა მუშაობს, იგი დაშორებულია უახლოეს რკინის გზის სადგურ ომსკიდან თითქმის 1000 (970) ვერსით. მაშინ კი უსტაკამენოჯორსკი მოწყვეტილი იყო, არა თუ რუსეთს, ციმბირის მთავარ ქალაქებსაც. პეტერბურგის და მოსკოვის ფოსტა 18-19 დღეზე აღრე ვერ მოგვდიოდა: ტფილისიდან გაზეთებს 24 დღის შემდეგ ვღებულობდით! ეს ზაფხულსა და ზამთარში, ხოლო გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, როცა გზები ფუჭდება, ხშირად თვეობით ვისხედით უფოსტოდ. ტომსკის გაზეთები კი 8-9 დღეზე აღრე ვერ მოგვდიოდა. თვით ქალაქში, რასაკვირველია, არავითარი ნიშანწყალი საზოგადოებრავე და უბრალო კულტურულ ცხოვრებისა არ იყო. სულ ქალაქში ითვლებოდა მაშინ ათასი მცხოვრები — ნაკაზაკარი მოქალაქენი, წვრილი ვაჭარ-ხელოსანნი. „ინტელეგენციას“ შეადგენდა: ერთი მომრიგებული მოსამართლე, ორი სამხედრო და ერთი კერძო ექიმი, ერთი ვეტერინარი, ორი-სამი მასწავლებელი ადგილობრივ დაბალ სამეფურნეო სკოლისა, ერთი აქციზის მოხელე, ყაზახთა რამდენიმე ოფიცერი და რამდენიმე მღვდელი, სულ ერთად 15-16 კაცი. ამათგან დიდ უმეტესობას ადამიანობის აღარაფერი შერჩენოდა: სამსახურის საქმეების საცოდავად ასრულების შემდეგ, მთელ დროს განუწყვეტლივ ლოთობაში ატარებდენ; არავითარი ინტერესები სულიერ ცხოვრებისადმი ამათ აღარ ჰქონდათ. ყველაფერი ადამიანური და კულტურული დაეკარგათ ამ მიყრუებულ ადგილას დიდი ხნით ცხოვრებაში. მხოლოდ სამს შერჩენოდა კიდევ ძველებური და ესენი განდგომილ ბერებევით ცხოვრობდენ კარჩაკეტილნი. ერთი მათგანი იყო აქციზის მოხელე, მიხაელისი. ეს ის მიხაელისია, რომელსაც სპასოვიჩი იხსენიებს თავის მოგონებებში და რომელზედაც ამბობს: — ფრიად ნიჭიერი სტუდენტი მიხაელისი იყო შემაერთებული ხიდი მაშინ (მე-60 წლების დასაწყისში) უნივერსიტეტისა და პეტერბურგის მოწინავე ინტელეგენციას შორისაო; იმის მაჯისცემაზე

ვტყობილობდით ჩვენ ახალგაზრდობის სულიერ (ისწრაფების მდგომარეობასო, მიხაილისი მაშინ გადაასახლეს ციმბირში, იქ სამსახურში შევიდა და იქვე დარჩა სამუშაოდ. ძველ დროიდან მას შერჩენოდა სამაგალითო სიყვარული მეცნიერებისადმი (ბუნებისმეტყველება); მოსდიოდა უცხოეთური და რუსული სამეცნიერო ჟურნალები, იწერდა ყველა ახალ წიგნებს და დღე დაღამე კითხვაში ატარებდა.

მეორე იყო ექიმი პიტკევიჩი, პოლონელი, რომელიც 1863 წლის აჯანყებაში მონაწილეობის მიღების გამო იყო აქეთ გამოგზავნილი. ესეც სულ კითხულობდა, განვითარებული კაცი იყო, მაგრამ კარჩაკეტილი ცხოვრობდა და როგორღაც ცხოვრების ეშინოდა.

ბოლოს მოვიხსენიებ ყაზახთა ოფიცერს ბარანოვს, რომელსაც კენანიც ასახელებს, როგორც თავის ჩიჩერონეს პოლიტიკურთა კოლონიაში. ეს ოფიცერი ძალიან განვითარებული და მოწინავე იდეების კაცი იყო; სულ პოლიტიკურებთან ცხოვრობდა, რისთვისაც, როგორც შემდეგში გავიგე, დაისაჯა კიდეც: სამსახურიდან დაითხოვეს და შორეულ აღმოსავლეთში გადაასახლეს.

პირველ ხანებში ყველა ამ „გარეშებთან“ გვექონდა ჩვენ, პოლიტიკურებს ურთიერთობა; მაგრამ შემდეგში ორიოდენ-სამიოდეს გარდა ყველას დაეშორდით, რადგან საერთო არა გვექონდა რა მათთან.

პოლიტიკურები იმ ხანებში უსტკამენოვორსკს ვიყავით ხუთმეტამდე კაცი: ერთი საშუალო სასწავლებელში მასწავლებლად ნამყოფი, ერთი ფარმაცევტი, ორი მუშა პოლონელი (ცნობილ პროცესის „პროლეტარიატის“ მონაწილენი), ერთი რუსი მუშა (მჭედელი ოდესიდან), დანარჩენი სტუდენტები. ამათში უმთავრესად ორმა მიიქცია ჩემი ყურადღება, ერთი იყო პეტერბურგელი სტუდენტი ვატსონი, შვილი ნპ-ან წლებში ცნობილ რუსის მწერლის „სოვერემენიკის“ მთავარ თანამშრომლის ვატსონისა. როგორც შემდეგში გავიგეთ ამ სტუდენტის დიდი იმედი ჰქონდათ პეტერბურგში: ჰფიქრობდნენ, რომ გამოჩენილი მეცნიერი და ლიტერატორი დადგებოდა: ბევრს მეცადინეობდა, ბეჯითად ემზადებოდა სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის. მართლაც, ძალიან განვითარებული ახალგაზრდა იყო და ამასთანავე ევროპული ენები მშვენივრად იცოდა. ის რომ გავიცანი უსტკამენოვორსკში, მაშინ თარგმნიდა ინგლისურიდან ჰენრი ჯოჯის თხზულებას, რაიც პეტერბურგიდან ერთმა გამოშცემელმა ფირმამ შეუტყვეთა. თან მეტად ცოცხალი და სიმპათიური ადაპიანი იყო, მაკამ, დახეთ, რა ბედი ეწვია უბედურს! მალე ის გადაიყვანეს პოსად ზაიასანსში, ჩინეთის საზღვარზე, სადაც სრულებით მართო იყო ველურ ყაზახებსა და ყირგიზებში. საშინლად იტანჯებოდა

მარტოობაში და მიისწრაფოდა რუსეთში. პეტერბურგში ბევრს ეცადენ მის გადაყვანას სადმე რუსეთში, მაგრამ გერაფერი მოახერხეს. ერთი წლის შემდეგ საცოდავს ქლეკი აღმოაჩნდა და სასოწარკვეთილებისაგან მიჰყო ხელი არყის სმას, რამდენიმე თვის შემდეგ ეს უბედური იპოყეს ქუჩაში გაყინული..... ასე უდროოდ და უცბად გამოესალმა წუთისოფელს ახალგაზრდა, რომელიც დიდ იმედებს იძლეოდა. რამდენი ასეთი მსხვერპლი შეიწირა რუკეთის ბედუკუღმართმა ისტორიამ!.....

მეორე იყო კიეველი სტუდენტი, უფროს კურსის იურისტი პოლონელი ხრისტიან დომბროვსკი.

პირველი წლები უსტაკამენოგორსკში ცხოვრებისა იყო თითქმის გაგრძელება სტუდენტობის დროისა: ვმეცადინებოდი, ხშირად ვიკრიბებოდი, სიმღერა თითქმის ყველამ ვიცოდით და კარგი გუნდიც შევადგინეთ. ჩვენი ლოტბარი იყო იაროსლავლის იურიდიული ლიცეის ყოფილი სტუდენტი ვასილ ალექსანდრეს ძე გედეონოვსკი.— შემდეგში ცნობილი სოც.-რევ., ამჟამად პოლიტკატორღელთა საზოგადოების პრეზიდიუმის წევრი. ვმღეროდი რევოლუციონურსა და ხალხურ სიმღერებს, რუსულსა და უკრაინულს. ზოგი სიმღერა ისე გვიყვარდა, რომ აუცილებლად ყოველთვის, როცა-კი სიმღერა გვექნებოდა, ვიმეორებდით, ეს იყო პლენჩევის

„Друзья, дадим друг-другу руки
И смело двинемся вперед“...

შემდეგ რევოლუციონური სიმღერა „Замучен тяжелой неволей, ты славною смертью погиб“. განსაკუთრებით გვიყვარდა ცნობილ ძველ რევოლუციონერი ვალერიან ოსინსკის სიკვდილით დასჯაზე გამოთქმული სიმღერა. ოსინსკი ოდესაში საჯაროდ ჩამოახრჩვეს. დიდძალი ხალხი დაესწრო თურმე ამ საშინელებას; სხვათა შორის დედაც მოსულიყო. როცა შვილი დაუნახავს ეშაფოტზე, უკივლია: „ვალერიან, ვალერიან“, გული გახეთქია და იქვე უსულოდ დაცემულიყო. ეს მეტად სევდიანი ჰანგის სიმღერა ასე თავდებოდა:

„Палач кудри поднял
И толпе показал
Ту головушку непокорную...
Вдруг в толпе раздалось:
Валерьян, Валерьян!
Голос стонущий, умирающий“...

თითოეულს ჩვენგანს ჰქონდა პატარ-პატარა საკუთარი ბეჭდულიოთეკა სამეცნიერო წიგნებისა, სახელმძღვანელოებისა. ზოგი იწერდა ახალ წიგნებს, ზოგს ჟურნალები მოსდიოდა. ქალაქში, რასაკვირველია, არც ბიბლიოთეკა და არც წიგნის მაღაზია არ მოიძებნებოდა. ასეთ მიყრუებულ ადგილს და იმ მცირე საშუალებით, რომელიც ჩვენ გვქონდა, სისტემატიურ განათლება-განვითარებაზე ფიქრიც არ შეიძლებოდა, მაგრამ ორ წელიწადს, როგორც ვთქვი, ნაყოფიერად ვმუშაობდით. მე დავეწაფე ისტორიას, პოლიტიკურ ეკონომიას, სოციოლოგიას. ხანდახან რეფერატებსაც ვწერდით და ვკამათობდით.

სხვათა შორის ჩვენამდე მოაღწია პლენარის ცნობილმა წიგნმა „ჩვენი უთანახმოებანი“, რომელმაც ჩვენს წრეშიაც დიდი აღიარებითი მოახდინა. იყო დაუსრულებელი კამათი კაპიტალიზმზე, თემის მნიშვნელობაზე და სხვა. მე პირადად წინადაც არ მშამდა ნაროდოვოლცებისა და ნაროდნიკების მოძღვრება თემის მნიშვნელობაზე და რუსეთის ბურჟუაზიულ ხანის აცილების შესაძლებლობაზე. ამიტომ პლენარის ბროშურის შემდეგ შევუდექ ისევ მარქსის კითხვასა და საზოგადოდ პოლიტიკურ ეკონომიის უფრო ბეჯითად შესწავლას. ჩემთვის ცხადი შეიქნა, რომ რუსეთიც უნდა დამორჩილებულიყო იმ ევოლუციას, რომელსაც განიცდიდა დასავლეთ ევროპა ფეოდალურ წესწყობილების დარღვევის შემდეგ, რომ იმანაც უნდა განეღობა კაპიტალისტური ხანა, სანამ მიაღწევდეს სამართლიან სოციალურ წესწყობილების სანეტარო ფაზს. მაგრამ ამავე დროს, მე ვერ ვუზრიგდებოდი იმ მოძღვრებას, რომელიც რუსეთის მუდამ მშვიერსა და ღატაკ გლეხობას წვრილბურჟუაზიად აღიარებდა და მათ სათვალავში არ იღებდა როგორც მომქმედ ელემენტს ახალ წესწყობილების მომზადებისა და შექმნის საქმეში. მე ვერ ვუზრიგდებოდი იმ აზრს, თითქო რუსეთი და სხვა ჩამორჩენილ, ჯერ კიდევ მიწათმომქმედ ქვეყნებისათვის უთუოდ საჭირო ყოფილიყო გლეხობის ფაბრიკის ქვაბში გამოხარშვა და მხოლოდ ამ მეტად გრძელ და სასტიკ ევოლუციის შემდეგ განხორციელდებოდეს სოციალური გარდაქმნა.

ამ ამოცანის ასახსნელად მივმართე ჰენრი ჯორჯის თხზულებებს (ხელთნაწერები გვქონდა—რუსული თარგმნები ზემოხსენებულ ვატსონისა და მეორე პოლიტიკურ გადმოსახლებულის კონშინისა). მაგრამ ამათ ვერ დამაკმაყოფილეს... ამიტომ, იმ ხანებში მე ჩემთვის შევქმენ ასეთი „კონცეპცია“: ჩამორჩენილი ქვეყნები თავისთავად ვერ მიაღწევენ სოციალურ თანასწორობის ხანას; ისინი მზად უნდა

იყენენ კულტურულად იმ დროისთვის, როცა მომავალი წესწყობილება დასავლეთ ევროპაში დაუყარდება, მაშინ ასიმილიაციის გზით ეს ქვეყნები შეითვისებენ ახალს წესწყობილებას. ხოლო კულტურულ მომზადებისა და ბურჟუაზიული ხანის მარჯვედ განვლისათვის საჭიროდ მიიჩნადა პოლიტიკური თავისუფლება რუსეთისა და ამიტომ პოლიტიკურ პრობლემას უმთავრეს ადგილს ვაკეთებდნენ... ჩემმა ასეთმა მაშინდელმა „მსოფლმხედველობამ“ სულიერად დამაშორა უსტკამენოგორსკელ რუს ამხანაგებს, რომელნიც მტკიცედ იდგნენ ნაროდნიკების ეკონომიურს პროგრამაზე და რომელთაც შეურყევლად სწამდათ, რომ თეში და არტელი სასწაულს მოახდენენ და რუსეთს, მაშინდელ ხანიდან პირდაპირ სანატრელ სამეფოში გადაასკუპებდენ.

მაგრამ ამ მიზეზის გარდა იყო კიდევ ერთი გარემოება, რომელიც უფრო მაშორებდა რუს ამხანაგებს. ეს იყო ეროვნული საკითხი რუსეთში და მათი გულგრილობა ამ ჩემთვის მწვავე სფეროსადმი... როგორც მოწინავე იდეალების ადამიანთ, მათ, რასაკვირველია, პირზე ეკეთათ „თვითგამორკვევის უფლება“. როგორღაც მეტად განყენებულად და ბუნდოვანად ესმოდათ, ხორცი არ ჰქონდა შესხმული ამ ცნებას და მკვლარ ფრაზად რჩებოდა. ეს ცნება რაღაც დოგმა იყო, მეტაფიზიკურ ბუნებრივ სამართლისა, ხოლო როცა იმის რეალურ მნიშვნელობისა და შინაარსის გამოკვლევას შევუდგებოდი და შევეცდებოდი, ჩემს რუს ამხანაგთ, როგორღაც უცრად უჭრებოდათ ინტერესი საკითხისადმი, ან და ჩემის შეხედულებით დიდ შოვინიზმს იჩენდენ. პოლონელთა და ფინლანდელთა შესახებ კი ისინი კიდევ იჩენდენ მოწყალებას და სრულ პოლიტიკურ თავისუფლების ღირსად სთვლიდენ, მაგრამ სხვა ერების შესახებ დიდი ყოყმანი ეტყობოდათ. საზოგადოდ კავკასიაზე და კერძოდ საქართველოზე რომ ჩამოვუგდებდი ლაპარაკს, უმეტეს შემთხვევაში ცდილობდენ სიტყვა ხუმრობის ბანზე აეგდოთ... დიდი შეტაკება მომდიოდა მათთან ყირგიზების გამო...

როცა მთავრობა ციმბირის რკინის გზის გაყვანას შეუდგა, დანაშაულებულ იქმნა, რომ რკინის გზის ლიანდაგის გაყოლებაზე ორივე მხარეს, ასი ფერსის მანძილზე, მიწა უნდა განეთავისუფლებინათ „ინოროდცების“ მოსახლეობის მიერ სარგებლობისგან და რუს გლეხობის დასასახლებლად დაემზადებინათ. ამ განკარგულებამ დიდ განსაცდელში ჩააგდო აკმოლინსკის ოლქის ყირგიზები. ამასთანავე იმ ხანებში დიდძალი რუსი გლეხი მიდიოდა შიდა გუბერნიებიდან აკმოლინსკის და სემიპალატინსკის ოლქებში და ყირგიზე-

ბი იძულებულნი ხდებოდნენ საუკეთესო საძოვარი ადგილები დაეტოვებინათ და ხრიოკ მთებისაკენ დაწეულიყვნენ. ასეთი განსაცდელი ყირგიზებისა მე ღიდად მალეღებდა. ჩემი რუსი ამხანაგები-კი სრულებით გულგრილად იყვნენ, ხოლო ზოგი მათგანი ამართლებდა კიდევაც ამ სასტიკ მოვლენას: სულ ერთია, ციმბირის „ინოროდცები“ ისედაც გადაგვარებისა და მოსპობის გზას ადგიანო და სხვა ამგვარი.

ეს და წინანდელი ურთიერთობა საუკეთესო რუს ახალგაზრდობასთან, სხვა დაჩაგრულ ერთა ისტორიის გაცნობა, ის ამბები, რომელიც ყრულ მომდიოდა სამშობლოდან, თანდათან უფრო და უფრო მაგრძნობინებდნენ იმ გარემოებას, რომ მე გადაჭარბებულ იმედებს ვამყარებდი რუსთა მოძრაობაზე ჩვენი ქვეყნის კეთილდღეობისათვის. ჩემთვის ცხადი ხდებოდა ის, რომ უმთავრესი მნიშვნელობა ერის თვითმოქმედებას აქვს, რომ თვით დაჩაგრულმა ერმა უნდა შექმნას და განავითაროს თავისი შინაური ძალა, რათა უფლება მოიპოვოს, რომ საჭიროა თავისი, საკუთარი ეროვნული პოლიტიკა, რომელსაც ამასთანავე, რასაკვირველია, ბევრი რამ ექნება საერთო რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობა-ბრძოლასთან. ეს ამჟამად თითქმის ტრუნიზმი გახდა, მაგრამ იმ ხანებში საუკეთესო ქართველ ახალგაზრდობისათვის ჯერ კიდევ თავსამტვრევი საკითხი იყო. გაუგებრობის ასაცილებლად უნდა ვთქვა, რომ არც მე და არც საზოგადოდ ჩემი დროის ახალგაზრდობას ეროვნული საკითხი არასოდეს არ უარუყვია. მაგრამ ბევრი ჩვენგანი ამ საკითხს უქვემდებარებდა რუსეთის საერთო პოლიტიკურ საკითხს, რომლის გადაწყვეტაში ვხედავდით ჩვენი ეროვნულ მისწრაფების მიღწევის თითქმის ერთად-ერთ საშუალებას.

ასეთ ყოფაში იყო მაშინ ჩემი სოციალ-პოლიტიკური მსოფლმხედველობის გამორკვევის საქმე.

XIII

საგაზიოთ დებიუტი.—სამეტროლოგია სადაური.—
ვერნერის ნააზობი.—პეტრეაველესკში გადახვლა.—
განთავისუფლება

დადგა მესამე ზამთარი ჩემი უსტკამენოგორსკში ცხოვრებისა და დაიწყო ჩემი ტანჯვა. გადასახლებულსა მჭიდრო კოლონია დაიქსაქსა; ყველა როგორღაც თავის ქერქში შეძვრა, ერთმანეთს ველარ ვეგუებით. საერთო იღ ური ინტერესებით ცხოვრების ადგილი დაიქირა წვრილმანმა საპირადო ინტერესებმა, გაჩნდა წვრილმანი ინტერესები, შუღლი და ისედაც მწარე ცხოვრება კიდევ უფრო გამწარდა. სწავლის და მეკადინეობის ხალისი; აღარავის ჰქონდა. ყველას გულს მოაწვა სევდა, ყველას ნერვები აეშალა. მიყრუებლ ადგილს გადაკარგული ახალგაზრდობა, დაშორებული ყოველგვარ საზოგადოებრივ მუშაობას, უსაქაო და ხელფაზ შებოროკილი, კარგავდა სულიყო თანასწორობას. ზოგმა ლოთობას მიჰყო ხელი, ზოგიც კარტის თამაშობაში ატარებდა დღესა და ღამეს. მე არაყის მოყვარული არაპდროს არ გყოფილვარ და ვირც ბანქოს თამაშს შევეჩვიე მაინცა და მაინც. ამიტომ ვყავ კარჩაკეტილი ჩემოთახში და ვითვლიდი თვეებსა და დღეებს, როდის დამიდგებოდა ბენიფიცი წამი, რომ ჩემს საკუთარ სამშობლოში დავბრუნებულყავი. ჩემი უბედურება ის იყო კიდევ, რომ ის ხანებში თვალის ტკვილმა გამიხშარა და მეკადინეობაც უნდა შემეკირებინა. გასართობად განვიზიარე ციმბირის გაზეთებში კორესპონდენციების და წერილების გაგზავნა. პირველი წერილი გავგზავნე ირკუტსკში, სადაც გამოდოდა პროგრესული გაზეთი, თუ არა ვცდები „სიბირსკაია გაზეთა“. პატარა ხნის შემდეგ მოვიდა გაზეთის ნომერი, რომლის პირველი გვერდი, დიდის, რუსული ეროვნული დროშით იყო შემკობილი, რადგან ეს ნომერი გამოვიდა სწორედ იმ დღეს, რა დღესაც ირკუტსკში ტახტის მემკვიდრე ნიკოლოზი ჩასულიყო. ის მაშინ შორეულ აღმოსავლეთში მოგზაურობდა. ჩემი პირველი წერილიც სწორედ ამ ნომერში იყო მოთავსებული.

გბეჭდავდი კორესპონდენციებს ომსკის გაზეთშიაც „სტეპნოი კრაი“. აქ ჩემმა წერილებმა უსტკამენოგორსკის საქალაქო საქმეებზე დიდა აღიქათი გამოიწვია: გბერნატორმა გამგეობის რევიზია დანიშნა, ხოლო შეურაცყოფილმა გამგეობის მდივნმა დიფამაციისათვის

რედაქციას უჭივლა. რედაქტორმა სირ ამიატნიკოვმა მ-მთხოვა ბრალ-
 დებათა დამამტკიცებელი საბუთები, მაგრამ ასეთი საბუთების მოპოე-
 ბა შეუძლებელი იყო და სასამართლომ რედაქტორი დააჯარიმა.

გარდა ამისა, განვიზრახე მეტყუროლოგიურ საღვურის დაარსება
 (საქმე ვიცოდო, რადგან გიმნაზიაში რამდენიმე წელს სხვა ამხანა-
 გებთან ერთად და მათემატიკ-ს მასწავლებლის ელჩუკოვის ხელ-
 მძღვანელობით, განვაგებდი გიმნაზიაში არსებულ სამეტყუროლოგიო
 საღვურს). მთელ სესიპალატინსკის ოლქში, რომელიც სივრცით აღე-
 მატება პრუსიის ტერიტორიას, ასეთი საღვური არ არსებობდა. ვა-
 ვუგზავნე სათანადო მოხსენება პეტერბურგის მთავარ ფიზიკურ
 ობსერვატორიას; ამან დახმარება სთხოვა ომსკის გენ-გუბერნატორს.
 გენ-გუბერნატორი თანაგრძნობით მიეგება საქმეს და გადასდო 500
 მანეთი. მალე პეტერბურგიდან მოგივიდა ჩეორე ხარისხის სამეტყურო-
 ლოგიო საღვურების ყველა ინსტრუმენტი და იარაღები (1-ლ
 ხარისხის საღვურები რუსეთის 8-10 დიდ ქალაქებში იყო მხოლოდ).
 შევუდექე საღვურის გაშართვას; ჩემი ბინის ეხოცი დაიდგა „ბუდეა“,
 ტერმომეტრები, წვიმისა და თოყლის საზომი და სხვა. აგრეთვე
 აიშართა დიდი, რამდენიმე საყენიანი ბოძი ფლიუგერისთვის. ამ მზა-
 დებამ და აგებამ დიდი სენსაცია გამოიწვია იმ მიყრუებულ კუთხეში.
 მთელი ქალაქი მიდიოდა საყურებლად. სოფლებიდან საგანგებოდ
 მიდიოდენ ცხენოსანი ყირგიზები, მთელი საათობით იდგნენ ლობესთან
 და შესცქეროდენ ფლიუგერის მოძრაობას. ზაფხულში უსტკამენო-
 გორსკს მოვადა საქმეებისათვის გენ-გუბერნატორის განკარგულებაში
 მყოფი საგანგებო მინდობილებათა მოხელე, შტაბის ოფიცერი ვერ-
 ნერი. (ძმა გამოჩენილი საერობო სტატისტიკოსის და ცნობილ მწერ-
 ლისა). სხვათა შორის ამას დავალეებული ჰქონდა ჩემი საღვურის დათ-
 ვალიერება. ერთი კვირა დაჰყო ჩენს ქალაქში ვერნერმა, ყოველ
 დღე მოდიოდა ჩემთან და ახლო გავიცანი. ის ერთ დროს თვითონ
 დაისაჯა პოლიტიკურ რწმენისათვის და ევროპის ჩრდილოეთ რუსე-
 თის ერთ-ერთ გუბერნიაში იყო გაგზავნილი. სხვათა შორის ქაოთ-
 ველებს იცნობდა და ზოგიერთი თავისი მოგონება მათ შესახებ გა-
 მიზიარა.

მოგითხრობთ ორიოდეს, რომელიც დამახსოვდა. იცნობდა
 გიორგი ზდანოვიჩის და ძალიან აქებდა: დიდი ნიჭის და რკინის
 ენერჯიის ახალგაზრდა იყო. იმის დაჭერაზე ვერნერმა ჩემდები ამბავი
 მიაშბო: გიორგი დიდ მოაწილეობას იღებდა სამოცდაათიან წლების
 რევოლუციონურ მოძრაობაში. პოლიცია დიდი გულმოდგინებით
 დაეძებდა „რკინს“ (ზდანოვიჩის რევოლუციონური ფსევდონიმი), ბო-

ლოს დაიჭირეს ერთი რევოლუციონერი, რომელზედაც ეჭვი შეიტანეს, ზდანოვიჩი არისო. მაგრამ ის გარემოება აფიქრებდათ უნდარმებს, რომ დაჭერილი სრულიად ბრუნეტი იყო და არა ქერა. გიორგის ციხეში საღებავი წამალი აღარ ჰქონდა, თმამ თანდათან ბუნებრივი ფერი მიიღო. ერთხელ კამერაში შემოვიდა უნდარმის ოფიცერი და მიესალმა: გაუმაჯოს ბატონ „რეისაო“. გიორგი იძულებული გახდა ვინაობა გამოემქლავნებინაო.

როცა რუს-ოსმალთა ომი დაიწყო, ვერნერი გადასახლებული ყოფილა და სამხედრო მინისტრისათვის უთხოვნია: მომქმედ ჯარში გამავზავნეთო. სამხედრო მინისტრი დასთანხმებია და ვერნერი კავკასიის სამხედრო ველზე გაუგზავნია ყარსის რაიონში.

— იქ ჩამრიცხენ, განაგრძო ვერნერმა, ქართველ თავად ჯანდიერის პოლკში. საოცარი იყო ამ ჯანდიერის გულადობა, სიპაპაცე. ბევრჯერ საშინელ გაჭირვებულ მდგომარეობაში მინახავს და ერთხელაც არ დაუკარგავს სულის სიმშვიდე: დინჯად, აუჩქარებლად იქცეოდა, თითქო თავის კაბინეტში ზისო. ეს რაღაც სხვანაირი მამაცობა იყო, აღმოსავლურ ფატალიზმის შედეგი უნდა იყოს ასეთი მამაცობა. ერთხელ მთის ძირში ვიდექით. მთის გადაღმა ოსმალთა ძლიერი ბანაკი იყო. ჯანდიერმა გამოიწვია მსურველები მტრის ბანაკის დასაზვერავად; მაგრამ იმათი ცნობებით არ დაკმაყოფილდა, შეჯდა ცხენზე და ორიოდ ყაზახის თანხლებით პირდაპირ მთის აღმართს შეუღდა. მთის წვერს რომ მიუახლოვდა, ყაზახები დასტოვა და მარტო ავიდა. ოსმალებმა დაინახეს და საშინელი სროლა ასტეხეს. ჯანდიერი დამშვიდებით იღვა და ღურბინდით ათვალნიერებდა მტრის ბანაკს. რამდენიმე წუთის შემდეგ აუჩქარებლად მობრუნდა და ჩვენსკენ დაეშვა.

მახსოვს კიდევ სასაცილო შემთხვევა: ერთ საღამოს ჩვენი პოლკი, პოზიციის გამოცვლის დროს მოულოდნელად შეეხება თავისი-ზე ბევრად უფრო დიდრიცხოვანს ოსმალთა რაზმს. მცირე შებრძოლების შემდეგ ჩვენი ჯარი დაიქსაქსა და უკუგდებულ იქნა. ზოგ ოფიცრების დაბნევისა და სიმბდალის გამო ჩვენი პოლკის უკანდახვევა დიდის არევ-დარევეით და უწყისობით მოხდა. მეორე დღეს ჯანდიერმა ყველა ოფიცრები დაიბარა და თავის კარავთან დაამწყრივა. ერთხელ აუარა ამ ფრონტს, შემდეგ შუა ალაგას გაჩერდა და დაიღრიალა „გრცხვენოდესთ, გრცხვენოდესთ“. შემდეგ ენერგიულად გადააფურთხა და ხმის ამოუღებლივ თავის კარავში შევიდა. ოფიცრობა მეტად გააჯავრა ასეთ ფორმით გამოთქულმა საყვედურმა, მაგრამ ხმის ამოღება ვერ გაბედეს და დაიშალნენ.

1893 წლის გაზაფხულში ბევრ ამხანაგს ვადა გაუთავდა და რუსეთში წავიდა. დავრჩით ოთხნი, რომელთაგან ორი კიდევ წავიდოდა შემოდგომაზე. ასე რომ მთელი წელიწადი მარტო ორნი უნდა დავრჩენილიყავით უსტაკაენოგორსკში. ცალკე მოსალოდნელმა მარტობამ, ცალკე იმან, რომ მეტად მომბეზრდა ამ ქალაქში ცხოვრება, მაჟიქრებიწეს სხვაგან სადმე გადასვლა; ამ ხანაწი წარმ უდგენელად მწყუროდა სამშობლოში დაბრუნება. ვინც იძულებით არ მოჰშორებია სამშობლოს, იმან არ იცის, რა არის ეს ფიქრი სამშობლოზე, ეს მწარე სევდა. ქართულად ვინმესთან დალაპარაკება იმ დროს ჩემთვის საოცნებო რამ იყო. ქართულ წიგნებსა და „ივერიას“, რომელიც მომდიოდა მაშინ, ისეთის გულმოდგინეობით და სიყვარულით ვკითხულობდი, როგორც არასდროს მქონია წინად; გაზეთში განცხადებასაც კი არ ვტოვებდი წაუკითხავად.

ერთხელ შემთხვევით გავიგე, რომ უსტაკაენოგორსკის ცენტრალურ საკატორლო ციხეში ორი ქართველი ტუსადი ყოფილა, წავიყვანე ნაცნობი ყაზახის ოფიცერი და მივედი კატორღის უფროსთან. ბევრი ვეზვეწე მოეცა ჩემთვის ნება იმათინახვისა, მაგრამ არაფერი გამივიდა:

—რომ გამიგონ პოლიტიკური გადმოსახლებული ციხეში შევეშვი, სამსახურიდან გამაგდებნო.

მეორედ ერთმა ამხანაგმა შემოიბრინა ჩემთან და მითხრა: დღეს დილით ქალაქში ერთი ახალი პირი გაჩნდა, ჩერქესკაშია გამოწყობილი და ნაბადი ხურავს, თქვენი „ზეპლიაკი“ უნდა იყოსო; მაშინვე გავეჩანე იმის საძებნად. მივედი; გავეცანი; აღმოჩნდა სამსახურისაგან გადამდგარი თერგის ოლქის ყაზახი ოფიცერი. ასეთ სანტიმენტალურ გუნებაზედაც კი მომიყვანა მაშინდელმა გადასახლებამ. ბოლოს განვიზრახე მეხუთე წელიწადი სხვაგან გამეტარებინა და გავგზავნე შინ. საქმეთა სამინისტროში თხოვნა აკმოლინსკის ოლქის ქალაქ პეტროპავლოვსკში გადაყვანის შესახებ. პასუხი მხოლოდ შემოდგომაზე მომივიდა; ნება მომცეს და მიუხედავად იმისა, რომ ვადის დასრულებამდე 7—8 თვე მაკლდა, მაინც ვარჩიე წასლა. გადავეცი სამეტერეოლოგია სადგური ერთ ადგილობრივ მცხოვრებს და ჩრდილოეთისაკენ გავწიე; პეტროპავლოვსკში პოლიტიკური სამი-ოთხი დამხვდა. ახალ ალაგს და ახალ ამხანაგებში ცოტა არ იყოს გავერთე და 3 თვემ შეუმჩნევლად გაიბრინა. ბოლოს დადგა სანატრელი, საოცნებო დღე 1894 წლის 14 ივნისი. სწორედ იმავე დღეს გამოვეთხოვე პეტროპავლოვსკს და მომავლის იმედებით საესე სამშობლოში გამოვემგზავრე.

XIV

ტფილისში ჩამოხვლა და დაბინავება.—ხანმოკლე „სახელმწიფო“ სამსახური.—პირველი ვიზიტი ილია ჭავჭავაძესთან და „ივერიის“ რედაქციაში მუშაობის დაწყება.

ივლისის პირველ რიცხვებში ჩამოვედი ტფილისს და გადავწყვიტე აქ დარჩენა საცხოვრებლად, რადგან ჩემი უიქველი განზრახვა იყო ქართულ პრესაში მიმეღო მონაწილეობა. იმთავითვე ამ განზრახვას სისრულეში მოყვანა ვერ გავბედე: მინდოდა ჯერ ქართველ საზოგადოებას, მწერლებს და მღვანელებს გავცნობოდი, მინდოდა ადგილობრივი ცხოვრება, ჩვენი ჟამთა სიავე, ჩვენი საზოგადოებრივი ინტერესები და საქმეები უკეთ გამეცნო. მინდოდა აგრეთვე წიკ. საზოგადოების ბიბლიოთეკის შემწეობით შემეღო ის საკმაოდ დიდი ნაკლი, რომელსაც ვგრძნობდი ქართულ ისტორიისა და ლიტერატურის ცოდნაში ამიტომ დავაპირე რაიმე ადგილის მოძებნა, რომელიც არ დამიშლიდა არც მეცადინეობას, არც შემდეგში მწერლობაში მონაწილეობის მიღებას და თან საქირო საღსარს მომცემდა ცხოვრებისათვის, მით უფრო, რომ უკვე ოჯახის პატრონი ვიყავი.

ადგილი მალე მოვძებნე რკინის გზის სამმართველოს სამეურნეო განყოფილებაში. ჩემი სამსახური ზანგრძლივი არ ყოფილა. დუხჭირმა ძალამ, რომელმაც ჯერ უნივერსიტეტს დამაშორა და მერე ცხრა მთას იქით გადამისროლა, კიდევ ჩამკრა წიხლი (ვაი, რომ ახლაც არა უკანასკნელად). ერთ დილას მე დამიბარა თვით რკინის გზის უფროსმა (თუ არა ვცდები პუშჩინიკოვმა). ჩემს განყოფილებაში ყველას გაუკვირდა, რადგან მართლა გაუგებარე იყო, რა საქმე ჰქონდა შედარებით პატარა მოხელესთან რკინის გზების უფროსს. მივედი და მისაღებ ოთახში კოტე მესხი დამხვდა, რომელმაც აგრეთვე რკინის გზის სამმართველოში, საკომერციო განყოფილებაში იშოვა ადგილი. როცა ვაეიგე, ისიც დაბარებულა, გულმა მიგრძნო, რომ აქ რალაც „პოლიტიკური მიზეზი“ უნდა იყოს მეთქი. პატარა ხნის შემდეგ უფროსმა მიგვიწვია თავის კაბინეტში და კონფიდენციალურად გამოგვიცხადა: პეტერბურგიდან გზათა სამინისტროს განკარგულება მივიღეთ, რომ თქვენ გამოირიცხულნი ხართ სამსახურიდანაო. რატომ, რა დავაშავეთ? შევეკითხეთ ჩვენ, მაგრამ უფროსმა გვითხრა, არაფერი ვიცო და გადაკვრით ვაგაგვებინა, რომ აქ რკინის გზა არაფერ შუაშია: სხვა უწყების საქმე იქნებაო...

ცხადი იყო, რომელი უწყება გვისწორდებოდა, მაგრამ გსინჯეთ, დააფასეთ იმ გაბოროტებულ „უწყების“ სიმკაცრე, რომელსაც არ ეყო არც უნივერსიტეტიდან ჩვენი გაძევება, არც ციხეში დიდი ხნით დამწყვდევა, არც ციმბირში ხუთი წლით გადაკარგვა და ეს წიხლიც კიდევ ზოგავყოლა. ასეთ დამარცხების შემდეგ მე თავი დავანებე ახალ ცდას სამსახურის ძებნისათვის და საბოლოოდ გადაწყვიტე „სამწერლო ასპარეზისათვის“ მინემართნა იმ ვადამდე, რომელიც წინად დავიდე.

ნიკო ნიკოლაძის ოჯახში გაცნობილი მყავდა დავით გურამიშვილი და იმასა ვთხოვე ილია ქავჭავაძესთან წავეყვანე. 1895 წლის იანვრის შუა რიცხვებში, კვირა დღეს წავედით ილიასთან, რომელიც მაშინ იღვა თავის დიდ სახლში, ავჭალის ქუჩის ბოლოს; იქვე იყო „ივერიის“ რედაქცია, სადაც ვაპირებდი ნუშაობის დაწყებას. გულის ფანჯრალით მივსდევდი კიბეზე დავით გურამიშვილს. ფიქრი, რომ რამდენიმე წუთის შემდეგ პირისპირ უნდა მენახა ის, ვისაც ცხოვრების რიჟარჟზე შორიდან თაყვანს ვსცემდი, მახარებდა და მალეღებდა საშინლად მადამ სიუჟარი მოგვითხრობს თავის მემუარებში, როგორის გრძნობით მივიდა ფერწიხში ვოლტერის სანახავად. „წმ. ტერენას ლეთისმშობლისადმი გიჟურს აღფრთოვანებას გადააქარბა ჩემმა გრძნობამ და აღელვებამ, როცა დიდებულ ვოლტერის კაბინეტში შევედიო“. გიჟურ აღფრთოვანების რა მოგახსენოთ, აქამდე არ მივსულვარ, და ვერც მოვიდოდი, რადგან ილიას, როგორც პუბლიცისტს, მაშინაც კრიტიკულად ვუცქერდი, მაგრამ დიდად აღელვებული რომ ვიყავი, ეს ცხადია.

პატარა ოთახში, რომელშიაც ჩვენ შევედით, წიგნების მეტი ვერაფერი დავინახე: წიგნები შკაფზე, წიგნები დიდ თაროზე, დიდი მაგიდა, წიგნებით დატვირთული. ილია ხალათში, გამოწყობილი, მაგიდას უჯდა და რაღაცას სწერდა. წამოდგა და მეტად სიშატიურის ღიმილით მოგვესალმა. დ. ა. გურამიშვილმა წარმადგინა, გადასცა ჩემი განზრახვა და თხოვნა... ილიამ რაღაცები მითხრა, მაგრამ მე იმდენად დავიბენი, რომ არაფერი მესმოდა და გაჩუმებული ვიჯექი. პატარა ხნის შემდეგ ილია მომიბრუნდა და მითხრა:

— ვიცი თქვენი თავგადასავალი და ახლანდელი განზრახვაც: გუშინ უკვე გადმომცა დათიკომ (დავით გურამიშვილს გულისხმობდა. მაგრამ წარმოდგენილი გაქვთ რა ეკლის გზაზე დგებით, ქართული მწერლობა ვერაფერს მოგიტანთ, ტანჯვის მეტს.

მე ვუპასუხე, რომ აქამდე თუ სხვისთვის ვიტანჯებოდი, ამიერიდან უფრო დიდი საქმის გამო მაინც შემხვდება ტანჯვა, რაც სრულებით არ მაშინებს-მეთქი.

— კარგი, განაგრძო ილიამ, დაიწყეთ მუშაობა რედაქციაში. სასყიდელს ამთავითვე დიდს ვერ მოკცემთ. მერე ვნახოთ! ამ დროს კაბინეტში სხვები შემოვიდნენ და ამით გათავდა ჩემი პირველი, იმხანად მოკლე აუდიენცია ილიასთან. მეორე დღეს მე უკვე „ივერიის“ რედაქციაში ვიყავი და მუშაობას შევუდექი.

XV

90 იანი წლების რეაქცია.—Бессмысленные мечты.—ორი ბანაკი: „კვალი“ და დახელები, „ივერია“ და ძველი თაობა.—უპარტიო დემოკრატები ამ ბანაკებს გარეშე.—ჩემი პოზიცია.—პოზიციის გაურკვევლობის მიზეზები: საცენზურო პირობები და სხვა.—რაფიელ ერისთავი, ეროვნული და აგრარული პრობლემები.—ურთიერთობა დახელებთან.—კ. ჩხეიძე, ფ. მახარაძე, მისა ჩოდრიშვილი და სხვები.

ამგვარად, ჩემი გამოსვლა ქართულ სალიტერატურო და საზოგადოებრივ ასპარეზზე მოხდა ოთხმოცდაათიან წლებში.

შავბნელი დრო იყო ის დრო რუსეთში და, მასმასაღამე, ჩვენშიაც, ის იყო რუსეთის ტახტზე ავიდა ახალი თვითმპყრობელი ნიკოლოზ მეორე, როცა ეს უკანასკნელი წარმომადგენელი რომანოვების სამეფო გვარისა მემკვიდრედ იყო, რუსთა ლიბერალურ საზოგადოებაში დაჟინებით იმეორებდნენ, არავინ იცის რაზე დამყარებულ ლეგენდას, „ცესარევიჩი ნიკოლოზი“ ლიბერალი არისო! და პაპამისის ალექსანდრე მეორის ლიბერალურ რეფორმების განგრძობის მომხრეაო.

ტახტზე ასვლისთანავე ახალმა თვითმპყრობელმა უმოწყალოდ დაამსხვრია ეს ლეგენდა. 1895 წელს მას წარუდგნენ ერობისა და ქალაქების წარმომადგენლები. ცნობილ მოღვაწის ს. ტრუბეცკოის მეთაურობით, მიულოცეს ტახტზე ასვლა და გადაკვრით მოახსენეს ის იმედი, რომელიც ლიბერალურ საზოგადოებაში ღვიოდა. ნიკოლოზმა ამის საპასუხოდ წაიკითხა წინაღვე დამზადებული მოკლე სიტყვა, რომელშიაც გარკვევით იყო აღნიშნული, რომ ის განაგრძობს მამის, ალექსანდრე მესამის პოლიტიკას და „ყოველგვარი „უაზრო ოცნება“ უკუგდებულ უნდა იქნასო. მაშინ დაჟინებით ამბობდნენ: პობედონოსცევის მიერ შედგენილ სიტყვაში ეწერა „безпочвенные мечтания“ (უნიადგო ოცნება), ნიკოლოზმა-კი პობედონოსცევის რეაქციონერობასაც გადააქარბა და ერის წარმომადგენლებს „бессмысленные мечтания“ (უაზრო ოცნება) მიახალაო.

მართლაც ახალი მეფობა გამოდგა უფრო დაბალი ხარისხისა და დამახინჯებული კობიო ძველის რეაქციონური პოლიტიკისა. ნიკოლოზ მეორე ისე, როგორც მაჰამისი, ცდილობდა ფეოდალურ

პოლიტიკურ რეჟიმის გამაგრებას, სასტიკად სდევნიდა და ანადგურებდა ლიბერალიზმის ყოველგვარ ნასახს. რუსეთის ლიბერალური საზოგადოება სასოწარკვეთილებას მიეკა და გაჩუმდა. ის ვერ ამჩნევდა, ვერ ხედავდა, რომ ყოველივე ეს ზედაპირი იყო მხოლოდ და რომ იქ, ცხოვრების სიღრმეში, შეუმჩნეველად და მდგრად ვითარდებოდა ახალი ხანა, ცხოვრების ახალი საფუძვლები; ვერ ხედავდა ნათლად, რომ ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ რუსეთი გავერობიერების გზას დაადგა, რომ ფეოდალურ-პოლიციური წესწყობილება თანდათან ირღვევა და მის ნაცვლად ფეხს იკიდებს კაპიტალისტური წყობილება და ბურჟუაზიული ხანა. ამ ახალი ვითარების შეჩერება და ისტორიის ბოროტების უკუღმა დატრიალება არ შეეძლო არც ალექსანდრე მესამის და არც ნიკოლოზ მეორის ცდასა, რეპრესიებსა და ჯალათობას. თუ ამას ვერ ხედავდა რუსთა ლიბერალური საზოგადოება და სასოწარკვეთილი გაჩუმდა. სამაგიეროდ ამას კარგად ხედავდნენ რუსეთის რევოლუციონური ძალები და ამით გააცხოველეს თავისი მუშაობა. მათთვის ცხადი იყო, რომ ძველი რეჟიმის აღსასრული მოახლოვებულია და იმ დღიდან ნიკოლოზ მეორე სარევილიუციო პრესაში მონათლულია „ნიკოლოზ მეორედ და უკანასკნელად“. ამის მთავარი თავდები ის იყო, რომ ინტელიგენციის ნაკვლად პოლიტიკურ ბრძოლის ასპარეზზე იმ ხანებში თვით ხალხმა დაიწყო გამოსვლა.

რა თქმა უნდა, როცა რუსეთში გაძლიერდა რეაქცია, ჩვენს ქვეყანას უარესი დღე დაადგა. მართლაც დაახლოებით იმ დროიდან დაიწყო საერთოდ განაპირა ქვეყნებში და კერძოდ საქართველოში გაშმაგებული რეაქცია. თუ რუსეთში ამ რეაქციამ მიზანში ინტელიგენცია და მშრომელი ხალხი ამოიღო, ჩვენში დევნა და განადგურება მთელს ერს არგუნეს, მეფის მოადგილეების—დონდუკოვ-კორსაკოვის, შერემეტიევის, გოლიცინის და სხვათა მიზანი გახდა ძირიან-ფესვიანად აღმოფხვრათ ეროვნული კულტურა და გაეძლიერებინათ გამარუსებელი პოლატიკა. სწორედ ამ ხანას ეკუთვნის შიდა-რუსეთიდან ჩვენში გადმოსახლების პოლიტიკის გაძლიერება, ტირიფონის ველისა და მის გარშემო სოფლების გაუქმებისა და იქ სამხედრო პლაცდარმის გაშენების პროექტი, ჩვენი ჯარისკაცების გადაყვანა ჩრდილოეთში, ჩვენი ახალგაზრდობისათვის სახელმწიფო სამსახურის კარების დაკეტვა საქართველოში, ქართული პირველდაწყებითი სკოლის გაუქმებაც-კი, ყველა იმ რეფორმების გადადება შორი დროისთვის, რომელიც დღის წესრიგში მაინც იყო წინად

(ერობა, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება) და სხვა.

აი ამ შეგზნელ დროში მოხდა ჩემი გამოსვლა ქართულ სალიტერატურო და საზოგადოებრივ სარბიელზე. სალიტერატურო ასპარეზზე ჩემ თვალწინ იდგა ორი ბანკი. ერთის მხრით ძველი, ეროვნული, უმთავრესად თავად-აზნაურული ინტელიგენცია, მეორის მხრით, ახალი დემოკრატიული ნაკადული—ეგრეთწოდებული „მესამე დასი“. პირველი ბანკის ორგანო იყო ილია ჭავჭავაძის „ივერია“, ხოლო მეორე გიორგი წერეთლის „კვალის“. ამ ორ ბანაკს შუა იდგა განცალკევებული პატარა ჯგუფი ქართველ ინტელიგენციისა, რომელიც სავსებით ვერ მიემხრებოდა ვერც პირველს და ვერც მეორე ბანაკს. აქ იყვნენ: გიორგი ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), ალექსანდრე ნანეიშვილი (ა. ნ.—ლი, ნალი), სტეფანე ჭრელაშვილი (სანო), რომანოზ ფანცხავა (ხომლედი), იაკობ ფანცხავა (ფხა), დიმ. მაჩხანელი და სხვანი; შემდეგ ამავე ჯგუფს მიემატნენ ვასილ წერეთელი, (ვ. წ.), კიტა აბაშიძე, ილია ნაკაშიძე და სხვანი. ამ ჯგუფიდან ზოგი შეეხიზნა „ივერია-მოამბეს“ (მაიაშვილი, ნანეიშვილი, ვასილ წერეთელი, კიტა აბაშიძე), ზოგი „კვალს“ (რომანოზ და იაკობ ფანცხავეები). როგორც ზემოთ აღვნიშნე, მე „ივერია“ ავირჩიე და დროებით იქ შევაფარე თავი.

როგორც ზემოთა ვთქვი, მე სტუდენტობის დროს „ნაროდოვოლცი“ ვყავი. ჩემი მსოფლმხედველობის საფუძველმდებელი იყვნენ ლავროვი, ტკაჩოვი-ტიხოშიროვი თან ერთად დამახილოვსკი. შემდეგში, განსაკუთრებით ციმბირში ყოფნის დროს, ეს მსოფლმხედველობა, ჩემი სოციალისტური აზროვნება შეარყია იმ დავამ, რომელიც ატყდა რუსეთში ნაროდნიკებსა და მარქსისტებს შორის. ერთის მხრით მარქსის შესწავლამ და მეორე მხრით სტრუვეს და განსაკუთრებით პლენხანოვის ნაწერებმა, ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე და მომაშორეს ის წმინდა წყლის რუსული უტოპია, ვითომ თემი და არტელი იხსნიან რუსეთს კაპიტალიზმისგან და შესაძლებლად გახდიან მისთვის პირდაპირ სოციალიზმის დამყარებას. ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ რუსეთი სრულ გაეკოპიელებინა გზაზეა, რომ მან აუცილებლად უნდა განეღოს კაპიტალისტური ხანა. რათქმა უნდა, რუსეთთან ერთად საქართველოც ამ ევოლუციის კანონებს უნდა დამორჩილებოდა, მით უმეტეს, რომ ჩვენმა სათემო მიწამომფლობელობის ხსენებაც არ იყო იმ ხანად.

ამის მიხედვით რომ ვიანგარიშოთ, ჩემი სიმპატიები უფრო „კვალისკენ“ უნდა ყოფილიყო მიმართული, ვიდრე „ივერიისკენ“.

ნაგრამ იყო ერთი გარემოება, რომელმაც სამუდამოდ დამაშორა ქართველ მარქსისტებს და, ბოლოს, საკუთარ ნავთსაყუდელში მიმიყვანა, სოციალიზმ-ფედერალიზმის ნავთსაყუდელში. ეს იყო ეროვნული საკითხი. ჩემთვის ეს საკითხი ყოველთვის იყო განსაკუთრებულის ღირებულებისა, ამავე დროს საკუთარი თვითკმარი ღირსებულებისა, რომელსაც ვერ დაფარავდა და ვერც დაჩრდილავდა ვერც ერთი სოციალისტური მსოფლხედველობა. ჩემი ღრმა რწმენა იყო, რომ თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებაშივე უნდა მოხდეს და შეიქმნება მოხდეს დაპონაყებული ერის განთავისუფლება, ამა თუ იმ სახით. ეროვნულ პრობლემას, ამგვარად, უპირველეს მნიშვნელობას ვაძლევდი და ამიტომ პოლიტიკურ ბრძოლას პირველ ადგილს ვაკუთვნებდი.

პირველ ჩემ წერილებში, განსაკუთრებით ხაზს ვუსვამდი, პოლიტიკურ ბრძოლას და თვითმპყრობელობის დამხობასთან ერთად, ვგულსხმობდი ეროვნულ საკითხის რეალურად დაყენებას.

ამიტომ ადვილად წარმოსადგენია, რა შთაბეჭდილებას მოახდენდნ აჩემზე ის პოზიცია, რომელზედაც იდგა ამ საკითხში მესამე დასი. მათთვის ეროვნული საკითხი სრულებით არ არსებობდა, მუშას სამშობლო არ აქვსო, ერი განთავისუფლდება, როცა სოციალიზმი განხორციელდებაო, მანამდის კი ყოველი ამგვარი ცდა მესამე დასელებმა მონათლეს ფეოდალურ, ან წვრილ-ბურჟუაზიულ მისწრაფებად, თავის კლასიურ ან წოდებრივ ბატონობის გამაგრებისათვის...

რა თქმა უნდა, მე ვერასგზით ვერ შევეურიგდებოდი ასეთ თვალსაზრისს.

ახლა რომ გადავათვალიერე ჩემი იმ დროის ნაწერები ამ საგანზე, მესამე დასელების პოლემიკა, გამაკვირვა ამ პოლემიკის და წერილების სიმკრთაღემ. კარგად მახსოვს, როგორ ვიყავი გატაცებული ეროვნულის იდეით ერთის მხრით და სოციალისტურის მისწრაფებით მეორე მხრით. მაგრამ ჩემს წერილებს არაფერი აცხია ამ გატაცების, კიდევ მეტი—საკითხები არცკი არის საკმაოდ გაშუქებული. ეს გარემოება ერთის მხრით, რასაკვირველია, აიხსნება ჩემი სამწერლო ნიჰისა და ტალანტის სისუსტით, მეორე მხრით, რაც უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენი საზოგადოებრივობის ისტორიისათვის, იმ პირობებით, რომელშიაც მომიხდა მუშაობა. ვგულისხმობ მაშინდელ საცენზურო პირობებს. მაშინ შეუძლებელი იყო ეროვნული საკითხის დაყენება, მისი რეალურ შინაარსის გარკვევა. ვერ იქნა და ვერ მოვახერხეთელი წლის განმავლობაში, სიტყვა „ადგილობრივი ეროვნული თვითმართველობა“ ვერსად გავაპარე. 1895 წელს გარდაიცვალა

ციმბირის ცნობილი პატრიოტი ია დ რ ი ნ ც ე ვ ი. განვიზრახე ამ გარემოებით შესარგებლა და, რადგან იადრინცევი გადამეტებული ავტონომისტი, თითქმის სეპარატისტი იყო, აღმედრა საკითხი დეცენტრალიზაციის, ფართო ადგილობრივ თვითმართველობის შესახებ. დავწერე ვეებერთელა წერილი, სამი ფელეტონი გამოვიდა. მაგრამ, ცენზორი მიმიხვდა ეშმაკობას, შემიმოკლა და შემიტრუსა წერილი იმნაირად, რომ ძლივს ერთი მკრთალი ფელეტონი დაიბეჭდა („ივერია“ 1895). იმ დროში „მესამე დასელებს“ უფრო-თავისუფლად შეეძლოთ წერა, ვიდრე ჩვენ. რუსეთში, რუსულ პრესაში იმხანად უკვე დამკვიდრდა ლეგალური მარქსიზმი, რომელიც ცოტად თუ ბევრად თავისუფლად მსჯელობდა ბევრ საჭირობოროტო და სახიფათო პოლიტიკურ და ეკონომიურ საკითხზე. მარქსისტების მიერ რუსულ ლიტერატურაში დაპყრობილ პოზიციებზე ჩვენს მესამე დასელებსაც გაუადვილდათ დაყრდნობა. ჩვენც მათის წყალობით ვსწერდით კაპიტალიზმზე, კოლექტივიზმზე, „ზენდაშენის“ მოსპობაზე. მაგრამ ეროვნულ საკითხზე, ცოტა თუ ბევრად ფართოდ და რეალურად ლაპარაკი შეუძლებელი იყო.

ჩვენს ცენზორად იმხანად იყო ქართველთა საყვარელი მგოსანი რაფიელ ერისთავი. რასაკვირველია ის ჯალათი არ იყო ჩვენი ლიტერატურისა, პირიქით ჩვენზე უფრო პატრიოტი და მოსურნე ქართულ ლიტერატურის განვითარებისა. მაგრამ, საერთო პირობები და სისტემა ისეთი იყო, რომ რაფიელი ყოველ მხრით შეზღუდული იყო.

საცენზურო საქმეებს ასრულებდა კომიტეტი, რომლის თავმჯდომარედ იყო გააკკელი, მის უფროს თანაშემწედ ქი შ მ ი შ ე ვ ი, რუსულენის ცენზორად-ნოფალი, სომხურისა, თუ არა ვცდები, კარახანოვი. ქართველ სომეხ და რუს ცენზორებს ყოველივე პრინციპიალური და მნიშვნელოვან წერილი უნდა მოეხსენებიათ კომიტეტისათვის, რომელიც ამგვარად ასრულებდა მთავარ ზედამხედველსა და ჯალათის როლს. ქართველ ცენზორებად შემდეგშიაც იყვნენ ჩვენი ლიტერატურისათვის ბევრად თუ ცოტად თავგამოდებულნი და კეთილის მსურველი ადამიანები: ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გიორგი ჟურული, ცნობილი ჟურნალისტი და მოღვაწე პართენ გოთუა და ბოლოს აგრეთვე ცნობილი მთარგმნელი ივ. პოლუმორდვინოვი. ყველას ამათ იმ ხანებში ჩვენ ვერიდებოდით და ვლანძღავდით, მაგრამ სიმართლისათვის უნდა ითქვას, რომ არც ერთი მათგანი ჯალათი არ ყოფილა. მხოლოდ იმგვარ პირობებში იყვნენ ჩაყენებული, რომ ან უნდა წასულიყვნენ სამსახურიდან, ან უნდა დამორჩილებოდნენ სას.

ტოკ წესდებას. კიდევაც იმიტომ იყო, რომ დიდხანს არც ერთს არ შერჩა ეს უსიამოვნო თანამდებობა.

შე პირადად ბევრჯერ მქონია უსიამოვნო შეტაკება ცენზორებთან, მაგრამ ბოლოს დაეწყნარდი და დავემორჩილე სასტიკ რეჟიმს იმდენად, რომ თვით შვიტენი ჩემთვის და სხვა თანამშრომლებისათვის „მრისხანე“ ცენზორი. სხვადასხვა პრინციპიალირ წერილების გამო შეტაკებაზე აღარაფერს ვიტყვი, აღვნიშნავ მხოლოდ რამდენსავე დამახსიათებელ წვირლმან კურობებს.

ერთხელ ერთ წერილში მქონდა სახარებიდან ამოღებული ციტატა იმის შესახებ, რომ ხშირად ადამიანი სხვის თვალში ხედავს ბევრს, მაშინ როდესაც თავის თვალში დეკრეს ვერ ამჩნევს. ეს ადგილი რაფიელმა სრულიად ამოიღო. ამ გარემოებამ იმდენად გამაყვირვა, რომ არ დაევიზარე და გავწიე მგოსანთან სალაპარაკოდ. რაფიელმა ჩვეულებრივის თავაზიანობით მიმიღო და ღიმილით მიტხრა:

—კაცო, დაინებე თავი სახარებას, მღვდლებს, ჩვენს სასულიერო წოდებას. სახიფათო ხალხია. ვინ იცის, რა შარი მოგდო. მაშინ ამგვარმა ახირებულმა განაბრტებამ არ დამაკმაყოფილა, მაგრამ შემდეგში, როცა „ივერია“ დახურა მთავრობამ, დავაფასე რაფიელის სიტყვა და გაფრთხილება.

მეორე ცენზორს სახელდობრ ნოვალს—ძალიან არ უყვარდა სიტყვა „რესპუბლიკა“. საფრანგეთის რესპუბლიკას“ აუცილებლად გადააკეთებდა საფრანგეთად, მესამე რესპუბლიკის მთავრობას, საფრანგეთის მთავრობად. როცა შევიკითხე ასეთი უცნაურ საქციელზე და მივუთითე, რომ სიტყვა რესპუბლიკა ოფიციალურად იხმარება რუსეთში. დაღრეკით მიპსუხა:

— А знаете, лучше избегать таких опасных слов. Я вас прошу.

ყველაზე უდიდესი კურობი და თანაც სავალალო კურობი ის იყო, რომ ჩვენ ცენზორებს იმ ხანებში მეტად ეშინოდათ სიტყვა „საქართველოსი“. იშვიათად თუ გაუშვებდენ ამ სიტყვას, თორემ უმეტეს შემთხვევაში წაწლიდენ და ზედ წააწერდენ „ჩვენი ქვეყანა“.

აი ამ პირობებს ჩვენი მაშინდელი ჟურნალისტიკისას ხშირად იფიწყებენ ჩვენი წარსულის მკვლევარნი. ჩემს წინ დევს სიმონ ხუნდაძის ახლად გამოსული წიგნი „სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“ ტომი II. სხვათა შორის მკვლევარი სწერს:... პოლიტიკურ პროგრამასთან მჭიდროდ არის შეწონილი წვრილბურჟუაზიული ინტელიგენციის ეროვნული პროგრამაც. რა მოგვცა ამ მხრივ

ახალი 90-ანი წლების ინტელიგენციამ? თათქის არაფერი. ისინი მტკიცედ იდგნენ სამოციანი წლების მოღვაწეთა ეროვნულ პროგრამის ნადავზე: ქართული ენის დაცვა“.. და სხვ. (გვ. 189).

ეს არის ისტორიულ პერსპექტივის სრული მივიწყება. როგორ შეიძლება ახალ პოლიტიკურ ეროვნულ პრობლემების წამოყენება იქ, სადაც სიტყვა საქართველოც-კი აკრძალული იყო. თითქმის ორი წელიწადი „ივერიაში“ და საბი წელიწადიც „ცნობის ფურცელში“ მე და ჩემი უახლოესი მაშინდელი თანამშრომლები უნაყოფო ვკდილობდით ეროვნულ საკითხის გაჩუქებას. და სწორედ ამ გარემოებამ გვაფიქრებინა ბრძოლის გადატანა საზღვარგარეთ, მაგრამ ამაზე შემდეგ.

მეორე გარემოება, როგორც დამაშორა მესამე დასელებს, იყო საკითხი გლების, სოფლის შესახებ. მესამე დასელების რწმენათ ჩვენში ამ დროს სწრაფად იზრდებოდა კაპიტალიზმი, რომელიც მალე გააპროლეტარებდა სოფელს და გამახარმავდა გლებს ფაბრიკის ქვაბში.

გლები წკრილ ბურჟუად ჰყავდათ აღიარებული და სათვალავში არ აგდებდნენ ხას, როგორც ელემენტს ახალ ცხოვრების ამენებისათვის. მე ასეთ თვალსაზრისს ვერ ვიზიარებდი. მე არ მწამდა კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარების შესაძლებლობა თანამედროვე პირობებში და აიტოვებდი ვეჭვობდით, რომ საჭიროა გლებთა ცხოვრების გაუმჯობესება ხევა და სხვა რეფორმებით: ძისი მიწათფლობელობის გაფართოება, დახმარება იაფ-ფასიან წვრილის კრედიტით, კოოპერატივების მოწყობა და სხვა. მოკლედ რომ ვთქვათ და შემდეგი დროის ტერმინოლოგია ვინმართ, მე საჭიროდ მიმაჩნდა აგრარული პროგრამა, მესამე დასელებმა კი ამ პროგრამაზე ძალიან დავგვიანებით დასწყევს ლაპარაკი.

ჩემმა პირველმა წერილებმა ამ საგნის შესახებ „ივერიაში“ ცოტა გაუგებრობა გამოიწვია. როგორც ახლა ვხედავ, ამ გაუგებრობის მიზეზი უმოკლესად მე თვითონ ვიყავი. საქმე ის არის, რომ პოლემიკამ გამოიტაცა და აქა—იქ უკიდურობაში გადამაჯდო, წინააღმდეგ ჩემი მაშინდელი რწმენისა. მე სრულიადაც არ უარყოფდი კაპიტალიზმის ხანის დაწყებასა და საჭიროებას. ამ მხრით მე არ ვეთანხმებოდი არც ნალს (ალ. ნანეიშვილს), არც ვ. წ. (ვ. წერეთელს), რომელნიც თითქმის უბედურებად სთვლიდნენ ჩვენის ქვეყნისათვის კაპიტალიზმს (ვ. წ.), ან უარყოფდნენ ამ ხანის დაწყებას საქართველოში (ა. ნა-ლი). მაგრამ მიუხედავად ჩემის რწმენისა, ზოგიერთი ადგილი ჩემი ნაწერებიდან, ვიმეორებ, საბუთს აძლევდა მკითხველს ეფიქრა,

თითქო მეც ვიზიარებდე ზემოხსენებულ მწერალთა აზრს. მაგალითი-სათვის დავასახელებ „კვალის“ მაშინდელს მთავარ თანამშრომელს სილ. ჯიბლაძეს, რომელიც სწერდა: „ლალის წერილებმა ბურჟსში გამახვია: ვერ გაგვივია, უარყოფა თუ არა იგი ნაროდნიკობასაო“. შემდეგ მიხ. სალარაძე თავის წიგნში „ახალი თაობა“ პირდაპირ მიკითხნებს წინააღმდეგობაში ჩავარდნას. ჩემ მიერ უკვე დასახელებულ სიმონ ხუნდაძის ახლად გამოსულ წიგნში ავტორი მახვევს თავს ვ. წ.-ის აზრს კაპიტალიზმის მავნებლობის შესახებ.

საგახეთო პოლემიკის გარდა, მესამე დასელებთან ჩემმა მაშინდელმა პირადმა დამოკიდებულებამ, შეხვედრამ, ურთიერთობამ დამარწმუნეს, რომ ჩვენს შორის ღრმა უფსკრული იყო გათხრილი.

თითქმის პირველ წერილების დაბეჭდვისთანავე ჩემთან მოვიდენ აწ განსვენებული კარლო ჩხეიძე და პეტრე გელეიშვილი. დავიწყეთ საუბარი „მწვავე საკითხებზე“. კარლოსა და პეტრეს უფრო აინტერესებდათ ჩემი აზრი-შეხედულება იმ პოლემიკაზე, რომელიც მაშინ იყო მარქსისტებსა და ნაროდნიკებს შორის: უნდოდათ გამოერკვიათ, საბოლოოდ დავშორდი თუ არა ნაროდნიკებსა და ნაროდოვოლცებს. მე-კი უფრო მაინტერესებდა მათი აზრი ეროვნულ საკითხებს შესახებ, მინდოდა გამომერკვია—მართლა ისეთი ნიჭილისტები არიან ამ საკითხში, როგორც სწერენ, თუ არა. საუბარმა ვერც ერთი მხარე ვერ დაგვაკმაყოფილა და ერთმანეთს ცივად დავშორდით. ამის შემდეგ პ. გელეიშვილი და ერთი რუსი მარქსისტი—ლუზინი ხშირად დადიოდნენ ჩემთან და გვქონდა ვაცხარებული დავა კაპიტალიზმზე-ეროვნულ იდეალზე, სოციალიზმზე. ბოლოს, ჩვენი კარგი განწყობილება ურთიერთობა დაირღვა: შოვინისტად-მომნათლეს და დამშორდენ.

იმავე ხანებში გავიცანი „კვალის“ მთავარი თანამშრომელი ახალგაზრდა მესამე დასელი ფილიპე მახარაძე. „წერა-კითხვის საზოგადოების“ სასარგებლოდ გამართულ სეირნობაზე შევხვდით ერთმანეთს და ვაგვაცნეს. არ მახსოვს—ვინ და რატომ ჩამოაგდო ლაპარაკი შამილზე. მალე საუბარში ფილიპე ჩაერია და სრულიად საწინააღმდეგო აზრი გამოთქვა. რის ეროვნული გმირი, რას ლაპარაკობთ: შამილი თავის ბატონობას იცავდაო, ეშინოდა რუსებს არ შეერყიათ მთიელთა პატრიალქალური ბატონყმური ურთიერთობაო. მე ყმაწვილობიდანვე თაყვანს ვსცემდი შამილს, როგორც გმირს და თავის სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლს, ამიტომ ძალიან მეუცხოვა ფილიპე მახარაძის სიტყვები და შევები, კამათმა დამარწმუნა, რომ

ფილიპეც ისეთისავე უარყოფით ეკიდება ეროვნულ საკითხს, როგორც მისი თანამოკალმენი „კვალში“.

შემდეგ გავიცანი სილ. ჯიბლაძე, უფრო გვიან ნოე ქორდანი და მათთან ურთიერთობაში თანდათან ვრწმუნდებოდი, რომ ჩვენ შორის დიდი უფსკრული იყო: მე რომანტიკოსი-იდეალისტი ვიყავო, ისინი შეუდრეკელი მატერიალისტები, კლასთა ბრძოლის თვალსაზრისზე მტკიცედ მდგარნი. მაგრამ მაშინ კიდევ არ ვფიქრობდი, რომ მალე ჩვენს შორის დიდი ხელჩართული ბრძოლა გაჩაღდებოდა ეროვნულ საკითხის გარშემო.

ბოლოს უნდა გავიხსენიო ისიც, რომ მესამე დასელთა ბანაკშიაც იყვნენ ისეთები, რომელთაც აგრეთვე აღფრთოვანებდა ეროვნული იდეალი და ჯერ არ შეეტოვათ ნიჰილიზმის მორევში ამ საკითხის მხრივ. აღვნიშნავ რამოდენიმე მაგალითს. მახსოვს, ჩემთან მოვიდა ორი ახალგაზრდა; დიდი თანაგრძნობა გამომიცხადეს. საუბრის დროს დავრწმუნდი, რომ ისინიც ჩემსავით ფიქრობდნენ ეროვნულისა და სოციალიზმის იდეალების შეთანხმება-შეკავშირებას. ერთი მათგანი—მიქაშალიშიაშვილი მალე კიდევ დაუახლოვდა ჩვენ ჯგუფს და გვეხრებოდა, როცა გაზეთის გამოცემა განვიზარახეთ სახლვარგარეთ და როცა შევუდექით სოც.-ფედერალისტთა პარტიის შექმნის საქმეს. შემდეგში, როცა მიწის სოციალიზაცია ვადმოვიღეთ სოც.-რევოლუციონერების პროგრამიდან, მიშა კლიმიანაშვილმა თავი დაგვიკრა და მოგვეშორდა: ჩვენს გლეხებში მიწის სოციალიზაციას მე ვერ ვიქადავებო.

მახსოვს აგრეთვე პეტრე სურგულაძე. მარქსისტი იყო, მესამე დასელებთან იყო სულით და გულით, მაგრამ ეროვნულ საკითხში ჩვენ თანაგვიგრძნობდა. დიდხანს კარგ განწყობილებაში იყო ჩვენთან. შემდეგში ის სულ ჩამოშორდა მესამე დასელებს, მაგრამ სამუშაოდ ჩვენთანაც არ მოსულა.

მახსოვს ერთხელ რედაქციაში, ის იყო ჩვენმა „ცნობის ფურცელმა“ იწყო გამოსვლა, — მოვიდა ახალგაზრდა—ალ. ლომთათიძე და ადგილი გვთხოვა. მივიღეთ თანამშრომლად და ერთი წლის განმავლობაში მუშაობდა: თარგმნიდა, კორექტურას ასწორებდა და სხვა. მალე ვამოიჩვენა, რომ ახალგაზრდა სტუდენტი მესამე დასელებაში, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იყო ეროვნულ ნიჰილიზმით შეპყრობილი და ბევრ რამეში თანაგვიგრძნობდა.

ციმბირიდან ახალი ჩამოსული ვიყავი, ჩემთან მოვიდა მიხაჩო-დრიშვილი. ძალიან მესიამოვნა მუშა ხალხის ნამდვილი წარმომადგენლის გაცნობა, დაუახლოვდი და ცოტა ხანს კარგ განწყობილება-

ში ვიყავით. იმ დროს იგი გატაცებული იყო ხელოსანთა არტელის თუ საზოგადოების დაარსების იდეით. წესდება შევადგინოთ და მე წერილებიც მოვათავსე ამ საქმის შესახებ „ივერიაში“. მიხამ მითხრა, მოდი ერთი ილია ჭავჭავაძეს გავაცნოთ წესდება და ეს საქმეო. ზაფხულის თვეები იყო და ილია იმჟამად საგურამოში ცხოვრობდა. წავედით და იქ ვესტუმრეთ; წავაკიახეთ ილიას წესდება და გავაცანით მთელი საქმე. ილია თანაგრძნობით მიეგება ხელოსანთა საზოგადოების დაარსების იდეას, მიუბრუნდა და უთხრა მიხას:

—მშვენიერი აზრია. დროა, კაცო, შიშოროთ ჩარჩები მოშა-ხელოსანს და მოხმარებელსაც. მხოლოდ ერთი რამ არ მომწონს თქვენ წესდებაში: აქ სულ ხელოსანთა უფლებებზეა ლაპარაკი, მოვალეობაზე კი არაფერია. სადაც უფლებაა, იქ მოვალეობაც უნდა იყოსო. სათანადო შესწორება ქვე შევიტანეთ წესდებაში და, რამდენიმე საათის შემდეგ, ნასიამოვ ეთი ილიას კარგად მიღებითა და საინტერესო ბაასით, ტფილისში დავბრუნდით. ჩოდრიშვილმა ბოლოს საზოგადოება დაარსა, მაგრამ იგი რა ბედი ეწია იას, მე აღარ ვიცი. ჩვენ მალე დავშო-დით ერთმანეთს: მიხა ჩაება მეშათა მოძრაობაში, მე საგანეთო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში. მხოლოდ ათი წლის შემდეგ შევხვდით ერთმანეთს ნაძალადევის ფარულ კრებებზე და შევხვდით როგორც მოწინააღმდეგენი: მიხა ს.-დემოკრატთა პროგრამით ხელი, მე ს.-ფედ. დროშით.

XV

„ივერიის“ რედაქციაში. — დავით შიქელაძე და თანამშრომლები. — იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე და ნიკო ხიზანიშვილი. — ჩემი პირველი ნაბიჯები „ივერიაში“. — ილია ქავჭავაძე, ზანკოვიადა ივ. მაჩაბელი. — რაფიელ ერისთავის იუბილე და კრწანისის ბრძოლას მოგონება

მაგრამ დავუბრუნდეთ ისევ „ივერიას“.

როგორცა ვთქვეი, ილიასთან მოლაპარაკების შემდეგ, მეორე დღისვე შევიდი რედაქციაში და შევედი გამგის კაბინეტში. ანთებულ ბუხრის წინ იჯდა მალაღმალალი გამხდარი მოხუცი, კრიალოსნით ხელში. დიდის თავი იანობით მომეგება და მითხრა:

— ილიამ უკვე გადმომცა ყველაფერი... მობრძანდით, გავიცანით, გაიცანით ჩვენი მუშაობა და იმუშავეთ.

ეს იყო დავით ალექსანდრეს ძე შიქელაძე, გაზეთ „ივერიის“ მაშინდელი გამგე, ცნობილი ჩვენს ჟურნალისტიკაში „მეველის“ ფსევდონიმით.

ილია ქავჭავაძემ მე-90 წლებში სრულიად დაანება თავი საგაზეთო მოღვაწეობას. თუმცა რედაქტორი იყო, მაგრამ სარედაქტორო საქმეებში არ ერეოდა და ძალიან იზვიათად სწერდა. ჩემს იქ ყოფნის დროს წელიწად-ნახევრის განმავლობაში — ორი-სამი მეთაური თუ მოგვაწოდა მხოლოდ. გაზეთი ჩაბარებული ჰქონდა გამგეებს და ესენი აწარმოებდნენ საქმეს. ამგვარ გამგეებად იყვნენ: ჯერ ძმები ყიფშიძენი გრიგოლი და ალექსანდრე (ფრონელი), შემდეგ დავით შიქელაძე და, ბოლოს ცოტა ხნით (გაზეთის დახურვამდე) მე. ილია მხოლოდ გაზეთის გამომცემლობის საქმეს აწარმოებდა სამეურნეო ნაწილის გამგის დახმარებით. ამ ნაწილის გამგედ იმ ხანებში ჰყავდა სტამბის პატრონი მაქსიმე შარაძე, კაცი მეტად სინდისიერი და გამომცემლის ინტერესების მტკიცე დამცველი. გაზეთი, რასაკვირველია, არავითარ მოგებას არ აძლევდა პატრონს. ტირაჟი იყო ერთობ მცირე — ოთხასიდან ექვსას ეგზემპლიარამდე, განცხადებები ძალიან ცოტა. ერთად-ერთი თვალსაჩინო შემოსავალი იყო სათავდ აზნაურო ბანკის განცხადებები დავალიანებულ მამულების გაყიდვის შესახებ. ამ განცხადებათა შემოსავალი ფარავდა გაზეთის ხარჯებს და შეძლებას აძლევდა გამომცემელს წელიწადი უდღეფიცითოდ, ან მცირე დღეფიცითით დაესრულებინა.

იმავე დღეს და ვით მიქელაძემ გამაცნო რედაქციის მუდმივი თანამშრომელი. ესენი ერთობ მცირე ჯამაგირს იღებდენ—თვეში სამ-ოთხ თუმანს და ამიტომ მათი შემადგენლობა ხშირად იცვლებოდა. ჩემ იქ ყოფნის დროს—წელიწადნახევრის განმავლობაში „ივერიის“ რედაქციაში სხვა და სხვა დროს მუშაობდენ: ივანე ახალშენი შვილი, ილია აღლაძე, იაკობ ცინცაძე, დომინიკა ერისთავის ასული მდივნიცა, არტემ ახნაზაროვი, გრიგოლ აბაშიძე და სხვანი. იმ დროს ყველა ესენი გაზეთის ტექნიკურ მუშაობას აწარმოებდენ: სთარგმნიდენ დეპეშებსა და ახალ ამბებს, ადგენდენ რუსეთისა და უცხოეთის ქრონიკას, ასწორებდენ კორექტურას და სხვა. გაზეთის პოლიტიკა-მიმართულებას ეს ახალგაზრდები არ ქმნიდენ, მაგრამ შემდეგში ყველანი ცნობილ მოღვაწეებად გახდნენ ქართველთა საზოგადოებრივ ასპარეზზე: ივ. ახალშენი შვილი შემდეგში ცნობილი მთარგმნელი იყო, განსაკუთრებით რუსულ სიტყვა-კაზმულის ნაწარმოებებისა. ილია აღლაძე ცნობილი ქართველი ჟურნალისტი გახდა, იაკობ ცინცაძე—ბელეტრისტი (ია ეკალაძე, თომაანთ კობა), დომინიკა ერისთავი-მდივნიცა—მგოსანი (განდევილი), გრიშა აბაშიძე—აგრეთვე მგოსანი, არტემ ახნაზაროვი—ფელეტონისტი და პოეტი. მაგრამ უნდა აღენიშნო, რომ ზოგი ამხანაგი მაშინაც, ყოველდღიურ საგაზეთო მუშაობის გარდა, ათავსებდა გაზეთში საკუთარ ნაწარმოებსაც. განსაკუთრებით უნდა ვთქვა ეს გრიგოლ აბაშიძისა და განდევილის შესახებ, რომელთა ლექსები ხშირად იბეჭდებოდა და არტემ ახნაზაროვის შესახებ, რომელიც დროგამოშვებით აწვდიდა რედაქციას თავის სხარტულ ფელეტონებს ჩიორას ფსევდონიმით.

შემდეგ წელს (1896) კიდევ მოგვემატა ორი თანამშრომელი კიტა აბაშიძე და გიორგი ჟურული. გარდა სატექნიკო ყოველდღიურ მუშაობისა პირველი ამთავანი იშვიათად მეთაურებს სწერდა, უფრო ხშირად-კი კრიტიკულ ფელეტონებს, მეორე აგრეთვე მეთაურებს გვიწერდა (გ.-ლის ფსევდონიმით). მალე გავიცანი აგრეთვე გაზეთის ეგრეთწოდებული გარედან მომუშავეები (გარეშე თანამშრომლები). ესენი იყვნენ ძველი თაობის ცნობილი მოღვაწეები და ილიას ახლობელნი: იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო ხიზანაშვილი და ანტონ ფურცელაძე.

უცნაური იყო შეხვედრა იაკობ გოგებაშვილთან. პირველ ხანებშივე დაიბეჭდა „ივერიაში“ ჩემი საპოლემიკო წერილი გ. წერეთლის წინააღმდეგ. გ. წერეთელი შეეცადა დასების კლასიფიკაციას. პირველი დასი,—სწერდა ის,—ძველი თაობა არის, რომელიც

წინ აყენებს თავად აზნაურობის ინტერესებსაო; მეორე დასმა, ამით საწინააღმდეგოდ, წინ წამოაყენა გლეხობის ინტერესებიო („ტეტი-თა მოტრფილენი“, ჩვენი ნაროდნიკები), ხოლო მესამე დასი ის ახალი დემოკრატია არის, რომელმაც მთელი ერის საკეთილდღეოდ დაიწყო მუშაობაო. მე ამაზე შევნიშნე, რომ გ. წერეთელი დაივიწყა მე-60 წლების ახალი თაობა, რომელიც დემოკრატიულ ნიადაგზე იდგა და სწორედ მთელი ერის ინტერესების მცველად გამოვიდა. ეს დავიწყება, ვწერდი წე, მით უფრო არის საკვირველი, რომ თვით გ. წერეთელი იყო ერთ-ერთი მებაიარახტრე იმ თაობისა.

დაიბეჭდა თუ არა ეს ჩემი ფელეტონი, იმავე დღეს რედაქტორის კაბინეტში შემოვიდა ჩემთან შუახნის კაცი, რომელსაც პირველად ვხედავდი, და გაჰყენო იაკობ გოგებაშვილი ვარო. აღვიღად წარმოიდგინთ, როგორ მესიამოვნებოდა „დედა-ენის“ ავტორის ნახვა. ჩემი თაობის ახალგაზრდებისთვის დედა-ენა უძვირფასესი წიგნი იყო. ზეპირად ვიცოდით და შორიდან თაყვანსა ვსცემდით ავტორს. დავუწყე ლაპარაკი, მოუარე აქედან-იქიდან, მაგრამ ეს კაცი როგორღაც გაბუტული ზის, „არა“ „დაახის“ მეტს არაფერს მეუბნება. ბოლოს გაგწუმდი მეც. იაკობი უეცრად წამოდგა, აჩქარებით დაიწყო ოთახში სიარული და აღელვებით მომმართა:

— თქვენ, ყმაწვილო, ჯერ არ იცნობთ ჩვენს მწერლებს, არ იცით ძველი მწერლობის ისტორია და ამიტომ სიფრთხილე გმართებთ.

— რაშია, ბატონო საქმე? გაკვირებით შევეკითხე აშკარად გულმოსულს იაკობს.

— აი თქვენ დღევანდელს ფელეტონში დაგიწერიათ, გ. წერეთელი 60 იანი თაობის მებაიარახტრე იყოო, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის და ნიკო ნიკოლაძის სახელებთან ერთად ისენი-ებთ იმის სახელსაც. თქვენ არ იცით, რა ადამიანი იყო და რა არის ახლაც გ. წერეთელიო დამოჰყვა დამოჰყვა. რა ცოდვები არ მოახვია კისერზე საბრალო გიორგის. მე ძალიან გამაკვირვა თავდაუტყველმა ლანძღვამ. გ. წერეთლის მნიშვნელობა და ამაგი ვიცოდი, პირადადაც კარგად ვიცნობდი. ვცადე მეპასუხნა, მაგრამ იაკობმა ლაპარაკი არ მაცალა. შემდგეში გავიგე, რომ მათ შორის წინათ რაღაც უსიამოვნო ისტორიას ჰქოდა ადგილი. ამაზე იმიტომ შეეჩერდი, რომ ძინდა აღვნიშნო ეს საკვირველი თვისება ჩვენი ძველი მოღვაწეობისა: ერთმანეთის ლანძღვით დამცირება, ყოველივე დამსახურების და მნიშვნელობის უარყოფა თითქმის საერთო სენი იყო, რომელსაც არა ერთხელ ვამჩნევდი შემდგეშიაც. ილია ჭავჭავაძის სახელს ვერ გააგონებდი, მაგა-

ლითად, აკაკი წერეთელსა და ვანო მაჩაბელს; ნიკო ნიკოლაძის ქება ტყუილად მოხედებოდა ანტონ ფურცაღაძეს და სხვ.

„ივერიაში“ იაკობ გოგებაშვილი ხშირად სწერდა უმათავრესად საპედაგოგიო საკითხებზე; სასტიკად ებრძოდა სამოსწავლო მმართველობას და იცავდა მათგან ქართულ ენის სწავლების საქმეს. დაუნდობლად ებრძოდა „დედა-ენის“ მტრებს. მეტად პატიოსანი, გულკეთილი და პირად ცხოვრებაში ფრიად ზომიერი ადამიანი იყო.

მეორე ჩვენი გარეშე თანამშრომელი—ნიკო ხიზნაშვილი, განათლებული, ნიჭიერი და სასიამოვნო მესაუბრე ადამიანი იყო. ახალგაზრდობისას ის მიემხრო „ტეტიათა მოტრფილეთ“. სწერდა „იმედში“, მაგრამ იმ ხანში, რომელზედაც მე ვწერ, იგი უკვე შორს იყო „ნაროდნიკობისგან“, უბრალო ლიბერალი იყო და ზომიერი ლიბერალიც სწერდა „ივერიაში“ სხარტულ ფელეტონებს, თანამედროვე ჟამთა სიავის საკითხებზე, და Plebs-ის ფსევდონიმით. ჰქონდა აგრეთვე სამეცნიერო გამოკვლევები. მისი შრომები აღბუღას და გიორგი ბრწყინვალის კანონებზე, ვგონებ, ერთადერთი იურიდიული გამოკვლევები იყო იმ დროს ქართულ ენაზე. აქვე უნდა მოვიხსენიო ამ მოღვაწის უდროო და ტრადიციული სიკვდილი. 1905-ს თუ ექვს წელში იგი ქუჩაში მოჰკლეს ვილაცებმა დილით, როცა სამსახურში მიდიოდა (მომრიგებულ მოსამართლედ იყო). ამ მკვლელობის გამო მაშინ სხვა და სხვა მითქმა-მოთქმა იყო, რაღაც გადაკრული სიტყვები ტერორისტული მკვლელობის შესახებ. ჩვენ იმდენად გაგვაკვირვა ამ უაზრო მკვლელობამ და უფრო უაზრო მითქმა-მოთქმამ, რომ გაზეთისა და პარტიულის აპარატის საშუალებით მოვიწადინეთ საქმის გამორკვევა. ვერაფერი გამოუარკვეიეთ, მაგრამ ის მაინც ცხადი იყო, რომ პოლიტიკური ამ მკვლელობაში არაფერი იყო.

ხშირად სწერდა „ივერიაში“ კიდევ ერთი ჩვენი გარეშე თანამშრომელი ანტონ ფურცაღაძე.

საკვირველია ამ ადამიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ მას სწავლა-განათლება არ მიუღია. სადღაც რუსეთში კადეტთა კორპუსში სწავლობდა, ჯერ კიდევ უმცროს კლასში იყო, როცა უბედურება ეწვია: ფეხი მოიტეხა და სამუდამოდ კოჭლი დარჩა. სწავლას ათავი დაანება. დაბრუნდა სამშობლოში და თვით განვითარებას შეუდგა. დაეწაფა მაშინდელ რუსულ აღორძინების ლიტერატურას—ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვს, პისარევს და სხვათ. ცოტა ხნის შემდეგ მას უკვე ვხვდავთ მაშინდელ მოღვაწეთა მოწინავე ჯგუფში იმ დროიდან სიკვდილამდე (1913 წ.)

მას ხელიდან არ გაუგდია კალამი და საზოგადოებრივი ასპარეზისათვის თავი არ დაუნებებია. იგი პოეტად იყო (პოემა „ბაგრატიონთ ქება“ და სხვა), ბელეტრისტიკ („მაცი ხეტი“ , „ვაი მართალთა“ და სხვა), დრამატურგიკ („დიდი მოურავი“ „ავაზაკები“ და სხვ.), ისტორიკოსიკ („ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზე“) და პუბლიცისტიკ. პუბლიცისტური წერილები მისი ბევრია გაფანტული „ცისკარში“, „მნათობში“, „ივერიაში“. შეუძლებელია ასეთი მრავალფეროვანი და ამდენი ტალანტის პატრონი იყოს ადამიანი და მართლაც, ანტონ ფურცელაძეს უფრო დილეტანტია, არც ერთ დარგში არ გამოუჩენია ნამდვილ შემოქმედების ძალა; მაგრამ ის უქვეველია, რომ ჩვენი ერის გათვითცნობიერების საქმეს მან დიდი სამსახური გაუწია. იმას რომ კარგი და სისტემატიური განათლება მიეღო, უქვევლად ღრმა კვალს დესტოვებდა ჩვენი ერის განვითარების ისტორიაში. იმ დროს, როცა მე გავიციანი, ანტონი უკვე ხანში შესული კაცი (56-57 წლისა) იყო, მაგრამ დაუმრეტელის ენერგიით მუშაობდა. ყმაწვილობიდან შესისხლხორცებული რადიკალიზმი მაშინაც აღფრთოვანებდა და ანტონი ყველა შეტაკებაში ძველ თაობასთან ზულამ ჩვენს ახალგაზრდობის მხარეზე იყო.

პირველი ჩემი მეთაურბ წერილი დაიბეჭდა 1895 წლის 20 იანვარს და შეეხებოდა სწორედ იმ სიტყვებს ნიკოლოზ მეორისას, რომელითაც იგი გაუმასპინძლდა ერის წარმომადგენლებს, რაზედაც უკვე მქონდა ზემოთ ლაპარაკი. უნდა გამოვტყდე აქ, რომ ორი ჩემი პირველი წერილი რუსულად დაეწერე და შემდეგ გადავთარგმნე ქართულად. სამ წელიწადს რუსეთში მუშაობამ და ხუთი წელიწადი ციმბირში ყოფნამ ცოტა არ იყოს გადამაჩვიეს ქართულს და ვერ გავბედე, მაგრამ უკვე მესამე წერილი პირდაპირ ქართულად დაეწერე და შემდეგში ხომ სულ გამიადვილდა წერა. მხოლოდ უნდა ვაღვიარო, რომ კარგი ქართული ენა ვერ შევითვისე, გრამატიკასთან მწყურალად ვიყავ და ლექსიკონიც არ მქონია მდიდარი მთელ ჩემს საეურნაღის-ტო მოღვაწეობაში. ამის ბრალი რუსულ სკოლას ედება და იმ მწელიწადს, რომელიც მე სამშობლოს დაშორებული ვიყავი. პირველ ხანში ჩემი ნაწერების ენას ასწორებდენ, „შალაშინს გადაჰკრავდენ“, როგორც მაშინ ამბობდენ რედაქციაში, — განდეგილი და არტემ ახნაზაროვი. შემდეგში აღარავინ მისწორებდა, მაგრამ, სამაგიეროდ გარედან მოდიოდა შენიშვნები. მახსოვს, ერთხელ მომივიდა ჩვენი მოღვაწის და მგოსნის გრიგოლ ვოლსკის ავან ბათონიდან წერილი და „ივერიის“ ნომერი, რომელშიაც ჩემი ფელეტონი ხულ წითელი მელნით იყო აქრელებული. გრ. ვოლსკი მწერდა: სასიამოვნოა შენი

გამოსვლა სალიტერატურო ასპარეზზე, „ივერია“ გაცხოველდა, მაგრამ შენი ქართული ენა ღმერთმა შეინახოსო. მირჩევდა, ბევრი იკითხე ქართული წიგნები, უმთავრესად ძველი ქართულიო. ამასვე მირჩევდა გიგოციფშიძე, რომელმაც აგრეთვე გამომიგზავნა ორჯერ „ივერიის ნომრები, სადაც ჩემი წერილები აქრელებული იყო შესწორებებით. სამწუხაროდ, ვოლსკისა და ყიფშიძის რჩევა ვერ ავასრულე: ძველი ქართული წიგნების კითხვისათვის ვერც დრო ვიშოვე და ვერც შევიძელი: ჩემი ავადმყოფი თვალები იმის საშუალებას ძლივს მაძლევდნენ, რომ ჩვეულებრივი საქმე მეკეთებინა. პირველ ჩემ წერილს მოვაწერე ჩემი გვარის თავი და ბოლო ასოები ამნაირად: ლა-ლი. დავით მიქელაძემ მირჩია: რა საჭიროა შუაში ხაზი, ხაზი ამოიღეთ და დარჩება მშვენიერი სიტყვა ლალი. მეც ასე მოვიქეცი და დარჩა ჩემი ფსევდონიმი ლალი ივერიაში, „Новое Обозрение“-ში და „მოამბეში“. შემდეგში, როცა „ცნობის ფურცელში“ მოვეწყვე, ჩვენმა ჯგუფმა გადაწყვიტა მეთაურები ხელმოუწერელი უნდა იყოსო. ამნაირად ხელმოუწერელი მრავალი ჩემი წერილია მოთავსებული „ცნობის ფურცელში“, „შრომაში“, „ამირანში“, „ისარში“, „სახალხო გაზეთში“, ერთი სიტყვით „ცნ.ფრ.“. მემკვიდრე გაზეთებში. მხოლოდ პატარა ფელეტონებს „შინ და გარეთ“-ის სათაურით და ზოგ სხვა წერილს, არა მეთაურებს ვწერდი მეორე ჩემი ფსევდონიმით ლასი, ხან კიდევ ესიკელა კვაქანტირაძე.

„ივერია“ იმ ხანად, უნდა ითქვას, სუსტი გაზეთი იყო. ის რაც შეადგენს გაზეთის ერთ-ერთ მთავარ ძარღვს, ინფორმაცია, სრულებით გაზეთს არ ჰქონია. დებულები და ახალი ამბები რუსულ გაზეთებიდან ითარგმნებოდა, ასე რომ „ივერიის“ მკვითხველი ტფილისში მიღებულ დებულებს მხოლოდ სამი დღის შემდეგ წაიკითხავდა.

ამის მიზეზი ის იყო, რომ ასოთამწყობები საღამოს ხუთ საათზე ათავებდნენ გაზეთის აწყობას და კორექტურის გასწორების შემდეგ სტამბიდან მიდიოდნენ; დებულები კი ღამის ათ-თერთმეტ საათზე მოდიოდა რუსულ ენაზე.

პირველი იერიში ამ ანორმალურ გარემოების წინააღმდეგ მე მივიტანე. დავიყოლიე დავით მიქელაძე და ერთ საღამოს ილია რედაქციაში მოვიწვიეთ სათათბიროდ. დავითმა მიმართა ილიას მთელი სიტყვით:

— ყოვლად უხერხულია დებულების ასე დაგვიანებით ბეჭდვა; ამიტომაც, რომ ასე ცოტა მკითხველი გყავს: ვერც ახალ ამბებს ვაწვდით დროზე, ვერც დებულებს; სხვა რომ არა იყოს რა, სირცხვილია, ილია, გაზეთს შენი სახელი აწერია და ძველ-ძველი დებუე-

ბით და ამბებით უმასპინძლები მკითხველსაო... ეს საქმე ადვილი გამოსასწორებელია. პატარა ხარჯი გავილოთ, კარგი ქრონიკორი ავიყვანოთ, ახალ ამბებისათვის; დეპეშებისათვის კი დაგვჭირდება ერთი ასოთამწყობი ლამითაო.

ილიამ ცივი უარი განაცხადა. ეს თვეში ათ თუმანს მოითხოვს სულ უკანასკნელს, წელიწადში 1200 მან. და თქვენ ხომ იცით, რომ გაზეთი ისედაც დეფიციტს იძლევაო...

დავით მიქელაძეს ახლა მე მივეშველე და დაუწყე ილიას რწმუნება, რომ გაუმჯობესებული გაზეთი ტირაჟს ასწევს და დეფიციტი აღარ იქნება, ილიამ დაიბარა თავისი სამეურნეო ნაწილის გამგე მაქსიმე შარაძე და დაუწყო გამოკითხვა, რა დავიჯდება ლამის 12 საათამდე ასოთამწყობის მორიგედ დატოვებაო. მაქსიმემ დაიწყო ანგარიში და მორიგე ასოთ-ამწყობის და აგრეთვე, ქრონიკორის დაჭირება წელიწადში ას თუმანზე მეტად იანგარიშა, ილიამ გადაჭრით უარი სთქვა: ისედაც ჩემ ჯიბიდან ვაძლევ ფულს და მეტი აღარ შემიძლიაო.

— კარგი, ილია, მიუბრუნდა დავით მიქელაძე, არ ღირს კაპეიკების ანგარიში, სირცხვილია სხვა რომ არა იყოს რა.

— თუ არ ღირს და, შენ მდიდარი ყოფილხარ, შენ მიეცი შენი ჯიბიდან, მოუჭრა ილიამ და გაბრუნდა.

დავით მიქელაძე ძალიან გააჯავრა ამ ინციდენტმა.

გადავწყვიტე, რომ ჩემმა პირველმა ცდამ უნაყოფოდ ჩაიარა. მაგრამ მეორე დღეს მაქსიმე შარაძემ გამოგვიცხადა: ამ დილით ადრე ილიამ დამიბარა და მიბრძანა, ლამით დეპეშების ბეჭდვის საქმე მოაგვარეო.

პატარა ხნის შემდეგ ილია ქრონიკორების მოწვევებზედაც დათანხმდა. მოკუხშირეთ სახელმძღვანელო წერილების და მეთაურების წერას. ამაში გამოვიყენეთ ნიჭიერი ახალგაზრდა მგოსანი გრიშა აბაშიძე, რომელსაც თქმებს ვაძლევდით მე და დავით მიქელაძე და ამ თემებზე გამოგვიცხობდა კარგის ენით და სხარტულად დაწერილ წერილებს „შროშანას“ ფსევდონიმით. მალე ვას. წერეთელიც მოგვეზარა თავის საპოლემიკო წერილებით. შემდეგ კიდევ კიტა აბაშიძე კრიტიკულ წერილებით და ამრიგად ცოტა არ იყოს გაზეთი გამოვაცოცხლეთ.

* * *

ილიას ჩვეულება ჰქონდა წელიწადში რამდენჯერმე თავის მეგობრების მოწვევა, ახალი წლის შეხვედრა, მეუღლის, ოლღას

(გურამიშვილის ასული) დაბადების დღეს, აღდგომის კვირის ერთ-ერთ დღეს გამართავდა ხოლმე ასეთ წვეულებას და ჩვენც, რედაქციაში მომუშავეთ მიგვიწვევდა. ადრე შევიკრიბებოდით და ვახშობამდე გაიმართებოდა ან კამათი, ან და ილია თავის მოგონებებს გვიამბობდა. ილია კარგ გუნებაზე როდესაც იყო, მეტად სასიამოვნო და საინტერესო საუბარი იცოდა.

პირველსავე ასეთ წვეულებაზე, მახსოვს, ილიასთან ცხარე კამათი მოგვიხდა. სიტყვა ჩამოვარდა ახალ მეფის ნიკოლოზ II-ზე. იმ დროს ბევრი მითქმა-მოთქმა იყო იმის შესახებ, როგორ მოტყუვდა რუსის საზოგადოება, როგორ გაუცრუდათ იმედი რეჟიმის შეცვლისა და საკონსტიტუციო ხანის დაწყებისა. აგრეთვე რუსეთის სარევოლუციო მოძრაობაზედაც დაიწყეს ლაპარაკი. მე, კიტა აბაშიძემ, ილია ნაკაშიძემ გული ვიჯერეთ ახალი თვითმპყრობელის გინებით და იმ აზრს ვიცავდით, რომ მალე სარევოლუციო მოძრაობა გაძლიერდება და რომანოვების ბატონობას ბოლო მოეღება. უეცრად ლაპარაკში ილია ჩაერია და ჩვენთვის სრულიად მოულოდნელი და პარადოქსალური სიტყვა წარმოსთქვა.

ჯერ მან განაცხადა, რომ მაინცა და მაინც არაფერი სწამს რუსეთის რევოლუციისა. რუსეთი გლეხობის ქვეყანაა ჯერ-ჯერობით და დიდხანს დარჩება ასეთ ქვეყნად ჩამორჩენილ სასოფლო-მეურნეობით, სიღარიბით, უვიცობით. გლეხობა, ნამეტურ რუსის გლეხობა, თავყანსა სცემს და აღმერთებს მეფეს; თავის მტრად მეფე-კი არ მიაჩნია, არამედ ჩინოფნიკობა და ამასთან ერთად ინტელიგენციაც. რუსეთის გლეხობა რევოლუციას არ მოახდენს, ხოლო ქალაქის მუშა ერთობ იცირერიცხოვანი და სუსტი ელემენტია. ყოველ შემთხვევაში რუსეთის რევოლუცია ძალიან პრობლემატიური და შორეული ამბავიაო.

შემდეგ ილია შეუდგა იმის მტკიცებას, რომ თვითმპყრობელობის მოსპობა და საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება ჩვენთვის, ქართველებისათვის, სახირო სრულიადაც არ იქნებაო. თქვენ რომ ოცნებობთ, იმისთანა თანასწორობას, ერთობის და ძმობის, უმაღლეს სამართლიანობის სამეფო ჯერ ძლიერ შორს არის, არა თუ რუსეთისთვის, არამედ განათლებულ და განვითარებულ ინგლისისა და საფრანგეთისთვისაც. ხოლო დასავლეთ ევროპის საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება რუსეთში, ჩვენ, ქართველებს დიდ საშიშროებას გვიქადის. რუსის საზოგადოებაში და ხალხში დიდი პოტენციალური ძალაა, რომელსაც დღეს სძინავს. რუსის ხალხი ილია მუ-

რომეცია, ხელფეხშებორკილი სძინავს და ამიტომ ჩვენ, ჯერ რუსებს შესაძლებლობა გვაქვს ვიარსებოთ და ვისუნთქოთ. ახლა რუსეთი ვერ გვისწრებს წინ, ჩვენც ვახერხებთ და მივღევთ უკან. იმდენი პოლიტიკური და ეკონომიური ძალა არ შესწევს, რომ საგრძნობლად გაგვისწროს და მერე, როგორც ჩამოჩენილი, ველური ხალხი, გადაგვყლაპოს. ხოლო თუ ბორკილს მოიშორებს და თავისუფლებას მოიპოვებს, იგი ძლიერის სიჩქარით წავა წინ, ჯერ ეკონომიურად და გვიპყრობს და მერე ან გაგვარუსებს, ან აღგვის დედამიწის პირისაგანაო. აი, პოლონელებს და ფინლანდიელთ ვერას უზამს, ისინი ძლიერი არიან როგორც ეკონომიურად, ისე ეროვნულის შიგნით. აი ამათთვის საკონსტიტუციო რეჟიმი სასარგებლო იქნება, რადგან შესძლებენ და დიდ შიტოქეობას გაუწევენ რუსებს. ჩვენ-კი იმდენად სუსტნი ვართ ეკონომიურადაც და ნაციონალურის თვითშეგნებითაც, რომ თავისუფალი რეჟიმით წათამამებული და წახალისებული რუსეთი თავის ქერქში ვეღარ დაეტევა, სამხრეთ მდიდარ ქვეყანას გადმოხეთქავს და ჩვენ ადვილად წავგვლიკავსო.

ჩვენთვის ილიას ასეთი მსჯელობა მიუღებელი იყო და ვუმტკიცებდით, რომ საკონსტიტუციო რეჟიმი ქართველ ხალხსაც მისცემს ხელში მძლავრ იარაღს ზრდისა და განვითარებისათვის. მაგრამ ილია მტკიცედ იდგა თავის პოზიციებზე და გვეუბნებოდა:

ყმაწვილებო, სტყუედებით, თანამედროვე საკონსტიტუციო რეჟიმი ძლიერებს ამაგრებს, ხოლო სუსტებს მონებად აქცევსო.

რამდენი სიმართლეა ილიას ამ სიტყვებში, რა ღრმა გაგებაა თანამედროვე ბურჟუაზიულ პარლამენტარული თავისუფლებისა! მაგრამ ჩვენი უბედურება ის იყო, რომ ილიას ვერ დავეუმტკიცეთ, რომ ეს რეჟიმი მხოლოდ ეტაპია, საფეხურია, რომლის საშუალებით განთავისუფლებული კაცობრიობა უფრო მალალსა და სამართლიანს სამეფოს დაამყარებს. ილია ნაღვლიანის ღიმილით გვიპასუხებდა ხოლმე:

— ჯერ-ჯერობით, ეგ ნამდვილი ოცნება და ზღაპარია. ყოველ შემთხვევაში, ისეთი შორეული ამბავია, რომ სანამ პავლე მოვა, პეტრეს ტყავს გააძრობენო.

ილიას გარდა ხანდახან იმის მეგობრებთანაც ვიკრიბებოდით, უფრო ხშირად ანტონ ფურცელაძესთან. ანტონს უყვარდა თავის ნაწარმოებების ჩვენს წრეში წაითხვა. ანტონი წაგვიკითხავდა თავის ახალ შრომას, დაიწყებოდა კამათი, საუბარი, ილიასი დანიკო ხიზანიშვილის ოხუნჯობა, მერე ამას მოჰყვებოდა ვახუშტი.

მაგონდება სასაცილო ამბავი. ნიკო ხიზანიშვილი დიდი გურმანი იყო, უყვარდა კარგი ქაბა. ანტონთან რომ მივიდოდა, თავდაპირველად უკანა ოთახებსა და სამზარეულოში გავიდოდა დასაზვერავად—მზადდება თუ არა ვახშამიო. როცა გაიგებდა, კარგი ვახშამიაო, მშვენიერ გუნებაზე დადგებოდა და ლმობიერი კრიტიკოსიც იყო. თუ არა და გესლიანის კრიტიკით დაეტაკებოდა მასპინძელს. ერთხელ ანტონმა მიგვიწვია, რალაც დავსწერე და წავიკითხოთო. ნიკო ცოტა გვიან მოვიდა. ჩვეულებისამებრ, მაინც ჯერ დასაზვერავად წავიდა. ანტონს უკვე ნახევარი წაკითხული ჰქონდა. ეს იყო წერალი შექსპირის შესახებ. ანტონ ფურცელაძეს არ უყვარდა შექსპირა, არ სწამდა მისი არა თუ გენიოსობა, უბრალო მხატვრულ ნიქსაც ართმევდა. ცხადია, პისარევის გავლენით ჰქონდა შემუშავებული ეს უცნაური შეხედულება. სხვათა შორის სასაცილო ის იყო, რომ ანტონი შექსპირს ცრუმორწმუნეობას სწამებდა და უსაყვედურებდა, „ჰამლეტში“ აჩრდილის გამოყვანას, ბეკონის საუკუნეში შექსპირს სული სწამდა და სცენაზე გამოჰყავდა მკვდრების აჩრდილებიო. დაასრულა თუ არა ანტონმა კითხვა, ნიკო წამოდგა და დაიწყო უღმობელი კრიტიკა, ქვა-ქვაზედ არ დასტოვა წერილიდან და უმოწყალოდ სამასხროდ აივლო მოხსენების ავტორი. ჩვენ მივხვდით, რაშიც იყო საქმე და თვით ანტონიც ღიმილით უსმენდა. როცა ნიკომ დაასრულა თავისი გესლიანი სიტყვა, ანტონი მოგვიბრუნდა და გვითხრა:

— სჩანს, მარია მოისევენას (ანტონის მეუღლე იყო) ვახშამი არ დაუმზადებიაო.

ზაფხულობით, სახელდობრ ილიას დღეს, 20 ივლისს, ილიას საგურამოში ვესტუმრებოდით. ამ დღეს იქ თავს იყრიდა დიდძალი საზოგადოება. ილიას მეგობრები და ამხანაგები, მისი პატივისმცემლნი ტფილისიდან, ქუთაისიდან, სოფლებიდან, ქალი, კაცი, მოხუცი და ახალგაზრდობა. სუფრა ადრე გაიშლებოდა. რამოდენიმე სუფრა მეორე სართულში და რამოდენიმე ეზოში, საგურამოს გლახებისათვის. სადილი ადრე იწყებოდა და სალამომდე დიდი ქეიფი იყო. სალამოს ბევრი წავიდოდა, მაგრამ ბევრი მეორე დღემდე რჩებოდა, მისი ახლობელნი-კი რამდენსამე დღეს რჩებოდნენ ილიასთან. ილიამ ღვინის სმა კარგი იცოდა, როგორც კახელმა, მაგრამ ზომიერად სვამდა. ძალიან უყვარდა სიმღერის მოსმენა, მაგრამ თვითონ არც ხმა ჰქონდა, არც სმენა. ძალიან უყვარდა სიმღერა „მუმილი მუხასა“ და ეს იყო, მგონი, ერთად-ერთი სიმღერა, რომლის ასრულებაში თვითონაც იღებდა მონაწილეობას.

„მუშლი მუხსა
 გარს ეხვეოდა“

დაიწყებდა ილია და ბოლოს მალალის ხმით, მაგიდაზე მუშტის დაკვრით, გაათავებდა:

„მუშლი დაიხრჩო,
 მუხა გადარჩაო“

ისეთი ახალგაზრდულის გატაცებითა და გრძნობით შეჰყვირებდა, თითქო თვალწინ ხედავდა, როგორ იხრჩობოდნენ საქართველოს მტერნი (მუშლი) და როგორ გადარჩა მუხა (საქართველო). ძალიან უყვარდა ილიას სუფრაზე ლექსების მოსმენაც. ხშირად ათქმევინებდა ხოლმე ლექსებს მგოსნებს ვაჟა-ფშაველასა და გრ. აბაშიძეს, აგრეთვე კოლა ერისთავს, რომელმაც ბევრი ლექსი ჩვენი პოეტებისა იცოდა ზეპირად და დიდის ექსპრესიით კითხულობდა. უნდა შევნიშნო აქ, რომ ილია დიდის პატივისმცემელი იყო ვაჟასი და მის პოეტურ ნიქს ძალიან მაღლა აყენებდა.

სადილის დასრულებამდე ილია ჩავიდოდა ეზოში გლეხებთან, იქ დაღევდა მათთან და ამღერებდა ხალხურ ლექსებს. ნასადილევს გაამართვინებდა ჭიდაობას, რომელშიც ჩამოსული სტუპრებიც იღებდნენ მონაწილეობას.

* * *

1895 წელს გაზაფხულში მე პირველად ვიხილე საადგილმამულო ბანკის კრება და გავხდი მოწმე იმ უმაგალითო ბრძოლისა და აურ-ზაურისა, რომელსაც მაშინ „ბანკოვიდას ეძახოდნენ.

ქართული თეატრი გაქედნილი იყო ხალხით. პარტერი, ლოჟები, ქანდარა სავსე იყო კაცებითა და ქალებით, ბანკის წევრებითა და გარეშეებით. თეატრი მშვენივრად გაჩაღებულია ელექტრონით. გეგონებოდათ, ახლავე ფარდა აიხდება და დაიწყება რაიმე საინტერესო წარმოდგენაო. ნამდვილად კი სცენაზე გამოვიდა ბანკის გამგეობა, ზედამხედველი კომიტეტი, მდივნები, კორესპონდენტები ადგალობრივ გახეთებისა მოუსხდნენ გრძელ მაგიდებს და დაიწყო ბანკის კრება. პოზიცია, ოპოზიცია ილია ქავჭავაძე და ივანე მახაბელი, როგორც ლიდერები; ორატორები მებრძოლ ფრაქციებისა: პოზიციის მხრით თვით ქავჭავაძე, ზედამხ. კომიტეტის თავჯდომარე თავ. პეტრე გრუზინსკი, ალ. ჩოლოყაშვილი, დავით ავალიშვილი, (მამა თანამედროვე ქართველ მეცნიერის და მწერლის ზურაბ ავალიშვილისა), ვლად. მიქელაძე და სხვები;

ოპოზიციის მხრით—თვით ვანო მაჩაბელი, ნიკოლოზ ვახტანგის ძე ორბელიანი, მიხ. ვახტანგის ძე მაჩაბელი, ექიმი გაბაშვილი და სხვანი. შეიქნებოდა სიტყვებით შეჯიბრება, გამწვავებული კამათი. კამათი გადავიდოდა პრესაში, ქუჩაში, ოჯახებში. ქართველი საზოგადოება გაყოფილი იყო ორ ბანაკად და რამდენისამე წლის განმავლობაში გაჩაღებული იყო მშარე, დაუნდობელი ბრძოლა. ატმისფერა გახურებული და მოწამლული ინტრიგებით, მათქმანოთქმით, მუქართა და ლაძღვა-გინებით. სხვა ყველა საზოგადოებრივი საქმე მივიწყებული იყო და მარტოოდენ „ბანკოვადით“ იკვებებოდა საზოგადოება.

რაში იყო საქმე? რამ გაამწვავა ასე ეს ხალხ? დაეტაკა ერთმანეთს ორი მიპართულება, ორი სხვა და სხვა პრინციპი, ორი სისტემა თუ პიროვნებათა შეჯიბრება იყო უბრალო? ეხლა, როგორც სჩანს, ზოგი მკვლევარი ჩენის წარსულისა, კდილობს პრინციპიალურად საჩუქი გამოუძებ ოს ამ დავასა და ბრძოლას. მაგრამ მე ვუქიქობ, ეს ანაო ცდა ანის. რაც არ ყოფილა, იმას ვერ იპოვი. მე პიოადად ვიცნობდი ორივე მებრძოლ მხარეს, როგორც ლიდერებს, ისე მთავარ წარმომადგენლებს. ორი წლის განმავლობაში ყურადღებით ვუსმენდი მებრძოლ მხარეთა ოპორტობებს, ვკითხულობდი მათ ობხსენებებს, ვება ებოდი ლიდერებს, მაგრამ ვერ გამოკარკვიე, სახელდობრ რამ გამოიწვია ეს ბრძოლა და რაში იყო საქმე. თვით ვანო მაჩაბელს ხშირად ვხვდებოდი, მასთანაც ვყოფილვარ ოჯახში (გამაცნო გრ. დიასამიძემ) გამომიკითხავს მისთვის, მაგრამ უბრალო წვრილჩანების გარდა არაფერი მსმენია.

მთავარი ბრალდება ილიას წინააღმდეგ იყო შემდეგი: ილიამ დაავიანა 6 % ანი გირაუნობის ფურცლების კონვერსია, დაავიანა 4 %-ანი ქალაქების გაცემა—მამულები ხშირად ფასდება სინამდვილეზე გაცილებით მეტად. საქმის წარმოება ვერ მიდის წესიერად და სხვა ამგვარი. ყველა ეს ბრალდება, იმ ხანებში გამოსულ ანი-ნიმუზ ბროშურაში „ილია ქაქავაძე და მის მოღვაწეობა“-ში იყო დაწვრილებით ჩამოთვლილი. ამ ბროშურის ავტორად ასახელებდენ თვით ვანო მაჩაბელს. ყველა ეს ბრალდება მართალიც რომ ყოფილიყო, არ ღირდა ასეთ ბრძოლად. ყველა ამ შეცდომის გასწორება და თავიდან აცილება ადვილად შეიძლებოდა ბანკის ნორმალურ მოღვაწეობის პროცესში, საქმიანის ოპოზიციით. თუ რისთვის იყო საჭირო ილიას გაძევება ბანკიდან, სრულიად გაუგებარია.

ეს ბრძოლა მით იყო კიდევ საწუხარო, რომ თვით ვანო მაჩაბელი მეტად სასარგებლო მოღვაწე იყო, განათლებული, პატიო-

სანი, ნიჭური და ზევი რამის გაკეთება შეეძლო, მაგრამ ამ საშინელ ბრძოლას მოანდომა მთელი თავისი ენერჯია. ბრძოლა იმდენად გამწვავდა, რომ 1896 წელს ფინანსთა სამინისტრომ პეტერბურგიდან გამოგზავნა სავანგებო რწმუნებული — უუკოვსკი, რომელმაც ბანკის სასტიკი რევიზია მოახდინა. რევიზიის აქტი ვეებერთელა ტომს უდრიდა, რომელიც წაკითხული იყო ბანკის კრებაზე. მახსოვს, ილია ჩეიულგებრივად გულმოდგინედ ჩაუჯდა ამ აქტს, ორი დღე და ღამე თავაუღებლივ იმუშავა. გამოვიდა სცენაზე და ხუთი საათი განუწყვეტლივ ილაპარაკა. ყველა დამსწრე, მომხრენიც და ოპოზიციონერებიც — სულგანაბული უსმენდენ ილიას მშვენიერსა და მჭერმეტყველ სიტყვას.

ილიამ ქვა-ქვაზე არ დასტოვა სარევიზიო მოხსენებაში. ეს მოხსენება თვალსაჩინოს არაფერს შეიცავდა, გარდა იმავე წვრილმანებისა. ბანკის საქმეები ნორმალურად მიმდინარეობდა, რაც იქიდანაც სჩანს, რომ რევიზიას არ მოჰყოლია არავითარი რეპრესია, იმის მსგავსი, რაც ქუთაისის ბანკს მოუვიდა, სადაც რევიზიის შემდეგ სესხების გამოცემაც იყო შეზღუდული და ბანკის თავმჯდომარე იყო დანიშნული მთავრობის მიერ — „მოხელე“ მელნიკოვი. სჩანს იქიდანაც, რომ ბანკის მოგება წლიდან წლამდე მატულობდა და ბოლოს 300—400 ათას მანეთამდე ავიდა, რაც ხმარდებოდა საზოგადოებრივ საქმეებს: ქართულ გიმნაზიის შენახვას, წერა-კითხვის და დრამატიულ საზოგადოებათა დახმარებას, წინამძღვრიანთკარის სამეურნეო სკოლას, სტიპენდიებს და სხვ.

ბანკს და ილიას ბანკში მოღვაწეობას ქართველ საზოგადოებაში და უმთავრესად თავადაზნაურობაში ბევრი მტერი ჰყავდა. ბანკი გვლუპავსო, იძახოდენ, მიწა-წყალი ხელიდან გვეცლებაო და სხვა, მაგრამ ამგვარ საყვედურს არავითარი აზრი არ ჰქონდა. ბანკი ჩვეულებრივი ჰეპოთეკური დაწესებულება იყო, რომელიც ხელს უწყობდა, რასაკვირველია, მიწის მობილიზაციას, მაგრამ თვით ეს მობილიზაცია შედეგი იყო საერთო ეკონომიურ მიზეზებისა და არა ბანკის მუშაობისა. ვინც უნდა ყოფილიყო ბანკის სათავეში, ის ვერ შეაჩერებდა მიწის მობილიზაციას და ვერ გადაარჩენდა თავადაზნაურობას.

1896 წელს ბანკოვიადა დასრულდა ივანე მაჩაბლის დამარცხებით. ის ბანკიდან წავიდა და სათავეში ჩაუდგა გორის მემამულეთა სასოფლო-სამეურნეო სინდიკატს. თავისუფალი დროც იშოვნა და ლიტერატურასაც დაუბრუნდა: დაიწყო „ნოამბეში“ მუშაობა, თარგმნა და სხვა, მაგრამ სამწუხაროდ მალე დაავადმყოფდა და ბოლოს

ტრადიკულად დასრულდა მისი სიცოცხლე: 1898 წ. იგი უგზო-უკვლოდ დაიკარგა.

დღემდის საიდუმლოებით არის მოცული ამ ადამიანის ასეთი უცნაური დაღუპვა. პირველად ხმა გავრცელდა, რომ ვანო შუალამისას გავიდა თავის სახლიდან და სადღაც წავიდაო. იმასაც კი ამბობდენ—ღუხობორებს გაჰყვა ამერიკაშიო. შემდეგში უფრო იმ აზრს დაადგენენ, რომ ვანო მოკლეს და მისი გვამი სადღაც გადამალესო. გამოძიებას და ენერგიულ ძებნას, რომელსაც აწარმოებდენ მისი ძმა ვასილ მაჩაბელი და მეგობრები ივანე სპირიდონის ძე ჯაბადარი, არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. ასე უგზო-უკვლოდ, ტრადიკულად გაჰქრა ეს სიმპატიური ადამიანი და სასარგებლო მოღვაწე.

* * *

ჩემი სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის პირველ წელსავე (1895), შემოდგომაზე, ჩვენს ცხოვრებაში ადგილი ჰქონდა ორ დიდ ამბავს, რომელთაც უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე და წარუხიციელი ხსოვნა დასტოვეს მთელი ერის გულში.

ეს იყო—კრწანისის ბრძოლის მოგონება და მგონის რაფიელ ერისთავის იუბილე.

სწორედ ამ წელს შესრულდა ასი წელიწადი იმ საშინელ დროდან, როცა სპარსეთის ბრძანებულმა ალა-მაჰმადხანმა ააოხრა და მიწასთან გაასწორა საქართველო. განრისხებული იმ ურთიერთობით, რომელიც მაშინ დამყარდა რუსეთსა და საქართველოს შორის, ალა-მაჰმადხანი დიდძალი ჯარით შემოესია ამიერ-კავკასიას, სწრაფად გამოლახა სომხეთის პროვინციები და მოადგა ტფილისს. ერეკლე მეფე მედგრად დაუხვდა მტერს და კრწანისის ველზე გაიმართა სასტიკი ბრძოლა, რომელშიაც ერთმუჟა ქართველმა ლაშქარმა, ერეკლე მეფის წინამძღოლობით, თავი ისახელა სამშობლოს თავისუფლები-სათვის თავგანწირულობით. ერეკლე დამარცხდა, იძულებული შეიქნა ტფილისი დაეტოვებინა და მთაში გახიზნულიყო.

ხორცილთა და სულით მახინჯი ალა-მაჰმადხანი შეიქრა ტფილისს და ქვა-ქვაზედ არ დასტოვა.

აი, ეს საშინელი დრო მოიგონა ქართველობამ 1895 წელს. თუ რა ვცდები, ამის თაოსნობა ეკუთვნის ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობის მაშინდელ წინამძღოლს თავ. კონსტანტინე მუხრანსკის. ყოველ შემთხვევაში, მთავრობისაგან ნებართვა ამან გამოიტანა, არავითარი წინასწარი მზადება არ ყოფილა; მხოლოდ გახეთქაში დაი-

ბეჭდა რამდენიმე წერილი და შენიშვნა, რომელიც ასი წლის წინათ მომხდარ საშინელებას ავრთებდა ქართულ ეზს. დადგა 11 სექტემბერი—იმ დღის მოვონებისათვის დანიშნული ვადა. ადრე დიდიდანვე ტფილისს დაეტყო რაღაც არაჩვეულებრივი გამოცოცხლება, მოძრაობა. 10—11 საათიდან იწყო ხალხმა დენა. პატარა ხნის შემდეგ, ვორონცოვის ქუჩით, დიდძალი ხალხი ამოძრავდა. მოხუცი და ახალგაზრდა, ქალი და კაცი, მუშა თუ ხელოსანი, ვაჭარი და მოქალაქე, ინტელიგენტი, თავად-აზნაური, ერთის სიტყვით, თითქო შთელს ტფილისი ამოძრავდა განურჩევლად წოდებისა, მდგომარეობისა და ეროვნებისაც კი (დიდძალი სომხობაც დაიძრა). ვორონცოვის ქუჩა და შემდეგი გზა კრწანისის დიდ მინდვრამდე, ავსილი იყო მიმავალ ხალხით. როცა მე და რედაქციის სხვა თანამშრომლებმა მივაწიეთ დანიშნულ ალაგას, გადაგვეშალა თვალწარმტაცი სურათი. დიდ მანძილზე თავი მოეყარა ზღვა ხალხს. გარდა ტფილისელებისა, აქ იყვნენ ახლო-მახლო სოფლებიდან ჩამოსულნი გლეხებიც. აქა-იქ მოსჩანდა ამქრების გაშლილი ბაიარალები. აქეთ-იქიდან ისმოდა ზურნის სევდიანი ხმა. ძნელია ამოდენა ხალხის რაოდენობის გამოკვლევა. მახსოვს ამაზე დეავაც ჩამოვარდა: ზოგი იძახოდა, ასი ათასამდე ხალხი იქნებაო, ზოგი ათი-ათასობით, ზოგაც ათასობით ანგარიშობდა. ყოველ შემთხვევაში, იმ ხანებში არავის უნახავს ამდენი თავმოყრილი ხალხი და ყველაზედ უფრო საგულისხმებრო ისაა, რომ ეს ამოდენა ხალხი თავის ნებით იყო მოსული: არავის არ უზრუნვია წინასწარ მისი შეკრებისათვის. ხალხი მოვიდა ალტყინებული საზარელის მოვონებით, რათა პატივი ეცა თავდადებულ გამირთათვის.

შუადღის შემდეგ დაიწყო პანაშვიდი. ალექსანდრე ეპისკოპოსმა „საუკუნო ხსენება“ წარმოსთქვა მეფე ერეკლესი და იმ გზირთა, რომელთაც თავი დასდეს კრწანისის ველზე სამშობლოს დასაცავად. ჯალხის აღელვებამ უმაღლეს წერტილამდე მიადწია. ბევრმა დაიჩოქა, გაისმოდა სამგლოვიარო მარში, მუსიკისა და ზურნის სევდიანი ჰანგი.

ამ ამბავმა დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ყველა დამსწრეზე, ხოლო ქართველმა საზოგადოებამ და განსაკუთრებით ჩვენ, ახალგაზრდებმა, დიდი ეროვნული აღტყინება განვიცადეთ.

ცოტა უფრო გვიან, ოქტომბერში, მოხდა მეორე ეროვნული დღესასწაული: რაფიელ ერისთავის იუბილე. ამის თაოსნობა ეკუთვნის აკაკი წერეთელს. ზაფხულის თვეებში მან ქურნალ კვალში დაბეჭდა წერილი, რომლითაც გაახსენა საზოგადოებას რაფიელის მოღვაწეობის 50 წლის შესრულება და მოუწოდა ამ საგულისხმებრო

ამბის აღნიშვნისათვის. დაარსდა კომიტეტი, რომელიც შეუდგა ბუბილეს მზადებას. დაინიშნა დღესასწაულის დღეც: 22 ოქტომბერი.

შემდეგში და ჩვენს დროშიაც იუბილევები ისე განხორდა და ისე შაბლონურად იმართება, რომ აღარაფრებულა შთაბეჭდილებას აღარ ახდენს. რაფიელის იუბილე—კი პირველი ამგვარი დღესასწაული იყო ჩვენში და ძლიერ ღრმა კვალი დასტოვა ჩვენს ცხოვრებაში და უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა მთელ ერზე: ოცდაათ წელიწადზე მეტია მას შემდეგ, მაგრამ ახლაც, როცა მავონდება ის ბრწყინვალე დღესასწაული, გული სიამოვნებით მიტოკავს.

მშვენიერი მზიანი და თბილი შემოდგომის დღე იყო. 11 საათისათვის იწყო დენა ხალხმა ქართულ თეატრისაკენ (სათავად-აზნაურო ქარვასლაში, ყოფილ სასახლის ქუჩაზე). თეატრის შესავალი და თვით თეატრი მორთული იყო ყვავილებით, გირლანდებით და გვირგვინებით. პატარა ხანში თეატრი სრულიად აივსო ხალხით, სადღესასწაულოდ მორთულ მანდილოსნებითა და მამაკაცებით. ტევა აღარ იყო და მრავალი ხალხი თეატრის დერეფანში და ეზოში დარჩა.

აიხადა ფარდა და შეკრებილთა თვალწინ გადაიშალა ჯერ უნახავი სურათი: მშვენივრად მორთულ და მძლავრად განათებულ სცენაზე მარჯვნივ და მარცხნივ იდგნენ საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოსული დეპუტატები გვირგვინებით, საჩუქრებით და ადრესებით ხელში. ნაირ-ნაირი ტანსამოსით სადღესასწაულოდ გამოწყობილი ქალები და კაცები: გურიიდან და ქობულეთიდან გურულ ტანსამოსში, ფშავ-ხევსურნი ჯავშანში, იმერნი თეთრ-ჩოხა-ახალუხში, ქართლ-კახელნი ძველბურ ყურთმაჯებში და ტფილისელ დაწესებულებათა წარმომადგენლნი და სტუმრები ევროპულ სადღესასწაულო ტანთსაცმელში საუცხოვოდ ირეოდენ ერთმანეთში. შუა ადგილას იდგა იუბილარისთვის გამზადებული სეარძელი, რომლის მშვენიერ მორთულობას აბრწყინვალებდა სცენაზე გამართული ელექტრონის მზე.

მოისმა გარედან „ვაშას“ ძლიერი ხმა, გაისმა მუსიკა: ილიამ და აკაკიმ თეთრ ცხენებზემზღული ლანდოთი მოიყვანეს რაფიელი. გამოჩნდა თუ არა იუბილარი სცენარზე, მთელი საზოგადოება ფეხზე წამოდგა და გაისმა ძლიერი ხანგრძლივი ტაშისცემა და „ვაშას“ ძახილი. აღტაცებული საზოგადოება არ ცხრებოდა და აღარ ისმოდა რატილის გუნდის და გურულ მომღერალთა მიმღერა. ბოლოს საზოგადოება დაწყნარდა და იუბილარმა თავისი ადგილი დაიჭირა: მარჯვნივ და მარცხნივ მოუსხდნენ აკაკი და ილია და დაიწყო მილოცვები. არ ყოფილა არც ერთი კუთხე საქართველოში, არც ერთი საზოგადოებრი-

ვი და კულტურული დაწესებულება ტფილისში ქართული, სომხური, თუ რუსული, რომელსაც არ გამოეგზავნოს აქ თავისი წარმომადგენელი და მიმოცველი. შემდეგ გამოვიდნ და ლექსებით მიულოცეს ნინო ორბელიანმა, ირ. ევდოშვილმა, დიმ. მაჩხანელმა, არტემ ახნაზაროვმა, აპ. წულაძემ და სხვებმა. ბოლოს გამოვიდა ახალგაზრდა მგოსანი გრ. აბაშიძე. ამის გამოსვლამ, მოკლე გრძნობიერმა სიტყვამ და დიდის აღტაცებით წარმოთქმულმა ლექსმა უდიდესი აღელვება და აღტყინება გამოიწვია:

„აჰა, შემოკრბენ ივერნი სიამით, სიხარულითა,
გულს გიმხნევენ, გეტრფიან მადლობით, სიყვარულითა,
მოხუცო, გაგვილომკაცდი, ჯერ არ სცნო დაძაბუნება,
შეგვაფოლადე სიმღერით და კვლავ გვიდიდე ბუნება“.

დიდის აღელვებით დაამთავრა მან და დიდად აღელვა როგორც დამსწრენი, ისე იუბილარი. რაფიელი ფეხზე წამოდგა და თვალტრემლიანი გადაეხვია ახალგაზრდა პოეტს.

სალამოს ქართულმა დრამატიულმა საზოგადოებამ საიუბილეო წარმოდგენა გამართა. წარმოადგინეს იუბილარის მხიარული პიესები „ჯერ დაიხოცნენ, მერე დაქორწილდნ“ და „ბიძიასთან გამოხუმრება“. პატარა როლებიც კი მთავარმა არტიტებმა შეასრულეს და წარმოდგენა მშვენიერი იყო.

წარმოდგენის შემდეგ, იქვე, თეატრის ფოიეში, გაიმართა დიდი ნადიმი, რომელსაც 200-ზედ მეტი კაცი დაესწრო. იყვნენ ყველა ჩვენი მაშინდელი მოღვაწენი, მწერლები და პოეტები, იუბილარის მრავალნი პატივისცემელნი, ჩამოსული დეპუტატები სხვადასხვა საზოგადოებათა და დაწესებულებათა, უცხო სტუმრები, ამათ შორის ახლად ჩამოსული რუსთა პოეტი ვას. ველიჩკო. უკრავდა მუსიკა და დუდუკი, მღეროდნ სხვადასხვა გუნდები. პირველი სადღეგრძელო. რასაკვირველია, რაფიელ ერისთავის დაილია, მერე აკაკის და ილიასი, შემდეგ დეპუტატების და სხვა. სიტყვები წარმოსთქვეს ილიამ, აკაკიმ, ვანო და მიხეილ მაჩაბლებმა, გიორგი წერეთელმა, კარლო ჩხეიძემ და სხვებმა.

მახსოვს ველიჩკოს გამოსვლა. იმას, ალბად გაგონილი ჰქონდა, აკაკის და ილიას შორის რომ ვერ იყო კარგი განწყობილება და წარმოსთქვა რუსული ლექსი—ექსპრომტი, რომელშიაც უსურვა ორი დიდ პოეტს შერიგება და კეთილი ურთიერთობა.

აკაკიმ ველიჩკოს ეს გამოსვლა ძლიერ იწყინა და გაჯავრებით საპასუხო სიტყვა წარმოსთქვა. ამ უცხო კაცს ჩვენი ვითარების არაფერი ესმის და იმიტომ შედის შეცდომაში. ჩვენ თუ ერთმანეთში

უთანხმოება და კინკლაობა გვაქვს, ეს იმით აიხსნება, რომ გვინდა ურთიერთი წაყვახლისათ მტრ მუშაობაზე. ვაჭირვება თუ რამ დაადგა ჩვენს ერს, ყველანი შევერთდებითო და სხვა. ასე იმართლებდა თავს აკაკი. ილია-კი, როგორც ჩვეულება ჰქონდა, როცა მის პირადობას შეეხებოდნენ, ჩუმად იჯდა და იღიმებოდა.

დიდი მზიარულება სუფევდა სუფრაზე. მგოსნები ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ექსპრომტებითა და ლექსებით, ახალგაზრდები იმღეროდნენ და ცეკვავდნენ. ბოლოს წამოდგა არტისტი კოტე მესხი და განაცხადა—მოისმინეთ ძვირფას იუბილარის სამადლობელი ლექსიო-

— მე კი რა მეთქმის, რაღა ვსთქვა,
 რა დანრჩა მოსალოცავი,
 ერთი რამ მხოლოდ, ერთი რამ,
 ის არის კარგი და ავი.
 ეს არის ჩვენი აქ მოყრა,
 ეს კრება შევერთებული
 საერთო გრძნობა და ძმობა,
 ერთბაშად ვაღვიძებული...“

დიდის აღფრთოვანებით და მზიარულებით დასრულდა ნადიმი. ასე დიდებულად ჩაიარა ქართველ ერის ამ პირველმა ეროვნულმა დღესასწაულმა.

XVI.

უთანხმოება დავით მიქელაძესთან და ახალგაზრდობის
გეგმა „ივერიის“ შესახებ.—რედაქციისა და გაზეთის
გადახალისებისათვის.—„ივერიის“ დაკეტვა.

პირველ ხანებში „ივერიაში“ მე არაეინ მიშლიდა თავისუფლად
წერას, ცენზურის გარდა რასაკვირველია, შინაური ცენზურა არ
მქონია. როგორც ზევითა ვთქვი, ილია სრულად არ ერეოდა სარე-
დაქციო საქმეში, ხოლო დავით მიქელაძე, არ ვიცი ილიას დირექ-
ტივების თანახმად, თუ თავის ნებით, ხმას არ იღებდა ჩემს წინააღმ-
დეგ, თუმცა კარგად ვხედავდი, ჩემს რადიკალობას არ თანაუგრძნობ-
და. ასე გაგრძელდა რამდენსავე თვეს, მაგრამ, ბოლოს, დავითმა მა-
გრძნობინა, რომ მე სტუმარი ვარ „ივერიაში“.

დავით მიქელაძეს უმაღლესი სწავლა არ ჰქონია მიღებული,
მაგრამ საკმაოდ განვითარებული კაცი იყო. იცოდა კარგად ფრანგუ-
ლი ენა, საზღვარგარეთ ეცხოვრა, ბევრი ენაბა და ბევრი გამოეკა-
და. იყო პატრიოტი და რუსეთის პოლიტიკურ საკითხებში, ასე ვთქვათ,
მოიღობებოდა. როგორც აღამიანი, უნდა ვთქვა, პატიოსანი და
პირდაპირი კაცი იყო, მეტად ზრდილობიანი, თავაზიანი, არისტოკრატი.
ახალგაზრდობაში, როგორც ვამიგონია, ის თითქმის რევოლუციონერიც
ყოფილა, მაგრამ იშხანად, როცა „ივერიის“ განაგებდა, დავითი მეტად
ზომიერი მწერალი და მოღვაწე იყო. საკმარისია გავიხსენოთ მისი ზოგი-
ერთი პოლიტიკური წერილი, რომ ამაში დავრწმუნდეთ. ჩეხების პოლი-
ტიკურ ხასიათის მოთხოვნას იგი „ახირებულ პრეტენზიად“ ნათლავდა.
რა უნდათ მეტი ჩეხებს. ეროვნული სკოლა აქვთ, დაბალი საფეხურიდან
დაწყებული უნივერსიტეტამდე, ენა მათი დეენილი არ არის, თავისუფა-
ლი კულტურულ-ეროვნული განვითარების შესაძლებლობა აქვთ და პო-
ლიტიკურ თავისუფლების რეჟიმში ცხოვრობენ, რაღა საჭიროა განსა-
კუთრებულ პოლიტიკურ მოთხოვნათა წამოყენებო. ასე მსჯელობდა
იმ ხანში დავით მიქელაძე და უნდა ვთქვათ, რომ, საერთოდ ასეთი
იყო ძველი თაობის სხვა წარმომადგენელთა პოლიტიკურ-ეროვნული
მრწამსი. რაც შეეხება სოციალ-ეკონომიურ მსოფლმხედველობას, აქ
ისინი კიდევ უფრო ზომიერი და უფრო კონსერვატორები იყვნენ.
საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ თვით ბელადი ამ თაობისა, ილია ქავ-
ქავაძე აღიარებდა წოდებათა ურთიერთობის დარჩენის საჭიროე-
ბას. ვერ ხედავდა თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებაში ძირი-
თად ეკონომიურ წინააღმდეგობას.

ამიტომ ადვილი წარმოსადგენია, რომ დავით მიქელაძე არ თანუგრძნობდა ჩემს მიმართულებას და დაიწყო ჩემი ნაწერების „წინასწარი ცენზურა“. თუ არ მოეწონებოდა რომელიმე წერილი, ან რომელიმე ადვილი, შეაჩერებდა სტამბაში მიცემას და დამიწყებდა მტკიცებას—არ შეიძლება ამის დაბეჭდვა, მეტია, ან საწიშოაო და სხვა. ჯერ ასეთი ცენზურა სამძიმო არ იყო ჩემთვის, რადგან, თუ დაეინებოთ მოვითხოვდი, თანახმა ხდებოდა და წერილი სტამბაში მიდიოდა. მაგრამ მერე და მერე ის უფრო უღმობელი გახდა და ჩემს დაინებებით მოთხოვნას აღარ იწყნარებდა.

მახსოვს ერთი წერილის გამო დიდად უსიამოვნო შეტაკება მოგვიხდა. ის იყო ჩინეთ-იაპონიის ომი დასრულდა; ევროპის სახელმწიფოებმა ისარგებლეს მომენტით და თავისებური თარეში დაიწყეს ჩინეთში. ამის გამო მე დაგწერე წერილი, რომელშიაც აღვნიშნავდი ჩინეთის გამოღვიძებისა და გამოფხიზლების ნიშნებს; ვწერდი, რომ ჩინეთში და საერთოდ აღმოსავლეთში ბრძოლა იწყება ევროპიელთა უსინდისო ექსპლოატაციის და ძალმომრეობის წინააღმდეგ; რომ მომავალში ეს ბრძოლა გაძლიერდება და აღმოსავლეთი იხსნის თავს უცხო კაპიტალისტების ბატონობისგან. წერილის დასასრულს ვამბობდი, რომ ნახევრად დამონაგებულ აღმოსავლეთის ქვეყნების ამ ბრძოლას დახმარებას აღმოუჩენს თვით ევროპის დემოკრატია; ევროპის მუშათა მოძრაობა დღით-დღე იზრდება, ბრძოლა თანამედროვე სოციალურ უკუღმარაობის წინააღმდეგ თანდათან მწვავედება და ეს მოძრაობა, ეს ახალი საზოგადოებრივი ძალა ბუნებრივი დამხმარე იქნება აღმოსავლეთის ხალხთა მათ ეროვნულ ბრძოლაში—მეთქი. დავით მიქელაძემ დატოვა წერილის პირველი ნახევარი, მაგრამ დანარჩენი, რაც შეეხებოდა ევროპის დემოკრატიას, გადასდო და მითხრა:

— გიორგი. გარწმუნებთ, ეს მეტია. წერილი კარგია, საინტერესოა. აღმოსავლეთში დაწყებულია ბრძოლა ევროპიელთა ექსპლოატაციის წინააღმდეგ. მაგრამ, რა საჭიროა აქ მუშათა მოძრაობაზე ლაპარაკი.

მე წინააღმდეგის მტკიცება დავუწყე და, სხვათა შორის, ვუთხარი:

— თქვენ, დავით, არ გესმით თანამედროვე მომენტი. დემოკრატის ზრდა, მუშათა მოძრაობა არ მოგწონთ და არცა გწამთ. ამიტომ ყოველთვის ამ საკითხში ამიხირდებით ხოლმე.

ჩემი ეს სიტყვები დავითს ძალიან ეწყინა, კამათი შესწყვიტა და გადაჭრით გამომიცხადა:

— ამ სახით წერილის დაბეჭდვის წინააღმდეგი ვარ და ვერ დავბეჭდავ. თუ ბოლოს სრულიად ჩამოაშორებთ, წერილი დაიბეჭდება. წავილე ჩემი წერილი, ბოლო ცოტათი შევამოკლე, თვითონ გადავიცი სტამბას და მეორე დღეს წერილი დაიბეჭდა.

ამის შემდეგ ჩვენ შორის უთანხმოება გაძლიერდა და საჭირო შეიქმნა ურთიერთობის საბოლოოდ გამოკრევეა. ყველაფერი ვუამბე ჩემს მეგობრებს—კიტი აბაშიძეს და ილია ნაკაშიძეს და დავიწყეთ შექმნილ მდგომარეობის გამოკრევეა. ილია ნაკაშიძე ბოლოს ასეთი აზრი გამოსთქვა: მივმართოთ ილიას წინადადებით—გადმოგვეცეს გაზეთი. ერთ-ერთი ჩვენგანი დაამტკიცებინოს მთავრობას რედაქტორად; თუ მოისურვებს, გამოშტეტდესაც ვიკისრებთ, ოღონდ ბანკის განცხადებებს ნუ წავგვართმევსო.

ეს აზრი ჩვენ მოვიწონეთ და გადავწყვიტეთ ილიასთან მოლაპარაკების გამართვა. ხოლო დავით მიქელაძის ზურგს უკან რომ ლაპარაკი არ დაგვეწყუო და ჩვენს მოლაპარაკებას ინტრიგის ხასიათი არ ჰქონოდა, გადავწყვიტეთ ყველაფერი წინასწარ გვეთქვა დავითისათვის. მეორე დღესვე გამოუუქხადეთ ჩვენი განზრახვა დავით მიქელაძეს და საღამოს სამთავრე უკვე ილიასთან ვიყავით.

ილიამ ყურადღებით მოისმინა ჩვენი წინადადება და გაკვირვებით შეგვეკითხა:

— რაწია საქმე? გაზეთი ისედაც თქვენ ხელშია. რისთვის-ღა გინდათ ასეთი ტვირთის აღებაო.

ჩვენ ავუხსენით, რომ დავითთან უკმაყოფილება გვაქვს. გარდა ამისა, გაზეთი არ არის ისეთი, როგორიც უნდა იყოს, რომ ჩვენ შეგვიძლია ფული ვიშოვოთ და დავხარჯოთ ახალ თანამშრომლების მოწვევისათვის და რომ, საერთოდ, გვინდა ახალი მიმართულება შევცვაოთ გაზეთს.

ილიამ ხელი ჩასჭიდა ამ „ახალ მიმართულებას“ და დაიწყა საუბარი, რომელმაც თათქმის გათენებაზე გასტანა.

პირველად ყოვლისა ილია მე დაშეტაკა:

— გიორგი არ იყო, რომ ერთ-ერთ წერილში ამტკიცებდა—პარტიებს აღგილი არ უნდა ჰქონდეს ჩვენშიო, რომ ყველანი უნდა შევერთოდეთ და შეერაზებულის ძალით მივიტანოთ იერიშიო მეც მანდა ვარ და ეს რაღა საჭიროა „ახალ მიმართულებაზე“ ლაპარაკიო.

მე ვუპასუხე, რომ არასოდეს მითქვამს, სხვა და სხვა მიმართულება არ უნდა არსებობდეს—მეთქი. ჩვენ შორის, ბატონო ილია, განვავრძე მე, განსხვავება დიდია. თქვენ, მაგალითად, დღევანდელი

წოდებრივი ურთიერთობა ბუნებრივ და სამუდამო ინსტიტუტად მიგაჩნიათ, თქვენ თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებას არ უარყოფთ ძირიან-ფესვიანად, მხოლოდ მის შექმნა-შესწორებაზე ფიქრობთ: ეს უკვე სხვა და სხვა მიმართულებაა, რომელთა ცალ-ცალკე არსებობის უარყოფა შეუძლებელია. მე მხოლოდ იმას ვამბობდი, რომ დროებით სხვადასხვა პარტიები მოქმედებით უნდა გაერთიანდნენ, რადგან ჯერჯერობით საერთო მტერი ჰყავთ. როგორც ეროვნულ იდეალისთვის მებრძოლთ, ისე სოციალურ გარდაქმნისათვის თავდადებულთ დღეს ხელს უწლის რუსეთის პოლიტიკური რეჟიმი და ამ რეჟიმის დასაპირობად შეიძლება სხვადასხვა მიმართულების ხალხის შეთანხმებული ბრძოლა—მეთქი.

დაახლოებით ასეთი ტირადა წარმოვთქვი და ამის საპასუხოდ ილიამ დიდხანს ილაპარაკა:

— სამუდამო ამ ჩვენს ცოდვილს მიწაზე არაფერი არაა. შეიძლება დროთა მსვლელობაში წოდებრივობაც მოისპოს და სოციალისტური ერთობაც დამყარდეს. მაგრამ ეს ძალიან შორეული მომავლის ამბავია და მე ნაკლებად მაინტერესებს, რა იქნება ორასი-სამასი წლის შემდეგ. მე წინ ვიყურები უფრო ახლო და ვხედავ, რომ ის გზა, რომელზედაც ახალგაზრდობა სდგება, კარგს არაფერს გვიქადის. თქვენ გინდათ წოდება წოდებაზე ააშხედროთ, კლასი კლასზე, ეს-კი დალუპკას უქადის ჩვენ ერს. რუსეთში რევოლუცია ჯერ კიდევ ძალიან შორს არის. ხოლო თვითმპყრობელობის დაცემა და საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება სახეიროს ჩვენ, ქართველებს, არას მოგვცემს. ჩვენთვის სჯობია კანონიერ ფარგლებს შევეგუოთ და ვეცადოთ, ჩვენი ეროვნული ვინაობა შევინახოთ. ამ მიზნისათვის ბრძოლა საჭიროც არის და აუგვარ ბრძოლისათვის ჩვენ პატარა ერს ძალაც შესწევს.

დიდხანს ილაპარაკა ილიამ ამ თემაზე. მისი სიტყვა, აფერადებული ისტორიულის მაგალითებით, მარჯვე პოლიტიკურის მოსაზრებებით, ჩვენი ქვეყნის წარსულისა და აწმყო ცხოვრების საინტერესო ანალიზით, ჩეტად საგულისხმეო იყო, მაგრამ ჩვენ მაინც შეწყუბუნდით დავმორდით ილიას: ჩვენ წინ აღარ იყო ის მძლავრი, სიცოცხლით სავე მებრძოლი, ის შეუდარებელი და მედვარი ეროვნული ტრიბუნი, რომელიც 60-იან წლებიდან დაწყებული რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში მეთაურობდა ჩვენ ერს. ჩვენ წინ იყო მოღლილი, რალაც სასოწარკვეთილებითა და პესიმიზმით გამსჭვალული, თუმცა ისევ ღრმა მოაზრე და მძლავრი მხატვარი ილია ქავჭავაძე 90-იან წლებში, როცა ილიას ეს დაღლილობა დაეტყო, ის მხოლოდ

ორჯერ გამოვიდა, როგორც მებრძოლი ტრიბუნი: ერთი, როცა ნ. დ-ნის (ივანე სპირ. ჯაბადარის) წინააღმდეგ გაილაშქრა („აი ისტორია“) — იმ ნ—დ-სა, რომელმაც ურნალ „Северный Вестник“-ში დაბეჭდა თავისი გესლიანი და ცილისწამებით აღსავსე წერილები ქართველ ხალხის წარსულსა და აწმყოზე. მეორედ, როცა სომეხ ცრუ-პატრიოტთა და ისტორიის ფალსიფიკატორთა წინააღმდეგ აღიმაღლა ხმა („სომეხთა შეცნიერი და ქვათა ღაღადი“). შემდეგში, სახელდობრ რუსეთის პირველ რევოლუციის დროს, როცა საქართველოს ავტონომიის საკითხი რეალურად იყო დასმული, ილიამ კვლავ დაიჭირა თავისი ადგილი მებრძოლ მეთაურისა, მაგრამ ამაზე შემდეგ.

საუბრის დასასრულს ილიამ ჩვენ წინადადებაზე ისევ გვითხრა:

— ჩემი რჩევაა, ამ ტვირთს ნუ აიკიოვებ ზურგზე. ნეტაც როგორმე მოაწესრიგოთ ურთიერთობა მიქელაძესთან. ყოველ შემთხვევაში ამ დღეებში პასუხს გეტყვითო.

მეორე თუ მესამე დღეს ილიამ დაიბარა და გამომიცხადა:

— თქვენი საქმე სრულიად მოულოდნელად გათავსა; დღეს დილით ჩემთან იყო დავით მიქელაძე და „ოტსტავკა“ შემოიტანა, აღარ შექიძლია გაზეთის საქმის წარმოება, პირადი საქმეები მაქვს, ქუთაისში უნდა გადავსახლდეო. ამნაირად, თქვენ დარჩებით რედაქციის გაზედ და როგორც გინდათ, ისე მოაწყეთ საქმე. მე თქვენი ფული არ მინდა, წარმოდგინეთ ხარჯთ-აღრიცხვა და მე კიდევ გადავდებ რამდენიც დაგჭირდებათ ჰონორარებს, მხოლოდ იქონიეთ მხედველობაში, რომ ეს ფული მე ჩემი ჯიბიდან უნდა გავიღო და ძალიან არ გაადიდოთ ხარჯებიო.

მართლაც დავით მიქელაძე მალე გამოგვეთხოვა და ქუთაისში გადასახლდა, საგაზეთო მოღვაწეობას სრულიად მიაჩნებოდა თავი. ერთხანს ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკის გამგეობის წევრად იყო და რამდენსამე წლის შემდეგ ქუთაისშივე გარდაიცვალა.

ჩვენ მაშინვე შევუდექით „ივერიის“ განახლებისათვის ზრუნვას. გადაწყვიტეთ რედაქციაში მუდმივ მომუშავედ კიდევ მოგვეწვია მხოლოდ ერთი, სახელდობრ ვასილ წერეთელი და გავვეძლიერებოთ გარეშე მომუშავეთა კონტიგენტი.

მივწერე წერილები ქუთაისში გიორგი ზდანოვიჩს და ალექსანდრე ნანეიშვილს, ბათუმში გრიგოლ ვოლსკის, სახლვარ-გარეთ ვარლამ ჩერქეზიშვილს და ნოე ჟორდანიას; ტფილისშიაც ვთხოვეთ დახმარება ზოგიერთებს, სხვათა შორის ახალგაზრდა ინენერს გიორგი დეკანოზიშვილს.

ქუთაისიდან მალე მივიღე პასუხი გიორგი ზდანოვიჩის აგან. იგი კმაყოფილებას აცხადებდა, რომ „ივერიის“ გამგებლობა ჩემ ხელში გადმოვიდა, თავისი და ალექსანდრე ნანეიშვილის სახელით პრინციპიალურ თანხმობას მიცხადებდა გაზეთში მუშაობაზე, მხოლოდ უმატებდა:

— მე და ალექსანდრე (ნანეიშვილი) მოკლე ხანში ჩამოვალთ ტფილისში და იქ ერთად მოვილაპარაკოთ გაზეთის საქმეებსა და სვე-ბედზეო.

გრიგოლ ვოლსკიმ მუდმივ სისტემატიური თანამშრომლობაზე უარი განაცხადა—დრო არ მექნებო. მხოლოდ დროგამოწვევით მოგაწვდით წერილებსო. გიორგი დეკანოზიშვილმა დაიწყო კიდევაც მუშაობა, შეუდგა სამეცნიერო წერილების მოთავსებას, საზღვარ-გარეთიდანაც მალე მოგვივიდა თანხმობა—ნოე უორდანიასაგან და აპრილში კიდევც გამოგზავნა წერილები „პოლიტიკური პარტიები გერმანიაში“, სულ რვა ფელეტონი დაიბეჭდა 1896 წლის აპრილის და მაისის ნომერებში.

მოგვივიდა თანხმობა ვარლამ ჩერქეზიშვილისაგანაც, მაგრამ მისმა წერილებმა ვერ მოგვისწრო, რადგან თავს დაგვატყდნო მოულოდნელი ამბავი, რომელმაც სრულიად ჩაშალა ჩვენი გეგმები და განზრახვები.

მაისის პირველი რიცხვები იყო, როცა გიორგი ზდანოვიჩი ქუთაისიდან ჩამოვიდა; ალექსანდრე ნანეიშვილსაც დღე-დღეზე მოველოდით; უკვე დაიწყო ბანკის კრებები. მე და გიორგი წავედით თეატრში „ბანკოვიადის“ სეირის საყურებლად. ავედით სცენაზე, დავიჭირეთ კორესპოდენტების ადგილები. იმავ წუთს სცენაზე გამოჩნდა ილიაც, რომელიც პირდაპირ ჩემსკენ გამოეპართა.

— აი თქვენმა რევოლუციონერობამ უკვე გამოიღო პირველი ნაყოფი: ეს არის ქალაქი მომივიდა „ივერიის“ დახუ-ვის შესახებ.

ადვილად წარმოიდგენთ, როგორ თავზარს დამცეპდა ეს ამბავი, როგორ შეცრად მიტრუფდებოდა ყველა იმედი გაზეთის განახლებისა, გაზეთში თანამოაზრე ხალხის შეკრებისა და ახალ მიმართულებით მუშაობისა.

ილია კიდევ ლაპარაკობდა რალაცას, მაგრამ მე აღარ მესმოდა. მხოლოდ მახსოვს, გიორგი ზდანოვიჩმა უთხრა:

— არა უშავს რა ილია, გაზეთის დახურვას და მაგვარ თავში დაკვრასაც თავისი მნიშვნელობა აქვს ეოის გამოუხიზლებსათვის.

— მეტი რალა დაგვრჩენია, მაგით ვინუგეშოთ თავი! ნადვლიანის ღიმილით გვიპასუხა ილიამ და მოგვწოდა.

როგორც შემდეგში გავიგეთ, „ივერიის“ დახურვის მიზეზი იყო ჩვენი თანამშრომლის ახალგაზრდა ბელეტრისტის ია ეკალაძის ფელეტონები, ეს იყო მოთხრობა ტფილისის სასულიერო სემინარიის ცხოვრებიდან: ცნობილ რექტორის ჩუღუცკის დროის უმსგავსი რეჟიმის აღწერა, სემინარიელთა არეულობა და სხვა. ეს მოთხრობა ყუმბარასავით გამსკდარა მაშინდელ მაღალ სასულიერო წრეებში და მათი მოთხოვნით გაზეთიც იქნა დახურული. გამახსენდა რაფიელ ერისთავის გაფრთხილება, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი: „თავი დაანებეთ სულიერ მამებს, ახირებული ხალხია“.

ამგვარად, ქართველი საზოგადოება დარჩა უგაზეთოდ. დიდის მეკადინეობით ილიამ მოახერხა გაზეთის განახლება ათი თვის შემდეგ: 1897 წლის თებერვლიდან, თუ იანვრის ბოლო რიცხვიდან, „ივერიამ“ ისევ დაიწყო გამოსვლა ცნობილ მწერლის და ისტორიკოსის ალექსანდრე სარაჯიშვილის ფაქტიურ რედაქტორობით.

XVII.

„ნოვოე ობოზრენიეში“.—ძმები თუმანიშვილები.—გაზე-
თის მიმართულება.—სომხების დევნა მთავრობისგან.—
ვასილ ველიჩკო.—დავით სარაჯიშვილი.—ტუ. საქალა-
ქო არჩევნები.

„იერიის“ დახურვის შემდეგ გაიარა ერთმა თუ ორმა კვირამ. ჩემთან მოვიდა „Новое Обозрение“-ს—რედაქტორი გიორგი მიხეილის ძე თუმანიშვილი და წინადადება მომცა:

— ჩვენს რედაქციაში განთავისუფლდა მდივნის ადგილი. გთხოვთ ეს თანამდებობა იკისროთ და ამასთანავე შეაუბრებოთ სწროთ. თქვენი გასამრჯელო თვეში თხოამეტ თუმნამდე ავა, თუ კვირაში ორ მეთაურს მაინც დასწერთ. მე უმუშევარი ვიყავი. ამიტომ, თუქცა არ მინდოდა რუსულ გაზეთში მუშაობა, თუმანიშვილის წინადადება მივიღე და თან გამოვუცხადე:

— მე თანახმა ვარ, მაგრამ საჭიროდ მიმაჩნია ვაგაფრთხილოთ, რომ ამჟამად ცდა არის ახალი ქართული გაზეთის დაარსებისა. თუ ეს განხორციელდა, მე თქვენ გაზეთს თავს დავანებებ—მეთქი.

მეორე დღიდანვე შეუდექი ახალ რედაქციაში მუშაობას.

„ნოვოე ობოზრენიე“, თუ არა ვცდები 84—წლებში დაარსა სტეფანოვმა და შემდეგ იგი შეიძინეს ძმებმა თუმანიშვილებმა. ამ გაზეთში გარედან თანამშრომლობდენ უმთავრესად ქართველები: ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი მაიაშვილი (ზდანოვიჩი), ალექსანდრე ნანეიშვილი, ვლადიმერ მიქელაძე (ფსევდონიმი თ ვეტერან) დიმიტრი ნაზაროვი, გრიგოლ ვოლსკი და სხვანი, რუსი მწერალი ივანოვიჩი (სვედენკი), სომხები—კარამურზა, კაჩაზნუნი, პავლე დოლუხანოვი და სხვანი. რედაქტორებად იყო ორი ძმა: გიორგი და ვასილი თუმანიშვილები, ხოლო გამომცემლად ითვლებოდა მათი მესამე ძმა—კონსტანტინე თუმანიშვილი. ამათი პაპა ბართველ თუმანიშვილი მევე გიორგის მდივანი იყო, ხოლო მამა მიხეილ თუმანიშვილი ცნობილი ქართველი მწერალი იყო პირველ ვორონცოვის ნამესტნიკობის დროს თანამედროვე და მეგობარი გ. ერისთავის, ნიკოლოზ ბარათიშვილის, ალექსანდრე ჭავჭავაძის და სხვა ჩვენი მწერლების და პოეტებისა. ამ ოჯახში ამიტომ შენახული იყო ქართული ტრადიციები. თუმანიშვილები ქართულ საზოგადო საქმეებში იღებდენ მონაწილეობას; ხოლო მათი და, პატივცე-

მული ანასტასია თუმანიშვილისა, გიორგი წერეთლის ქვრივი, ცნობილი ქართველი მწერალი და მოღვაწეა.

რადგან გაზეთს ბევრი გარეშე მომუშავე ჰყავდა, ამიტომ მუდმივ თანამშრომელთა რიცხვი ერთობ მცირე იყო. ჩემს გარდა მუშაობდა ერთი ახალგაზრდა რუსი, რომელიც ეგრედწოდებულ „პრესას“ ადგენდა, რუსეთის და ადგილობრივ ცხოვრების ქრონიკას.—ვისილ თუმანიშვილი, ხოლო უცხოეთის ამბებს კონსტანტინე თუმანიშვილი.

გაზეთის მთავარ ქრონიკიორად იყო ახალგაზრდა პარმენ გედევანიშვილი, შემდეგში ცნობილი ნაფიცი ექილი. გაზეთი—ნამდვილი რუსული პროგრესულ-ლიბერალური მიმართულების იყო და უმთავრესად ემსახურებოდა ადგილობრივ ინტერესებს: ერობის შემოღება, ნატიც მსაჯულთა ინსტიტუტის დაარსება, ტფილისში უნივერსიტეტის გახსნა, საქალაქო თვითმმართველობის გაფართოვება, ადგილობრივ ხალხთა ეროვნულ კულტურის დაცვა და განვითარება—აი რა შეადგენდა ამ გაზეთის მთავარ საზრუნავ საქმეს.

მთავარი ჩვენი რედაქტორი გიორგი თუმანიშვილი განათლებით იურისტი, განვითარებული და საკმაოდ ნიჭიერი პუბლიცისტი იყო. მის კალამს, გარდა მრავალ საგაზეთო წერილისა, ეკუთვნის ვრცელი გამოკვლევებიც: „К введению земских учреждений в Закавказьи“, „Земельный вопрос в Закавказьи“, აგრეთვე „Характеристики и воспоминания“ და სხვა. როგორცა ვთქვით, ქართულ საზოგადო დაწესებულებებშიც იღებდა მონაწილეობას: იყო წევრი—წერაკითხვის საზოგადოებისა, დრამატიული საზოგადოებისა და სხვა; მხურვალე მონაწილეობას იღებდა, როგორც ხმოსანი, ტფილისის საქალაქო საქმეებში. მეორე მისი ძმა ვისილი აგრეთვე მონაწილეობდა ქართულ დრამატიულ საზოგადოებაში და ერთხანს რეჟისორიც იყო ქართული დასისა. თითქმის ორ წელიწადს ვმუშაობდი „ნოვ. ობოზრ.-ში“. მთავარი ჩემი საქმე იყო მდივნობა: ვასწორებდი ხელნაწერებს, ვათვლიერებდი დასაბეჭდად გადასაცემ მასალას, ვიღებდი ქრონიკორებს, ვასწორებდი მათ მიერ მოტანილ ცნობებს და სხვა. ორი წლას განმავლობაში ბევრი მეთაური წერილებიც დავწერე ამ გაზეთისათვის, უმთავრესად ყოველდღიურ ვარამზე, შინაურ და გარეშე უკმათა სიავეზე.

90-იანი წლების დასასრულს ამ გაზეთს დიდი სადავიდარაბო საქმე გაუჩნდა. ეს იყო რუსეთიდან ახლად ჩამოსულ მწერალთან ვას. ველიჩკოსთან პოლემიკა და ბრძოლა. ამ პოლემიკის გასაგებად უნდა გაეცხსნენო მაშინდელ ადგილობრივ ბიუროკრატიის პოლიტიკის მთავარი საზრუნავი საგანი.

კავკასიის ბიუროკრატიას ჩვეულებად და კანონად ჰქონდა რომელიმე კავკასიელ ერის ნიშანში ამოღება და იმისი განსაკუთრებით დევნა-შევიწროება. პირველმა მთავარ-მართველმა დონდუკოვ-კორსაკოვმა განსაკუთრებით ქართველობა მიიჩნია იმპერიისათვის საშიშ ელემენტად და განსაკუთრებით ქართველ ერს დაუწყო დევნა. ქართული ენა, ქართული სკოლა, ეკლესია, ქართული საზოგადოებრივობა ათვალწუნებული იყო და განიცდიდა განსაკუთრებულს დევნას. იანოვსკი, სამოსწავლო ოლქის მმართველი მძვინვარებდა სკოლაში, ეგზარხოსები ეკლესიაში და, ბოლოს, მეფის ჯალათებმა აწამეს და ბოლოს დაქირავებულის მკვლელებით სიცოცხლე მოუსპეს გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეს—დიმიტრი ყიფიანს—, რომელმაც გაჰხედა და ხმა ამოიღო ბიუროკრატის ამ თავგასულობისა და ძალმომრეობის წინააღმდეგ. იმ ხანაში ბიუროკრატია კავკასიის დანარჩენ ერებს—სომხებსა და თათრებს თითქოს ეფერებოდა და, შედარებით ნაკლებ შევიწროებას აყენებდა, რათა ამგვარად იხოლიაციაში მოემწყვდია ქართველი ერი და თავისუფლად, ხელშეუშლელად ეწარმოებინა მის წინააღმდეგ გამანადგურებელი პოლიტიკა.

90-იანი წლების დასასრულს, პირიქით, ჯერი მიდგა სომხებზე. ეხლა სომხობა იქნენ აღიარებული იმპერიისთვის მეტად საშიშ ელემენტად და კავკასიის ბიუროკრატია მსოფხებზე მიიტანა მძლავრი იერიში. სომხების ეკლესია თავიდანავე თითქმის დამოუკიდებელი იყო და რუსეთის ბიუროკრატია მის საქმეებში არ ერეოდა. ეკლესია-კი დიდ როლს თამაშობდა ამ ერის ცხოვრებაში და თვალსაჩინო სამსახურს უწევდა ეროვნულ კულტურას, იგი მდიდარი იყო თანხებითა და მამულებით, თავის ხარჯით ინახავდა ენციკლოპედიას, რამდენსამე სემინარიას და მრავალ საეკლესიო და საერო სკოლას კავკასიის ყველა კუთხეში.

აი, ამ გარემოებას მიაქცია ყურადღება რუსეთის ბიუროკრატია და განიზრახა ეკლესიის თვითმართველობის მოსპობა, რათა ამით ძირი გამოეთხარა სომეხთა ეროვნულ კულტურის მასაზრდოებელ საძირკვლისათვის. ეს ბრძოლა სომეხთა წინააღმდეგ,—უმწვერვალესობამდე მივიდა მთავარ მართველის გოლიცინის დროს, როცა სომხების საეკლესიო თვითმართველობა შეზღუდეს და ეკლესიას ყველა თანხები და აუარებელი მამულები ჩამოართვეს. სომეხთა ეროვნული კულტურა დიდ განსაცდელში ჩააგდო ამ პოლიტიკამ და სომხობამაც აქტიური წინააღმდეგობა დაიწყო. რუსეთის ბიუროკრატიასთან ამ საწინააღმდეგო ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა სომეხთა რევოლუციონური პარტია „დაშნაკიუტუნი“.

მამულების ჩამორთმევის დროს აქა-იქ მოხდა შეიარაღებული შეტაკებები პოლიციასთან, იმართებოდა მიტინგები და დემონსტრაციები, გამოდიოდა პროკლამაციები და სხვა და სხვა. ერთი დემონსტრაცია ტფილისშიაც კი მოახდინეს. სადღაც, სომხეთში, ერთ შეტაკებაშია დროს პოლიციამ სროლა აუტუნა ხალხს და რამდენიმე კაცი მოკლულ-დაჭრილი იქმნა: მოკლულთა მოსახსენიებლად სამღვდლოებამ გადაიხადა ტფილისის ვანქის ტაძარში პანაშვიდი, რომელსაც დიდძალი ხალხი დაესწრო. პანაშვიდის შემდეგ ეკლესიის ფართო ეზოში გაიშართა მიტინგი. ამავე წუთს ვანქის ტაძარს ალყა შემოარტყა პოლიციამ და ყაზახებმა. პოლიციამ შეამტვრია დაკეტილი ალაყათის კარები და წინადადება მისცა ხალხს—დაშლილიყო. ორატორი განავრძობდა სიტყვას და ხალხი ადგილიდან არ იძროდა. მაშინ ყაზახებმა გასაფრთხილებლად გაისროლეს თოფები და შეცვინდნენ ეკლესიის ეზოში. დაერივნენ ხალხს მათრახებითა და ხმლებით და დემონსტრაცია გაფანტეს. დაშნაკელების ბრძოლა დამთავრდა მთავარმართებლის გოლიციინის მოკვლის განზრახვით. ტერორისტები თავს დაეცნენ მას, როცა ეტლით გაისეირნა კოჯორის გზატკეცილზე და მძიმედ დასჭრეს.

ამის შემდეგ მალე გოლიციინი უმაღლესმა მთავრობამ მოხსნა ადგილიდან და სომხების წინააღმდეგ ბრძოლა შესუსტდა. ხოლო როცა კავკასიის ნაწესტინკად თავ. ვორონცოვ-დაშკოვი დაინიშნა, სომხის ეკლესიას ჩამორთმეული მამულები დაუბრუნეს და ეხლა სომხებს დაუწყეს მოფერება.

როგორც ზევით ვთქვით, 90-იანი წლების დასაწყისში ტფილისში გაჩნდა რუსების პოეტი და მწერალი ვას. ველიჩკო. აი, ეს მწერალი ვახდა, ასე ვთქვათ, იდეოლოგიად სომხობის მაშინდელ დევნისა. კავკასიის მთავრობამ გადააყენა ოფიციალურ გაზეთ „კავკაზის“ მაშინდელი რედაქტორი, ქართველი მოღვაწე ვასილ ჩერქეზიშვილი და გაზეთი ველიჩკოს ჩააბარა. იმ დღიდან დაწყებული „კავკაზმა“ დაიწყო სასტიკი ომი სომხების წინააღმდეგ. სომხის ერი გამოცხადებულ აქნა ანტისახელმწიფოებრივ ელემენტად და აღსაესე ყოველგვარ ბოროტებით. გაზეთის ყველა ნაწილები—მეთაური, ფელეტონი, „პრესა“ მხოლოდ და მხოლოდ სომხების წინააღმდეგ იყო მიმართული. თვით ველიჩკომ დაიწყო პამფლეტი-მოთხრობა „ნორ-ქალაკ“, რომელიც მგონი ერთ წელიწადს იბეჭდებოდა და შეიცავდა ათასგვარ ცილისწამებას სომხობის წინააღმდეგ. ველიჩკო თავის პოლიტიკური მსოფლმხედველობით იყო ნამდვილი რუსი ფეოდალი, რეაქციონერი. მას როგორც ფეოდალს ეზიზღებოდა სომხის ბურჟუაზია, რადგან, სა-

ერთოდ, ბურჟუაზია მიაჩნდა ძველი წყობილების გამანადგურებელ კლასად; როგორც რეაქციონერს, მას სძულდა სომხის ერის ყოველივე პოლიტიკურ-ეროვნული მისწრაფება. ამავე დროს ის იყო ტიპური მოსარჩლე რუსეთის იმპერიალიზმისა და ნამდვილი „ველიკოდერჟავნიკი“. ყოველ მის სტრიქონში აშკარად მოსჩანდა სიძულვილი არარუს პატარა ერებისადმი და თუმცა მარტო სომხებზე სწერდა, მაგრამ ყველა დაკვირვებულ მკითხველისთვის აშკარა იყო, რომ მარტო სომხები აქ არაფერ შუაში იყვნენ. მახსოვს ერთხელ რადაცის გამოგული მოუვიდა ველიჩკოს ვ. გუნიაზე.

—რას ჩააცივდა გუნია ქართულ ენას: ტფილისში მენახშირელებიც კი არა კადრულობენ ქართულად ლაპარაკს და სულ „УГЛИ, УГЛИ“-ს ყვრიანო. ეს ხუმრობით იყო ნათქვამი, მაგრამ ამ უადგილო ხუმრობაშიაც გამოსჭვიოდა მისი სულიერი მიდრეკილება, როგორც რუსი იმპერიალისტისა.

უნდა აღენიშნოთ, რომ იმ ხანებში, ტფილისში გამწვავებულ იყო ქართველთა და სომეხთა ურთიერთობა საქალაქო არჩევნების ნიადაგზე. რასაკვირველია, ამ ბრძოლაში ველიჩკო სომხების წინააღმდეგ იყო და ამით გული მოიგო ქართველი საზოგადოების ერთი ნაწილისა, განსაკუთრებით ჩვენი ძველი თაობისა. ამთგან ბევრი მეგობარი გახდა ველიჩკოსი და მისი დამცველი. მაგრამ ჩვენ, მაშინდელი ახალგაზრდობა, აღშფოთებული ვიყავით ველიჩკოს აღვირფაშვებული იერიშით და კარგად ვხედავდით მის სულიერ მიდრეკილებას, საერთოდ პატარა ერების წინააღმდეგ. ამიტომ „ნოვოე ობოზრენიედან“ ჩვენი მხრივ გამოვუცხადეთ ომი ოფიციალურ რუსულ გაზეთის რედაქტორს. დაიბეჭდა წერილები ივ. ზურაბიშვილისა, ილიანაკაშიძის, ვასილ ჩერქეზიშვილის და ჩემი. შედეგ პოლემიკა არ შეწყვეტილა წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში. პოლემიკაში ჩაერივნენ ვიორჯი თუმანიშვილი, ივანოვიჩი და სხვები. ვასილ ჩერქეზიშვილმა „ნორ. ქალაქ.“-ის წინააღმდეგ დაიწყო თავისი პამფლეტი „ნარ-დარდაქ“ (ახალი სულელი)..

ჩვენმა ამგვარმა გამოლაშქრებამ, ველიჩკოს წინააღმდეგ, ცოტა არ იყოს უკმყოფილებაც კი გამოიწვია ქართველ საზოგადოების იმ ნაწილში, რომელიც ველიჩკოს თანაუგრძნობდა. ამით ისარგებლა ველიჩკომ და ჩვენ წინააღმდეგაც გამოლაშქრა ინსინუაციებითა და ცილისწამებით. სხვათაშორის ერთ-ერთ წერილში ჩემ წინააღმდეგ ამგვარი ექსპრომტი მიძღვნა:

„Полу-парун, полу-батону Лали!

Кого учить вы пожелали?“

ამის საპასუხოდ გაჯავრებულმა შემდეგ წერილში მეც ვუძღვენი ერთი ტლანქი ექსპრომტი:

„Полу-поэт, полу-жандарм.

Как только встречу, в зубы дам“.

რასაკვირველია ამ ლექსმა დღის სინათლე ვერ იხილა: რედაქტორმა გიორგი თუმანიშვილმა უხერხულად დაინახა მისი დაბეჭდვა. მე ფოსტით გავუგზავნე ველიჩკოს საპასუხო ლექსი. ეს წერილი დავით სარაჯიშვილისთვის ეჩვენებინა და დავითმა საყვედური მითხრა. უნდა გამოეტყდე. მე თვითონ ვნანობდი ამ ტლანქი ექსპრომტის გაგზავნას, მაგრამ დავით სარაჯიშვილს ვუთხარი: „Полу-поэт, полу-жандарм“ ზედ გამოჭრილია ველიჩკოზე; ხოლო ეს „в зубы дам“ რითმამ მოიტანა მეთქი.

საკვირველი იყო დავით სარაჯიშვილის მეგობრობა ველიჩკოსთან. დავით სარაჯიშვილი განათლებული და მოწინავე აზროვნების ადამიანი იყო; თითქმის მესამე დასვლელსაც კი თანაუგრძობდა; ნოე უორდანიას დიდი პატივისმცემელი იყო. როგორ ახერხებდა ამავე დროს ველიჩკოსთან მეგობრულ კავშირის დაჭერას, ეს ჩემთვის გაუგებარი დარჩა. ისიც უნდა ვთქვა, რომ მე მქონია ველიჩკოს შესახებ ლაპარაკი ძველი თაობის ზოგიერთ წარმომადგენლებთან და, როგორც გამოვარკვეე, ისანი უფრო დიპლომატობდნენ: ვიცით, კარგად გვესმის, რა ჭეშმარიტ რუსულის სულისკვეთებით არის გაუღენთილი ეგ ადამიანიო. მაგრამ გარემოება ხელს გვიწყობს და უნდა გამოვიყენოთო.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ შემდეგში, როცა ქართველებსა და სომხებს შორის ურთიერთობა მეტად გამწვავდა, ველიჩკოს პოლემიკამაც მეტად უსიპოვნო ხასიათი მიიღო და ბოლოს ჩვენ თავი დავანებეთ ამ დაუსრულებელ კამათს, ხოლო როცა ვორონცოვ-დაშკოვი დაინიშნა, ველიჩკო გადაყენებულ იქნა რედაქტორობიდან და რუსეთში დაბრუნდა.

სხვათა შორის, რუსეთშიაც განაგრძო თავისი პუბლიცისტური მოღვაწეობა და ჩვენ არ გვივიწყებდა. მასსოვს წერილები, რომელთაც ძალიან ააღელვეს მისი მეგობრებიც-კი. ეს წერილები დაიბეჭდა „ნოვ. ვრემიაში“.

ველიჩკო ჯერ ლანძღავდა სომხებს: ანგარების ხალხია, ებრაელების მსგავსი, არ დასანდობი, ფლიდი, გარყვნილი და სხვა. მერე ჩვენზე სწერდა: ქართველები რაინდი ხალხია, ერთგული რუსეთისა, პატიოსანი, მაგრამ ჩვენ, რუსებმა, ვერ გავიგეთ ამ ხალხის სულიერი

თვისებები და მიდრეკილება და დავლუბეთ; ეს ხალხი მეომარი ხალხია, ომის დროს ის მაღლდება, ხოლო მშვიდობიანობის დროს სულით ეცემა; ევროპიული კულტურა და ცივილიზაცია მაგნებელია ამ ერისათვის; იმისთვის საჭიროა სამხედრო სკოლა, სამხედრო სამსახური, იმგვარი სამხედრო ცხოვრება, როგორც კახაკებს აქვთ; გიმნაზია და უნივერსიტეტი ამ ხალხისთვის გამოსადეგი არ არის და სხვა ამისთანები.

ამის შემდეგ იმაზე აღარაფერი ვამიგია, მხოლოდ 1904 წლის დაწყებისას წავიკითხე გაზეთებში იმის გარდაცვალების ამბავი და თან მისი უკანასკნელი „ანდერძი“, რომელშიაც მწარედ მოსთქვამდა სამეფო ტახტის ბედზე და აფრთხილებდა რუსის ერს—ჩვენ სათაყვანებელ რომანოვებს საშიშროება მოელისო.

* * *

იმავე 1897 წელს მე პირველად ვახდის მოწმე ტფილისის საქალაქო არჩევნებისა. ეს ამბავი იმდენად საყურადღებო და საინტერესო იყო, რომ ცოტა დაწვრილებით უნდა მოვეყვით, მით უმეტეს, რომ იმ ხანში ტფილისის ყველა საქალაქო არჩევნები თავის მიმდინარეობით და შედეგებით, ერთმანეთს ძალიან წააგავდა.

უნდა ვაგახსენოთ, რომ მაშინ მოქმედებდა მეფის ალექსანდრე მესამის მიერ შეცვლილი და დამახინჯებული ახალი საქალაქო დებულება, რომელიც 1870 წლის დებულებასთან შედარებით, კიდევ უფრო ავიწროებდა მოქალაქეთა საარჩევნო უფლებას და კიდევ უფრო ზღუდავდა თვითმართველობის სამოქალაქო ასპარეზს. საარჩევნო უფლება მინიჭებული ჰქონდა მხოლოდ მსხვილ სახლის პატრონთ და მსხვილ ვაჭართ.

დადგა თუ არა 1897 წელი, როცა უნდა მომხდარიყო საბჭოს განახლება, „ივერიამ“ მაშინვე დაიწყო კამპანია: მხურვალე მონაწილეობით მიჰმართა ქართველ სახლის პატრონთ, ვაჭრებს და ყველა იმათ, ვისაც საარჩევნო უფლება ჰქონდა, — დაუყოვნებლივ შეიტანეთ საქალაქო გადასახადებო, — ვინაიდან, ვისაც გადასახადები არ ექნებოდა სრულად შეტანილი, ისინი საარჩევნო სიებიდან გამოიორიცილებოდნენ. ეს მოწოდება, რასაკვირველია ჰაერში დარჩა, რადგან ქართველ ამომრჩევლებს მცირე რამ ორგანიზაციაც არ ჰქონდათ მოწყობილი, რომელსაც სიებით ხელში უნდა ჩამოეგლო ქართველი საარჩევნო უფლებიანი ხალხი და იეძულებია ისინი — გადასახადები დროზე შეეტანათ. აპრილში გამოცხადდა სიები და მართლაც აღმო-

ჩნდა, რომ ბევრი ქართველი გამოირიცხული იყო გადასახადების დროზე შეუტანლობის გამო. სულ სიებში იყო მოთავსებული 600-ზე მეტი სომეხი, 300-ადე ქართველი და 100-ზე მეტი რუსები და დანარჩენი ეროვნების წარმომადგენლები. ამგვარათ ძალთა განწყობილება ქართველების სასარგებლოდ არ იყო. მაგრამ სომეხობა არ გამოდიოდა ვაერთიანებული ფრონტით. აქ იბრძოდა ორი პარტია: უმრავლესობას შეადგენდა ე. წ. „დვორცოვი ნომრების“ პარტია (ამომრჩევლები იკრიბებოდნენ სათათბიროდ გოლოვინის პროსპექტზე „დვორცოვი ნომრებში“) ანუ „სოლოლაკელები“ როგორც ქართველები ვეძახოდით. ეს იყო სომხის მსხვილი ბურჟუაზია, რომელიც წამოჰქიმული იყო სოლოლაკის სასახლეებში.

მეორე პარტია იყო ე. წ. „სომეხების ახალგაზრდების ჯგუფი“, რომელიც შესდგებოდა სომეხ ინტელიგენციისაგან, სავაქრო და საბანკო დაწესებულებათა მოსამსახურეებისგან და საერთოდ წვრილ ბურჟუაზიისგან: აი ამ ახალგაზრდა სომეხთა პარტიამ წინადადება მისცა ქართველებს—შეთანხმებულის სიით გამოვიდეთ სოლოლაკელების წინააღმდეგო. ბრძოლის ტაქტიკა აუცილებლად მოითხოვდა ამ შეთანხმებას, მაგრამ ქართველებმა წინადადება უარყვეს. როცა ამის გამო შევეკითხე ვლადიმერ მიქელაძეს და სხვა ხელმძღვანელთ, საბუთად წინადადების უარყოფისა მოიყვანეს:

—შეთანხმება არ შეიძლება, რადგან სრლ ერთია სომეხები მოგვატყუებენ, რის მაგალითებიც ყოფილა წარსულში, და გარდა ამისა ჩვენ შორის ურთიერთობა მეტად გამწვავდა და სჯობს მთელ სომეხობას შევებრძოლოთო.

სამაგიეროდ ქართველი ამომრჩევლები შეუთანხმდნენ რუსებს, რომელთა უმრავლესობას შეადგენდნენ ტფილისის მსხვილი მოხელეები და მოიჯარადრეები—წმინდა წყლის „ქეშმარიტი რუსები“, როგორც შემდეგში ეახდნენ ამ ხულიგან ელემენტებს.

დადგა არჩევნების დღე. ქართველებს არც ახლა ჰქონდათ ორგანიზაცია, რომელსაც უნდა ეზრუნა ამომრჩევლები მოეყვანა საარჩევნო კრებაზე. მართლაც, ქართველობიდან მონაწილეობა მიიღო ამომრჩევლთა მხოლოდ 39%-მა, მაშინ როდესაც სომეხების 50%-ზე მეტი მოვიდა არჩევნებზე, ცხადი იყო, რომ ამ პირობებში ქართველები უეჭველად დამარცხდებოდნენ. მე პირადად მხოლოდ, ასე ვთქვათ, ფსიქოლოგიურ მომენტის იმედი მქონდა. ვფიქრობდი, რადგან სომეხების წინააღმდეგ მთავრობის მიერ სასტიკი ბრძოლაა გამართული და ოფიციალური პრესა იუქარას მუქარაზე უგზავნის სომეხებს, ესენი ვერ გაბედავენ უკიდურეს შოვინიზმის გამომქლავნებას და ქართველ

ოც კანდიდატს შეიყვანენ საბჭოში მეტი მით უმეტეს, ვფიქრობდები, რომ ქართველების სიაში შეტანილი არიან ილია ქავჭავაძე და სხვა ცნობილი ქართველი მოღვაწეები, ამიტომ სომხები წინდახედულად მოიქცევიან და არ მოისურვებენ ქართველთა ეროვნულ გრძნობის შელახვას. მეტი. მოლოდინი გამიცრუვდა; „სოლოლაკლებმა“ სასტიკად დაგვამარცხეს: ოც კანდიდატიდან ქართველი აირჩიეს მხოლოდ შეიდი კაცი ისეთები, რომელთაც თითქმის არავითარი წონა არ ჰქონდათ ქართველ საზოგადოებრიობაში; მხოლოდ ერთი მოჰყვა ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, ვასილ როსტომის ძე ყიფიანი, მაგრამ ამანაც ჩხუბი ასტეხა კრებაზე—ათი თეთრი კენჭი მეტი ჩამითვალესო, გაშავებული ვარო. გააშავეს ილია ქავჭავაძე, ვლადიმერ მიქელაძე, გიორგი წერეთელი და სხვა გამოჩენილი ქართველი მოღვაწეები. დამატებით არჩევნებზე ყველა კანდიდატებმა უარი სთქვეს და უარი განაცხადეს იმათაც, ვინც არჩეული იყო. ამრიგად ახალ საბჭოში მოჰყვა მხოლოდ ერთი ქართველი თავ. გიორგი ორბელიანი.

საარჩევნო ბრძოლის ამგვარმა შედეგებმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა მთელ ქართველ საზოგადოებაზე, სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა კიდევ უფრო გამწვავდა.

ამ ამბავს მე ორი ფელეტონი ვუძღვენი „ივერიაში“. აღვნიშნე ქართველების შეცდომები ბრძოლის ტაქტიკაში, სომხის პლუტოკრატის შოვინიზმი და იმავე ღრმს ვცდილობდი დამემტკიცებინა, რომ არც ქართველ ერს და არც სომხის ერს მთლიანად დანაშაული არ მიუძღვის, რომ არ ღირს ეროვნულ შეუღლისა და ბრძოლის გამწვავება. ამ ჩემი ფელეტონების გამო ახალგაზრდა რუსმა სოციალ-დემოკრატმა ლუზინმა წერილი მოათავსა პეტერბურგის მაშინდელი ს.-დ. დიდ ჟურნალში, თუ არა ვცდები „Начало“-ში, რომელშიაც მოიწონა ჩემი ანალიზი არჩევნებისა, მაგრამ მიკიჟინა ეროვნულ მომენტის გაზვიადება. პირიქით, ჩვენმა ძველმა თაობამ მიკიჟინა ეროვნული მომენტის მიჩქმალვა, მიფუჩიჩება.

ველიჩკოსთან პოლემიკამ და საქალაქო არჩევნებმა მეტის მეტად ააზხედრეს ქართველი საზოგადოების ის ნაწილი, რომელსაც ტონს აძლევდა ძველი თაობა, „ნოვ. ობოზრენისა“ და თუმანიშვილების წინააღმდეგ. ყველა ლანძღვა-გინებთა და წყევლა-კრულვით იხსენიებდა გიორგი თუმანიშვილს, ეძახდა მას „მოლაღატეს“ და სხვა. უნდა აღვნიშნო, რომ არც მაშინ მესმოდა და არც ეხლა მესმის, რამ გამოიწვია ესეთი გამწვავებული მძულვარება. უპირველესად ყოვლისა არ მესმოდა, რატომ უნდა ყოფილიყო თუმანიშვილი

ქართველი პატრიოტი. ის სომეხი იყო და რატომ უნდა ელაღატა სომეხებისათვის სწორედ მაშინ, როცა სომეხობას დიდი განსაცდელის დღე დაადგა. პირიქით, ნამდვილი საზილრობა იქნებოდა, გიორგი თუმანიშვილი ველიჩკოს რომ მიმხრობოდა იმ დროს, როცა სომეხობას უმოწყალოდ სდევნიდნენ. მეორეს მხრით გიორგი თუმანიშვილი და მისი ძმები არასოდეს არ ეკუთვნოდნენ იმ სომეხ „იმპერილისტებს“, რომელთაც ქართველები სძულდათ და სწაღდათ ქართველების აღგვა დედაიწის პირიდან. პირიქით, ისინი მუდამ იმის ფიქრსა და ოცნებაში იყვნენ, რომ ეს ორი მეზობელი ერთი ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული ყოფილიყო. ამასთანავე ვიცი, რომ გ. თუმანიშვილის პოლიტიკა შემცდარი იყო, ის როგორღაც ცდილობდა სომეხ-ქართველთა უთანხმოების დაფარვას, ეშინოდა საკითხის პირდაპირ დაყენების და შეთანხმებისათვის ნამდვილ ნიადაგის მოძებნის, მაგრამ აქედან იმის დასკვნა, რომ მას ქართველი ერი სძულდა, უსამართლობა იქნება.

XVIII.

პირველი ნაბიჯები საზოგადოებრივ ასპარეზზე. — დრამატული საზოგადოება. — ჩვენი თეატრის მდგომარეობა და ჩვენი არტისტები. — სახალხო თეატრი და სახალხო კიოსკები. — ნიკო ხუჯაძე. — მარიამ დემურია.

ჯერ კიდევ „ივერია“-ში ვმუშაობდი, როცა მომიხდა ჩვენებური საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზედაც გამოსვლა.

ზაფხულის დამდეგში პირველად გაიმართა დრამატულ საზოგადოების კრება და მეც იქითკენ გავწიე. კრება დანიშნული იყო სათა აღ-აზნაურო ბანკის დარბაზში. შეკრებილიყო 30-40 კაცამდე და მე მითხრეს ეს არაჩვეულებრივი ამბავი, უფრო ხშირად 10-15 კაცი თუ მოვა კრებაზეო.

შევვდი თუ არა დარბაზში, წინ შემეგება ახლად გაცნობილი მწერალი და მოღვაწე პეტრე უმიკაშვილი.

— ჰა, მობრძანდი გიორგი. დღეს უნდა აგირჩიოთ დრამატულ საზოგადოების გამგეობაში, მომეგება პეტრე.

— რას ამბობთ, ბატონო პეტრე. მე ჯერ უნდა მივიხედ-მოვიხედო, გავიცნო ჩვენი საზოგადოება, მათი მუშაობა.

— არა, არა. ძველი რომაელების ანდაზა ხომ იცი: კრიტიკა ადვილია, საქმის გაკეთება კი ძნელი. შენ სულ გვაკრიტიკებ, მოდი და იმუშავე.

პეტრე უმიკაშვილი ძალიან ტკბილი სიმპატიური ადამიანი იყო. ძველათგანვე მწერლობაშიაც და ყველა ჩვენ საზოგადო დაწესებულებაში მონაწილეობას იღებდა. იყო მხნე და დაუხარელი მუშაკი. მეტად პატიოსანი, პირდაპირი და ამასთანავე დიდი ოპტიმიზმით გაქდნთილი. ყველას ამხნეებდა, აქეზებდა სამუშაოდ და ყოველ წვრილმან გამარჯვებაში ხედავდა „ბრწყინვალე“ მომავლის ნიშნებს. სიკვდილამდე (გარდაიცვალა 1904 წელს) დაუღალავად მუშაობდა: სწერდა პუბლიცისტურ წერილებს, თარგმნიდა მხატვრულ ნაწარმოებთ, იღებდა მონაწილეობას სხვადასხვა დაწესებულებებში.

აღსანიშნავია ერთი მისი ცუდი ჩვეულება: უყვარდა მეტად ბევრი ლაპარაკი. დაიჭერდა ვინმეს ქუჩაში თუ სადმე და საშველს არ მისცემდა. მახსოვს ერთი შემთხვევა. ქუთაისიდან ჩაოვიდა ნაფიცი ვეჭილი ანტონ ლორთქიფანიძე, განთქმული თავის დროზე როგორც მქერმეტყველი და დიდი ოხუნჯი. რუსთველის პროსპექტზე პეტრე უმიკაშვილმა თვალი მოჰკრა ანტონს და იმისკენ

გაეშურა. ანტონმა შორიდანვე დაინახა, გაჩერდა და მიიძახა:

— პეტრე. მხოლოდ ორი დღით ჩამოვედი ქუთაისიდან, ბევრი საქმე მაქვს. თუ ღმერთი გწამს, თავი დამანებე, არ გამაჩერო.

აი ეხლაც, ხელში ჩამიგდო პეტრემ და დამიწყო ლაპარაკი ჯერ დრამატიულ საზოგადოებაზე, შემდეგ წერა-კითხვის საზოგადოებაზე, მერე მოაყოლა მესამე დასელები და ჩემი პოლემიკა და სხვადასხვა. იმდენად შემიყოლია ამ ლაპარაკით, რომ არც გამიგია რას აკეთებდნენ საზოგადო კრებაზე. რომ მივიხედეთ უკვე კანდიდატებს ასახელებდნენ გამგეობის წევრობისთვის.

— გიორგი ლასხიშვილს ვასახელებ კანდიდატად—დაიყვირა პეტრემ, მას ხმა მისცა გიგო დიასამიძემ, კიდევ ვილაცყებმა და მე მართლა ამირჩიეს გამგეობის წევრიდ.

თითქმის ხუთი წელიწადი ვიყავი დრამატიულ საზოგადოების გამგეობაში, მაგრამ უნდა გამოვტყდე ბევრი არაფერი გამიკეთებია. როგორღაც ინტერესი არ გამეღვიძა და საზოგადოების მუშაობის პირობებიც ისეთი იყო, რომ ბევრის გაკეთება არც შეიძლებოდა. დრამატიულ საზოგადოებას ფართო წესდება ჰქონდა და ამ წესდების ფარგალში შეეძლო ფართო სამოღვაწო ასპარეზი შემოეხაზა. მაგრამ სინამდვილეში ის იყო მხოლოდ ანტრეპრენიორი ქართულ თიატრისა ტფილისში. იმავეთვე მარტო იმაზე ზრუნავდა, რომ ტფილისში ყოფილიყო სისტემატიური წარმოდგენები, იშვიათად ქუთაისში თუ გაგზავნიდა დასს საგასტროლოდ. ასეთ ვიწრო ფარგალში მუშაობის გამო, დრამატიულ საზოგადოებას მასსა სრულებით ვერ იცნობდა და საზოგადოებაშიაც მაინც და მაინც დიდი გავლენა არ ჰქონდა მოპოებული. წევრთა რიცხვი ცოტა იყო, შემოსავალი ნაკლები; იღებდა სუბსიდიას თავად-აზნაურობისაგან და დიდს ჰაპანწყევტით უძღვებოდა თავის საანტრეპრენიორო საქმეს.

გამგეობის თავჯდომარედ მაშინ არჩეული იყო დავით ალექსანდრეს ძე გურამიშვილი, წევრებათ—ივანე მაჭავარიანი, ნიკო ისარლიშვილი და კიდევ აღარ მახსოვს ვინ. დანარჩენები ძველები დარჩნენ.

ქართულ დასში მაშინ მოღვაწეობდნენ ჩვენი სცენის დამამშვენებელი არტისტები ლადო ალექსი მესხიშვილი, ვასო აბაშიძე, ნატო გაბუნია-ცაგარელისა, მარიამ საფაროვა-აბაშიძისა, კოტე ყიფიანი, ელისაბედ ჩერქეზიშვილისა, ვალ. გუნია, ქალის დრამატიულ როლებს ასრულებდა დამსახურებულა და ბეჯითი მუშაკი ავალიშვილისა; შემდეგ და და ძმა მესხები—კოტე და ეფემია. ამგვარ ნიჭიერ

არტისტების თაიგული თავდები უნდა ყოფილიყო იმისა, რომ ქართულ თეატრში საუცხოვო და დიდი ხელოვნების წარმოდგენები უნდა გამართულიყო. მართალია, იყო კარგი წარმოდგენები: იმისთანა პირველხარისხიდან ნიჭის არტისტების თამაში, როგორც იყვნენ ლადო მესხიშვილი, ვასო აბაშიძე, ნატო გაბუნია-ცაგარელია, მარიამ საფაროვა-აბაშიძისა, რასაკვირველია, ბევრს რასმეს აძლევდა და ეუბნებოდა მაყურებლის გონებასა და სულს, დიდ ესთეტიურ სიამოვნებას განაცდევინებდა მას, მაგრამ, საერთოდ, ქართული თეატრი ვერ იდგა იმსიმაღლეზე, რომელზედაც უნდა მდგარიყო, — ის თეატრი, სადაც ბენდიერმა შემთხვევამ თავი მოუყარა იშვიათის ნიჭის არტისტებს.

მთავარი მიზეზი ამისა იყო ქართულ თეატრის უსახსრობა. არტისტები ერთობ მცირე გასამრჯელოს იღებდნენ და სანახევროდ მშვიერები იყვნენ. სეზონის განმავლობაში კიდევ როგორღაც ახერხებდნენ ადამიანურად ცხოვრებას, დანარჩენ 7—8 თვეს როგორ სძლებდნენ — ეს ალაჰმა უწყის. მხოლოდ სცენისადმი უზომო სიყვარული იჭერდა ამ ხალხს; ეს რომ არ ყოფილიყო, ყველა გაიფანტებოდა აქეთ-იქით სამსახურში და სხვა საქმეს მოჰკიდებდა ხელს. თავის-თავად ცხადია, რომ ნახევრად მშვიერი არტისტი, რომელიც მუდამ ლუკვა-პურის შოვნის ფიქრსა და ზრუნვაში უნდა ყოფილიყო, ვერ ემსახურებოდა ხელოვნებას მთელის თავის ძალითა და შესაძლებლობით. ამით აიხსნება, რომ არტისტები ხშირად გულგრაღად ეკიდებოდნენ თავის საქმეს, არ დადიოდნენ რეპეტიციებზე, ხეირიანად როლებს არ სწავლობდნენ და სხვა. დრამატულ საზოგადოების გამგეობა ამაოდ ებრძოდა ამგვარ უწყესობას, არაფერს შეელოდა — არც თხოვნა, არც მუქარა, არც რეპრესიები. გარდა ამისა, იმავე უსახსრობის გამო ძალიან სუსტობდა სცენის ტექნიკური მხარე; არც ტანისამოსი იყო შესაფერისი, არც დეკორაცია, არც მოწყობილობა. რასაკვირველია, ამგვარ პირობებში ვერ დაიკავდით საჭირო ანსამბლს და ვერ მიიღებდით მაღალ ხელოვნების წარმოდგენებს. ნამეტნავად დიდი უბედურება იყო როლების ურიგო შესწავლა. იშვიათად ხერხდებოდა ახალი პიესების დადგმა, რადგან როლების შესწავლას დიდ დროს ანდომებდნენ, ისიც უხეიროდ შესწავლას; ძველს პიესებშიაც არ იკოდნენ ხეირიანად როლები და ხშირად თავის სიტყვებს ჩაურთავდნენ ხოლმე, ან ამახინჯებდნენ ავტორის სიტყვებს.

შავალითად ერთი არტისტი, მართალია არა პირველხარისხიანი, მაგრამ თვალსაჩინო მაინც, გამოდის და პათეთური მონოლოგში ამბობს: „თვალმოდრეკილი და მუხლცრემლიანი გვეედრებო“ — მე

პირადად არ გამოიგონია ეს ყოვლად უმსგავსო ფრაზა, მაგრამ si non e vero, ben trovato — იმიტომ რომ ამის მსგავსი დამახინჯებული სიტყვა, ან ფრაზა, ბევრი გამოიგონია.

მე როგორღაც თავიდანვე ვერ შევეთვასე არტისტებს. გამგეობის წევრობის მოვალეობა იყო, სხვათაშორის, მორიგეობა რეპეტიციებზე. აი, ამ მორიგეობის დროს რაზდენიშე უსიამოვნო შეტაკება მომიხდა ზოგიერთებთან. შევატყვე, რომ საქმეში ჩემი ჩარევა უსიამოვნების მეტს არაფერს იწვევდა. ამიტომ, ჩემი მოვალეობის ასრულებაზე გული ამიცრუვდა და პატარა ხნის შემდეგ თავი დავანებე რეპეტიციებზე სიარულს. სეზონის განმავლობაში კიდევ დიდ უსიამოვნებას გადავივიდე.

იმხანად ქუთაისიდან ჩამოვიდა ახალგაზრდა ნიკიერი მსახიობი ეფემია მესხი, რომელიც დასში იყო მიწვეული. როგორღაც ისე მოხდა, რომ ეს არტისტი ძალიან იშვიათად გამოჰყავდათ სკენაზე, თუმცა საზოგადოება დიდი სიამოვნებით უსმენდა მას. დრამატიულ როლებს, უმეტეს შემთხვევაში, ავალიშვილის ქალი თამაშობდა. „ივერიის“ რეკენზენტმა ცოტა არ იყოს უხერხულად იღნიშნა ეს გარემოება: ახალგაზრდა ნიქს მსვლელობას არ აძლევენ ჩვენს თეატრშიო; სეზონი მალე გათავდება და ეფემია მესხის ქალი მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ მოგვასმენინესო. იმ საღამოს ადრე მივედი თეატრში და ლადო მესხიშვილთან შევედი კაბინეტში. ლადო მაშინ რეჟისორი იყო. ის იყო გაზეთი წაეკითხა და საიშნელის გაბრაზებით მომიძახა:

— Что за безобразие, я не потерплю такого оскорбления! ვინ დასწერა ასეთი უმსგავსობა?

შევატყვე ამ შენიშვნის დაბეჭდვას მე მამრალებს. დავიწყე თავის გამართლება, მაგრამ ლადომ სიტყვა შემაწყვეტინა: „Мне все равно, самому Илье Чавчавадзе я не прощу такого оскорбления“ — ო.

შეორე დღეს თავმჯდომარემ გამგეობის საგანგებო კრება შიშვია და იქ მთელი საბრამდებლო სიტყვა წარმოსთქვა: გაზეთი შეურაცყოფას მაცენებსო, ბრალსა მდებს, თითქო მე განჯრახ ჩრდილში ვაცენებ ეფემია მესხს და ვფარველობ ავალიშვილის ქალს. ეს მით უფრო შეუწყნარებელია გაზეთისაგან, რომ მისი მთავარი თანამშრომელი ჩვენი გამგეობის წევრია. იცის ჩვენი საქმეები. გამოდის რომ თვით გამგეობის წევრს შემოაქვს ჩემს ოჯახში არევი-დარევა და ინტრიგაო.

რასაკვირველია ამისთანა სიტყვას უპასუხოდ ვერ დავტოვებდი, გამგეობის სხვა წევრებიც დამეხმარენ, მაგრამ შეტაკება გამწვავდა. რადგან ლადლო მესხი შვილი ვერ დავაჯერეთ, რომ ის ტყუილად აზვიადებდა რეცენზენტის უბრალო შენიშვნას და ყოველ შემთხვევაში გამგეობის წევრი აქ არაფერ შუაში იყო, ყინაიდან დაბეჭდამდე არც კი წაუკითხავს რეცენზენტის ეს შენიშვნა.

მე იმიტომ შევჩერდი ამ ინციდენტზე, რომ აღმენიშნა ის უსიამოვნო მითქმა-მოთქმა, რომელიც ამან გამოიწვია და რომლის მსგავსი მე ჯერ არ მქონდა გავიწყობდი. დაიწყო ლაპარაკი: იქ იმერლების ინტრიგა არისო, „ივერიასი“ მოუკალათნიათ თავი იმერლებსო და სხვა ამგვარი. ვერ წარმოიდგენთ, როგორ მომიშხამა გული ამგვარმა უსამართლო და ყოვლად უმსგავსმა ბრალდებამ. ეს პირველად იყო ჩემს სიცოცხლეში იმერ-ამერლობაზე ლაპარაკის გავონება. სამწუხაროდ, შემდეგში არა ერთხელ გამიგონია და შევეჩვიე კიდევ ამგვარ უაზრო და დუხბირ მოვლენას ჩვენს მაშინდელ ცხოვრებაში.

როგორც ზემოთ მოვახსენეთ, დრამატიული საზოგადოების საქმეები მეტად ცუდად მიმდინარეობდა, მას ხალხი სრულიად ვერ იცნობდა და საზოგადოებაც ნაკლებად თანაუგრძნობდა. მე ნათლად ვხედავდი რომ საქირო იყო „საზოგადოების“ პრესტიჟის აღდგენა, საქირო იყო მისი დაახლოება მასსთან. ცხადი იყო, მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა „საზოგადოების მდგომარეობის გაუმჯობესება და განვითარება. ამის გამო საზოგადო კრების მოწვევამდე მე წარუდგინე გამგეობას ვრცელი მოხსენება-პროექტი საზოგადოების რეორგანიზაციისა. პროექტი დაახლოებით შეიცავდა შემდეგს: „საზოგადოებას“ თავი უნდა დაენებებინა ანტრეპრენიორობისათვის; ტფილისის თეატრის საქმის წარმოება უნდა გადაეცა ამხანაგობისათვის, რომლისთვისაც ხელი უნდა შეეწყოს სუბსიდიით და აღმოეჩინა სხვა დახმარება. თვით „საზოგადოებას“ კი უნდა ემუშავნა წესდების ფარგალში უფრო ფართოდ.

იმხანად ჩვენს პროვინციაში გაძლიერდა ინტერესი სახალხო წარმოდგენებისადმი. მე ვფიქრობდი, ამით უნდა ესარგებლნა „საზოგადოებას“, დაეარსებინა პროვინციაში განყოფილებები, შეექმნა დრამატიული წრეები ადგილობრივ სცენის მოყვარეთაგან. შემდეგ ეზრუნა რეპერტუარის გადიდება-გაუმჯობესებისათვის და სხვა ამგვარი, ერთი სიტყვით ხელი მოეკიდნა წესდებაში აღნიშნულ ფართო მოქმედებისათვის. ამგვარად, მე ვფიქრობდი, „საზოგადოება“ დაუახლოვდებოდა მასს და უფრო დიდ თანაგრძნობასა და ყურადღებას დაიმსახურებდა. ეს ჩემი პროექტი გამგეობამ უარყო.

უმთავრესად იმ მოსაზრებით, რომ ტფილისის თეატრის საქმეს ვერავითარი ამხანაგობა ვერ წაუძღვება და იმასაც დაგვარავთ, რაც დიდის ჭკაანწყევტით შევინარჩუნეთ აქნობამდის, მაგრამ პროექტი იმდენად საყურადღებოა, რომ საზოგადო კრებას წარუდგინოთ.

საზოგადო კრებაზე ჩემმა, მოხსენებამ დიდი კამათი გამოიწვია, ბოლოს აირჩიეს კომისია, ვასილ როსტომის ძე ყიფიანის თავმჯდომარეობით და მას მიანდვეს საქმის ყოველმხრივი შესწავლა და შემდეგ კრებისათვის თავის მოსაზრებების წარმოდგენა. მაგრამ ამ კომისიას არაფერი გაუკეთებია და საქმე ამნაირად მიფუჭიდა.

* * *

იმავე ხანებში მონაწილეობა მივიღე „სახალხო კითხვათა“ და სახალხო თეატრის საქმეში.

თანამედროვე მკითხველი ვერც კი წარმოიდგენს, რა ძნელი იყო ქართულ სახალხო თეატრისთვის ფეხის ადგმა, რამდენი და რა ნაირნაირი დაბრკოლება გადაეღობა მას წინ. მე არას ვიტყვი ამაზე, რომ არც საქმაო ძალები იყო, არც სახსარი, არც რეპერტუარი, არც ტანისამოსი და მოწყობილობა. ეს ყველაფერი ყოველ წარმოდგენისათვის განსაკუთრებით გამოძებნილი და მოპოებული უნდა ყოფილიყო. მე მინდა ვილაპარაკო მხოლოდ იმ დაბრკოლებებზე, რომელიც ამ საქმის ლეგალიზაციამ და ცხოვრებაში გატარებამ გამოიწვია. სახალხო წარმოდგენები, უკეთ ვთქვათ იაფ-ფასიანი წარმოდგენები ხალხისთვის იმ დროში უკვე იმართებოდა სხვადასხვა ადგილას ტფილისში, მაგრამ ეს არ იყო ჯერ სახალხო თეატრი. საჭირო იყო სისტემატიური მუდმივი და არა შემთხვევითი წარმოდგენები. ამისათვის კი აუცილებელი საჭიროება იყო ქართულ სახალხო სათეატრო საქმის ლეგალიზაცია და შესაფერ ფორმაში, ორგანიზაციაში ჩამოყალიბება. და სწორედ ეს გაჭირდა საშინლად იმ შავნელ დროში, როცა სახალხო თეატრი და სახალხო კითხვები, პოლიტიკურად არა საიმედო დაწყებად იყო გაშორებული და ეს საქმე სასტიკ ზედამხედველობის ქვეშ იყო მოქცეული.

სახალხო კითხვათა საქმეს განაგებდა პეტერბურგში საგანგებოდ ამისათვის დაარსებული „სახალხო კითხვათა მთავარი კომისია“, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ პროვინციაში არსებული „სახალხო კითხვათა კომისიები“. პეტერბურგის „მთავარი კომისია“ ყოველ წელს აქვეყნებდა სიას იმ წიგნებისას, რომელთა წაკითხვა შეიძლებოდა სახალხო აუდიტორიაში. სასტიკად აკრძალული იყო

სხვა რამეს წაკითხვა, რაც ამ სივრცეში არ იყო მოთავსებული. იქ კი იყო უმთავრესად რუსული კლასიკური ბელეტრისტიკა; შემდეგ იქ იყო ისეთი ბროშურები „კოლუმბი და ამერიკის აღმოჩენა“, „ყვავილის ატრა“, „ჯვაროსნული ომები“ და სხვა ამგვარი. არც პოლიტიკას, არც ეკონომიკას, არც საერთოდ, სერიოზულ ცოდნას იქ ადგილი არ ჰქონდა. ამგვარი მუხრუჭი ჰქონდა მოქერბილი სახალხო კითხვათა საქმეს რუსეთში, განაპირა ქვეყნებში. კი, არა-რუსთათვის, ეს საქმე სრულიად მიუწევდომელი იყო, რადგან კითხვათა გამართვა მხოლოდ რუსულ ენაზე შეიძლებოდა.

ტფილისში „სახალხო კითხვათა კომისიის“ თავმჯდომარედ იყო ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ექიმი ნიკო ხუდადოვი. 1896 წელს მას მოსთხოვეს, წესდება შეადგინეთ თქვენი კომისიისათვისო. მე დავესწარი ამკრებას, რომელზედაც ხუდადოვიმ წაკითხა წესდების პროექტი. პროექტში ერთი სიტყვაც არ იყო მოხსენებული, რომ კითხვების გამართვა, ქართულ ენაზედაც შეიძლება. მე და ქართველებმა დამსწრეებმა შევნიშნეთ ეს და მოვითხოვეთ პროექტის შესწორება. გამოვირდა, რომ ამ ჩვენ განცხადებას ხუდადოვი როგორც უკმაყოფილო ყოყმანით მიეგება...

— ამ საგანზე, სთქვა მან, არა ერთხელ ყოფილა აღძრული შუამდგომლობა, მაგრამ არაფერი გამოვიდა. ვშიშობ, ახლა კიდევ თუ დავიწყებთ ამაზე ლაპარაკს, წესდებას სრულიად არ დაგვიმტკიცებენ. კრებაზე იყვნენ სომხები იმათაც მხარი დაგვიჭირეს და, როგორც იქნა, შევატანიეთ წესდებაში მუხლი ადგილობრივ ენებზე სახალხო კითხვათა შესახებაც. მაგრამ ხუდადოვი მართალი იყო, წესდება ძლიერ-ძლივობით დამტკიცეს, ხოლო მუხლი ადგილობრივ ენების შესახებ ამოშალეს. ამის გამო ხუდადოვიმ მითხრა:

— იმ სახალხო კრებაზე კრინტი არ უნდა დაგეძრათ ქართულ სახალხო კითხვების შესახებ. მე დარწმუნებული ვარ, იქ მყოფ რუსის ხულიგანებმა ყურადღება მიაქციეს თქვენს მოთხოვნას და სადაც ჯერ არს ზომები მიიღეს. რომ არაფერი გეთქვათ, შეიძლება პეტერბურგში წესდების დამტკიცების შემდეგ, ადგილობრივ რამენაირად, ნელ-ნელა შეგვეპარებინა ქართული კითხვები.

არ ვიცი, რამდენად მართალი გამოდგებოდა ხუდადოვის დიპლომატია, მაგრამ ის-კი უნდა ვთქვა, რომ ბოლოს და ბოლოს ეს საქმე მაინც უწესდებოდ, მთავრობის დაუმტკიცებლად, გავატარეთ ცხოვრებაში. მხოლოდ საბრალო ხუდადოვი ვერ მოესწრო ამას.

ექიმი ნიკო ხუდადოვი ფრიად სიმპატიური ადამიანი იყო. პირდაპირი, პატიოსანი და მოწინავე რადიკალურის აზროვნების

ერთხანს ის ჩვენებურ ნაროდნიკებთანაც მუშაობდა („ტეტიათა მოტრფიალე“), თუმცა შთამომავლობით სომეხი იყო. იმ ხანებში როცა მე გავიცანი, ის რევოლუციონერი არ იყო, მაგრამ თანაუგრძნობდა მებრძოლ პარტიებს, მხურვალე მონაწილეობას იღებდა საქალაქო თვითმართველობაში და როგორც ხმოსანი, ოპოზიციონერი იყო, სოლოლაკის პლუტოკრატიის სასტიკი მოწინააღმდეგე. ჰმართავდა, როგორც ვთქვი, სახალხო კითხვათა და სახალხო. თეატრის საქმეს. ენერგიული, დაუღალავი მუშაკი იყო. ექიმის მოვალეობასაც კეთილსინდისიერად ასრულებდა და დროს შოულობდა საზოგადო მოღვაწეობისათვისაც. ტფილისში, უბრალო ხალხშიაც და ინტელიგენციაშიაც სიყვარული და პატივისცემა ჰქონდა დამსახურებული. როგორც მოუსვენარი ოპოზიციონერი, ის მეტისმეტად სძულდათ რუსის ხულიგნებს. მათი წარმოდგენით, ხუდადოვი იყო უკიდურესი რევოლუციონერი და ხელმძღვანელი ახლად დაწყებულ სარევოლუციო გამოსვლებისა ტფილისში. ბოლოს „ქემმარიტ რუსთა პარტიამ“ გადასწყვიტა მისი მოკვლა და ეს თავისი თითქმის პირველი ტერორისტული აქტი სისრულეში მოიყვანა: რკინის გზის საავადმყოფოში, თავის სამსახურში მიმავალს ნიკოს უკანიდან მიეპარა ხულიგანი და რევოლუციით მოჰკლა. საავადმყოფოდან ოცდევინჯი მსახურები და საზარელი სურათი იხილეს: მათი საყვარელი ექიმი სისხლის მორევში სტურავდა.

განსვენებული დიდის ამბით დაასაფლავეს. ტფილისის დიდძალმა მუშამ, ინტელიგენციამ და ყველა პოლიტიკურმა პარტიამ მიიღეს მონაწილეობა.

ქართულ სახალხო თეატრს თითქო ბედმა უფრო გაუღიმა ვიდრე სახალხო კითხვებს, მაგრამ ვაი ამ ღიმილს, წარმოდგენლად მახანჯს და მრუდეს. პატარა ჯგუფმა, რომელმაც ითავა სახალხო წარმოდგენების ლეგალიზაციისა და ორგანიზაციის საქმე, თითქმის ერთი წელიწადი იმუშავა ამისათვის. ალაპარაკა ქართული დრამატული საზოგადოებაც, წ.-კ. გამავრცელებელი საზოგადოებაც, სახალხო კითხვათა კომისიაც, აანხედრა მრავალი იმ დროში გავლენიანი პირიც. ბოლოს, როგორც იქნა ადმინისტრაციამ ნება დართო ქართულ სახალხო წარმოდგენების გამართვისა, მაგრამ რანაირად: აუცილებლად წარმოდგენა უნდა ყოფილიყო ორსავე ენაზე, რუსულიცა და ქართულიც; რასაც ქართულად დავდგამდით, იგივე რუსულადაც უნდა დავდგამდეთ.

სისულელე ამაზე შორს ვეღარ წავა, მაგრამ იძულებული ვიყავით დროებით მაინც აგვესრულებინა ეს ყოვლად უმსგავსი წესი. მახსოვს პირველად ავირჩიეთ ჩეხოვის „დათვი“, უნდა გენახათ რა სასაცილოები იყვნენ, ჩვენი სცენის მოყვარულნი, რუსულ პიესაში. ბევრს ეცადენ თედო სახოკია, იოსებ ქუთათელიძე, განსვენებული ქალი ანიკო ჩაჩიბაია მაგრამ თქვენ თითონ მიხედვით, როგორი რუსი აქტიორი იქნებოდა, მაგალითად თედო სახოკია...

რასაკვირველია ასეთი უმსგავსი წესი დიდხანს ვერ იბოგინებდა. ორი-სამი წარმოდგენის შეწყვეტე იგი უკუვამდეთ და 1894 წლიდან გამეფდა ჩვეულებრივი ქართული რეპერტუარი ტფილისის ქართულ სახალხო სცენაზე. მაგრამ ახლა სხვა ზხრიდან მოგვიარა მტერმა. სახალხო წარმოდგენები მაშინ იმართებოდა, ეგრედწოდებულ „ავქალის აუდიტორიაში“ (სახალხო აუდიტორია, ჩერქეზიშვილის ქუჩაზე). ეს აუდიტორია მაშინ იყო „სახალხო კითხვათა კომისის“ განკარგულებაში. ამ კომისიასთან არსებობდა რუსული სექცია, რომელიც მართავდა რუსულ წარმოდგენებს და განაგებდა შენობასაც. უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს შენობა ქალაქს შეაწირა ცნობილმა ქართველმა საზოგადო მოღვაწემ ილია წინამძღვრი შვილმა; შემდეგ სათეატროდ იგი გადააკეთეს და სცენა მოაწყვეს ქართველმა მუშებმა, სცენის მოყვარებმა და ხელმძღვანელობას უწევდენ, ქართულ სექციის დავალებით, განსვენებული ინჟინერი გიორგი დეკანოზიშვილი და მაშინ ახალგაზრდა ცნობილი პედაგოგი მიხეილ თაქთაქიშვილი. მიუხედავად ამისა, თეატრი გადასცეს რუსულ სექციას, რომელმაც თავი დანვე აითვალისწუნა ქართულ სახალხო თეატრის საქმე და ყოველგვარ დაბრკოლებებს უჩენდა ქართულ სექციას. რუსულ სექციაში იყო მაშინ რამდენიმე ნამდვილი შავრაზმელი, შოვინისტი და ამათთან ბრძოლაში იხარჯებოდა მეტი დრო და უმეტესი ენერჯია ქართულ სახალხო თეატრის მოღვაწეთა. საკმარისია აღვნიშნო, რომ იმ შავრაზმელებმა თავიდანვე გადაჭრით გამოუცხადეს ქართულ სექციას, რომ ქართულ წარმოდგენისათვის მხოლოდ ერთ დღეს დაუთმობენ თვეში...

ამის დასახასიათებლად, თუ როგორ გვაწვალებდენ და რა მდგომარეობაში გვაყენებდენ რუსის ხსენებული შავრაზმელები, ვაღმოვცემთ ერთ ეპიზოდს.

თავდებოდა 1894—1895 წლის სეზონი. შეთანხმებით შაბათს უნდა ყოფილიყო რუსული წარმოდგენა, კვირას კი ქართული. დილა აღრიანად მე, როგორც სექციის მორიგი წევრი, აფიშებითა და ილეთებით მივედი თეატრში, წარმოდგენისთვის სხვადასხვა თაბ-

დარიგის დასაჭერად. კარებში შემეფეთა მოხუცი დარაჯი „სახალხო კითხვათა კომისიისა“:

— თქვენი წარმოდგენა დღეს აღარ იქნება.

— როგორ არ იქნება, რატომ?

— შებრძანდით თეატრში და თქვენ თითონ დარწმუნდებით...

შევედი და ასეთი სურათი გადამეშალა: ყველა სკამი ატანილი იყო სცენაზე, მთელი იატაკი თეატრის შენობაში აყრილი იყო და რამოდენიმე მუშა გულმოდგინედ თხრიდა მიწას. ჩემ შეკითხვაზე დარაჯმა მიპასუხა:

— რუსულმა სექციამ გადასწყვიტა თეატრის გაფართოება მომაველ სეზონისათვის და განკარგულება გასცა დღეს დილიდანვე დაგვეწყო მუშაობა...

წინ ზაფხულის სამი თვე გვედო. მიუხედავად ამისა, რუსულ სექციის შავრაზმელებმა კვირა დილით, ზედმეტი ფასი მისცეს მუშებს და დაიწყეს რემონტი, რათა ჩვენი წარმოდგენა არ გამართულიყო...

აი, ასეთ უცნაურ და მძიმე პირობებში იდგამდა ფეხს ქართული სახალხო თეატრი. ერთის მხრივ მაშინდელი მთავრობის განვიადებული ექვიანობა და თავდაუდებელი რეგლამენტაცია, მეორე მხრივ ეროვნული დამცირება და დევნა. და ბოლოს, საზოგადოების გულგრილობა, სრული ინდუფერენტიზმი. ყველაფერი ეს მეტის მეტად აძნელებდა იმ მცირერიცხოვან წრის მუშაობას, რომელმაც თავს იდვა ამ დიდი საქმის დაწყება. მართალია თვით ცხოვრების დაქინებითი მოთხოვნა იყო სახალხო თეატრის არსებობა და ადრე იქნებოდა თუ გვიან, ეს საქმე გაძლიერდებოდა და განვითარდებოდა, მაგრამ თუ მაშინ იგი არ მოკვდა და გასაკვირველის ენერგიით იბრძოდა მრავალ ფრონტზე, ეს აიხსნება იმ უზომო სიყვარულით, რომლითაც გამსჭვალული იყო სახალხო თეატრისადმი მცირე რიცხვი სცენის მოყვარეთა, როგორც იყვნენ მაგალითად ნიკო გოცირიძე, გ. ჯაბაური და სხვები, აიხსნება საოცარი ენერგიით და მუშაობით იმ ორიოდ ინტელიგენტ მუშაკთა, რომელნიც იმთავითვე სათავეში ამოუდგნენ სახალხო თეატრს და თითქმის თავი შესწირეს მის გაძლიერებისა და განვითარების საქმეს. განსვენებული საზოგადო მოღვაწის მარია ამ დემურისა, და სხვათა სიყვარულმა, სახალხო სცენისადმი და დაუღალავმა მუშაობამ, ქართული თეატრი ფეხზე დააყენა, ასე რომ უკვე ორი სამი წლის შემდეგ სახალხო წარმოდგენები იმართებოდა არა მარტო „აქქალის აუდიტორიაში“, არამედ რამოდენიმე სხვა ალავს...

აქვე მოვიგონებ ჩემ დებიუტს. როგორც სცენის მოყვარემ, მეც მოვიხილეთ ჩემი სცენიური ნიჭის გამოცდა. მომცეს გიორგი ლაშას როლი კ. მესხის „თამარ ბატონიშვილი. უნდა აღვნიშნო იმითვის, ვინც ჩემი თვალების ამბავი არ იცის, რომ მე ერთობ ბეცი ვარ და ორ ნაბიჯზე ვერაფერს ვხედავ. ამ გარემოებამ დიდ უხერხულობაში ჩამაგდო და თან სამუდამოდ მომიკლა არტისტობის უნარი.

თუ არ ვცდები, მეორე მოქმედებაში გიორგი ლაშა და დედოფალი წარდს თამაშობენ. დედოფლის როლს ასრულებდა მარიამ დემურიასი. პირველსავე გაგორებაზე კამათლები იატაკზე გადმომოცვივდა. გადავხედე ჩემს ამაღას, არავინ ადგილიდან არ იძვრის, ამაღა შესდგებოდა შემთხვევით თეატრის დარბაზიდან მოყვანილ ახალგაზრდა ხელოსნებისაგან, რომელთაც სასტიკად ნაბრძანები ჰქონდათ, უძრავად მდგარიყვნენ მეფის სიახლოვეს. დაბალი ხმით მივმართე კიდევ — „კამათელი მომიძებნეთ“ მეთქი, მაგრამ ისინი იდგნენ გაშეშებული. სხვა გზა არ იყო, დავტოვე სავარძელი და დავიწყე იატაკზე ფორთხვა. ცოტა ხნის შემდეგ დედოფალიც გამოიყვანა და ასე კარგა ხანს დავფორთხავდით. ამაღა კი თავზე დაგვიჩერებოდა...

მესამე მოქმედებაში გიორგი ლაშა ცალთვალ ამოთრიალი გავზოდის სცენაზე. რეჟისორის თანაშემწე ცალ თვალს მიხვევს. ვებზეწები, მარცხენა თვალს ნუ მიხვევთ, რადგან მარტო ამ თვალთ ვხედავ ცოტაოდნავ მეთქი, მაგრამ ჩემმა ხეწნამ არ გასკრა: რეჟისორმა ბრძანა, მარცხენა თვალი აუხვიეთო. გამოვედი სცენაზე, სადაც შეკრებილია სასახლეს დიდებულები, სარდლები და სალაშქროდ გამზადებული ჯარი. მივედი ჯართან, ამოვიღე ქარქაშიდან ხმალი და დავიწყე ჯარის გამამხნეველი სიტყვა. ამ დროს მომესმა ხმაურობა, რაღაც აურ-ზაური, ოდნავ ვხედავ კიდევ, რომ ჯარიც, სარდლებიც, დიდებულებიც, ჩემი ამაღაც, სცენიდან გარბიან. მაყურებელში სიცილი და ყიყინი ასტყდა. მე მარტო ვარ სცენაზე და განვაგრძობ ჯარისადმი ჩემ მისალმებას... სანამ ხმალი არ ჩავაგე ქარქაშში, სცენაზე არავინ არ გამოვიდა. მერე მიიხრეს, რომ ნამეტანი ახლოს მივსულვარ ჯართან და ყველას შეჰშინებია — თავებს წავაგაქრის ეს ბრუცია-ნიო...

ეს იყო და ეს. ამის შემდეგ აქტიურობა აღარ გამოიხდებოდა და სახალხო თეატრს ვემსახურებოდა, როგორც ადმინისტრატორი — სექციის წევრი,

1960 წლებიდან სახალხო თეატრი უკვე მაგრდება და შესაძლებელი გაუშვობესება ეტყობა. მცირერიცხოვან წრეს ახალ სცენის

მოყვარენი ემატებიან. ქალებს ემატებიან სოფიო რომანი შვრტი, მ. თუშმელაშვილი, გ. ანანაშვილი, ილიკო აღლაძე, რომელიც რეჟისორის როლს ასრულებს და სხვანი. მოხედეს სახალხო თეატრს პროფესიონალმა არტისტებმაც—ნატა გაბუნიაშვილი, ელო ჩერქეზიშვილისა, მარიამ საფაროვ-აბაშიძისა, სვ. გოგოლაშვილმა (სეიმონიძე) და სხვებმა.

სახალხო თეატრის გამაგრებასა და გაუმჯობესების საქმეშიაც, როგორც მის დაარსების საქმეში, უდიდესი ღვაწლი, ვიმეორებ, მიუძღვის მარიამ დემურიასას. მას სწამდა სახალხო თეატრის იდეა და დიადი მნიშვნელობა იმ დროისათვის, უზომო სიყვარულით იყო გატაცებული საქმისადმი და მთელი თავისი ენერჯია, რომლით უხვად იყო დაჯილდოებული ბუნებისაგან, ამ საქმეს მიაძრებდა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სახალხო თეატრის ფეხის ადგმისას და შემდეგ ხუთი წლის განმავლობაში, მარტო მარიამ დემურიასას ეჭირა ხელში თეატრის ასამოძრავებელი ჩარხი; ის შოულობდა საჭირო თანხას, ის ზრუნავდა სცენისათვის საჭირო მოწყობილობის მოსაპოვებლად, მას მოჰყავდა სცენის მოყვარენი, არტისტები, რეჟისორები, ის ჰმართავდა რეპეტიციებს, ის იბრძოდა „სახალხო კითხვათა კომისიაში“... რამდენი ენერჯია, რამდენი ტანჯვა და დამცირება. ქვშარიტად, უზომო სიყვარულმა საქმისადმი შეაძლებინა ამ ადამიანს ყველა ამის გადატანა.

შემდეგში, ცხაასიან წლებში, მარიამ დემურიასამ მეორე დიდი საქმე გამოიწყო. ეს იყო საბავშვო ჟურნალის „ნაკადულის“ დაარსება. ამ საქმესაც უზომო გატაცებით მიეცა. იშოვა გამომცემელი, შეაგროვა და მუშაობაში ჩააბა ბევრი ძველი და ახალგაზრდა მწერლები; მთელი ღლები მოუსვენრად დარბოდა მასალების შესაგროვებლად, შერე სტამბაში, ცინკოგრაფიაში, მხატვრებთან და სხვა. ჟურნალი დაარსებული იყო ცნობილი სახალხო მოღვაწის პავლე იოსების ძის თუშანიშვილისა და ცნობილ ქართველ ქველმოქმედთა ძმათა ზუბალიშვილების ხარჯით. რამდენიმე წლის შემდეგ თუშანიშვილიცა და ზუბალიშვილებიც სახლგარ-გარეთ გადასახლდნენ, მათ საქმეებს აწარმოებდა ტფილისში რწმუნებული ვინმე მეტალიცი, რომელმაც ჯერ შეიმცირა ჟურნალის ბიუჯეტი, შემდეგ თითქმის სრულიად მოსპო დახმარება. დიდი ენერჯია და დიდი ტანჯვა გამოიარა მარიამ დემურიასამ, მაგრამ ჟურნალის გამომცემა მაინც განაგრძო...

ასე იტანჯებოდა და მოუსვენრად მუშაობდა ეს ქალი. ტყუ-
ლად არ ჩაუარა ყველაფერმა ამან: მარიაშ დემურისას გულის ავად-
მყოფობა დასჩემდა და, ბოლოს, 1910 წელს, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა
ქალი, უეცრად გარდაიცვალა. მის დაკრძალვას დიდძალი ხალხი დაეს-
წრო. კუბო შეჩერებული იქნა „ნაკადულის“ რედაქციისა და „ავჭა-
ლის აუდიტორიის“ წინ,—იქ, სადაც დაუღალავად იღვწოდა გან-
სვენებული, სადაც დაიწვა მისი სიცოცხლე...

XIX

ჟურნალ „მოამბეში“. წიგნების გამომცემელი ამხანაგობა და ალ. ჯაბადარი.—ფიქრი ყოველდღიურ გაზეთის გამ-ცემაზე—გუნიასაგან „ცნობ. ფურცლის“ შეძინა.—გაზეთის მამართულება.—არჩილ ჯორჯაძის გაცნობა.. ახალი რედაქცია. ახალი გაზეთი.

ჯერ კიდევ „ნოვოე ობოზრენიეში“ ემუშაობდი, როცა (1898 წ.) ჟურნალ „მოამბის“ რედაქციამ თავის კრებაზე მიმიწვია. კრებაზე დამხვდნენ „მოამბის“ გამომცემელი და რედაქტორი, უახლოესი თანამშრომელნი და რამოდენიმე გარეშე თანამშრომელთაგანი. მახსოვს იყვნენ: ალ. ჯაბადარი, ალ. ჭყონია, ივ. მაჭავარიანი, ექვთიმე თაყაიშვილი, კიტა აბაშიძე და სხვანი. მსჯელობა იყო ჟურნალის გაუმჯობესების საჭიროებაზე. მოხსენება გააკეთა ალ. ჯაბადარმა. სხვათა შორის, აღნიშნა დიდი ნაკლი, რომ ჟურნალში, წელიწადზე მეტია, აღარ იჭერება წერილები შინაურ ცხოვრებაზე, უცხოეთის პოლიტიკაზე და, საერთოდ პუბლიცისტიკა სუსტიაო. აღარ მახსოვს, რა ღონისძიებანი გამოიმუშავეს ჟურნალის გასაუმჯობესებლად, მხოლოდ მე დამეკისრა შინაური და უცხოეთის ყოველთვიური მიმოხილვების მიწოდება. იმ წლიდან დავიწყე „მოამბეში“ მუშაობა და წელიწადზე მეტი ვწერდი შინაურ და უცხოეთის ყოველთვიურ მიმოხილვებს.

ჟურნალი „მოამბე“ დააარსა „ქართველთა წიგნების გამომცემელმა ამხანაგობამ“. ამ ამხანაგობამ დიდი როლი ითამაშა ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და საჭიროდ მიმაჩნია ამის შესახებ ზოგი ცნობა მივაწოდო თანამედროვე მკითხველს. მე-80 წლებში „ნაროდოვოლცების“ პარტიას ბლომად ჰყავდა თანამგრძნობელი ქართველ ახალგაზრდობაში. ამათ პატარ-პატარა წრეები ჰქონდათ ტფილისში და, საჭიროებისა და შეძლებისამებრ, არალეგარულ მუშაობასაცკი აწარმოებდნენ. იყვნენ აქ: მიშა ყუფიანი, ალ. ნანეიშვილი სტ. ქრელაშვილი, ალ. ჯაბადარი, ვასილ ცხრილაძე და სხვანი.

სახელდობრ არ ვიცი ვის, მაგრამ აი ამ მიმართულების ახალგაზრდათა შორის დაიბადა განზრახვა ქართველ ხალხში წიგნების გავრცელების, საზოგადოთ ქართულ წიგნების გამოცემისა. ამ ჯგუფის მეთაური იყო პეტროვო-რაზუმოვოს სასოფლო-სამეურნეო აკადემიიდან გამორიცხული სტუდენტი ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარი. იმის მეცადინეობით 1887 წ. შესდგა „ქართველთა წიგნების

გამომცემელი ამხანაგობა“, რომელიც მხნედ შეუდგა საქმეს. პირველ წელსვე მან გაზოცა ბაჩანას ლეგენდა „დაბადება და აღზრდა ერეკლე ბატონიშვილისა“. ამ წიგნს მოჰყვა მთელი რიგი გამოცემები: დაეთათვილის ლექსები, ქართული ზღაპრები, „ბნე-ო“, შემდეგ კრებულები ნახბეგის, ილია ქავჭავაძის, რაფიელ ერისთავის, აკაკი წერეთლის თხზულებათა და სხვა. ეს დიდი საქმე არ იკმარა ამხანაგობამ, და, როგორც ვთქვი, 1894 წელს დაარსა ყოველთვიური ჟურნალი „მოამბე“, რომლის გამოცემა გაგრძელდა თითქმის 12 წელს. ჟურნალი თავიდანვე კარგად იყო დაეგეზული, მოწვეულ იქმნენ თანამშრომლობისათვის ყველა ჩვენი ცნობილი მწერლები—ძვლიცა და ახალნიც: ილია ქავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი, შემდეგ ალექსანდრე ჭყონია, ექვთიმე თაყაიშვილი, თვით ჯაბადარი, ნიკო მთვარელიშვილი, ივანე მაჭავარიანი და სხვანი. პოლიტიკური განყოფილება ჩაჰბარდა ჩვენ საუკეთესო პუბლიცისტს ნიკო ნიკოლაძეს, რომელიც სწერდა წინაურსა და უცხოეთის ყოველთვიურ მიმოხილვებს.

ქართველი საზოგადოება დიდის თანაგრძნობით მიეგება ახალ ჟურნალს, პირველ წელიწადსვე ცხრაასამდე ხელისმომწერი გაუჩნდა. ასე რომ პირველი წიგნი მეორეჲ უნდა დაებეჭდათ, რათა დაეკმაყოფილებიათ ხელისმომწერთა მოულოდნელი რაოდენობა. ჟურნალთან ერთად ამხანაგობა, ანუ უკეთ ვსთქვათ ალექსანდრე ჯაბადარს, რომელიც იყო სულის ჩანდგმელი და მთელი გამოცემლობის საქმის მმართველი, ფიქრად მოსვლია ყოველდღაურ გაზეთის გამოცემა, მაცადინებაც დაუწყია ამისათვის, მაგრამ გაზეთის გამოცემისთვის ნებართვა ვერ მიუღია... ჯაბადარის ამ სურვილს შეუერთდა ჩქენი—„მოამბეში“ ახლად მიწვეულ ახალგაზრდათა სურვილი და ფიქრი ყოველდღიურ გაზეთის დაარსების შესახებ. ერთმა გარემოებამ შეგვიწყა ხელი და ეს სურვილი 1900 წელს განაორციელდა. იმ ხანებში ვალიკო გუნიას სცემდა ყოველდღიურ გაზეთს „ცნობის ფურცელს“. ეს გაზეთი არ იყო სრულ-პროგრამიანი: გუნიას შეეძლო მხოლოდ ახალ ამბების (ქრონიკა) და განცხადებათა ბეჭდვა. 1900 წ. ვალიკომ დააპირა გაზეთის დაკეტვა და აი, ამ გარემოებით ვისარგებლეთ ჩვენ და ალექსანდრე ჯაბადარმა „ცნობის ფურცელი“ იყიდა. რედაქტორად წარდგენილ იქნა „მოამბის“ რედაქტორი ალექსანდრე ჭყონია, გამომცემლად ალ. ჯაბადარი. დავიწყეთ გაზეთის გამოცემა და თან ჯაბადარი შეუდგა მეცადინეობას პროგრამის გაფართოებისათვის. იმავე წლის დეკემბრისათვის მოვიდა ეს ნებარ-

თვაც და ამგვარად, როგორც იქნა, დაგვირგვინდა ჩვენი კარგა ხნის მ-ლოდინი და სურვილი საკუთარ გაზეთის დაარსების შესახებ.

გაზეთის წარმოების საქმე ალექსანდრე ჯაბადარმა მე ჩამაბარა. პირველ ხანში, რედაქციაში ვიყავით მხოლოდ მე და შაქრო ბილანი შვილი. პატარა ხნის შემდეგ მოვიმატეთ კიდევ ერთი თანამშრომელი ვლადიმერ ლორთქიფანიძე.

გაფართოებულ გაზეთის პირველსავე ნომერში მე მოვათავსე ახალი ორგანოს „მრწამსი“. Profession de foi, რომელიც უნდა აქვე ვსთქვა, ცენზურამ საკმაოდ დაამახინჯა. ამ წერილში მე აღვნიშნე ახალ ორგანოს მიმართულება, აღვნიშნე მიჯნები ახალ მიმართულებიანსა. მე ვწერდი, რომ ნი-ანი წლების თაობამ აღმართა ეროვნული დროშა. ჩვენ ამ დროშას ვიღებთ ხელში, მაგრამ გვინდა ის ახალ ნიადაგზე გადავიტანოთ. ეს ნიადაგი არის ახალი სოციალისტური სტრუქტურა, რომელიც მოჰყვამ გლეხთა განთავისუფლებას. ძველი ფეოდალური ურთიერთობა იშლება და ახალ წესწყობილებას უთმობს ადგილს; ქვეყანა გავერობიელების გზას დაადგა და საისტორიო არენაზე გამოდის თვით ხალხი, მშრომელი ხალხი. ჩვენი ცდა ჩქნება ეროვნული იდეა შეუფარდოთ ამ ახალ სოციალურ ნიადაგს, ეროვნული დროშა გადავიტანოთ ახალ ელემენტში — ხალხში...

გაზეთი „ცნობის ფურცელი“ შეუდგა ამ ახალი გზის გარკვევას, ახალი მიმართულებისათვის სამსახურს. პირველ ხანებში ეს მეტად ძნელი საქმე იყო, მაშინდელი პოლიტიკური პარობების მიხედვით, მაგრამ პირველ რევოლუციის ხანაში, როცა პრესამ ცოტათი სული მოითქვა, გაზეთმა უფო ფართოდ და მკაფიოდ შესძლო არჩეული გზით სიარული. პირველად ყოვლისა ჩვენ გადავწყვიტეთ გაზეთი, ასე ვსთქვათ, ტექნიკურად კარგად დაგვეყენებინა. — გავადიდეთ ფორმატი თავიდანვე, შემდეგში ფორმატს კიდევ უფრო მოუმატეთ და ხშირად ზედმეტ ფურცელსაც ვუმატებდით; კარგი ქაღალდი, კარგი ახალი შრიფტი. თავიდანვე შეუღებით მეცადინეობას სურათებიანი დამატების გამოცემისათვის და უკვე რამოდენიმე თვის შემდეგ ჩვენ გაზეთთან ერთად მკითხველი ღებულობდა ჯერ კვირაში ერთხელ, შემდეგ ორჯერ სურათებიანი დამატებას. ჯაბადარმა თავის სტამბასთან გიჩინა საკუთარი ცინკოგრაფია, სურათების კლიშეების დასამზადებლად. გაზეთის საინფორმაციო ნაწილი უნაკლოდ მოვაწყვეთ: გვყავდა ჯერ ორი და შემდეგ სამი მუდმივი ქრონიკოორი. რასაკვირველია ყველა დეპეშები, რა დროსაც უნდა მიგველო, იმავე დღეს თუ ღამეს ითარგმნებოდა და იბეჭდებოდა... ენერგიულმა მეცადინეობამ, გაზეთის ტექნიკურ და შინაარსის მხრივ გაუმჯობესებისათვის,

„ცნობის ფურცელი“ იმდენად წასწია წინ, რომ ადგილობრივ რუსულ გაზეთებს არა თუ ჩამოუვარდებოდა რამეთი, ბევრის მხრივ კიდევ გაუსწრო მათ. ამ გარემოებამ ერთი დიდი საქმე მოახდინა: ქართველი საზოგადოება ტფილისში და პროვინციაში, მანამდის რუსულ გაზეთების კითხვას მიჩვეული, ეხლა ქართულ გაზეთს დაუბრუნდა. გაზეთის ტირაჟი დღითიდღე იზრდებოდა: 1902 და 1903 წელს ის ავიდა 8000—9000 მდე, იაპონიის ომის დროს კი „ცნობის ფურცლის“ ტირაჟი უკვე ცამეტი ათასი ეგზემპლარით იყო. შეიდი წლის წინად „ივერიის“ ტირაჟი უდრიდა 600 ეგზემპლარს. როგორც ხედავთ, პროგრესი უტყუარი იყო. მართალი ვიყავი, როცა მაშინ ილიას ვუმტკიცებდი, რომ გაზეთზე ფულის დახარჯვა, ფულის გადაყრა არ არის.

მაგრამ ისიც უნდა ვთქვა, რომ ილიას არ შეეძლო იმდენი თანხის დახარჯვა, რამდენსაც ჩვენ ვხარჯავდით „ცნობის ფურცლის“ შესაფერის სიმაღლეზე დასაყენებლად. ეს შესაძლებელი გახდა ალ. ჯაბადარის შესანიშნავ ენერჯისა და მოხერხების წყალობით. სწორედ იმ ხანებში ალ. ჯაბადარმა მოახერხა ტფილისში უდიდეს და პირველ ელექტრო-სტამბის მოწყობა; ამის მეოხებით მან ხელში ჩაიგდო ამიერ-კავკასიის რეინის გზის მთელი სასტამბო საქმე, რაც დიდ შემოსავალს აძლევდა. ეს სტამბა კარგად იყო გამართული, ვანქის ქუჩაზე, მარტირუხოვის სახლში, რომელიც საგანგებოდ იყო გადიდებული სტამბის საქაროებისათვის. მუშები, ასოთამწყობები, სარდაფიდან ამოყვანილ იქმნენ ზემოთ დიდ და ნათელ დარბაზებში. პირველად ტფილისში ამ სტამბაში იყო განხორციელებული რვა საათის სამუშაო დღე. როგორცა ვთქვი, ჩვენი გაზეთის საონფორმაციო ნაწილი საუცხოოდ იყო დაყენებული.

მაგონდება ერთი ამბავი. მაშინ არსებობდა მხოლოდ ერთი დეპეშათა სააგენტო—„რუსეთის დეპეშათა სააგენტო“, რომლით იკვებებოდა მთელი რუსეთის პრესა. რუსეთ-იაპონიის ომის დროს პეტერბურგში დაარსდა ახალი აქციონერული საზოგადოება „პეტერბურგის დეპეშათა სააგენტო“, რომლის დეპეშების დაკრეფა ძვირად ჯდებოდა, ჩვენ მაშინვე გამოვიწერეთ ამ სააგენტოს დეპეშებიც და ამიტომ ჩვენ გაზეთში ყოველთვის უფრო მეტი ცნობები იყო, ვიდრე სხვა ადგილობრივ გაზეთებში. ერთ ღამეს გვიან მოგვივიდა ფრიად სენასაციური დეპეშა დიდ ჯავშნიან გემის „პეტროპავლოვსკის“ დაღუპვის შესახებ. გემი დაეჯახა იაპონელების ნაღმს და ჩაიძირა მთელის ეკიპაჟით. დაიღუპა ამ გემზე მჯდომი ცნობილი აღმირალი მკაროვი, რომელზედაც მაშინ რუსეთი დიდ იმედებს ამყარებდა. ჩვენ

გემის „პეტრეპავლოვსკის“ და აღმირალ მაკაროვის სურათები წინად გექონდა დამატებაში მითავსებული, ამიტომ გაზეთში დეპეშასთან ერთად, ხსენებული კლიშეებიც მოვითავსეთ. დილას მარტო ჩვენი გაზეთიდან გაიგო ტფილისმა ეს სენსაციური ამბავი, დილა-ადრიახანად ჯაბადარა მთავარ-მართებლის სასახლეში გაიწვიეს, იქ ყველანი თავზარდაცემული იყვნენ, მაკაროვის დაღუპვის ამბით. დაუწყეს ჯაბადარს გამოკითხვა, საიდან და როდის მიიღეთ ეს ცნობა, იქნება მართალიც არ არისო. სწორედ იმავე წუთს სასახლეში მოიტანეს „რუსეთის დეპეშათა სააგენტოს“ დეპეშები, სადაც იგივე ამბავი იყო დაგვიანებით გადმოცემული.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, პირველ წელში რედაქციაში მუდმივ თანამშრომლებად ვიყავით მხოლოდ ოთხი კაცი: მე, ვლადიმერ ლორთქიფანიძე, შაქრო ბილანიშვილი და ქრონიკორი ქაიხოსრო ქავთარაძე. მალე ახალი თანამშრომელიც მოგვემატა:

1901 წლის გაზაფხულში რედაქციაში ვისხედით მე და შაქრო ბილანიშვილი, როცა უეცრად კარი გაიღო და ოთახში შემოვიდა შესახედავად მეტად სიმპატიური ახალგაზრდა, რომელმაც მე მიკითხა. მივეგებე, გამეცნო: არჩილ ჯორჯაძე ვარო. მე იმას არ ვიცნობდი, თუმცა მისი ამხანაგებისგან ცოტა რამ გაგონილი მქონდა. არჩილმა გამოთქვა სურვილი ჩვენ გაზეთში მუშაობისა; დიდხანს ვისაუბრეთ საიმდროვო საკითხებზე და ბოლოს გადავწყვიტეთ, რომ კახეთიდან დაბრუნების შემდეგ არჩილი დაიწყებდა გაზეთში მუშაობას როგორც მუდმივი თანამშრომელი.

შემდეგ წელს მოგვემატა კიდევ სამი ახალი თანამშრომელი: „ივერიიდან“ ჩვენთან გადმოვიდნენ: სამსონ ფირცხალავა-გიგო რცხილაძე და ილ. აღლაძე. პირველ რევოლუციის დროს რედაქციაში შემოვიყვანეთ რუსეთიდან ახლად ჩამოსული ჩვენი თანამოაზრე ახალგაზრდა შიო ჩიტაძე—აი ეს უახლოესი თანამშრომელნი „ცნობის ფურცლისა“ შეადგენდნენ სარედაქციო კოლეგიას, გაზეთის დახურვამდე.

მუშაობა აწინაირად თავიდან გექონდა განაწილებული: არჩილ ჯორჯაძე (სახლვარ გარეთ ვამგზავრებამდე), გიგო რცხილაძე და მე წყურდით მეთაურებს, აგრეთვე ვაწარმოებდით განყოფილებებს „პრესა“ და „რუსეთის ქრონიკა“. შაქრო ბილანიშვილი აწარმოებდა უცხოეთის ქრონიკას (ჟურნალ-გაზეთებიდან); ვლადიმერ ლორთქიფანიძეს ჩაბარებული ჰქონდა ქალაქის საბჭო („მამათა დარბაზიდან“) და სხვა საზოგადო დაწესებულებათა კრებები; კიტა აბაშიძეს და ხანდახან გრიგოლ რცხილაძეს (ფსევდონიმი „ზანგი“) ევალებოდა

ლიტერატურული კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია. სამსონ ფირცხალავა იყო საკვირაო ფელეტონისტი, ხანდახან სწერდა სხვა პუბლიცისტურ წერილებსაც (ფსევდონიმები „კალამი“ და „სიტყვა“); ილიკო აღლადე იყო ჩენი რედაქციის მდივანი. გარდა ამისა ჩენს გაზეთს ბლომად ჰყავდა გარედან თანამშრომელნი: ანდრია და გიორგი დეკანოზიშვილები, იოსებ გედევანიშვილი, ივ. ზურაბიშვილი, ოსიკო ცაგარელი, განდევგილი, შიო აზავისპირელი და სხვა. აქვე აღვნიშნავ, რომ თანამშრომელთა ეს შემადგენლობა იყო 1910 წლამდე, სანამ მოხდებოდა რედაქციის თითქმის ყველა წევრთა დატუსაღება; ამის შემდეგ რედაქციაში ბევრი ახალი თანამშრომელი გაჩნდა, მაგრამ ამათზე ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი.

ზემოაღნიშნულ რედაქციის პირველ კოლეგიის წევრებს, როგორც მაგალითად, არჩილ ჯორჯაძეს, კიტა აბაშიძეს, სამსონ ფირცხალავას, გიგო ცხრილაძეს ქართველი მკითხველი საზოგადოება კარგად იცნობს და ამიტომ მე მათ მუშაობაზე არას ვიტყვი, მინდა მხოლოდ რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენიო უჩინარი მუშაკი, რომელმაც დიდი სამსახური გაუწია გაზეთს დაწინაურების საქმეში. ეს იყო შაქრო ბილანიშვილი. იმ დროს მკითხველთ კარგად ახსოვთ რა მშვენიერად მიჰყავდა მას უცხოეთის ქრონიკა: კარგი ენა, ცოცხალი გადმოცემა და სრული, ფართო ინფორმაცია ყველა იმისა, რაც კი თვალსაჩინო ამბავი ხდებოდა საზღვარგარეთ, უმთავრესად დიდის ხალისით და ხელოვნებით ადგენდა ის რუსეთ-იაპონიის ომის ინფორმაციას და დიდძალი მკითხველი ჰყავდა...

სურათებიან დამატებას განაგებდა თვით რედაქტორ გამოცემული ჩენი გაზეთისა აღ. ჯაბადარი. დიდის სიყვარულითა და გატაცებით მიეცა ის ამ საქმეს, ნამეტურ პირველ წლებში. გამოიწერა საუკეთესო უცხოელი და რუსული სურათებიანი ჟურნალები. საიდანაც არჩევდა სურათებს, უკვეთავდა სურათებს ჩენს მხატვრებს, არჩევდა მასალას ტექსტისათვის, ხოლო დაბეჭდვის დროს თავზე ადგა მბეჭდავს და მემანქანეს და თვალ-ყურს ადევნებდა—სურათები კარგად, ლამაზად გამოსულიყო. ხშირად ლამის 2-3 საათამდე სტამბაში რჩებოდა, სანამ არ დარწმუნდებოდა, რომ სურათები კარგად გამოდის. ამ სურათებიან დამატებაში ჩენ დიდი ახალი საქმეც შეექმენით: პირველად ქართული კარიკატურა და მხატვრული იუმორი შემოვიღეთ. ამისთვის ჯაბადარმა მოიწვია თბილისში მაშინ ცნობილი მხატვარი ოსკარ შმერლინგი, რომელიც არაჩვეულებრივის ხალისითა და სიყვარულით მუშაობდა ჩენთან რამდენიმე წლის განმავლობაში.

კარიკატურისთვის თემებს ჩვენ ვაძლევდით, განსაკუთრებით ალ. ჯაბადარი. შემდეგში შმერლინგი იმდენად გაეცნო ჩვენ საზოგადოებრივ ცხოვრებას, რომ თვით ირჩევდა საკარიკატურო თემებსა და საკუთარი კორესპოდენტებიც გაუჩნდა გაზეთის მკითხველთაგან. ამ განყოფილებამ დიდი სენსაცია მოახდინა მაშინ ტფილისშიაც და პროვინციაშიაც. სურათებიან დამატებას დიდძალი ხალხი ყიდულობდა. ბევრი სომეხიცა და რუსიც. ხშირად პროვინციიდან გვთხოვდენ, ამ და ამ დღისათვის საინტერესო კრება იქნება, იუმორისთვის მდიდარი მასალაც მოსალოდნელია, გამოგზავნეთ შმერლინგიო და ჩვენც ვგზავნიდით მას თავის აპარატითა და მოწყობილ ობით. გავიხსენებ ერთ ამგვარ გამგზავრებას. ქუთათურმა მეგობრებმა გვთხოვეს, რამენაირად მოახერხეთ კირილე ლორთქიფანიძის სურათის გადაღება და კარიკატურაში გამოქიმიეთო. ცნობილი საზოგადო მოღვაწე კირილე ლორთქიფანიძე ერიდებოდა ფოტოგრაფიულ სურათის გადაღებას და მისი მეგობარ-ნაცნობები ბევრს ეცადენ ამაოდ და კირილეს სურათი ვერ გადააღებინეს. გავგზავნეთ შმერლინგი თავისი აპარატით. კირილეს რაღაცნაირად წინდაწინ გაეგო ეს ამბავი და ზომები მიიღო. ბანკში, სადაც კირილე მსახურობდა შმერლინგმა ერთი წუთითაც ვერ ჩაიგდო ხელში კირილე და ქუჩაში დაუწყო ცდა. გამოვიდა სასახურიდან კირილე და როგორც კი მოჰკრა თვალი შმერლინგს, გაშალა ქოლგა და ამოეფარა. მაგრამ ნხატვარმა მაინც მოახერხა, გვერდიდან მოუარა და ისე, ქოლგით ხელში, შეშინებული სახით გადაიღო კირილე. შემდეგ კვირას კირილეზე კარიკატურა უკვე ამშვენებდა „ცნ. ფურ.“ დამატებას, რომელსაც ქუთაისში ხალხი პირდაპირ იტაცებდა:

XX.

ახალი პარტიის (ს.-ფ.) დაარსება და მისი პირველი წამოყვანილობა. — საერთო არალეგალურ გაზეთის შესახებ. — სამარცხვინო დღესასწაული. მუშათა პირველი გამოხველა ტფილისში.

ამგვარად 1901 წელს „ცნობის ფურცლის“ რედაქციაში და რედაქციის ირგვლივ თავი მოიყარა იმ ახალგაზრდობამ, რომელმაც შემდეგ ხანში დააარსა ახალი პარტია. პარტიის დაარსების საქმეობაზე ლაპარაკი უკვე 90-იან წლებების დასასრულში დაიწყო. პირადათ მე არა ერთხელ მქონია იმაზე ლაპარაკი ძველ რევოლუციონერებთან — გიორგი ზდანიოვიჩთან, ალექსანდრე ნანეიშვილთან, სტეფანე ქრელაშვილთან, და შემდეგში ახალგაზრდებთანაც — კიტა აბაშიძესთან, ვლადიმერ ლორთქიფანიძესთან და სხვებთან. სხვათა შორის, ჩვენს შორისის აზრი ტრიალებდა, რომ უმჯობესია რუსეთის სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიასთან შეგვექმნა ქართული ავტონომიური ჯგუფი: მაგრამ ახალგაზრდები — კიტა აბიშიძე, ვლ. ლორთქიფანიძე სასტიკი წინაღობები იყენებდნენ რუსული პარტიის დროშის ქვეშ დადგომისა. განსაკუთრებით ამის გაგონება ეჯავრებოდა ვლ. ლორთქიფანიძეს. მაშინვე გაცხარდებოდა:

— რას ჰვავს ეს! რუსეთისაგან გინდათ თავი გაინთავისუფლოთ და რუსულ პარტიას კი ემორჩილებით. რომელი რუსული პარტია იქნება გულწრფელი მომხრე საქართველოს განთავისუფლებისა?

ახალ პარტიაზე ლაპარაკი გაცხოველდა, როცა ჩვენ წრეში არჩილ ჯორჯაძე შემოვიდა. არჩილი მხურვალე მოზრე გახდა იმ ახალგაზრდათა ჯგუფისა, რომელსაც საქიროდ მიიჩნდა სრულიად ახალ და დამოუკიდებელ ქართულ პარტიის შექმნა. ჩვენს სინამდვილეში, როგორც უკვე იცის მკითხველმა, მაშინ განსაკუთრებით ორი მიმდინარეობა ებრძოდა ერთმანეთს: ძველი თაობა — ეროვნული იდეის მატარებელი და ახალი მესამე დასელები — მარქსიზმის იდეოლოგიის მატარებელი. პირველი მიმდინარეობა არ წარმოადგენდა პარტიას და არავითარ ორგანიზაციულ მუშაობას ამ მხრივ არ აწარმოებდა. ეს იყო მხოლოდ ლიტერატურული და საზოგადოებრივი მიმართულება. დასელებმა კი უკვე ჩამოაყალიბეს პარტია, რომელიც უკვე მარჯვედ მუშაობდა მშრომელ მასაში. „ცნობის ფურცლი“-ს ირგვლივ მდგომი ელემენტები იმთავითვე გაიმეჯნენ ერთად აღნიშნულ

ბანაკისაგან და შექმნეს სრულიად ახალი მიმდინარეობა, რომელიც პირველს უახლოვდებოდა ეროვნულის იდეალით, ხოლო მეორეს სოციალურის მისწრაფებით. ძნელი იყო ამ ახალ მიმდინარეობისათვის მაშინდელ პირობებში გზის გაკაფვა და ვინაობის სრული გამოაშკარავება. თანამგრძობი ხალხი ბევრი გვყავდა, მაგრამ მათი პარტიად გადაქცევა დიდად ძნელი იყო, სანამ ახალ მიმართულების საფუძველნი აშკარად, მკაფიოდ, და სავსებით არ იქნებოდა გაშუქებული პრესაში. ამიტომ ჩვენ არ ვაჩქარებდით პარტიის ჩამოყალიბებას და მხოლოდ ვალრმაფებდით ზეპირ და მწერლობითს პროპაგანდას.

იმ ხანებში ჩვენ ვიკრიბებოდით ვალიკო გუნიას სახლში (მატინოვის ქ.) და ნიკო ქართველი შვილის სახლში (მიხეილის პროსპექტი). ამ კრებებზე იმ პირველ ხანებში უმთავრესად მონაწილეობას იღებდნენ შენდიგნი პირნი: გიორგი და ანდრია დეკანოზიშვილები, სამსონ ფირცხალავა, არჩილ ჯორჯაძე, ვლადიმერ ლორთქიფანიძე, ალ. ჯაბადარი, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, გრ. რცხილაძე, კიტა აბაშიძე, ილიკო აღლაძე, ილ. ნაკაშიძე, ეგტინი მამინაიშვილი, ნიკო ქართველიშვილი, ვალიკო გუნია, სიმონ ვახვახიშვილი და ორიოდ სხვა. უკვე იმ თავითვე ისახებოდა ორი მიმდინარეობა: ერთი უფრო იხრებოდა ძველ თაობისაკენ ერ ოგნულ იდეალისაკენ—მეორე უფრო მიწვევდა სოციალიზმისაკენ. არჩილ და მე ვცდილობდით ამ ორი მიმართულების შერეგება-შეთანხმებას. მხსოვს სიამოვნებით მიეგებეთ საზღვარ-გარეთიდან ახლად ჩამოსულს ფილიპე გოგიჩაიშვილს და დაჟინებით მოვითხოვდით მისგან ცნობებს აესტრიის სოციალ-დემოკრატიის შესახებ, რომლის შემადგენელი ნაწილები—გერმანელები, ჩეხები, ჰუნგრები და სხვანი მუშაობდნენ ეროვნულ პრობლემის გარშემო და ცდილობდნენ პარტიის ორგანიზაციის ეროვნულ პრინციპზე აგებას. ამ ამბავმა ყრუდ მოაღწია ჩვენამდე და ამიტომ ფილიპეს მოვთხოვეთ შესაფერი მოხსენების წარმიდგენა. უკვე ამ კრებაზე გამოისახა და ჩამოყალიბდა მთავარი საფუძვლები მომავალ პარტიისა: საქართველოს ავტონომია, კავკასიის ერთა და შემდეგ მთელი რუსეთის ფედერაცია, სოციალიზმის მინიმუმი და მაქსიმუმი პროგრამები.

ერთ-ერთ კრებაზე არჩილ ჯორჯაძემ წამოაყენა საკითხი არალეგალურ ორგანოს შესახებ. საქმე ის არის, რომ „ცნობის ფურცელში“ მაშინდელ პოლიტიკურ პირობების მიხედვით მეტად გაჭირდა ეროვნულ პროგრამაზე და პრობლემებზე ლაპარაკი. რედაქციის წევრნი კარგად ვგრძობდით და ვხედავდით, რომ ჩვენი მიმდინარეობის ფართო გამოკვლევა ლეგალურ პრესაში შეუძლებელი იყო. ამიტომ კრებაზე არჩილის აზრი ერთხმად იქნა გაზიარებული: დაეა გამოიწვია მხო-

ლოდ საკითხმა, თუ სად იქნეს დაარსებული თავისუფალი ორგანო. არჩილ ჯორჯაძე გატაცებით იცავდა იმ იზრს, რომ მიზანშეწონილი იქნება ამგვარ ორგანოს დაარსება მხოლოდ საზღვარ-გარეთ. არალეგალურ ორგანოს დაარსებისათვის საქართველოში, სამართლიანად ვმბობდა არჩილი, ბევრი ძალებია საჭირო, უმთავრესად ამ ორგანოს ხანგრძლივად შენარჩუნებისათვის. ბოლოს გადავწყვიტეთ თავისუფალ ორგანოს შექმნა საზღვარ-გარეთ და ეს საქმე უახლოეს ამოცანად აღვიარეთ. უკვე 1901 წლის ზემოდგომაზე ჩვენი წრე შეუდგა საქმისთვის საჭირო თანხის შეგროვებას. ავირჩიეთ სამი კაცი არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, ევტიხი მამინაიშვილი, რომელთაც დაეცალათ ფულის შეკრების ორგანიზაცია და გაძლულა.

აქ უნდა გამოვტყდე, რომ კრებამ ამგვარი დირექტივა მისცა ფულის შემკრებ ორგანიზაციას: ფართო საზოგადოებაში ლაპარაკი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ თავისუფალ ეროვნულ ორგანოს დაარსების განზრახვაზე; უმრავლესობას ეშინოდა: სოკიალისტურ ჰანგების აღნიშვნა ფართო საზოგადოებას დააფრთხობს და თანხის შეგროვების საქმეს დააბრკოლებსო.

ფულის შეგროვების საქმე შედარებით მარჯვედ წავიდა. განსაკუთრებით დიდის ენერგიით მუშაობდა გიორგი დეკანოზიშვილი, რომელმაც საქართველოს ყველა კუთხეში, მარჯვე აგენტები გაიჩინა. აგრეთვე ენერგიულად აგროვებდა ფულს თანამგრძნობ ქალთა წრეც, რომელშიც მახსოვს, იყვნენ მარიამ დემურია, ოლა ბეჟანიშვილი (შემდეგში ილ. ალღაძის მეუღლე), ნინო ნაკაშიძე და სხვანი. ტფილისშიაც და პროვინციაშიც ქართველი საზოგადოება თანამგრძნობით მიეგება ჩვენს განზრახვას და უკვე 1902 წლის დასაწყისში, 6—7 ათას მანეთამდე გგქონდა შეკრებილი. წრემ ხაკნარისად მიიჩნია პარტელ ხანებისათვის ეს თანხა და დაადგინა განზრახვის სისტულეში მოყვანა.

1901-სავე წლის შემოდგომაზე გადაწყვეტილ იქნა მომავალ თავისუფალ ორგანოს და საერთოდ, მომავალ პარტიის წინასწარ საქმიანობის გასაძლიერად არჩეულიყო კომიტეტი. ეს არჩევნები დიდის საიდუმლოებით მოხდა ერთ-ერთ კრებაზე ვალიკო გუნიას სახლში. კრების თავმჯდომარედ ვიყავი მე, მდივნად ვლ. ლორთქიფანიძე; კრებამ პრეზიდენტის მისამდე წევრიც მოგვიმატა ვალ გუნია. თითოეულ დამსწრეს ბარათზე უნდა დაეწერა ხუთი კანდიდატის გვარი. მდივნებმა დაურთვეს ყველას ბარათები და შეესებინ შემდეგ შეაგროვეს და მე ჩამაბარეს; კრება დაიხურა და ყველანი წავიდნ. დავრჩით მხოლოდ ჩვენ სამნი მე, ვლ. ლორთქიფანიძე და ვალ. გუნია. ჩვენ უნდა გავვესინჯა ბარათები, გავვეგო ხმის უმეტესობით, ვინ იყო არჩეული და

არჩეულებისთვის სათითაოდ გვეთქვა მათი არჩევის ამბავი. საერთო რეზულტატი არ უნდა ყოფილიყო გამოქვეყნებული კრებაზედ. არჩეული გამოდგა შემდეგი ხუთი კაცი: არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, ვლ. ლორთქიფანიძე, ანდროია დეკანოზიშვილი და მე. ყოველ შემთხვევისთვის ორი კანდიდატიც მიუმატეთ იმათგან, ვისაც მეტი ხმა ამოუვიდა. აღარ მახსოვს, სახელდობრ ვის უჩებდა კანდიდატობა. ამნაირად გაჩნდა ჩვენი პირველი კომიტეტი ჯერ ჩამოუყალიბებელ პარტიისა, პირველი შტაბი შეუკრებელ ჯარისა.

უკვე ვთქვი ზემოთ, რომ ჩვენ არ ვუიქრობდით პარტიის დაარსების დაჩქარებას. წმინდა სტრატეგიული მოსაზრება იყო: ჯერ „არტილერიის საშუალებით დამზადება ბრძოლის ველისა“. არტილერიის მაგიერობა უნდა გაეწია საგაზეთო პროპაგანდას და პოლემიკას. მაგრამ, ეს არტილერია იმ დროის პირობებში უვარგისი გამოდგა. გარდა ამისა, 1901 წელს ჩვენს ცხოვრებაში ორ დიდ ამბავს ჰქონდა ადგილი, რომელთაც ვგაიძულეს თავისუფალ გაზეთის დაარსებისა და პარტიულ მუშაობის დაწყების დაჩქარება..

ერთი დიდი ამბავი იყო მეტად სასიამოვნო, ბრწყინვალე და ეკუთვნოდა ახალ ქვეყანას, მომავალს. მეორე კი სანწუხარო, შავბნელი, ეკუთვნოდა ძველ ქვეყანას, წარმავალს.

პირველი ამბავი მოხდა იმ წლის 22 აპრილს. იმ დღეს, დილით, ტფილისის ქუჩებზე პირველად ჰქონდა ადგილი მუშათა გამოსვლას, მუშათა დემონსტრაციას. თერთმეტ საათზე, ალექსანდრეს ბაღთან შეგროვდა რამოდენიმე ასი მუშა, აღმართეს წითელი დროშა და სარევოლუციო სიმღერით გაემართნენ რუსთაველის პროსპექტისაკენ. რამდენიმე წუთის შემდეგ მუშებს წინ გადაელობნენ პოლიციელები, მალე იქვე მოიჭრა ცხენოსანთა რაზმით მაშინდელი პოლიციემესტერი კოვალიოვი. მოხდა შეტაკება, რომლის დროს რამდენიმე კაცი დაიჭრა ორთავე მხარეზე. შეიარაღებულმა პოლიციამ და ჯარმა, რასაკვირველია, მალე სწლიეს უიარაღო მუშებს და მალე „წესიერება აღდგენილ იქნა“.. ასე მოხდა პირველი ორგანიზაციული გამოვლა მუშებისა ტფილისის ქუჩებზე, ასე დაიღვარა ტფილისში, მუშის პირველი სისხლი პროლეტარიატის დიადი საქმისათვის... ამბავი მსწრაფლ მოეფინა ქალაქს და უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა.

კვირა დღე იყო, რედაქციაში მაინც ბევრი ვიყავით. მსწრაფლ გავეშურეთ ალექსანდრეს ბაღისკენ, მაგრამ იქ უკვე „აღდგენილი იყო წესიერება“ და ჩვენი თვალით ველარ ვიხილეთ ის ბრწყინვალე სანახაობა...

ამ ამბავმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე და განვიზრახე მისი რამენაირად გაზეთში აღნიშვნა. რასაკვირველა, წერილის დაბეჭდვა არ შეიძლებოდა და ამნაირად მოვიქციე: მესამე დღეს მიგვივიდა პოლიციური ცნობა ამ ამბის შესახებ. მოვალენი ვიყავით ეს ცნობა ჩვეულებრივ დაგვებეჭდა წვრილის ასოებით უბრალო შემთხვევების განყოფილებაში. მე გადავთარგმნე ცნობა, გავუკეთე სათაურა „მუშათა არეულობა ტფილისში“, განკარგულება მივეცი სტამბას აეწყოთ ამბავი არა პეტიტით, არამედ ჩვეულებრივის „ვენის“ შრიფტით და მოვათავსე მეთაური წერილის აღვილას... წარმოიდგინეთ ამ ჩემმა უბრალო, უმნიშვნელო გამოგონებამაც კი ერთგვარი სენსაცია გამოიწვია. ყველამ მიაქცია ყურადღება, რომ სხვა გაზეთებში ეს დიდი ამბავი წვრილის ასოებით, „შემთხვევებში“ იყო მოქცეული, ჩვენს გაზეთში კი მეთაურად იყო გამოკეტილი... ისეთ უმსგავსო პოლიტიკურ პირობებში ვცხოვრობდით მაშინ, რომ ასეთი პატარა რამეც კი, ასეთი უმნიშვნელი ხრიკი, ცენზურის წინააღმდეგ მიმართული, გვახარებდა. ჩვენი რედაქტორ-გამომცემელი შეშინებული იყო, გაზეთი არ დაგვიხურონო, მაგრამ, საბედნიეროდ, საქმე უბრალოდ გათავდა; შენიშვნა მოგვეცეს საცენზურო კომიტეტიდან და გაფრთხილება—მეორედ ამგვარი რამ არ ჩაიდინოთ...

რა თქმა უნდა 1901 წლის 22 აპრილი დიდმნიშვნელოვანი დღეა საქართველოს მუშათა მოძრაობის ისტორიაში: დიდი მომავლის ბრბალი ატრიალდა და მისი შეჩერება აღარაფერს და აღარავის შეეძლო.. იმავე წლის მეორე ამბავი, როგორცა ვთქვი, წარსულს, წარმავალ ქვეყანას ეკუთნოდა.

ეს იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლის თავის აღსანიშნავად გამართული საიუბილეო დღესასწაული. ეს უცნაური დღესასწაული გამართა საქართველოს თავადაზნაურობამ. ამ საქმის სულისჩამდგმელი და ასე ვსთქვათ, იდეოლოგი იყო ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა მაშინდელი წინამძღოლი დავით ზაქარიას ძე მელიქიშვილი. ის საკმაოდ განათლებული და განვითარებული კაცი იყო, დიდის ტემპერამენტის და ენერჯის პატრონი, აგრეთვე გამოჩენილი მკერმეტყველი. პოლიტიკური რწმენით ის იყო გულწრფელი მონარქისტი. მისი წარმოდგენით თვითმყრობელი მეფე კეთილის განზრახვებით იყო აღჭურვილი. თუ რუსეთში ცუდი პოლიტიკური პირობებია, თუ რუსეთი ძლიერ ჩამორჩა კულტურულ ქვეყნებს, ეს სულ თვი თმყრობელ „ჩინოვნიკების“ ბრალია. ამათ აღმართეს კედელი მეფესა და ერს შორის. ხალხის ხმა მეფემდე ვერ მიდის, მეფეც ვერ ხედავს ხალხის გაჭივრებას. ეს „Средостение“

ოდესმე დაირღვევა და რუსეთიც ნორმალურ განვითარების პირობებში ჩადგებაო. შეიძლება ამ „სრელასტენის“ დასაზღვრევად რევოლუციაც იქნეს აუცილებელიო, მაგრამ ეს რევოლუცია მას არ სწამდა და არც უნდოდა..

ახლაც, იუბილის გამართვისათვის მთავარი მოტივი მისთვის ის იყო—მეფეს უნდა გვაგებინოთ ქართველ ერის უბედურება და მრავალგვარა ვაჭივრებაო, იუბილის მზადებას 1900 წლიდან შეუდგა. იწვევდა თავის სახლში ჯერ თავად-აზნაურების წრეებს, შემდეგ ინტელიგენციას და მხურვალედ უმტკიცებდა დღესასწაულის მოწყობის საქიროებას. ერთხელ ქართულ პრესის წარმომადგენლებიც მიგვიწვია. ვიყავით, მახსოვს არჩილ ჯორჯაძე, ალექ. ჯაბადარი და მე „ცნობის ფურცლისაგან“, ნოე ჟორდანიას „კვალისაგან“ და კიდევ რამდენიმე კაცი. მელიქიშვილმა დიდის სიტყვით მოგვეპართა, დაახლოვებით შემდეგი შინაარსისა:

თქვენ ხედავთ, რა ამბებშია რუსეთის პრესა და მოხელეობა; ისინი დაჟინებით ლაპარაკობენ ჩვენს სეპარატიზმზე, გვაბეზღებენ მეფესთან და რუსის ერთან. ამიტომაც საქირო ხმა ამოვიღოთ და გავახსენოთ, რომ საქართველო თავის ნებით შეფრთდა რუსეთს; მოვავაგონოთ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთისათვის ამ შეერთებას: საქართველომ დარიალის კარები გაუღო რუსეთს და ამრიგად საშუალება მისცა მას—ახლო აღმოსავლეთში ფეხი მოეკიდნა. ამასთანავე უნდა ვუთხაროთ რუსის მეფესა და ერს, რომ საქართველოს სამაგიეროდ არაფერი მიუღია, იმედი გაუცრუვდა და დღეს გადაგვარების გზას ადგია. თქვენ დამეთანხმებით, რომ ყველა ამის თქმას დიდი პოლიტიკური და მორალური მნიშვნელობა ექნება. ხოლო ყველაფრის თქმა შესაძლებელი იქნება, როცა ჩვენ აგრეთვე ჩვენის ნებით ვიდღესასწაულებთ შეერთების ასის წლისთავს. გარდა ამისა, თქვენ იცით, რომ ამჟამად თავად-აზნაურობასა და ქალაქს აღძრული აქვთ სხვადასხვა მნიშვნელოვანი შუამდგომლობა ერობაზე, ნათუც მსაჯულთა სასამართლოზე და ტფილისში უნივერსიტეტის დაარსებაზე. იმედი მაქვს თუ ყველა არა, ზოგი შუამდგომლობა მაინც დაკმაყოფილებული აქნება, თვით ამ დღესასწაულის დროსო.

ჩვენ ყველამ, პრესისა და სხვადასხვა მიმდინარეობის წარმომადგენლებმა, რა თქმა უნდა გადაჭრით უარი ვუთხარით მელიქიშვილს დღესასწაულში მონაწილეობის მიღებაზე და საერთოდ დახმარებაზე. ჩვენი პასუხი მოკლე იყო:

— ქართველ ერის მონობის აღსანიშნავ დღესასწაულში ჩვენ ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთ-თქო.

— მე ამას მოველოდი, გვითხრა მელიქიშვილმა, იმას მაინც გთხოვთ წინააღმდეგობას ნუ გაგვიწევთო. ამაზე არჩილ ჯორჯაძემ უპასუხა:

— სამწუხაროდ, ჩვენ ხელთ ძალა არ არის ლეგალურ პრესაში წინააღმდეგობა გაგიწიოთ, ხოლო თუ ვინმე არალეგალურად თავის აზრს გამოატავს, ამას თქვენთვის რა მნიშვნელობა ექნებაო.

ამ „აუდენციის“ შემდეგაც მელიქიშვილი მიგვიწვევდა ხოლმე ხანდახან: ხან თავის მომავალ სიტყვების პროექტს გადმოგვიცემდა, ხან საგაზეთო წერილებს წაგვიკითხავდა და სხვა. საზოგადოდ ძალიან უყვარდა ჩვენთან ლაპარაკი, კამათი და აზრთა გაცვლა-განოცვლა.

ძალიან სასიამოვნო მობაასე იყო და პირადათ მე ხშირად მქონია მასთან ხანგრძლივი კამათი სხვადასხვა საზოგადოებრივ საკითხზე.

მახსოვს, ერთი მისი მიწვევა. ჩვეულებრივ, რედაქციაში გამოგვიგზავნიან ეტლი და პატარა ბარათი—გთხოვთ დაუყოვნებლივ მოხვიდეთო. რედაქციაში იმ დროს კიტა აბაშიძე იყო და ვთხოვე ერთად წავსულიყავით. მელიქიშვილი დერეფანში მოვევებება და მოგვმართა: სტუდენტები მყავს მოწვეული და ვცდილობ დავაჯერო, რომ არ ღირს რუსეთის სარევოლუციო მოძრაობაში მონაწილეობის მიღება, რომ ქართველმა ახალგაზრდობამ თავი უნდა შეინახოს სამშობლოში მუშაობისათვის.

მე და კიტამ კატეგორიულად გამოვუცხადეთ, რომ ამ საქმეში დახმარებას ვერ გავუწევთ.

— კარგი, კარგი... მოდი თუ უფრო დაუფდეთ ჩვენს კამათს. ყურადღება მიაქციეთ ერთ სტუდენტს, შესანიშნავი მჭერმეტყველი და მეტად მახვილი მოკამეთეა...

შევედით დარბაზში, რომელშიაც მრავალ ახალგაზრდობას მოეყარა თავი. კამათი გაგრძელდა. მელიქიშვილმა ლამაზი სიტყვა წარმოსთქვა, მაგრამ სტუდენტები მაგრად დაუხდნენ. სტუდენტი, რომელზედაც, მან გვითხრა აღმოჩნდა კაკი (ირაკლი) წერეთელი.

იუბილეს დღედ არჩეული იყო იმ წლის 25 სექტემბერი. ამ დღისთვის ტუილისში ჩამოვიდა კავკასიაში მეფის ნაცვლად ნამყოფი დიდი მთავარი მიხეილი ნიკოლოზის ძე. მას თან ჩამოჰყვნენ საბერძნეთის დედოფალი და კიდევ, აღარ მახსოვს, რომელიღაც ახალგაზრდა დიდი მთავრები. ამავე დღისთვის ჩამოვიდნენ დღესასწაულებზე დასასწრებლად რუსეთის თავად-აზნაურების სხვადასხვა წინამძღოლნი: მოსკოვისა—თავ. ტრუბეცკოი, კიევის—რეპნინი, ვილნოს-პლატერი, პეტერბურგის—ზინოვიევი და სხვები.

დილით სამეფო გვარეულობა, რუსეთიდან ჩამოსული სტუმრები, ქართველი თავად-აზნაურობა და ქალაქის წარმომადგენელი სიონის ტაძრისაკენ გაემართნენ. ქალაქის საგანგებოდ მორთულ ქუჩებზე დიდძალ ხალხს მოყვარა თავი, მაგრამ ცხადად ემჩნეოდა მას სრული გულგრილობა და აშკარა იყო, სანახაობის საყურებლად. გამოსულიყო. სიონის ტაძარში პარაკლისის გადახდის შემდეგ ყველამ თავი მოიყარა მთავარ-მართებლის სასახლეში. გამოვიდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის-ძე, მიულოცა დამსწრეთ დღესასწაული და წაიკითხა „უმღლესი რესკრიპტი“. რესკრიპტში აღნიშნული იყო მეფის შემდეგი „წყალობანი“:

1) ქალაქ კავკავში დაარსებულ იქნება კადეტთა კორპუსი, ქართველ თავად-აზნაურობის შვილების აღსაზრდელად; 2) ყოველწლიურად ხახინიდან ქართველ თავად-აზნაურობას მიეცემა 40 ათასი მანეთი (ოკ-ოც) ათასი ტფილისისა და ქუთაისის თავად-აზნაურობას) მონარდ თაობის აღსაზრდელად; 3) თავად-აზნაურობა სამი წლით განთავისუფლებულია საადგილ-მამულო გადასახადებისაგან.

როგორც ხედავთ, მეფის რესკრიპტშიაც ხაზგასმით იყო აღნიშნული, რომ ეს დღესასწაული თავად-აზნაურობის დღესასწაულია და მხოლოდ მას „ეზოდა“ სხვადასხვა საჩუქარი.

ნამუდამდევს სამ საათზე მე გავეშურე მელიქიშვილის სახლისკენ ამბების გასაგებად; იქ უკვე თავი მოეყარა ინტელიგენციის რამდენსამე წარმომადგენელს, რომელნიც ჩემსავით ცნობისმოყვარეობამ მოიყვანა აქ. პატარა ხნის შემდეგ შემოვიდა თვით მელიქიშვილიც, რომელსაც დიდი აღელვება ეტყობოდა. თან მოსდევდა ტრუბეცკოი, რომელიც ცდილობდა მის დამშვიდებას, გადაეხვია კიდეც:

— Успокойся, голубчик Давид! Все исправится, надо нам немного потерпеть...

მელიქიშვილი გაჯავრებული იყო რესკრიპტით: მოელოდა ერობას, ან უნივერსიტეტს, კიდევ რასმე ქართველ ერისთვის, ნამდვილად კი რესკრიპტით თავად-აზნაურობას ეზოდა კადეტთა კორპუსი და რაღაც გროშები. დამახასიათებელია, რომ მელიქიშვილს ეხლაც მტკიცედ სწამდა, მეფე აქ არავერ შუაშია, ყველაფერში დამნაშავეა „კედელი“ განსაკუთრებით კი კავკასიის მთავარმმართველი თავადი გოლიცინიო. ზმის ჩაგონებით არის დაწერილი ეს რესკრიპტიო, გაიძახოდა განრისხებული მელიქიშვილი.

ასე უფერულად გათავდა ეს უცნაური დღესასწაული, რომელსაც არავითარი შთაბეჭდილება არ შოუხდენია ქართველ ერზე და მხოლოდ წარსულის მწარე მოგონებანი აღუძრა.

ჩვენმა წრემ, რამდენადაც შეეძლო, პროტესტით აღნიშნა ეს დღესასწაული.

მახსოვს, დიდი ლაპარაკი იყო იმის შესახებ, თუ როგორ ფორმაში ჩამოგვეყალიბებინა ეს ჩვენი პროტესტი. ერთხელ დიდი კრებაც მოვიწვიეთ მარიამ დემურიას ბინაზე. ზოგი ამბობდა, ქუჩაში დემონსტრაცია გავმართოთ, ზოგი კიდევ სხვა საშუალებას მიგვიითებდა. სხვათა შორის, დიდი სიცილი გამოიწვია კრებაზე ჩვენი ახალგაზრდა წევრის იოსებ ქუთათელაძის წინადადება. შექველია, სთქვა მან, ამ დღესასწაულზე სოფლის მამასახლისებს დაიბარებნო; წინდაწინ მოლაპარაკება გავმართოთ მათთან; ჩავაგონოთ, როცა მთავრობას წარუდგებიან, გამოუცხადონ გლეხების სახელით, რომ ქართველი ხალხი წინააღმდეგია ამ იუბილესო; მამასახლისები დაგვიჯერებნო, არწმუნებდა გამხიარულებულ კრებას იოსები. ამის შემდეგ მას დიხანს ეძახდნენ „იოსებ მანასახლისს“.

ბოლოს გადავწყვიტეთ დავკმაყოფილებულიყავით პროკლამაციით. არჩილმა დასწერა მხურვალე პროკლამაცია, ვლ. ლორთქიფანიძემ სადღაც დაბეჭდა და ქალაქს მოვფინეთ. გარდა ამისა, ილიკო ნაკაშიძის შემოწმებით დიდი წერილი გაუგზავნეთ ლევ. ტოლსტოის, აუწერეთ საქართველოს მდგომარეობა და ის დამცირება, რომელიც ქართველმა ხალხმა განიცადა ასი წლის მონობის იუბილეს გადახდის გამო. ვთხოვეთ, ხმა აღემალღებინა და რუსეთის მოწინავე საზოგადოებისათვის ეცნობინა, რომ ქართველი ერი და ხალხი არ მონაწილეობდა ამ დღესასწაულში... ტოლსტოისაგან იმავ ნაკაშიძის შემწეობით პასუხი მივიღეთ:

— დიდად თანაგივრძნობთო, მაგრამ აუჟამად თქვენს თხოვნას ვერ ავასრულებ, იქნება შემდეგში მოვახერხო ესაო.

* * *

აი, სხვათა შორის ამ ორმა ამბავმაც დაგვაჩქარა ჩვენი განზრახვების ასრულებისთვის ხელი მოგვეკიდა დაუუფნებლივ. ჩვენ დავინახეთ, რომ ქართველი ს.-დემოკრატები მარჯვედ მუშაობენ ხალხში. წინადაც ვიცოდით, მუშაობა სწარმოებდა, მაგრამ 22 აპრილის გამოსვლამ დაგვარწმუნა, რომ ეს მუშაობა დიდა და რომ საქიროა ახლავ მივიღეთ მშრომელ ხალხთან ჩვენი ეროვნულისა და სოციალურის პროგრამითაც... მეორე მხრით, უცნაურმა იუბილემ გვაგრძნობინა — რამდენად საქირო და დრო იყო ძველ თაობისათვის თავში ჩაგვეკრა...

XXI

„ჩვენი კომიტეტი“.—პირველი ოპოზიცია.—ნიკო ცხვე-
დაძე. უთანხმოება „ცნობის ფურცლის“ რედაქცია-
ში.—ისევ საქალაქო არჩევნები.—ჩვენებური ოპოზი-
ციონერობა. — მარგანეცის მრეწველობის საბჭო

ჩვენი „პირველი კომიტეტი“ საკმაოდ მხნედ შეუდგა საქმეს. პირველყოვლისა საჭირო იყო გამოგვერკვია, ვინ იქნებოდა ახალი პარტიის წევრი, რამდენი კაცი მოიყრიდა თავს ახლად აღმართულ დროშის ქვეშ. შევუდგეთ წინასწარ რეგისტრაციას. გამოირკვა, რომ ზოგი იმათგანაც არ შემოდის პარტიაში, ვინც ჩვენ წინასწარ კრებებს ესწრებოდა, მაგალითად — ილია ნაკაშიძე, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, და კიდევ ორიოდე კაცი, არ მახსოვს ვინ. გადავწყვიტეთ თავდაპირველად, ასე ვთქვათ, სარეგისტრაციო კონფერენციის მოწვევა. იმ ხალხის შემწეობით, რომელიც მომავალ გაზეთისათვის ფულს აგროვებდა, მოვიწვიეთ თანამგობნობი ხალხი სხვადასხვა ადგილიდან. საზოგადოდ კი სასტიკ კონსპირაციას ვიცავდით, რადგან ვშიშობდით — საზღვარგარეთულ ორგანოს დაარსებისათვის ხელი არაფერს შეეშალა. ამიტომ ჯგუფ-ჯგუფად დავყავით ჩამოსულები და ტუილისელები და ისე ვებასებოდით: არჩილ ჯორჯაძე ტუილისელებს, ვლ. ლორთქიფანიძე — ტუილენტებს და მოსწავლე ახალგაზრდობას, მე — პროვინციელებს. მალე გამოირკვა, რომ პარტიაში ჩარიცხვის მსურველი საკმაოდ ბევრი იყო. მაგრამ აქვე უნდა ვსთქვა, რომ მომავალი ჩვენი პროგრამის მიხედვით, ეს ხალხი ნაირ-ნაირი იყო: ზოგს მარტო ეროვნული პროგრამა აინტერესებდა და ჩვენი სოციალიზმი ნაკლებ სწამდა, ზოგი „ნაროდნიკობდა“, ზოგი ანარქიზმ-სინდიკალიზმისკენ მიიწვედა და სხვა. ამის შესახებ ჩვენმა კომიტეტმა გადასწყვიტა, ჯერ-ჯერობით არ მიექცია სასტიკი ყურადღება წევრების გაჩვენაზე. ჩვენ იმ აზრის ვიყავით, რომ ახლო მომავალში როცა პარტიული პროგრამა შემუშავდებოდა, პარტიული რიგები, თავისთავად გაიწმინდებოდა. პროგრამის საბოლოო შემუშავება გადაიდო ერთის ან ორის წლის ვადით, სანამ ჩვენი მომავალი საზღვარგარეთული ორგანო გამოარკვევდა მთავარ საფუძვლებს და მთავარ მუხლებს ჩვენი მსოფლმხედველობისას. მანამდე კი საკმარისად დავინახეთ მოკლე, საზოგადო ხაზებით აღნიშნულ პროგრამით გვესარგებლა. ამ მოკლე პროგრამის შემუშავება მოგვანდეს: არჩილ ჯორჯაძეს, ანდრია დეკა-

ნოზიშვილს და მე. ჩვენ მიერ შემუშავებული ამგვარი პროგრამა, შესაფერი ინსტრუქციები და დირექტორები მივეციტ ზემოაღნიშნულ კრებაზე დამსწრე ხალხს და დავავალეთ მათ ახალ პარტიისათვის პრობაგანდა, დროებითი კომიტეტის არჩევა ადგილობრივ და ამგვარად გავისტუმრეთ.

იმ ხანებში ჩვენ ჯგუფს უკვე მოუხდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ დაწესებულებაში გამოსვლა.

ამ საზოგადოებიდან მთავარი ადგილი, რა თქმა უნდა, ეჭირა „ქართველთა შორის წ.-კ. გამავრცელებელ საზოგადოებას“. წესდებით მას საკმაოდ დიდი უფლება ჰქონდა მანიჭებული: სახალხო სკოლების გახსნა, ბიბლიოთეკა-სამკითხველოების დაარსება, საკვირაო სკოლების მოწყობა, წიგნების გამოცემა, მუზეუმების დაარსება და სხვა. საზოგადოების მნიშვნელობა იმითი იყო საყურადღებო, რომ მას შეეძლო ყველაფერი ეს ეროვნულ ნიადაგზე მოეწყო, რათა, ასე თუ ისე, შესწორებას შეიტანდა ოფიციალურ სამოსწავლო უწყებებს განარუსებულ სამოსწავლო მოღვაწეობაში. საუბედუროდ ეს საზოგადოება იმთავითვე ვერ იყო ჩაყენებული რიგიან პირობებში და მისი მოქმედება ერთობ მკრთალი იყო. იმ დროისთვის, რომელზედაც მე ვლაპარაკობ. „საზოგადოებას“ ჰქონდა მხოლოდ ოთხი სკოლა, 1—8 ბიბლიოთეკა სამკითხველო, არც ერთი საკვირაო სკოლა არ იყო და მხოლოდ 12—15 წიგნი იყო გამოცემული. რასაკვირველია, ასეთი მცირე საქმე დიდ კონკურენციას ვერ გაუწევდა იანოვსკის განადგურებულ პოლიტიკას. თავიდათავე მიზეზი ამისა მატერიალურ საშუალებათა მხრივ იყო „საზოგადოების“ უღალაჯობა. იმ ხანებში მისი წლიური ბიუჯეტი ძლივს შეადგენდა 9000 მანეთს. ამისი ბრალი, უძველესი „საზოგადოების“ მართველ ორგანოსაც ევებოდა, მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართველი ერიც არ ეპყრობოდა ყურადღებით თავის „მატიცას“...

აი, ამ „საზოგადოების“ გადაბალისებისათვის გაილაშქრა ჩვენში მაშინ ახლად აღორძინებულმა დემოკრატიულმა საზოგადოებრიობამ. ჯერ კიდევ 1898 წელს მიიტანეს იერიში მესაქე დასელებმა და აგრეთვე „ივერია“-„მოამბეში“ შეხიზნულმა ჩვენმა ამხანაგებმა. მაგრამ მთავარი იერიში მიიტანეს იქმნა სამი-ოთხი წლის შემდეგ, როცა თითქმის მთელი ძველი გამგეობა გამოცვლილი იქმნა. ამ კრებაზე უკვე ამჟამად მოსჩანდა სამი მიმდინარეობა: პოლიციაში იღვა ჩვენი ძველი თაობა, ხოლო ოპოზიციაში, ჩვენი ჯგუფი და „კვალელები“. ძველი გამგეობიდან დარჩნენ მხოლოდ ნიკო ცხვედაძე, დავით კარიჭაშვილი, და ექვთიმე თაყაიშვილი, ახლებიდან არჩეული ვიყავით ნიკო

ელიავა, ივანე გომართელი, არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, მე და სხვანი.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენი ოპოზიცია მაინც და მაინც ძლიერი ვერ იყო — უფრო ზოგადი ფრაზებით ვკმაყოფილდებოდით.

სკოლები და ბიბლიოთეკები ცოტაა, რაც არის, იმასაც მეთვალყურეობა აკლია, საღსრების გადიდებაზე გამგეობა არ ფიქრობს და სხვა მთავარი აზრი ჩვენი ოპოზიციისა მაინც სრულიად მართალი იყო. ჩვენ ვამტკიცებდით, რომ საჭიროა „საზოგადოება“ დაუახლოვდეს მასას, დააინტერესოს იგი თავის მოღვაწეობით და ეს გზა გააძლიერებს თვით საზოგადოებასაც. ამისთვის ჩვენ უპირველესყოვლისა შევეპყრეთ საწევრო გადასახადი, 6 მანეთიდან ერთ მანეთამდე, რაჰაც მართლა ასობით ახალი წევრი შესძინა საზოგადოებას. „კვალელები“ მოითხოვდნენ საწევრო გადასახადის შემცირებას (ექვს შაურამდე), მაგრამ ჩვენ არ გავყვევით მათ ამ მოთხოვნაში და მაშინ საზოგადო კრებამაც არ შეიწყენარა ეს წინადადება. შემდეგ ჩვენ მივაქციეთ ყურადღება ახალ ბიბლიოთეკების დაარსებას, სახალხო კითხვებს, საკვირაო სკოლებს, ერთი სიტყვით იმას, რაც საზოგადოების მოღვაწეობას უახლოვებდა ხალხს. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ჩვენმა გადასვლამ პოზიციაში მაინცადამაინც ბევრი არაფერი შესძინა საზოგადოებას. ისევ ის უსახსრობა გველოებოდა წინ და არ გვაძლევდა შეძლებას იმ სიმამლზე დაგვეყენებინა ჩვენი „მატიცა“, როგორც ამაზე ვოცნებობდით, როცა ჩხეების „მატიცის“ ამბავს ვკითხულობდით...

ძველ გამგეობიდან ჩვენ შეგნებით დავტოვეთ ზემოაღნიშნული პირები, რომელნიც მართლა დიდ სამსახურს უწევდნენ წერა-კითხვის საზოგადოებას.

ჩვენ შორის დიდი კამათი გამოიწვია საკითხმა ილია ჭავჭავაძის შესახებ. თუმცა ილია იმჟამად სრულიად არ მუშაობდა საზოგადოებაში, მაგრამ ჩვენ ჯკუფს არ უნდოდა მისი გადაყენება როგორც ძვირფას მკონისა და დიდ საზოგადო მოღვაწისა, აგრეთვე იმ მოსაზრებით, რომ ილიას სახელი ასე თუ ისე იფარავდა საზოგადოებას თვითმპყრობელ ბიუროკრატიის თავდასხმისაგან; ილიას ანგარიშს უწევდნენ მაღალ წრეებში. „კვალელებს“ უნდოდათ იმისი გაშვება. მაგრამ ჩვენი კამათიც ზედმეტი გახდა, რადგან ილიამ თავი დაანება „საზოგადოებას“. ძველი გამგეობის მეორე წევრი ნიკო ცხვედაძე შეუღარებელი ენერჯის ადამიანი იყო. მგონი არასოდეს არ დაჰკლებია გამგეობის სხდომებს; ზეპირად იყოფა ყველა მისი საქმეები. და თუ „საზოგადოებამ“ რამე გააკეთა და ერთგვარი სიმპატია დაიმსა-

ხურა ქართველ ერში, ამაში უდიდესი ღვაწლი სწორედ ნიკო ცხვე-
დაძეს მიუძღოდა.

იმ ხანებიდან ნიკომ ცოტა არ იყოს თავასი ყურადღება მო-
აკლო საზოგადოებას, მაგრამ ეს ინიტომ, რომ ეხლა დიდი ახალი
საქმე წამოიწყო. მე ვლავარაკობ ქართულ გიმნაზიისთვის საკუთარ
შენობის აგების შესახებ. სწორედ იმ დროში დაიწყო ცხვედაძემ ამ
საქმეზე ზრუნვა: შეაწირინა თავად კონსტ. მუხრანსკის საკმაოდ
დიდი თანხა, შეაგროვა სხვებისაგანაც ფული, იყიდა ვაკის დასა-
წყისში დიდი ადგილი და 1900 წელს შეუდგა კიდევ შენობის აგებას.
კარგად მახსოვს ის დღე, როცა ცხვედაძემ ქართველი საზოგადოება
მიიწვია საძირკველის ჩაყრაზე და კურთხევაზე. სხვათა შორის ვიყა-
ვით რედაქციის წარმომადგენელნიც. იმ დღას გაზეთების ნოჰრები
მოვათავსეთ ბოთლებში და ეს ბოთლები ჩავუშვით საძირკველისათვის
ღრმად ამოთხრილ მიწაში... ნიკო ცხვედაძე ნაძღვილ ახალგაზრდულ
ენტუზიასში იყო გატაცებული, მაგრამ ბევრი დამსწრე სკეპტიკუ-
რად აქნევდა თავს და ჩუმად დასცინოდა კიდევ ინიციატორს... სხვა-
თა შორის. ცერემონიის გათავების შემდეგ ნიკო მოგვიბრუნდა ახალ-
გაზრდებს და გვითხრა:

— ყმაწვილებო, გირჩევთ შეიძინოთ აქ სამოსახლო ადგილები,
ეხლა ახლო-მახლო მიწა აქ ღირს საყენი რამდენსამე კაპეკად, რამ-
დენიმე წლის შემდეგ კი ათ თუმნადაც არაეინ მოგვემთო.

ვაკე მაშინ წარმოადგენდა ოღრო-ჩოროო უდაბნოს და ჩვენც
ზურგს უკან დავცინეთ მოხუც ენტუზიასტს: რას ამბობს ეს ადამიანი,
ვის გაუგონია აქ დასახლება...

ცხვედაძე საკვირველის ენერგიით შეუდგა საქმეს და თავის ხუ-
როთმოდღვართან — სიმონ კლდიაშვილთან ერთად, დღე და
ღამეს ათენებდა შენობაზე. ყოველ წელიწადს გევმას აფართოებდა,
არ ეშინოდა ხარჯების ზრდისა, შოულობდა ფულს, ყურს არ უგდებდა
სკეპტიკოსებს და ბოლოს მართლაც სძლია ყოველგვარი დაბრკოლება:
უდაბნო ადგილას აიშართა ლამაზი, ვეებერთელა შენობა და იქვე
ახლო-მახლო მთელი ახალი ქალაქი გაჩნდა.

— აქ ოდესმე ჩვენი უნივერსიტეტი მოთავსდებაო, წინასწარ-
მეტყველებდა ნიკო. მისი წინასწარმეტყველება გამართლდა, მაგრამ
საუბედუროდ თვითონ ვეღარ მოესწრო ამ დღეს.

წ.კ. საზოგადოებაში ცხვედაძეს უახლოესი თანაშემწე იყო ამას
წინად ვარდაცვალებული დავით კარიჭაშვილი. ესეც დიდის
გულმოფენებით მუშაობდა გამგეობაში და როცა ცხვედაძემ მუშაობას
დაანება თავი, მის მავივრობას კარიჭაშვილი ღირსეულად ასრულებდა.

ექვთიმე თაყაიშვილი აგრეთვე თვალსაჩინო მოამაგე იყო საზოგადოებისა: მისი მეოხებით გამდიდრდა „საზოგადოების“ შესანიშნავი ბიბლიოთეკა და მუზეუმი, მან ჩაუყარა საძირკველი ამ ბიბლიოთეკასა და მუზეუმის სამეცნიერო კატალოგიზაციას და სისტემატიზაციას.

შემდეგში მე კიდევ დავუბრუნდები წ.-კ. საზოგადოების მოღვაწეობას. ეხლა ვიტყვი მხოლოდ, რომ ცხრაასიან წლებიდან წ.-კ. საზოგადოებას, ცოტაოდენი გაცხოველება დაეტყო, დემოკრატია დაინტერესდა მისი საქმიანობით, მის კრებებს დიდძალი ხალხი ესწრებოდა.

ჩენი ჯგუფის განკერძოებულმა გამოსვლამ წ.-კ. საზ.-ის კრებაზე აქრ-ზაური გამოიწვია ჩვენს მოწინააღმდეგეთა ბანაკში: თავს დაგვესხენ მარცხნიდანაც, მარჯვნიდანაც. „კვალი“ გვიკიჟინებდა ორქოვობა: თქვენი ოპოზიცია იმდენად სუსტა და უძლურა იყო, რომ უფრო „პოზიციის“ დაცვას ჰგავდა ვიდრე ოპოზიციონურს გამოსვლასაო. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან თქვენც გეშინიათ დემოკრატია, მოსვლისა საზოგადოებრივ დაწესებულებებშიო... „კვალის“ ასეთა ბრალდება მართალია უსამართლო იყო, მაგრამ, იდეურა აზრი ჰქონდა.

სულ სხვაგვარი იყო „ივერიის“ გაწიწმატება-გაბოროტება. „ივერია“ ის ვერ მოენელებინა, როგორ გაჰხედეს „ცნობის ფურცლებმა“ განკერძოებით გამოსვლაო. ამ დღიდან დაწყებული „ივერია“ გადაგვეკიდა, უმოწყალოდ და მუდამ ჩვენ ლანძღვა-გინებაში იყო. ჩვენ გაკვირვებულნი ვიყავით: როგორ კისრულობს დარბაისელი ალ. სარაჯიშვილი, „ივერიის“ მაშინდელი გამგე, ასეთ ურიგო პოლემიკას-თქო. გავაფრთხილეთ რამდენჯერმე, მაგრამ არ მოგვეშენენ. მეტისმეტად აშფოთებდა პოლემიკის ასეთი მიმართულება და წეი არჩილ ჯორჯაძეს: მეთაურიც-კი დასწერა ამის გამო; მოითხოვდა ნეიტრალ დაპატივცემულ პირების მიგზავნას და სხვა.

იმავე წელს მოხდა საქალაქო არჩევნები ტფილისში; ამის გამო „ივერია“ კიდევ უფრო გამწვავებით დაგვიწყო ლანძღვა და, ბოლოს, იძულებული გავხდით, —სრულიად შეაკეწყვიტა გაზეთთან ყოველგვარი ურთიერთობა: იმ დღიდან დაწყებული ჩვენ გაზეთში „ივერია“ აღარ იხსენებოდა. ბოიკოტი განვაგრძეთ იმ დრომდე, სანამ „ივერია“ არ დაიღალა და არ მოგვეშვა.

წ.-კ. საზოგადოებაში ჩვენს გამოსვლას კიდევ მოჰყვა ჩენთვის ერთი უსიამოვნო ამბავი: გავვირისხდა ჩენივე რედაქტორი ალ.

ქუონია. ისიც იყო წ.-კ. საზოგადოების გამგეობის წევრი და სხვადა-სხვა ძველ წევრებთან ისიც იძულებული გახდა გამგეობიდან წასულიყო.

ერთ დღეს მოგვივიდა ილია ჭავჭავაძის აგან ბარათი: „ცნ. ფურცლის“ რედაქტორის ალ. ქუონიას განცხადების მოსასმენად ვთხოვ რედაქციის წარმომადგენლებს მობრძანდნენ დღეს საღამოს ბანკის დარბაზში. წავედით ალ. ჯაბაძე, არჩილი და მე. იქ დაგვხდნენ ილია, ალ. სარაჯიშვილი, ნიკო ცხვედაძე, ალ. ქუონია და კიდევ ორი-სამი კაცი, კარგად არ მახსოვს ვინ. ილიამ განაცხადა:

— შევიკრიბებით ალ. ქუონიას თხოვნით. უჩივის „ცნ. დ.-ის“ თანამშრომელთაო.

სიტყვა აიღო ალ. ქუონიამ და საბრალმდებლო სკამზე დაგვსვა: რედაქტორი ვარ და ვაზეთში ბევრი იმისთანა იბეჭდება, რასაც მე არ თანაფუგრძობო; რედაქტორი ვარ და ჩემს თანამშრომლებმა იძულებული გამხადეს წ.-კ. ს-ის გამგეობიდან წავსულიყავიო, წინდაწინ არც კი გამაფრთხილეს ოპოზიციის იერიშის შესახებო და სხვა. ამის პასუხად არჩილმა განაცხადა:

— „ცნ. ფურცელი“ თავიდანვე გარკვეულ მიმართულებას დადგა. თითქმის ორი წელიწადია ამ მიმართულებით და გზით მიდის, რაც ბ. ქუონიასათვის საიდუმლოებას არ შეადგენდა. პირველად გვესმის აქ მისგან, რომ ჩვენ ზნეობრივი უფლება არ გვქონია იმ მიმართულებით ვაზეთის წაყვანისა, რომელიც მას არ მოსწონს თურმე. რაც შეეხება წ.-კ. საზოგადოების ოპოზიციას, ეს პირადად ალ. ქუონიას წინააღმდეგ არ ყოვილა მიმართული და, საერთოდ ოპოზიცია პირადად არავის წეებება; ხოლო ჩვენ რომ გამგეობის წინააღმდეგნი ვიყავით, ამას წელიწადზე მეტია ვწერთ ვაზეთში და რალა ვაფრთხილება უნდოდა კიდევ ჩვენს რედაქტორს.

ალ. ქუონიას და არჩილის ამ სიტყვების შემდეგ ილიამ განაცხადა:

— ჩვენ აქ მოსამართლეები არა ვართ; ვთხოვეს განცხადების მოსმენა, მოვისმინეთ განცხადებაც და პასუხიც და ამით თავდება ჩვენი მისიაო.

მაშინ ალ. ქუონიამ განაცხადა:

— თავს ვანებებ „ცნ. ფ.“-ის რედაქტორობას და ვთხოვ ალ. ჯაბაძეს დაუყოვნებლივ შემცვალოსო. ეს მისი თხოვნა რამდენსამე დღეში იქნა შესრულებული და „ცნ. ფ.“ რედაქტორად დაინიშნა ვაზეთის გამომცემელი ალ. ჯაბაძე. მეტად გვეწყინა პატიოსან და დარბაისელ მოღვაწის ასეთი გაჯავრება, „კრების“

დასასრულს ბოდიშებით მიემართეთ მაგრამ, სამწუხაროდ, ალექსანდრე იმდენად განარისხებული იყო, რომ სრულიად შესწყვიტა ჩვენთან ყოველგვარი დამოკიდებულება და კავშირი.

ამ ინციდენტზე იმიტომ შევჩერდი, რომ აღმენიშნა ერთი დამახასიათებელი თვისება ჩვენის ძველის მოღვაწეებისა: საზოგადო საქმით გამოწვეულს პოლემიკასა და კრიტიკას ისინი მეტწილად შეურაცყოფად სთვლიდნენ და სამუდამოდ მოსისხლე მტრები ხდებოდნენ, მე მგონია, ამ მხრით ერთადერთ გამონაკლისს შეადგენდნენ ორი ძველი დიდი მოღვაწე—ილია ჭავჭავაძე და ნიკო ნიკოლაძე, დანარჩენების მოღვაწეობის ან მოქმედების კრიტიკულად შეხება სწორედ უბედურება იყო და დიდ გამბედაობას მოითხოვდა.

* * *

როგორც ზემოთ ვთქვი, იმავ წელს ტფალისში მოხდა საქალაქო არჩევნები. ეს მეორე არჩევნები იყო ჩემს მახსოვრობაში მას შემდეგ, რაც ტფილისში დავსახლდი. უნდა გაგახსენოთ, რომ პარველ, 1897 წლის არჩევნებს დიდი განგაში მოჰყვა. ველიჩკოს გაზეთი და ქართული პრესა გაშმაგებით ებრძოდნენ სომხების შოვინიზმს. სხვადასხვა პროექტებიც დაიბადა მათ საარჩევნო უფლების შეზღუდვის შესახებ. მახსოვს ერთი ამგვარი პროექტი ნიკო ნიკოლაძემაც გამოაქვეყნა. ის საჭიროდ სთვლიდა ეროვნებათა მიხედვით პროპორციონალურ არჩევნების შემოღებას. მაგრამ ალბად საარჩევნო დებულების შეცვლა პეტერბურგში არ ინდომეს, თუმცა კავკასიის ადმინისტრაცია მოითხოვდა ამას; დაკმაყოფილდნენ მხოლოდ ერთი ადმინისტრატიული ღონისძიებით: უბრძანეს საბჭოს ქალაქი დაეყოთ სამ საარჩევნო უბნად და თვითეულში ცალკე მოეხდინა არჩევნები; ამ გზით შესაძლებლად მიიჩნდათ სომხების უმრავლესობის შესუსტება, რადგან ქალაქის ზოგიერთ უბანში მეტი ქართველობა და რუსობა ცხოვრობდა. ამ არჩევნებზედაც წინანდელი ძალთა განწყობილება სუფევდა: სომეხ ამომრჩეველთა რიცხვი ორი ათას კაცამდე აღიწოდა (თითქმის 60 %); ქართველთ ჰყავდათ მხოლოდ 524 ამომრჩეველი (15%), რუსებს 670—(17%) და სხვა. როგორც წინა არჩევნებში, ახლაც სომხობა არ გამოდიოდა ერთი ფრონტით. ცალკე იყო პლუტოკრატია და ცალკე ახალგაზრდათა პარტია. ჩვენი გაზეთი ისევ ურჩევდა ქართველ ამომრჩეველებს ამ ახალგაზრდებთან შეერთებას; ურჩევდა არა ეროვნულ, არამედ საქალაქო ინტერესების პლატფორმით გამოოსვლას. ქართველები კვლავ რუსის ხუ-

ლიგანებს შეუთანხმდენ და ისევ დამარცხდენ. რასაკვირველია ნანდებური გულგრილობა გამოიჩინეს: არავითარი მზადება არ ყოფილა და 524 ამომრჩევიდან კრებაზე მოვიდა მხოლოდ 113 კაცი. აირჩიეს 52 სომეხი ხმოსანი, 13 ქართველი და 9 რუსი. ამნაირად კვლავ გაიმ.რჯვა სომხის პლუტოკრატია. მახსოვს, აგვარ შედეგის გამო სომხების „მშაკი“ სრულიად სამართლიანად სწერდა: თუ არჩევნები ეროვნულ ნიადაგზე იყო გადატანილი, რატომ ქართველებმა და რუსებმა მეტი ხალხი არ გამოიყვანეს ბრძოლის ველზე. სომხებიდან კრებებს დაესწრო მხოლოდ 500-მდე კაცი, ქართველებს და რუსებს კი ამომრჩევლები ჰყავდათ 1200-მდეო. ნახევარიც, რომ მოყვანათ საარჩევნო ყუთებთან, ერთ სომეხსაც არ გაუშვებდნო.

პირადად მე მაშინაც ვფიქრობდი, რომ სომეხთა არ გამოიჩინდნენ გადამეტებულ შოენიზმს იმ განგაშის შემდეგ, რომელიც პირველმა არჩევნებმა გამოიწვია. მაგრამ სომხებმა ახლაც გააშავეს სასარგებლო, ძველი და ახალი ქართველი მოღვაწეები: გრ. გაბაშვილი, ნაფიცი ვეჭილბი: ი. ბარათაშვილი და გრ. დიასამიძე, ნიკო ქართველი შვილი და სხვანი.

ამ არჩევნებსაც მოჰყვა დაუსრულებელი განგაში, პოლემიკა და მითქმა-მოთქმა. კვლავ გამწვავდა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა. გაბრაზებულმა ქართველებმა მალე იყარეს ჯავრი სომხებზე. რამდენიმე თვის შემდეგ გაიხსნა ახალი დაწესებულება „კვკასიელ სტუდენტთა დამხმარე საზოგადოება“. პირველ კრებებზედვე დიდძალი ქართველი ინტელიგენცია მოვიდა და გამგეობაში მხოლოდ ქართველები და რუსები აირჩიეს, არც ერთი სომეხი; გააშავეს თვით გიორგი თუმანიშვილი, რომელიც აქტიურად და მხურვალედ მუშაობდა ამ საზოგადოების დაარსებისათვის; საკმაო რიცხვი გამგეობის წევრთა არ იყო არჩეულა პირველ კრებაზე, ამიტომ დაინიშნა დამატებითი კრება და მხოლოდ მაშინ დიდის გაჭირვებით მივალბინეთ ამ ერთადერთ სომხის კანდიდატურა.

* *

უცნაური თბოზციონერობა ვიკოდით იმ ხანებში. არც ერთი ჩვენი საზოგადო დაწესებულება არ ვადარჩენია იმ თავისებურ თბოზციას, რომელიც ბოლოს, დაღუპვას უქადიდა თვით დაწესებულებას.

გემნაზიის უფროს კლასებში რომ ვიყავი, მახსოვს დიდი აურზაური, დიდი ბრძოლა იყო ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკის გარშემო. ბანკის სათავეში მაშინ იდგა ნიკო ლოლობერიძე, უმაღ-

ლეს სწავლადამთავრებული (იურისტი), ფრიად გონიერი, ფრონდის-
ლი და პატიოსანი მოღვაწე. ერთი სიტყვით, რაც საჭირო იყო ი-
სთანა საქმისათვის, როგორც იყო საპიპოთეკო ბანკი, ამ ადამიანს
ყველაფერი ჰქონდა და რიგიანდაც მიჰყავდა საქმე. მე არ ვიცი,
რამ გამოიწვია მაშინდელი ინტელიგენციის ოპოზიცია ლოლობერი-
ძის წინააღმდეგ; უეჭველია, რაზე შეცდომები იქნებოდა, მაგრამ ის
მინც ცხადია, რომ იმისთანა არაფერი ყოფილა ქუთაისის ბანკში,
გამართლება რომ შეიძლება იმ მკაცრი ოპოზიციისა, იმ დაუნ-
დობელი ბრძოლისა, იმ გადაჭარბებული დევნისა, რომელთა მსხვერ-
პლი გახდა დარბაისელი, მუყაითი და პიტიოსანი მოღვაწე. ქუთა-
თურმა ინტელიგენციამ მის წინააღმდეგ წამოაყენა დიპიტრი და-
დიანის კანდიდატურა. ესეც ღირსეული და დარბაისელი მუშაკი
იყო, მაგრამ არავითარი ისეთი უპირატესობა არ ჰქონია ლოლობე-
რიძესთან შედარებით, რომ აუცილებლად საჭირო ყოფილიყო ერ-
თის მეორით შეცვლა. ბრძოლა, ეს გაშმაგებული და გაუგებარი
ბრძოლა რამდენსავე წელიწადს ვაგრძელდა და, ბოლოს, ლოლობე-
რიძე გააძევეს. მაინცადამიინც არაფერი ბანკს ამით არ შეჰმატებია,
მაგრამ უაზრო ბრძოლამ მეტად ცუდი ნაყოფი გამოიღო. რაკი
ბრძოლას იდეური ხისიათი არა ჰქონდა და მხოლოდ პირადული
მომენტი სჭარბობდა, ამ გარემოებამ სხვებაც გაუღვიძა მადა. კა-
ლისტრატე ჩიკვაიძემ სამართლიანად დაასკვნა:

— მე რითი ჩამოფარდები დიპიტრი დადიანსო; თუ საქმე
მართო პირადობაა, მეც შემძლია ღირსეული კანდიდატი ვიყოვო-
და ასტეხა ბრძოლა. თითქმის მთელი ქუთაისის ინტელიგენცია გა-
დაუდგა წინ კალისტრატეს, მაგრამ ამან ბრძოლის ყოველი მისა-
ღები და მიუღებელი საშუალება ამოძრავა და მიხანს მიღწია. აკა-
კიმ ამის შესახებ იოხუნჯა:

— „Коль истратил—пройдет“-ო და მართლაც, არა თუ გა-
ვიდა ბანკის გამგედ, არამედ ისე მაგრადაც ჩაჯდა თავმჯდომარის
სავარძელში, რომ ვერაფრით მისი გადმოკდება დასავლეთ საქარ-
თველოს ინტელიგენციამ ველარ მოახერხა. მთელი წლების განმავლო-
ბაში იყო ჭიდილი ორ მხარეს შორის; ამ ჭიდილში ბანკი ყველამ
დაივიწყა და მისი საქმეები დღით დღე უარესდებოდა. ბოლოს
მთავრობაც ჩაერია და თავისებურად დაავგირგვინა საქმე; ბანკის
თავმჯდომარედ მოხელე დანიშნა, ხოლო ბანკის მოქმედება შეზღუ-
და განსაზღვრულს თანხის სესხად გაცემის უფლებით. აი, ასე და-
გვირგვინდა ჩვენებური უაზრო და თავდაუქრელი ოპოზიცია.

ამის მსგავსი ამბავი კინალამ ტფილისის ბანკსაც დაემართა. ბევრით არაფრით განსხვავდებოდა ამისაგან სხვა ჩვენებურ საზოგადო დაწესებულებებში გაშმაგებით აღმართული ოპოზიცია. მაგალითისთვის გაეხსენოთ თუნდაც ქიათურის მარგანეცის მრეწველთა თვითმართველობაში გაჩაღებული საოპოზიციო ბრძოლა, რომელიც სწორედ იმ წელს გაძლიერდა, რომელზედაც შეჩერებული ვარ ეხლა (1912—1903).

მარგანეცის მრეწველთა საბჭოს თავმჯდომარედ ამ საბჭოს დაარსებიდანვე იყო გიორგი ზდანოვიჩი. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ გიორგი ზდანოვიჩის ენერგიისა, გამჭირახობისა და ნიჭის წყალობით დადგა ფეხზე და გაიზარდა ეს ჩვენი ქვეყნისთვის დიდმნიშვნელოვანი სამრეწველო საქმე. ჩემი განზრახვა არ არის მარგანეცის მრეწველობის ისტორიის მოყვე აქ, არც ადგილია აქ ამისთვის, მაგრამ ვინც დაინტერესდება ამ ისტორიით, ვინც პირუთვნელად განსჯის საქმეს, არ შეიძლება არ დარწმუნდეს, რომ სწორედ გიორგი ზდანოვიჩის ნიჭისა და დაუშრეტელის ენერგიით ამაღლდა ეს მრეწველობა და მსოფლიო მასშტაბის საქმედ ჩამოყალიბდა. რასაკვირველია, მის სამრეწველო პოლიტიკაში უსწორ-მასწორო გზებიც იყო, რაც აუცილებელია ამგვარ დიდსა და ახალ საქმეში. გიორგი თავიდანვე დარწმუნდა, რომ აქ წვრილი მეურნეობა ვერაფერს გააწყობს: ვერც ტექნიკას გააუმჯობესებს, ვერც მუშათა მღვთმარობას უშველის, ვერც მეტოქეობას გაუწევს უცხოეთის ბაზარზე სხვა ქვეყნების მარგანეცს. საჭირო იყო მსხვილი კაპიტალისტური მრეწველობის შექმნა. ამიტომ თავდაპირველად უცხო კაპიტალისტებს შეუწყო ხელი. შემდეგში, როცა დაინახა, რომ უცხო კაპიტალისტები მხოლოდ თავის გამდიდრებაზე ფიქრობდენ, ამისათვის უწესრიგო ექსპლოატაციას ეწეოდენ, და მრეწველობის ნორმალურ განვითარებისთვის თავს არ იწუხებდენ, თავი დაანება მათ და შეუდგა ადგილობრივ წვრილ მრეწველთა შეერთების საქმეს. დიდის ენერგიითა და მეცადინეობით მოახერხა ჩვენებურ მრეწველთა სინდიკატის დაარსება და საქმე მარჯვედ წავიდა წინ. მაგრამ, სწორედ ამ დროს ამ საქმეშიაც გაჩნდა ჩვენებური ოპოზიცია, გაჩაღდა ბრძოლა, ბრძოლა უმოწყალო და დაუნდობელი.

საქმიანი ოპოზიცია, უეჭველია, საჭირო და სასარგებლო იქნებოდა, მაგრამ საქმიანობის ნაცვლად ბრძოლა პირადობის წინააღმდეგ აღიმართა: „გ. ზდანოვიჩი უნდა გადავაგდოთ, რითაც კი შეიძლება“, — აი ლოზუნგი და დევიზი ამ გაშმაგებულ ბრძოლისა. როგორც ყოველთვის ხდება ხოლმე, ოპოზიცია დაიწყეს პირადად დაინ-

ტარესებულმა ელემენტებმა უცხო ექსპორტიორებმა, რომელთაც იწყინეს გიორგის გადადგომა და რომელნიც შეაშინა მისმა ახალმა პოლიტიკამ. ამათი ოპოზიცია არ იყო საშიში და მალეც იქნებოდა ძლეული, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ გვერდში ამოუდგნენ სრულიად სხვა ელემენტები, რომელთაც კეთილი განზრახვები ჰქონდათ და თვით მრეწველობის სვე-ბედით იყვნენ დაინტერესებული. ესენი იყვნენ მაშინდელი ახალთაობა, უმთავრესად მესამე დასელები და ზოგი ჩვენი ამხანაგიც, როგორც, მაგალითად, სამსონ ფირცხალავა და ორიოდ სხვანი.

ახალგაზრდა ოპოზიციამ დაიწყო ლეუმების ინტერესების დაცვა და მრეწველთა თვითმართველობის საქმიანობა გაუმჯობესებისთვის მეცადინეობა. ეს იდეური და საქმიანი წინააღმდეგობა იყო, მაგრამ მალე ამ ოპოზიციამაც იცვალა ფერი და სრულიად სხვა გზას დაადგა. ბოძოლა ახლა აღიპართა გიორგი ზდანოვიჩის პირადობის წინააღმდეგ. ოღონდ ზდანოვიჩი გადავაგდოთ და არავითარ საშუალებას არ დავერიდებითო, გაისმა ჩვეულებრივი ლოზუნგი. მართლაც, დაიწყო გაშმაკებული და დაუნდობელი ბოძოლა. სამწუხარო ის იყო, რომ ახალმა ოპოზიციამ ვერ დაინახა, თუ როგორ კომპანიაში აპოყო თავი. ვერ დაინახა,—როგორ ამოძრავდნენ ბნელი ძალები, რომელთაც გადასწყვიტეს ოპოზიციის საშუალებით თავისი ქვენა გრძნობები და განზრახვები დაეკმაყოფილებინათ. ამოძრავდნენ ექსპორტიორები ემერიკის მეთაურობით, ამოძრავდნენ ქართველ ერის ბუღმივი მტერნი—რუსის რეაქციონერები, ბათომის ხული-განთა გახეთის „ჩერნომორსკი ვესტნიკის“ რედაქტორის პალმის მეთაურობით, ამოძრავდა ტფალისის მაღალი ბიუროკრატია. ყველას გაეღვიძა მადა, ყველამ გაიფიქრა ხელების მოთბობა ქიათურაში ანთებულ კოცონზე... ამ მავნე ელემენტებმა უცბად აუღეს ალღო სიტუაციას: საქიროა ოპოზიციის დავებმართოთ გიორგი ზდანოვიჩის გადაგდების საქმეში, მერე კი ვნახოთ, რა იქნებაო. ოპოზიციამ მიიღო ეს დახმარება. რაკი ოპოზიცია გადატანილ იქნა პიროვნების შეცვლის ნიადაგზე, მავნე ელემენტებმა მიაჩქარეს ოპოზიციის ახალი კანდიდატურა. პირველად წამოაყენეს ვინმე კალატოზიშვილი, ჩვენი საზოგადოებრიობისათვის სრულიად უცნობი ინჟინერი. მარგანეცის მრეწველობის მან არაფერი იცოდა. ნიჭითა და ენერგიით, საქმისადმი სიყვარულით და გამჭრიახობით ის, რა თქმა უნდა, გიორგი ზდანოვიჩს ვერ შეედრებოდა... როცა კალატოზიშვილის კანდიდატურამ ვერ გასჭრა, წამოაყენეს ძველი მოღვაწის ანდრია ერისთავის კანდიდატურა: არც ამას

გაეგებოდა რამე მარგანეცის მრეწველობისა. თავის მიმართულ-
 ბით კი ის სრული ანტიპაოდი იყო ზდნოვიჩისა. თავად-აზნაურულ
 იდეოლოგიით გაქლენილი და რეაქციონერთა მომხრე სახელმწიფოს
 საბჭოში, რომლის წევრად ის შენდევში არჩეულ იქნა ქუთაისის
 თავად-აზნაურობის მიერ. ამ ორ კანდიდატს რომ რაე უპირატე-
 სობა ჰქონოდა გიორგი ზდნოვიჩთან შედარებით, ოპოზიციის
 ბრძოლას კიდევ ექნებოდა რაიმე აზრი. სრულიად გაუგებარია ამი-
 ტომ, როგორ დაბრმავდა მაშინდელი ახალი თაობა და ამ ელემენ-
 ტების უბრალო იარაღად გადაიქცა. ოპოზიციას კიათურაში მეთაუ-
 რობდა პარმენ კიკინაძე, ხოლო გაზეთში იდეოლოგიურ და-
 ხმარების საქმეს აწარმოებდა „კვალის“ ახალგაზრდა თანამშრომელი
 დიომიდე თოფურიძე. ამ ბრძოლის გამო დიდად განწვავდა
 ურთიერთობა „კვალსა“ და „ცნობის ფურცელს“ შორის. ბოლოს,
 ეს ბრძოლაც დაგვირგვინდა იმით, რითაც ხშირად გვირგვინდე-
 ბოდა ჩვენებური ახირებული ოპოზიცია: 1903 წელს ბიუროკრატია
 ჩაერია საქმეში და ჩვეულებრივად შეზღუდა თვითმართველობა. იმ
 დროიდან ხარჯთ-აღრიცხვა წინასწარ დამტკიცებული უნდა ყოფი-
 ლიყო ადმინისტრაციის მიერ, კრებების თავმჯდომარედ უნდა ყო-
 ფილიყო მთავრობის მიერ დანიშნული უმაღლესი პირი და სხვა...

საზღვარგარეთ „საქართველოს“ გამოცემა. უნენვის კონფერენცია.— მეორე ინტერნაციონალში შეხვლა.— ურთიერთობა ესერებთან და დაშნაკებთან.— მინორი და ნატანსონი.

1902 წლის გაზაფხულზე ჩვენმა პირველმა კომიტეტმა გადასწყვიტა საზღვარგარეთულ თავისუფალ ორგანოს გამოცემის დაჩქარება. აირჩია კომიტეტის ორი საუკეთესო წევრი, ერთი როგორც თეორეტიკოსი და ორგანოს იდეურ მხარის ხელმძღვანელი, მეორე როგორც ენერგიული ორგანიზატორი და დახელოვნებული პრაქტიკული მოღვაწე. ესენი იყვნენ არჩილ ჯორჯაძე და გიორგი დეკანოზი შვილი. მათ მესამე ამხანაგად მივეციით ჩვენ პარტიასი პირველ მერცხალთავანი მუშა—ასოთამწყობი მიხეილ კიკნაძე. გაზაფხულზე სამივენი გავისტუმრეთ საზღვარგარეთ შეკრებილის ფულითა და ღირებულებით, რომ გაზეთი დაუყოვნებლივ დაარსებულიყო. გაზეთს ბევრის ყოყმანის შემდეგ სახელად ვუწოდეთ „საქართველო“, თუმცა არჩილს ნება მივეციით, თუ საჭიროდ დაინახავდა, ეს სახელი შეეცვალა.

ჩვენი ამხანაგები პარიზში ჩასვლისთანავე მხნედ შეუდგნენ მუშაობას: შეუკეთეს და მოამზადეს მშვენიერი ახალი ქართული შრიფტი, იყიდეს ქალაღი და სხვა. მაგრამ, დიდძალი დაბრკოლება გადაეღობა წინ. უმთავრესი დაბრკოლება ის იყო, რომ ვერ იშოვეს ვერსად სტამბაში შესაფერისი კუთხე. საკუთარ სტამბის შექმნა შეუძლებელი იყო, ხოლო გაზეთები არ უშვებდნენ მათ. დატრიალდა გიორგი დეკანოზი შვილი და მალე გავლენიანი ნაცნობები გაიჩინა. დიდის სიმპატიით მიეგება ჩვენს განზრახვას, სხვათაშორის, „ახალგაზრდა ოსმალთა პარტიის“ პარიზელ ორგანოს „მეშვერუდის“ რედაქტორი ახმედ-არიზა. ამის მეშვეობით გიორგი დეკანოზი შეიღმა გაიცნო გამოჩენილი ფრანგი მოღვაწენი: სებასტიან ფორი, ჟერო რიშარი, პრესანსე, ჟორესი და სხვანი. ყველა ესენი ინახულეს არჩილმა და გიორგიმ, გააცნეს საქართველოს მდგომარეობა, ახალი პარტიის ამბები და თავის განზრახვა თავისუფალი ორგანოს შექმნის შესახებ. თან არჩილმა ისიც დასძინა: განზრახვა ვეაქვს ქართულ გაზეთთან პარალელურად რამდენიმე ნომერი მაინც გამოვეყთ ფრანგული გაზეთიც „Georgie“-ო, რისთვისაც დახმარებას გთხოვთო. ახალ ნაცნობების შემწეობით

ჩვენმა ამხანაგებმა სტამბაც იშოვეს: ანარქო-სინდიკალისტების გაზეთ „Action“-ის რედაქციამ დაუთმო მათ თავისი სტამბის კუთხე. მონარტრის ბულვარზე დაიქირავეს თავისთვის და რედაქციისათვის ბინა და იქ დაიწყო წინასწარი სარედაქციო თათბირები. გარდა ჩვენ მიერ გაგზავნილებისა პარიზში იმ დროს იყვნენ ჩვენი თანამემამულენი: თედო სახოკია, ექიმი ალ. დიასამიძე, ზურაბ ავალიშვილი, ნოე ჟორდანიას და სხვები. ამ პირებიდან ჩვენს პარტიაში შემოვიდნენ თედო სახოკია და ალექსანდრე დიასამიძე; ნოე ჟორდანიას ახალი ჩასული ემიგრანტი იყო—სოციალ-დემოკრატი, ზურაბ ავალიშვილი იქ თავის განათლებას ამთავრებდა. ყველა ესენი ამა თუ იმ დახმარებას უწყედნენ ჩვენ ამხანაგებს, ხოლო თედო სახოკია მკვიდრად ჩაება საგაზეოო მუშაობაში და „საქართველოს“ დახურვამდე (1905 წ.) მისი თანამშრომელი იყო. ზურაბ ავალიშვილმაც პირველ ხანებში მიიღო მონაწილეობა გაზეთში, ჟორდანიამაც კი მოათავსა ერთი თუ ორი წერილი კავკასიაში მუშათა მოძრაობის შესახებ.

გაზეთი გამოვიდა თუ მეხსიერება არ მალატობს, იმავ 1903 წლის მაისში. იმ დღიდან დაწყებული გაზეთი დროგამოშვებით გამოდიოდა და მხნედ არკვევდა საპროგრამო საკითხებს, ეკონომიურ და პოლიტიკურ ხასიათისას. პატარა ხნის შემდეგ გამოვიდა ფრანგული „Georgie“-ც, რომელიც აგრეთვე რამდენიმე წელს გამოდიოდა მოზრდილი ინტერვალებით, რასაკვირველია. ამ ფრანგულ გამოცემაში იბეჭდებოდა „საქართველოდან“ გადმოთარგმნილი ზოგი წერილი, ზოგიც ფრანგ სოციალისტებისა და საკუთარი.

ჩვენი გაზეთის გამოსვლა შეუმჩნეველი არ დარჩა პარიზში: სოციალისტური გაზეთები და „ახალგაზრდა ოსმალთა“ ზემოაღნიშნული „მეშვერული“ დიდის თანაგრძნობით მიეგებნენ. ამასვე ვერ ვიტყვი სომეხთა მაშინდელ პარიზელ ორგანოს „Pro Armenia“-ს შესახებ: ეს გაზეთი როგორღაც უსიამოვნო ღრეჭით დაუხვდა „საქართველოს“. განსაკუთრებით არ მოეწონა წერილი კავკასიის მუშათა მოძრაობის შესახებ: სომეხებზე არაფერია შიგნითკამიო,—და დაუწყო ჩვენს გაზეთს ლანძღვა. „Pro Armenia“-ს რედაქტორი იყო ცნობილი სომეხი მოღვაწე ექიმი ლორის-მელიქოვი.

დიდის გაჭირვებითა და მეცადინეობით მოახერხეს გიორგი დეკანოზიშვილმა და თედო სახოკიამ, „საქართველოს“ პირველი ნომრის ჩვენში გამოგზავნა. საზოგადოდ არალეგალურ გაზეთების ექსპედიციის საქმე ერთობ ძნელი იყო, ჩვენი გაზეთისთვის კი, ეს პირდაპირ უბედურება იყო პირველ ხანებში.

ქითხველი ადვილად მიხვდება, როგორი ალტაცება გამოიწვია ჩვენს ჯგუფში, ახალი, თავისუფალ გაზეთის პირველ ნომრის მიღებაში... მაგრამ მის საზღვარგარეთიდან ექსპედიციასზე არა ნაკლებ გაჭირდა ჩვენში გაზეთის გავრცელება. ინტელიგენციაში, რასაკვირველია, გაზეთი მალე მოვფინეთ, ხოლო მუშებში, რაც ჩვენთვის უფრო საინტერესო იყო, გაზეთის გატანა გაგიძნელდა. ჩვენს პროპაგანდისტებს და იმ რამდენიმე მუშას, რომელნიც მაშინ ჩვენ პარტიაში იყვნენ, გაზეთის ნომრები უკან მოჰქონდათ:

— მუშებს არ სურთ ჩვენი გაზეთის კითხვა. შემდეგშიაც დიდი მეცადინეობა დაგვჭირდა, რომ „საქართველო“ მშრომელ ხალხისათვის მიგვეწოდებინა: მაგარი კედელი შემოავლეს მას ჩვენმა იდეურმა მოწინააღმდეგეებმა.

მიუხედავად მრავალ დაბრკოლებისა, ჩვენმა გაზეთმა მაინც გაიკაფა გზა ახალგაზრდობაში და მშრომელ ხალხშიაც და თავის ენერგიული ბრძოლით თვალსაჩინოდ შეუწყო ხელი ერთის მხრით ამ ალემენტების გათვითცნობიერებას, მეორე მხრით ჩვენი პარტიას ზრდისა და განვითარების საქმეს, რაც ნათლად გამოჩნდა მოახლოებულ პირველ რევოლუციის დროს.

* * *

„ცნობის ფურცლის“ სამი წლისა და „საქართველოს“ ერთი წლის მუშაობამ საკმარის ფართოდ დააყენეს ეროვნული და სოციალური საკითხები ჩვენი პარტიის თვალსაზრისით და სავსებით გამოარკვია ის საფუძველი, რომელზედაც უნდა აშენებულყო პარტიის პროგრამა და პარტიის მუშაობა. ამიტომ ჩვენმა ამხანაგებმა საზღვარგარეთ საჭიროდ დაინახეს აზრთა გაცვლა-გამოცვლა მოეხდინათ საქართველოს სხვადასხვა სარევოლუციო პარტიათა და ჯგუფთა შორის იმის გამოსარკვევად, არის თუ არა ნიადაგი შეთანხმებულ მოქმედებისათვის. რადგან ასეთი სურვილი საზღვარგარეთელ ზოგიერთ ჯგუფშიაც იყო, კონფერენციის მოწვევა გადაწყდა და იგი კიდევაც შესდგა 1904 წლის დასაწყისში ქ. ენევაში. ამ კონფერენციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო ჩვენი პარტიისათვის, არამედ საერთოდ ჩვენი კაცობრიობის განვითარებისათვისაც. რადგან ამ კონფერენციის შესახებ ჩვენში ძლიერ ცოტა რამ იციან თვით პოლიტიკურმა პარტიებმაც, საჭიროდ მიმაჩნია დაწვრილებით შევჩერდე ამ ამბავზე და გადავსცე მკითხველთ ცოტა რამ ზოგი ოქმებიდან, ზოგიც იქიდან, რაც ვამიგონია ჩემ საზღვარგარეთელ ამხანაგებისაგან, რომელნიც კონფერენციას დაესწრნენ.

კონფერენცია გაიხსნა შენევაში 1904 წ. პირველ აპრილს. დაესწო სულ 21 კაცი. აქ იყვნენ: სოციალისტ-ფედერალისტები, მათი თანამგრძობელნი, ანარქისტები და ს.-დემოკრატები. მიღებულ იქნა შემდეგი დღის წესრიგი: 1) მოხსენება ტექრელისა¹⁾ სეპარატიზმის შესახებ; 2) მოხსენება ვერმიცანიძისა — „ნაციონალური კითხვა საზოგადოდ და მისი გადაწყვეტა საქართველოში“; 3) საბუელის მოხსენება — „საქართველოს“ რედაქციის „ეკონომიური და პოლიტიკური პროგრამები“; 4) „სინდიკალიზმი“ — მოხსენება კ. ორგეიანისა; 5) „აგარაული კითხვა“ — მოხსენება მანაველასა, 6) „სარევოლუციო ტაქტიკა სოციალისტურ მოძრაობაში“ — მოხსენება თერგელისა.

უკვე პირველ სხდომაზე დამსწრეთა შორის უთანხმოება ჩამოვარდა.

გამწვავება გამოიწვია საკითხმა რეზოლუციების გამოტანის შესახებ. ს.-დემოკრატებმა წინააღმდეგობა გამოაცხადეს: ვერავითარ რეზოლუციის გამოტანაში ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთო. დანარჩენი ჯგუფები საჭიროდ სთვლიდნენ რეზოლუციებს იმ განმარტებით, რომელიც არჩილ ჯორჯაძემ წამოაყენა: რეზოლუციებს მხოლოდ მორალური ძალა ექნება და არც ერთ პარტიისათვის სავალდებულო არ გახდებაო. გამწვავებულ კამათის შემდეგ კრებამ 17 ხმის წინააღმდეგ 4 სოც.-დემოკრატისა, დაადგინა რეზოლუციების გამოტანა. ამის შემდეგ ს.-დემოკრატებმა კრება დასტოვეს და კონფერენციას დასაბუთებელი განცხადება წარუდგინეს: ჩვენ მოვედით აქ მხოლოდ აზრთა გაცვლა-გამოცვლისათვის და ორგანო „საქართველოს“ მიმდევართა ვიწრო ნაციონალიზმის მხილებითათვის; ხოლო რადგან კრებამ საერთო რეზოლუციების გამოტანა მოისურვა, ჩვენ ასეთ კონფერენციაში მონაწილეობას ვერ მივიღებთო და სხვა.

პირველად კონფერენციამ მოისმინა ორი მოხსენება, რომელიც შეეხებოდა ეროვნულ საკითხს საზოგადოდ და ამ საკითხის თანამედროვე მდგომარეობას საქართველოსთვის: ერთი ეკუთვნოდა — ტექრელს, მეორე — ვერმიცანიძეს (ალ. გაბუნია); პირველი იცავდა სეპარატიზმს, მეორე ავტონომიას და ფედერაციას. ორი

1) სამწუხაროდ, მე არ მახსოვს — რომელი ფსევდონიმი რომელ დელეგატს ეკუთვნის. ვიცი მხოლოდ, რომ საბუელი — არჩილ ჯორჯაძეა, დევიანი — ნ. ურდანიანი; ვერმიცანიძე — სანდრო გაბუნია, მანაველი — ვარლამ ჩერქეზიშვილი და ორგეიანი — კომანდო გოგელია. ს.-დემოკრატებს ეკუთვნიან — ფერეიძე და მორბელაძე.

დღის კამათის შემდეგ კრებამ ამ საკითხებზე გამოიტანა სათანადო რეზოლუცია.

კონფერენციამ უარყო სებარატიზმი და წამოაყენა მოთხოვნა საქართველოს ავტონომიისა, ავტონომიური საქართველო სხვა ერებთან ფედერატიულად უნდა ყოფილიყო შეკავშირებული.

შემდეგ კონფერენციამ მიიღო მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნა (არჩ. ჯორჯაძის მითითებით) და რეზოლუციები მუშათა საკითხზე, ტაქტიკაზე, პრაქტიკულ საკითხებზე და სხვა.

კონფერენციის ყველა რეზოლუცია და დადგენილებანი ჩვენ მალე მივიღეთ ტფილისში. მოვიწვიეთ ადგილობრივ კომიტეტების წარმომადგენელი და ზოგიერთის ცვლილებებით ეს რეზოლუციები დავამტკიცეთ. სხვათა შორის ცვლილება შევიტანეთ პარტიის სახელწოდებაში: ნაცვლად „ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიისა“ პარტიას სახელად ვუწოდეთ: „საქართველოს სოც.-ფედერალისტთა სარევოლუციო პარტია“. შემდეგში ეს რეზოლუციები საფუძვლად დაედო პარტიის პროგრამას, რომლის დასაბუთება და დამუშავება 1905 წელს მიენდო გრ. რცხილაძეს. მაგრამ ამაზე შემდეგ.

* * *

იმ ხანებში პეტერბურგიდან ჩამოვიდა სოც.-რევოლუციონერების ცენტრ. კ-ის წევრი ცნობილი რევოლუციონერი მინორი. მისი ჩამოსვლის მიზანი იყო—ტფილისში და, საზოგადოდ ამიერკავკასიაში ს.-რ. ადგილობრივ ორგანიზაციებისა და კომიტეტების დაარსება. ტფილისში მან ინახულა ძველი ნაროდოვოლცები და ახალგაზრდა რევოლუციონერები. ძველებიდან მე ყველას ვიცნობდი. აქ იყვნენ ალ. კალიუჟნი, ბეკი, მაიკოვი, კერსსენინი და სხვები. თითქმის ყველანი მსახურებდნენ ან რკინის გზაზე, ან ქალაქის თვითმართველობაში. იმხანად არავინ მათგანი არაფერს რევოლუციისათვის არ აკეთებდა. არ ვიცი, გამოადგინენ თუ არა ეს ყოფილი რევოლუციონერები მინორს თუ ახალგაზრდები ირჩია, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ იმ დროიდან ტფილისში უკვე დაიწყო ამ პარტიის ორგანიზაციის ნორმალური მოქმედება.

როცა ეს საქმე მოათავა მინორმა, მე მნახა და გადმომცა: დავალბა მაქვს—თქვენს მთავარ კომიტეტს მოველაპარაკო ფრიად საყურადღებო საქმეზეო. კომიტეტის სხდომაზე მინორმა გვაცნობა ს.-რ. ც. კ-ს წინადადება მათ პარტიასთან შეერთების შესახებ. თქვენი პარტია იქნებაო, სთქვა მან, ავტონომიური ჯგუფი, რომე-

ლიც საქართველოში დამოუკიდებლად აწარმოებს საქვებს, მხოლოდ ც. კ.-ს კონტროლის ქვეშო. გარდა იმ უპირატესობისა, რომელსაც საერთოდ იძლევა დიდი გაერთიანებული პარტია, თქვენთვის ის მნიშვნელობაც ექნება ამ შეერთებას, რომ ინტერნაციონალის კარები გაგეხსნებათო და სხვა. სხვათა შორის ისიც ვადმოგვცა, რომ ამგვარისავე წინადადებით მიემართნა „დაშნაკთა“ პარტიისათვის, მაგრამ იმათ პატივსადები მიზეზით უარი სუქვესო, სახელდობრ იმ მიზეზით, რომ „დაშნაკუტუნი“ უმთავრესად საზღვარგარეთ, ოსმალეთში მუშაობს და რუსეთის ს.-რევ. პარტია იქ როგორ გასწვდებოა...

ჩვენც გადაჭრით უარი უთხარით შეერთებაზე. გადავეცით, რომ ეს საკითხი ჩვენი პარტიის დაარსების პირველ ხანებში უკვე იდგა ს.-ფედ. წინაშე და მაშინაც უარყოფილი იქმნა. ეხლა-კი ამაზე ლაპარაკიც მეტია. მაშინ მინორმა აღძრა საკითხი ძუღმივ კონტაქტისა და კავშირის შესახებ პარტიათა შორის და ეს, რასაკვირველია, მიღებულ იქმნა და მალე განხორციელდა კიდევ. მინორმა მოგებოხვა მიგვეწოდებინა ცნობები ჩვენი პარტიის რაოდენობისა და ორგანიზაციების შესახებ: ეს ცნობები დაგვიკრძება, როცა საკითხს დავსვამთ ინტერნაციონალში მიღების შესახებო. ცნობები, რამდენიც შეიძლებოდა, მივაწოდეთ. ჩვენ პარტიას მაშინ უკვე ჰყავდა წესიერად მომუშავე კომიტეტები ქუთაისში, ბათუმში, ფოთში, სამტრედიისში, რაჭა-ლეჩხუმში, გორსა და თელავში; გარდა ამისა, იმერეთის, სამეგრელოს და ქართლ-კახეთის ზოგიერთ სოფელშიაც.

აქ მოვიხსენიებ, რომ ს.-რევ. მაცადინებობით 1907 წ. ჩვენი პარტია მიღებულ იქმნა მეორე ინტერნაციონალში, მაგრამ როგორც ს.-რ. პარტიის განყოფილება, ჩვენისავე სახელით, რასაკვირველია. ამგვარივე წესით იქმნა მიღებული „დაშნაკუტუნიც“. იმავე მინორის რჩევით, ჩვენ კონტაქტი დავიჭირეთ „დაშნაკუტუნთანაც“.

ამ პარტიის ზოგიერთ წევრებს მე მანამდისაც ვიცნობდი. ჯერ კიდევ „ნოვ. ობოზრენიეში“ მუშაობის დროს ვიცნობდი ცნობილ რევოლუციონერებს და ამ პარტიის გაჩენილ მოღვაწეთ ქრისტეფორე მიქაელიანცს, კაჩაზუნსს, საფაროვს და სხვებს.

მიქაელიანცი დიდი ენერჯისა და ენტუზიაზმის კაცი იყო. ღრმად სწამდა რევოლუციის გამარჯვება და ერების განთავისუფლება; ღრმად სწამდა, რომ ავიერ-კავკასია ახლო მომავალში ძლიერსა და მდიდარს ფედერაციას დააარსებდა... შემდეგში პარტიამ ის გაგზავნა ევროპაში სამუშაოდ. ცოტა ხნის შემდეგ მოვიდა ამავე მის ტრალიკულ დაღუპვის შესახებ: იმ ხანებში დიდი რევოლუციონერი

მუშაობა იყო ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე; მიქაელიანცი მაკედონი-ნელთა კომიტეტს ეხმარებოდა და ქალაქ სოფიაში მათ ლაბორატორიაში ყუმბარებს უმზადებდა, შემთხვევით ყუმბარა აფეთქდა და ქრ. მიქაელიანცი ლუკმა-ლუკმად დაგლიჯა.

მინორის მიერ მოწყობილი კონტაქტი ჩვენი პარტიისა, ს.-რ. და „დაშნაკუტუნის“ ადგილობრივ კომიტეტებთან მაინცადა-მაინც მჭიდრო არასოდეს არ ყოფილა. პირველ რევოლუციის დროს ჩვენ უსიამოვნო განხეთქილება მოგვიხდა დაშნაკელებთან სოფენ-თათართა შეტაკების დროს; შემდეგშიაც სხვა მიზეზებით მოგვსლია მათთან შეჯახება. რაც შეეხება ადგილობრივ ს.-რევოლუციონერებს, მათთან ურთიერთობა მეტად ძნელი იყო. საქმე ისაა, რომ ადგილობრივი ესერები ძალიან ცდილობდნენ—ყველაფერში ს.-დემოკრატებისათვის მიებაძნათ. რაკი ს.-დემოკრატებს ჩვენი პარტია ათვალისწუნებული ჰყავდათ და შოვინისტების სახელით ვყავდით მონათლულნი, ს.-რევოლუციონერები აბა, როგორ ჩამორჩებოდნენ მათ. დროგამო-შეებით დაგვიწყებდნენ ლანძღვა-გინებას, შეწყვეტდნენ ჩვენთან კავშირს და მხოლოდ როცა რუსეთიდან ჩამოვიდოდა რომელიმე მათი უფროსი—მინორი ან ნატანსონი—კვლავ იწყებდნენ ჩვენთან ლაპარაკს.

შემდეგში, როცა 1906 წლიდან დაწყებულ ახალ პერიოდს რუსეთის ცხოვრებისას შევხებით, მე დაწვრილებით მექნება ლაპარაკი დაშნაკელებისა და ადგილობრივ ესერების შესახებ, ახლა კი აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ რამდენად ძლიერი და გავლენიანი იყო „დაშნაკუტუნი“, იმდენად სუსტი და უმნიშვნელო იყო იმ ხანებში ადგილობრივი ესერების ორგანიზაცია; ჩვენის პარტიისთვის პირველთან ურთიერთობას რეალური ინტერესი და საფუძველი ჰქონდა, ხოლო მეორესთან კავშირს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონია. ჩვენ გვანტერესებდა ს.-რ. ცენტრთან თანხმობა, ეს თანხმობა კი მულამ წესიერი და გულწრფელი იყო.

XXIII

რუსეთ იაპონიის ომი. — პლევეს მოკვლა. — რეაქციის
გაძლიერება. — ხარვეზოლუციო მუშაობის გაძლიერება

დადგა 1904 წელი. ჩემი საგაზეთო მუშაობის დაწყებიდან ათ-
მა წელმა განვლო. ეს ათი წელიწადი დიდმნიშვნელოვანი ხანა იყო
რუსეთის ცხოვრებაში. რასაკვირველია, ათი წელიწადი ერის ცხოვ-
რებაში, მაინცადამაინც დიდი დრო როდია, მის განმაცლობაში ის-
ტორიული მსვლელობა ვერ შეიცვლება რადიკალურად, მაგრამ ეს
ხანგრძლივი დროა იმ მოტივებისა და ელემენტების გაძლიერებისა-
თვის, რომელნიც ახალ ხანის დაწყებას მოასწავებენ.

იმ ათი წლის განმავლობაში ამ მხრით, რუსეთის ცხოვრება
შესამჩნევად გამოიცვალა. კაპიტალისტური მრეწველობა განვითარ-
და. ციმბირის დიდი რკინის გზის გაყვანამ ურალსა და სამხრეთ-
რუსეთში, უცხო კონცესიების უხვად გაცემამ, რუსეთის ცენტრსა და
პოლონეთში სამანუფაქტურო მრეწველობის თვალსაჩინო ზრდამ,
ამიერ-კავკასიაში ნავთისა და მარგანეცის მრეწველობის გადიდება,
— ყველაფერმა ამან ცხადყო, რომ რუსეთი გამოვიდა კაპიტალიზ-
მის ფართო გზაზე და მის გავერობელების შეჩერებას ვეღარ შეს-
ძლებდნენ ფეოდალურ დროის ნაშთები — თავად-აზნაურთა და თვით-
მპყრობელი ბიუროკრატია. დავა ნაროდნიკებს და ნარქსისტებს შო-
რის სრულიად შეწყდა, ვინაიდან აღარავის ეტკი არა ჰქონდა, რომ
რუსეთიც ბეჯითად დამოირჩილა ევროპის სოციალურ განვითარე-
ბის კანონებს. ხოლო ამ ცვლილებას მოჰყვა ეკონომიურ ძალების
ურთიერთ-შორის ახალი განაწილება; განმტკიცდა კლასთა დიფერენ-
ციაცია. ძველმა წოდებამ დაჰკარგა თავისი მნიშვნელობა და ადგი-
ლი დაუთმო ახალ ელემენტებს. ქალაქები გაიზარდნენ. სოფელი შეი-
რყა, აუარებელმა მუშა ხალხმა ქალაქებში იწყო თავმოყრა და ი-
რაც იშვიათი იყო რუსეთისთვის წინად, მუშათა გაფიცვები და დე-
მონსტრაციები, ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. დიდი გაფიცვები
და მუშათა არეულობა ხდება ხარკოვში, როსტოვში, ლოდში, ბაქო-
სა და ბათუმში; ხოლო ტფილისში 1903 წელს, აპრილში, ხელმეო-
რედ ხდება მუშათა დიდი დემონსტრაცია რუსთველის (გოლოვინის)
პროსპექტზე. ამ ხნის განმავლობაში ძლიერდება რევოლუციონურ
პარტიების მუშაობაც. ს.-დემოკრატები დიდ ენერგიას იჩენენ ქალა-

ქას მუშების ორგანიზაციების მოწყობაში, ს.-რევოლუციონერები შედიან სოფლებში, და, მაგალითად ვოლკის მხრის გუბერნიებში გლახთა დიდ ორგანიზაციებს აწყობენ; ზოგჯერ გლახთა არეულობანიც იწყება... ამავ დროს ძლიერდება ტერორისტული მოძრაობაც. მოჰკლეს განათლების მინისტრი ბოგოლევოვი, შინაგან საქმეთა მინისტრი სიპიაგინი. თვითმპყრობელი მეფე და მისი ბიუროკრატია ატყობენ, რომ ფეხქვეშ ნიადაგი ერყვეათ და ცდილობენ მიხვეულ-მოხეულის პოლიტიკით თავი გადაიჩინონ: ხან აძლიერებენ რეპრესიებს, ხან საზოგადოებასთან არშიყობას იწყებენ. ძღვეამოსილი მინისტრი ვიტტე აარსებს „სასოფლო-სამეურნეო ხაჭირებათა საბჭოებს“ იმის გამოსაჩვენებად, თუ რა ეშველება ხალხის შერყეულ ეკონომიურ მდგომარეობას. მაგრამ როცა ეს საბჭოები, ნაკვლად წერილმან ღონისძიებათა აღნიშვნისა იწყებენ ლაპარაკს „იურიდიულ-უფლებრივ მდგომარეობის“ შეცვლის საჭიროებაზე, თვითმპყრობელი ბიუროკრატია სპობს საბჭოებს და აძლიერებს რეპრესიებს. გადის დრო და ახალი მინისტრი ფონ-პლევეც იწყებს ლაპარაკს საზოგადოებრივობის შესახებ. მაგრამ ცოტა ხნის შემდეგ იგივე ფონ-პლევეც მაგარ მუხრუქს უტყერს „მეტად გათავამებულს საზოგადოებრივ ელემენტებს“, ქალაქსა და ერობას.

ტვერის საგუბერნიო ერობის რევიზია და დაზბევა, აგრეთვე შევიწროება პოლტავისა და სხვა ერობათა, დევნა საქალაქო თვითმართველობის და სხვა ამგვარ რამ-ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა...

რა თქმა უნდა, რეაქციონური ტალღა ჩვენამდისაც აღწევს. ძლიერდება რუსეთის შიდა გუბერნიიდან გადმოსახლების საქმე, ძლიერდება ეროვნული ჩაგვრა, მზადდება სომეხ-თათართა ქლეტის ამბავი. ქალაქის თვითმართველობა აბუჩად იქმნა აგდებული და მცხოვრებთა საარჩევნო უფლება მეტისმეტად შევიწროებული. მთელ რიგ ქალაქებში ადმინისტრაცია არც ამტკიცებს არჩეულ პირებს: ტფილისში არ დაამტკიცეს ქალაქის მოურავად არჩეული ალექსანდრე არდუთინსკი-დოლგორუკოვი და გამგეობის წევრად არჩეული ვასილ ჩერქეზიშვილი. ბათომში ორჯერ არ დაამტკიცეს გრიგოლ ვოლსკი; სოხუმში ასეთივე ბედი ეწია ქალაქის თავად არჩეულ ვ. აბულაძეს, გამგეობის წევრად არჩეულს თედო სახოკიას და სხვა. იხურება და მრავალგვარად იღვენება ჟურნალ-გაზეთები... ჩვენში იკეტება ჟურნალი „კვალა“, რომელიც მედგრადად ემსახურებოდა მუშათა თვითცნობიერების გაძლიერების

საქმეს. მაგრამ რამდენად ძლიერდება რეაქცია, იმდენადვე მატულობს საზოგადოებრიობის გამოფხიზლება, იერიში, და აგრეთვე რევოლუციონური მოძრაობა, მაშინ თვითმპყრობელი ბიუროკრატია მიმართავს ნაცად გზას, გარეშე პოლიტიკის გაცხოველებითა და ავანტიურების შექმნით ფიქრობს საზოგადოების თვალყურს ააშოროს შინაურ საქმებს. იწყება ის დიდი ავანტიურა შორეულ აღმოსავლეთში, რომელიც ბოლოს ომით თავდება, — რუსეთისათვის იმ სამარცხვინო ომით, რომელიც წინამორბედი გახდა დიდის ცვლილებებისა და თან ძველი რუსეთისათვის დიდის კატასტროფისა.

* *

1904 წლის 28 იანვარი. მივედი თუ არა იმ დღეს რედაქციაში, ვილაცამ ტელეფონით გამომიძახა. აღმოჩნდა, რომ ჩვენი გაზეთის ერთ-ერთი ქრონიკიორი გუბერნატორის კანცელარიიდან შედახოდა:

— რა ამბავია?

— ეს არის დეპეშა მოვიდა, ომი დაიწყო.

— რა ომი, რას ამბობ?

— გუბერნატორს დეპეშა მოსვლია: წუხელის იაპონელები თავს დასხმიან რუსეთის ფლოტს პორტ-არტურში. ეხლავე გავიგებ დაწვრილებით და მოვალ რედაქციაში...

ამ ამბავმა დიდი აღელვება გამოიწვია რედაქციაში. თუმცა რუსეთ-იაპონიის დიპლომატიური მოლაპარაკება მეტად გამწვავებული იყო უკანასკნელ ხანებში, მაგრამ ომს მაინც არავინ მოელოდა... ჩვენი გაზეთის საზღვარ-გარეთის განყოფილების გამგე შაქრობილანი შვილი ყველაზე მეტად ღელავდა. ის ომს წინასწარმეტყველობდა, მაგრამ, როგორც სჩანს, არც მას სჯეროდა კატასტროფის აუცილებლობა. მაშინვე ვაფრინეთ კაცი დეპეშათა სააგენტოში და ნახევარი საათის შემდეგ მართლაც მოგვიტანეს პირველი სენსაციური დეპეშა შორეულ აღმოსავლეთიდან. შორეულ აღმოსავლეთის ნამესტნიკი აღმირალი ალექსანდროვი თავის მეფეს აუწყებდა: „უქვეშევრდომილესად მოვახსენებ თქვენს უდიდებულებას, რომ 26 იანვარს შუალამისას იაპონელების ნაღმოსანთა ესკადრამ მოულოდნელად იერიში მიიტანა პორტ-არტურის ნავთსადგურში მდგომ ჩვენს ესკადრაზე. ჯავშნიან გემებს, „რეტვიზანსა“ და „ცესარევიჩს“ და კრეისერს „პოლტავას“ გვერდი შეუნჯრია და ძლიერ დააზიანა.“

ამნაირად, მოთმინებიდან ვაპოსულმა იაპონიამ ომი დაიწყო. რუსეთ-იაპონიის დავა შორეულ აღმოსავლეთში კარგა ხნის ამბავი

იყო. როცა იაპონიამ ჩინეთი დაამარცხა და მოინდომა თავის გავლენებით ესარგებლა კორეაში, ან სამხრეთ მანჯურიაში ტერიტორია შეეძინა, რუსეთი დიდი წინააღმდეგი ვახდა და ვადაელობა იაპონიის გეგმებს, მაგრამ შემდეგში თვითონ წაიწია და არა თუ მანჯურიაში, კორეაშიც შესდგა ფეხი. ეხლა, რასაკვირველია, იაპონიამაც აიმაღლა ხმა და გაიმეორა რუსეთისავე მოთხოვნა, ჩინეთის ტერიტორია და სუვერენიტეტი ხელუხლებელი უნდა იყოსო. დაიწყო დიპლომატიური შეჯიბრება. უნდა ითქვას, რომ იაპონიამ ბევრი დასთმო. ცხადი იყო, ომი არ სურდა. თვითმპყრობელები კი ცარიელ დაპირებით აჭიანურებდა საქმეს. დეკემბერში იაპონიამ უკანასკნელი ნოტა გაუგზავნა რუსეთის მთავრობას და მოსთხოვა გარანტიები, რომ რუსეთი დაუყოვნებლივ დასტოვებდა კორეის საზღვრებს, ხოლო სემხრეთ-მანჯურიის შესახებ განსაზღვრულ ხელშეკრულებას შეჰკრავდა იაპონიასთან. ამ ნოტაზე მთავრობამ პასუხი დაავიანა. თითქმის ერთ თვემდე უცადა იაპონიამ და მხოლოდ იანვრის ოც რიცხვებში მიიღო რუსეთის მთავრობისაგან ორჭოფული პასუხი: ცხადი იყო, რუსეთი სერიოზულ ავანტიურას ამზადებდა... მიუხედავად ყველაფერ ამისა, რუსეთის თვითმპყრობელი ბიუროკრატია, როგორც მალე გამოიჩინა, სრულებით არ ფიქრობდა ოპისთვის მზადებას, თუმცა დიპლომატიური მოლაპარაკება შეწყდა და თავდასხმა მოსალოდნელი იყო, თვით პორტ-არტურში რუსეთის ესკადრა უძრავად იდგა. იმ დამეს ესკადრაზე ბალი იყო გამართული და უფროსები განცხრობით ქეიფს ეწვოდნენ. იმ დღიდან დაწყებული ომის გათავებამდე რუსის მხედრობას ერთი გამარჯვებაც არ უნახავს. ომის დაწყებისთანავე აღმირალმა ტოგომ, რომელმაც მალე დაიმსახურა იაპონიის ნელსონის სახელი, სრულიად გაანადგურა რუსეთის ფლოტი წყნარ ოკეანეზე: რუსეთის მმართველი წრეები ინჟუგეშებდნენ თავს: ხმელეთზე იაპონიას მუსრს გავავლებთო. პატრიოტული გაზეთები სავსე აყო იაპონელების დაცინვით: იაპონელ ჯუჯა ჯარისკაცებს „მაკაებს“, კუდით ქვას ვასროლინებთო და სხვა. მაგრამ ტრაბახი და მილოდინი ტყუილი გამოდგა. პირველად რუსეთის და იაპონიის ხმელეთის ჯარები ტურენჩენის მალლობზე შეხვდნენ ერთმანეთს. ბრძოლის შედეგი საზარელი იყო: იაპონიის ჯარმა ხელოვნურის ტაქტიკით და გეგმით საშინლად დაამარცხა რუსეთის მხედრობა და უკუაქცია იგი. რუსეთის იმპერატორმა მაშინ კვლავ გამოსცა რესკრიპტი, რომელშიაც აღნიშნა: ჩვენი მტერი ვშმაკი, მოხერხებული და ძლიერი ყოფილაო. მთავარსარდლად დანიშნა საუკეთესო თავისი გენერალი კუროპატკინი და დიდძალი

ჯარი მიამგელა შორეულ აღმოსავლეთის მხედრობას. ტურენენს მოჰყვა ვაფანგოუ, შემდეგ ლიაოიანი, მუკდენი და სხვა.

ყველა ამ დიდ ბრძოლაში რუსეთის მხედრობა საშინლად დამარცხდა. კუროპატკინმა ნელ-ნელა იწია უკან და ბულოს იძულებული გახდა თითქმის სრულიად დაეტოვებინა მანჯურია... ამავ დროს რუსის მთავრობა დიდის ამბითა და რიხით ამზადებდა ახალ ფლოტს. დიდძალი საომარი გემებიდან შემდგარი ესკადრა აღმირალ რაჟდენს ტვენსკი, მეთაურობით დაიძრა ბალტიის ზღვიდან და რამდენიმე თვის მოგზაურობის შედეგ მიიღწია დიდ ოკეანეს. სულგანაბული მოელოდა რუსეთი ამ ესკადრის შეხვედრას ტოგოს ესკადრასთან. ეს შეხვედრა მოხდა მალე და გაიმართა ცუსიმის უდიდესი საზღვაო ბრძოლა. საღამოს ეკამს იაპონიის ფლოტმა სრულიად გაანადგურა რაჟდენსტვენსკის ესკადრა. თვით რაჟდენსტვენსკი დაჭრილი და დატყვევებული იქნა.

ასე სამარცხვინოდ მიმდინარეობდა რუსეთ-იაპონიის ომი. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ თვითმპყრობელობის უმსგავსმა რეჟიმმა უკიდურესობამდე დასცა რუსის ხალხის ძლიერება და პატარა იაპონია ომიდან ბრწყინვალედ გამარჯვებული გამოვა... ღირსშესანიშნავია ის დიდი გულგრილობა, რომელთა, რუსის ერთი ამ ომს მიეგება და თვალყურს ადევნებდა მის მიმდინარეობას. გულგრილობაზე მეტიც იყო: საზოგადოება აშკარად თანაუგრძობდა იაპონელებს. დაჟინებით ამბობდნენ მაშინ, რომ მუკდენის ბრძოლის შემდეგ მოსკოვის სტუდენტობამ მისალოცი დეპუტები ვაუგზავნა მოკაღოსო. არ ვიცი, რამდენად მართალია ეს ამბავი, მაგრამ მართალს რომ ჰგავდა, ეს აშკარა იყო ყველასათვის, ვინც თვალყურს ადევნებდა მაშინდელ რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებას. ქუჩებში, მართალია, იმართებოდა მანიფესტაციები, მაგრამ ეს იყო ნამდვილი „კახიონური“ პატრიოტიზმი. მანიფესტაციებს მართავდა პოლიცია და მონაწილეობას იღებდნენ ნამდვილი ხულიგნური ელემენტები. არარეაქციონური პრესა და ცინვის კილოთი სწერდა რუს მხედრობის მოქმედებაზე. ან ღრმა მწუხარებით და სასოწარკვეთილებით აღსავსე წერილებს ათავსებდა იმ რეჟიმზე, რომელმაც ასეთ დამცირებამდე მიიყვანა რუსეთი... როცა პორტ-არტური აიღეს იაპონელებმა, მე პეტერბურგში ვიყავი. დილით სასტუმროს მოსამსახურემ მითხრა: — სტესელმაც შეგვარცხვინა, პორტ-არტური იაპონელებს დაწებდა...

მაშინვე გავედი ქუჩაში. ხალხი ყაზანის თუ ისაკის ტაძრისაკენ მიდიოდა. დავინახე ერთერთ ამ ტაძართან ხალხი შეგროვილიყო

და პოლიციელების რაზმი იდგა. აღმოჩნდა რომ პანაშვიდი უნდა გადა-
 ეხადნათ პორტ-არტურში დახოცილთა მოსახსენებლად. ხალხის სუ-
 ლიერმა გაწმყობილებამ გამაკვირვა. მიდიოდა ეტლები, კარეტები:
 ბობოლა გენერლები და „სანოვნიკები“ პანაშვიდზე დასასწრებ-
 ლად მიიჩქაროდნენ ტაძარში. ხალხი დაცინვითა და ხარხარით
 ეგებებოდა „სანოვნიკებს“. ყურადღება მივაქციე ერთ გახუნებულ
 პალტოში გამოწყობილ კაკარდიან მოქალაქეს, რომელიც ხმამაღლა
 ილანძღებოდა და დასკინოდა გენერლებს. მისვლისთანავე მომიბრუნ-
 და და მეუბნება: „Ишь, мерзавцы, как-будто в самом деле
 скорняк“ და ერთიც ხმავალდა რუსულად შეუკუთხა. ჩემს შენიშ-
 ვნაზე, რომ რუსეთისათვის მართლა საშარცხვინო და სამგლოვიარო
 საქმეები ხდება, მან მიპასუხა:

—რუსეთი აქ არაფერ შუაშია, — აი „ისინი“ ომობენ და მთელი
 სირცხვილი „იმათ“ თავზეაო.

„ჩვენ“ და „ისინი“ — აი როგორ ჰყოფდა რუსის ხალხი მა-
 შინდელ რუსეთს. ერთ მხარეზე იდგა ხალხი, მეორეზე მმართველი წრე-
 ები, ეს იყო ორი მტრული ბანაკი. რასაკვირველია ამგვარ მდგომა-
 რეობაში მოქცეული სახელმწიფო ომს ვერ მოიგებდა და საგარეო
 კრიზისს შეურცხვენლად თავს ვერ დააღწევდა.

რუსეთის თვითმპყრობელ ბიუროკრატთა მოლოდინი არ გაუ-
 მართლდა. ის ფიქრობდა, რომ გარეშე მტრის დამარცხებით და
 ბრწყინვალე გამარჯვებით, საზოგადოების თვალყურს ააშორებდა ში-
 ნაურ საქმეებზე და ხალხის ნდობას დაიმსახურებდა. ნამდვილად კი
 ომშიაც დამარცხება იკვამა და ამით შინაური საქმეები უფრო აწიწ-
 დაწიწა. წლის ბოლოს უკვე ცხადი ნიშნები იყო, რომ რუსის ხალხი
 და მისი განათლებული საზოგადოებაც, მოთმინებას ჰკარგავენ, და
 თავის საუკუნო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლას იწყებენ.

თუ რუსეთსა და რუსის საზოგადოებაში ასეთი სულიერი გან-
 წყობილება სუფივდა, რაოა თქმა უნდა, განაპირა ადგილებსა და
 არარუსთა შორის მდგომარეობა უარესი იყო. იქ იპოვნელთა ყოვე-
 ლი გამარჯვება და რუსების დამარცხება აშკარა სიხარულს იწვევდა...
 ჩვენში ომის ამბებს სულგანაბული უცდიდა ხალხი. გაზეთებს დიდი
 გასავალი დაუდგა. ჩვენი გაზეთის ტირაჟი 15 ათასამდე ავიდა. ჩვენს
 გაზეთში ომის განყოფილებას დიდი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული:
 ომის ქრონიკას ვრცლად, ფართოდ და მკვირცხლად ამუშავებდა
 შაქრო ბილანი შვილი, ხოლო სტრატეგიულ მიმოხილვებს სწე-
 რდა გენერალურ შტაბის ნიჭური ოფიცერი იოსებ გედევანი-
 შვილი, რომელიც იმხანად შემოვიდა კიდეც ჩვენს პარტიაში. ომის

ანბებს დიდის ყურადღებით და გულმოდგინედ კითხულობდა ყველა დიდიცა და პატარაც, მუშაც და ინტელიგენტიც, ქალაქიც და სოფელიც. იაპონელთა სარდლების — ნოგის, ტოგოს, კუროკის და ოიამას სახელი ყველამ იცოდა და ყველა თანაგრძნობით იმეორებდა მათ. აკაკის ლექსი „ოი, ამას ვენაცვალე“ ყველამ ზეპირად იცოდა.

მთავრობა აშკარად დაბნეული იყო და არ იცოდა, რა ექნა. დიდის სიამოვნებით ჩამოაგდებდა ზავს, მაგრამ იმის შიშში იყო — სამარცხვინო ზავმა ხალხში აღელვება არ გამოიწვიოსო. მისთვის საშიში სიპკტომები უკვე იყო: ლიბერალური პრესა და საზოგადოება მეტის სითამამით ლაბარაკობდენ დამარცხებულ მთავრობის წინააღმდეგ. მოზარდი თაობა უნივერსიტეტებში ღელავდა, მუშათა შორის გაფიცვები გაძლიერდა და გახშირდა, აქა-იქ ეკონომიურ მოთხოვნებთან ერთად, პოლიტიკური ჰანგიც გაისმა.

გაზაფხულის დასაწყისს მთელმა შეკნებულმა რუსეთმა თავისუფლად და სიამით ამოისუნთქა: პეტერბურგში ყუმბარა ესროლეს შინაგან საქმეთა მინისტრს პლევეს და მოჰკლეს. მოჰკლეს ჯალათი, სულთამხუთავი ჟანდარმი, რომელიც მეფემა და მმართველმა წრეებმა თითქმის დიქტატორად გახადეს და რომელსაც დაავალეს თვთმპყრობელობის გასაჭირისაგან გამოყვანა. ეშმაკურად შეუდგა ეს ჯალათი თავის დავალების ასრულებას. შეიქნა თუ არა მინისტრი, მაშინვე თავის სამინისტროს მალალ მოტყუება და თანამშრომელთა მიღების დროს სიტყვა წარმოსთქვა საზოგადოებრივობის მოსატყუებლად და მისაძინებლად. დრონი იკვალნენო, სთქვა მან. ჩვენი სახელმწიფოებრივი ფორმა, ჩვენი იურიდიულ-უფლებრივი ნორმები აღარ შეესაბამებიათ ახალ ცხოვრების მოთხოვნილებებს და საჭიროა შესაფერისი რეფორმებიო. ეს იყო, რასაკვირველია, მხოლოდ თქმა, საქმით კი მან მალე დაამტკიცა, თუ რას აპირებდა და რა გეგმა ჰქონდა. ნელ-ნელა დაიწყო დევნა და შევეწროება ყველაფრისა, რასაც რუსეთის ცხოვრებაში მცხოველმყოფელი ძალა ჰქონდა და პრერესიულ განვითარების უნარი შერჩენოდა. ხანმოკლე იყო მისი პარპაში, მაგრამ იმ ცოტა ხანშიაც მთელმა რუსეთმა იგრძნო მისი მძიმე ხელი. ამ ხელმა აამოძრავა ყველა შავბნელი ელემენტი, შეაიარაღა მთელი შავრაზმელობა და ხულიგნობა, რათა მოხერხებულ დროს თავს დასხმოდა ამოძრავებულ საზოგადოებრივობას და სარევიოლუციოდ გამზადებულს ხალხს. საზონოგის ყუმბარამ შეაჩერა ამ ჯალათის შავბნელი მუშაობა, მაგრამ მის მიერ ამოძრავებულმა ძველ საუკუნეთა შავრაზმულმა ძალამ თავი მაინც იჩინა ცოტახნის შემდეგ, როცა რუსეთი პირველ რევიოლუციის ცეცხლში გაეხვია...

პლევეს მოკვლამ თავზარი დასცა თვითმპყრობელ ბიუროკრატიას. მეფე და მისი ახლობელნი დაიბნენ. გარეთ სამარცხვინო ოში, შინ რევოლუციის საშინელი აჩრდილი—არასასიამოვნო პრესპექტივები გადაიშალა რუსეთის მმართველ წრეების წინაშე. დიდის ყოყმანისა და მოლოდინის შემდეგ თვითმპყრობელობის ბიუროკრატია მ გადასწყვიტა ახალის გზით, ახალი საშუალებით ეცადნა გამოღვიძებულ საზოგადოებისა და ხალხის მოტყუება და შეჩერება: მინისტრობა და შინაურ პოლიტიკის წარმოების საქმე ჩააბარეს ძველ ლიბერალსა და პროგრესიულ სახელმწიფო მოღვაწის სახელის მატატარებელს თავად ს ვ ი ა ტ ო პ ო ლ კ - მ ი რ ს კ ი ს . . .

XXIV

რევოლუციონურ პარტიათა კონგრესი პარიზში. ჩემი
 გამგზავრება უცხოეთში.—შებვედრა აწეფთან.—ქართ-
 ველები პარიზში: გიორგი დეკანოზიშვილი, თედო სა-
 ხოკია, ალ. გაბუნია, ი. ნიკოლაძე, ნიკო ლოლობერიძე
 და სხვები. „საქართველოს რედაქცია და სტ.მზა.“—მიზა
 კიკნაძე.—პარლამენტში.—შევიცარიასა არჩილ ჯორ-
 ჯაძის ნახვა

მაისსა თუ ივნისს, კარგად არ მახსოვს, პეტერბურგიდან სოც.-
 რევოლუციონერების ცენტრ. კ-სგან მოგვივიდა ცნობა: სექტემბრის
 შუა რიცხვებში პარიზში მოწვეულია რუსეთის ყველა რევოლუციონ-
 ნურ და ოპოზიციონურ პარტიების კონგრესი; თქვენ პარტიასაც ევა-
 ლება ორი წარმომადგენელი გაგზავნოსო. ჩვენი პარტიის მთავარმა
 კომიტეტმა, რომლის წევრებად მაშინ ვიყავით—გიორგი ზდა-
 ნოვიჩი, კიტა აბაშიძე, სამსონ ფირცხალავა, ვლ. ლო-
 რთქიფანიძე, პეტრე ყიფიანი და მე, მსჯელობა იქონია
 ამ წინადადებაზე და გადასწყვიტა შესაფერისი მანდატები გაეგზავ-
 ნა პარიზში მყოფ ამხანაგებისათვის არჩილ ჯორჯაძისა და
 ალ. გაბუნიასათვის, დაევალებინა მათთვის კონგრესში მო-
 ნაწილეობის მიღება. მაგრამ მალე პარიზიდან, გიორგი დეკანოზიშვი-
 ლისგან ფრიად სამწუხარო ამბავი მოგვივიდა: არჩილი ძლიერ ავად
 გაგვიხდა, ძველმა სენმა, ქლექმა ისევ იფეთქაო და ექიმების რჩევით
 შევიცარიასი გაგზავნეთო. ალ. გაბუნია ოჯახურ საქმეების გამო
 შემოდგომაზე საქართველოში მიემგზავრებაო; მეც, უმატებდა გიორ-
 გი, ავადა ვარ და ამ ზაფხულს სამხრეთ საფრანგეთში უნდა წა-
 ვიდე დასასვენებლადო და ამგვარად რედაქციაში მარტოდ-მარ-
 ტო თედო სახოკია რჩებაო. აუცილებლად საქირთა კომიტე-
 ტის ერთერთი წევრი მოგვაშველეთო. ამ წერილის გამო მთავარმა
 კომიტეტმა კვლავ განიხილა ს.-რევოლუციონერების ც. კ.-ს წინა-
 დადება და გიორგი დეკანოზიშვილის მოთხოვნა და გადასწყვიტა
 პარიზში კაცის გაგზავნა. წინადადება მომცეს მე წაესულიყავი საზღ-
 ვარგარეთ კონგრესზე დასასწრებლადაც და გაზეთ „საქართველოს“
 ხელმძღვანელობისათვისაც.

—თანახმა ვარ კომიტეტის დავალება ავასრულო, მხოლოდ ერ-
 თის პირობით: მე არც მსურს და არც შემიძლია პარიზში ემიგრან-
 ტად დავრჩე. ამიტომ წავალ მხოლოდ რამდენიმე თვით და ამ ხნის

განმავლობაში გამოირკვევა გაზეთის საკითხი და მდგომარეობა. ჩემი წასვლა საზღვარგარეთ არაფერს არ უნდა გავიგოს, ნამეტურ ჩემი წასვლის მიზანი-მეთქი.

კომიტეტმა ჩემი პირობა მიიღო. გადავწყვიტეთ „ცნობის ფურცლის“ რედაქციის და პარტიის წევრებისთვის გამოგვეცხადებინა, რომ მე ხარკოვში მივდივარ თვალების საექიმოდ. აგვისტოს დასაწყისს კიდევ გავიმგზავრე.

ხარკოვში მართლაც მივედი გამოჩენილ თვალის ექიმთან, პროფესორ გირშმანთან, რომელმაც ექიმობა დამიწყო და თითქმის ორ კვირას გამაჩერა ხარკოვში. ექიმობა დავთავრებული არ იყო, მაგრამ რადგან კონგრესზე მავიანდებოდა, ავიღე საზღვარგარეთის პასპორტი და ვარშავისა და ალექსანდროვის მარშრუტით საზღვარგარეთ გავემგზავრე. მოსაზღვრე სადგურ ალექსანდროვზე პირველად შევედი უცხოეთის მატარებელში, რომელმაც ბერლინისაკენ გამაქანა. როდესაც მატარებელი დაიძრა, უეცრად ხმაურობა მომესმა და ვაგონში ერთბაშად შემოვარდა ათიოდე ახალგაზრდა. სადგურს რომ გავშორდით, მაშინ გავიგე, რომ ესენი იყვნენ ახალგაზრდა ებრაელები, რომელნიც საზღვარგარეთ მიიპარებოდნენ, რათა თავი დაეძვინათ სამხედრო ჰეგარის და ომში გაგზავნისაგან. ერთი მათგანი კარგად გავიცანი. იყო ვარშავის თუ იურიევის უნივერსიტეტის ყოფილი სტუდენტი, რწმენით სოც.-დემოკრატი. იმან მიაშბო, რომ თითქმის ყოველ მატარებლით ასე გარბის რუსეთიდან ებრაელი ახალგაზრდობა, რომელსაც სრულებით არ სურს შორეულ მანჯურის საშინელ საომარ ველზე სატანჯველად წაყვანა. ეს წამოსვლა ძვირად გვიჯდება, მაგრამ ღრმად ვართ დარწმუნებული, რომ მალე დავბრუნდებით. მას სწამდა, რომ ახლო მომავალში რუსეთში რევოლუცია იფეთქებდა და ყველა ემინგრანტი სამშობლოში დაბრუნდებოდა.

— პოლონეთის და სამხრეთ რუსეთის ქალაქებში მთელი ებრაელი მუშა-ხალხი სარევიოლუციო პარტიებშია ჩაბმული, სთქვა მან, მაგრამ ჩვენი ხალხი პირველად ვერ გამოვა საბრძოლველად, რადგან მაშინვე პოლიციასა და ხულიგნებს მიუსხვევენ ებრაელ ხალხს და უღეტას დაუწყებენ.

მეორე დღეს დილაადრიანად უკვე ბერლინში ვიყავით. გადავწყვიტე ერთი დღით იქ დარჩენა, გერმანიის სატახტო ქალაქის დათვალიერება. მთელ დღეს მე და ჩემი ახალი ნაცნობი ებრაელი სტუდენტი ქალაქში დავბრბოდით: ვნახეთ რეიხსტაგი, ზოოლოგიური ბაღი, რამდენიმე მუზეუმი და სხვა. ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა პირველად ნახულმა ევროპულმა ქალაქმა თავის სილამაზით,

გასაოცარი სისუფთავით. ერთერთ პროსპექტზე დავინახეთ საგაზეთო კიოსკი და გამოფენილი რუსული რევოლუციონური გაზეთები: „ისკრა“, „რევ. როსია“, სტრუვეს „ოსვობოჟდენიე“. სიამოვნებით შევიძინეთ ეს გაზეთები, ჩამოვჯექით იქვე პროსპექტზე გამართულ სკამზე და თავისუფლად დავიწყეთ კითხვა ამ ჩვენში აკრძალულ გაზეთებისა. მახსოვს, რაღაც უცნაურმა გრძნობამ გამიტაცა—სიხარულმა და თან მწარე ფიქრებმაც. რატომ იქ, იმ უბედურ ქვეყანაში, არ შეიძლება ადამიანმა თავისუფლად იკითხოს, ილაპარაკოს, ისუნთქოს-მეთქი.

სალამოს ებრაელმა სტუდენტმა სადგურზე გამაცილა და მე პარიზისაკენ გავემგზავრე. დღენახევრის შემდეგ უკვე პარიზში ვიყავი. ვიქირავე ეტლი და ვუთხარი პანტეონისაკენ წასულიყო და სასტუმრო „Hôtel de grand hommes“-ში მივყვანე. რად ერქვა ამ სასტუმროს დიდი ადამიანების სასტუმრო, მე არ ვიცი, ალბად იმიტომ მხოლოდ, რომ პანტეონის ახლო იყო,—იმ პანტეონისა, ხადაც საფრანგეთის დიდებული ადამიანები განისვენებენ. ნამდვილად კი სასტუმრო პარიზის დემოკრატიულ ნაწილში მდებარე-სადგომი იყო ლაოიბ და უჩინარ ხალხისა—უცხოელ მოსწავლე ახალგაზრდობისა: მუშებისა, ნიქრებისა და სხვა. დავბინავდი თუ არა სადღაც მეხუთე სართულში, მაშინვე გავეშურე თედო სახოკიას საქებნელად; ტფილისიდან წამოდებულ მისამართით ძლივს მივაგენი, თუმცა იქვე ახლო იდგა თურმე. სამწუხაროდ, სახლში არ დამხვდა, დაფუტოვე ბარათი და ისევ ჩემ სასტუმროში დავბრუნდი: სალამომდე ვუცდიდი თედოს. თედოს, როგორც კი გავიგო ჩემი ჩამოსვლა, გიორგი დეკანოზი შევიღისთვის ჩაოველო და ორივენი სალამოს ჩემ სასტუმროში მოვიდნენ. გიორგიმ ახალი ამბები გადმომცა; კონგრესზე დაიგვიანეო, ხვალ უკანასკნელი სხდომა არისო; მე და სანდრო გაბუნია დავესწართო, მაგრამ ხვალ შენ მაინც წადიო. არჩილი ცუდად არის, ჟენევის ახლო სოფელ კლარანსშია, დღესვე გავუგზავნი წერილს და შენ ჩამოსვლას შევატყობინებო.

მეორე დღეს დილაადრიანად მოვიდა თედო, გამასტუმრებინა სასტუმროს პატრონი და მეორე ბინაზე გადანიყვანა: უარესსასტუმროში დე მიყრუებულ სენ-ჟაკის ქუჩაზე.

— უფრო იაფად დაგიჯდებაო, ამიხსნა მან.

მართლაც ერთი პატარა ოთახი, პაწაწინა დერეფნით თვეში 28 ფრანკად (მაშინდელი კურსით 10 მანეთად) ვიქირავე. ოთახში იდგა ვიებერთელა კრაოტი, პირსაბანი, პატარა მაგიდა და ორი სკამი, მეტი არაფერი აღარ დაიდგმოდა. ძნელი იყო ამისთანა ოთახში

ცხოვრება მაგრამ, რადგან აქ მხოლოდ დისაძინებლად მოვიდით, სიამოვნებით დავჩვი, ვინაიდან ბინა, დილას ყავა, მოსამსახურე — თვეში მხოლოდ 15 მანეთამდე მიღირდა.

შუალღისას სანდრო გაბუნია მამ-მეიარა და კონგრესის სხდომაზე წავედით. იქ დავგვხვდნენ მხოლოდ რამდენიმე კაცი, ამ უკანასკნელ სხდომაზე და ცდამაგვიანდა, რეზოლუციები უკვე წაეკითხათ, ოქმზე ხელი მოეწერათ და მხოლოდ რამდენიმე კაცი დარჩენილიყო კერძო სათათბიროდ. სანდრომ გააცნო ჩემი თავი დამსწრეთ:

— გუშინ სალამოს ჩამოვიდა კავკასიიდან ჩემი ამხანაგი გაბონია (ჩემი ფსევდონიმი საზღვარგარეთ).

იქ იყვნენ რუსის სოც.-რევოლუციონერები, ორი პოლონელი პეპესელი, ორი ბელორუსთა „გრომადისა“ და სხვანი. კონგრესის თავმჯდომარემ ვ. ჩერნოვმა გადმოიტაცა შემდეგი ცნობები: კონგრესი მოწვეული იყო რუსეთში რევოლუციის დაწყების შესაძლებლობის გამოსარკვევად. ყველა პარტიებმა შესაძლებლად და საჭიროდ დაინახეს აქტიური გამოსვლა და სხვადასხვა ღონისძიება შეიმუშავეს, რომლებსაც თქვენ ოქმებიდან გაიგებთო. ამას ჩერნოვმა დასძინა: სამუშაოდ უკანასკნელ დღეს კონგრესის დაწყებამდე პლენარნოვმა შემოგვითვალა, სოც.-დემოკრატები ვერ დაესწრებიანო, მგონი ამის მიზეზი ის იყო, რომ კონგრესზე „ოსვობოუდნიეს“ ჯგუფიც იყო მიწვეული.

გავათავე თუ არა ჩერნოვთან საუბარი, მომიახლოვდა ერთი დამსწრეთაგანი, გამეცნო, აზოფი ვარო და მეორე ოთახში გამიწვია. დამიწყო გამოკითხვა ჩვენი ქვეყნის ამბისა და განსაკუთრებით გურიის გლეხთა მოძრაობის შესახებ. მე უამბე, რაც ვიცოდი ამ მოძრაობის შესახებ, მაგრამ მისი ცნობის მოყვარეობა ვერ დავაკმაყოფილე, რადგანაც მას ინტერესებდა პრაქტიკული საკითხები: ვინ არის მოძრაობის სათავეში, ვინ ხელმძღვანელობს მას, რამდენი და როგორი ორგანიზაციებია და სხვა ამგვარი კითხვები. არ ვიცი, იყო თუ არა მაშინ აზოფი „ობრანკის“ თანამშრომლად, მაგრამ ბედნიერად გრაცხ ჩემს თავს, რომ მის მიერ დასმულ კითხვებზე პასუხისაგან თავი შევიკავე.

გამოთხოვებისას ახეფმა მითხრა, როცა სამშობლოში დაბრუნებას დააპირებთ, შენვეაში გამომიარეთ და მნახეთო.

აქედან მე და სანდრო გაბუნია მონმარტრის ბულოვარზე გავიარეთ და „საქართველოს“ რედაქციაში მივედით. პირველ დღეებში მე და თედო სახოკია გულმოდგინედ შევეუდექით „საქართველოს“ მორიგ ნომრის მზადებას. დავბეჭდეთ იგი და საქარ-

თველოში გასაგზავნად დავამზადეთ. იმ დროს პარიზში თავის შვეიცარიის სანახავად საქართველოდან ჩამოსულიყო გორელ ვეჟილის ნატროშვილის მეუღლე, რომელიც სწორედ იმ დღეებში აპირებდა უკან დაბრუნებას. თედომ გადასწყვიტა ამ შემთხვევით ესარგებლა გაზეთის გასაგზავნად. ამ მანდილოსნისაგან თანხმობა მიიღო და შეუდგა მზადებას: ჩემოდნების ძირში ჩაალაგა გაზეთები და ზედ წვრილი ფიცარითა და გადაკრულ მატერიით მეორე ძირი გაუკეთა, ასე რომ, ორგანოფილებიანი ჩემოდნები მიიღო. ნატროშვილის ქალიწავიდა და ჩვენ ვთხოვეთ, როგორც კი გადასცილდებოდა რუსეთის საზღვარს, მაშინვე დეპეშა გამოეგზავნა, რომ კარგად არის. ეს იმის ნიშანი იქნებოდა, რომ საზღვარზე მშვიდობიანად გადავიდა და ჩვენი ლიტერატურა ხიფათს გადაარჩა. დეპეშა სამი-ოთხი დღის შემდეგ უნდა მოგვსლოდა, მაგრამ გავიდა ერთი კვირა, ორი კვირა, ერთი თვეც და ჩვენ არაფერი მიგვიღია. წარმოიდგინეთ, რა უსიამო გრძობებს და მწარე ფიქრებს მივეციოთ ჩვენი თავი: გვეგონა პატიოსანი დედაკაცი დავლუბეთ. მხოლოდ ერთი თვის შემდეგ იმის შვილს მოუვიდა წერილი გორიდან და იქიდან გავიგეთ ნატროშვილის ქალის საშობლოში მშვიდობიანად დაბრუნება. პარიზიდან პეტერბურგში გაველო და მხოლოდ ამის შემდეგ ჩაებარებინა ტფილისში ჩემოდნები ჩვენ მიერ მიცემული მისამართით.

თედო სახოკიამ, რასაკვირველია, „ჩვენი სტამბა“ მაჩვენა. ეს, როგორც უკვე ვთქვით, იყო გაზეთ „Action-ის“ სტამბა, სადაც ჩვენს ასოთამწყობს მიშა კიკნაძეს ერთი კუთხე ეჭირა. მიშა კიკნაძე ფრთხილად ერთგული მუშაკი იყო, რომელმაც იდეის გულისათვის ბევრი რამ დასთმო და ბევრი გადაიტანა. ჩვენდა საუბედუროდ, „საქართველოს“ რედაქციასა და საზღვარგარეთელ ხანაგთსაკმაო ფულს ვერ ვაწვდიდით. სამი წლის განმავლობაში არაერთხელ დავიგვიანდა ფულის გაგზავნა და ჩვენი ამხანაგები გაჭირვებაში ყოფილან. ითმენდენ გაჭირვებას იდეისთვის, საყვარელ საქმისთვის და მათთან ერთად მიშა კიკნაძეც. ეს ახალგაზრდა მუშა სიმბატიური და საკმაოდ განვითარებული ადამიანი იყო. ფრანგ მუშებს თავიდანვე შოგწონათ და სიყვარულით ეპყრობოდნენ. მიშამ ცოტა ფრანგულიც ისწავლა. ეს მით უფრო გასაკვირველი იყო, რომ უბედურს ძალიან აკლდა ყურს. ფრანგი მუშები მზიარული ხალხი იყო და უყვარდათ ხუმრობა. ხშირად ემასხარებოდნენ ჩვენს მიშას. სადმე ჟურნალში, ან გაზეთში, როგორც-კი ნახავდნენ ნიკოლოზის სურათს, ამოჭრიდნენ და წინ ჩამოუკიდებდნენ. მიშა გაჯავრდებოდა, ისინი ხახარებდნენ. მიშამაც სამაგიერო გადაუხადა. მუშებს ძალიან სძულ-

დათ სასულიერო პირები. განსაკუთრებით პაპი და კარდინალები. მიშა ამოუჭრიდა ქურნალ-გაზეთებიდან პაპის სურათს და თვალსაჩინო ალაგას ჩამოჰკიდებდა სტამბაში. ფრანგი მუშები ჯავრობდნენ. მიშა დასცინოდა.

— ერთხელ, მიაბმო თედომ, მივედით სტამბაში, მე და არჩილი: ფრანგი მუშები მოგვეგებენ სიცილ-ხარხარით და იძახიან „greve générale“ „greve générale“, თქვენს სტამბაში საყოველთაო გაფიცვა არისო. აღმოჩნდა, რომ მიშას მუშაობა მიეტოვებინა და სტამბიდან წასულიყო. თურმე ჯაშაგირის მიცემა დაეგვიანებინათ უფულობის გამო და მიშა გაჯავრებულიყო. საბრალოს ძალიან სწყუროდა სამშობლოში დაბრუნება. პირველ რევიოლუციის დროს დაბრუნდა კიდეც, მაგრამ დიდხანს არ უტოცხლია, სუსტი გული ჰქონდა, დასნეულდა და მალე გარდაიცვალა კიდეც ტფილისში.

პირველ დღეებშივე ვავიცანი პარიზში მყოფი თითქმის ყველა ქართველი. ესენი იყვნენ: ამჟამად ჩვენი ცნობილი მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძე, მიხეილ დიასამიძე, რომელიც, მგონი, აგრონომიას სწავლობდა, მარიამ სანაძე, ამჟამად ექიმი ტფილისში, ქრისტეფორე ღვინიაშვილი, ამჟამად მასწავლებელი და სხვები, უმთავრესად მიწაწველი ახალგაზრდობა.

იაკობ ნიკოლაძეს პატარა საკუთარი ატელიეც კი ჰქონდა პარიზში, რომელიც დავათალიერე. მახსოვს ახლადდაწყებული ქანდაკებანი—ბარათაშვილის მერანი, ნიკო ლოლობერიძის ბიუსტი და სხვა. იაკობი განაგრძობდა მაშინ როდენის სახელოსნოში მუშაობას.

ბოლოს ვნახე ჩვენი მემამულე ნიკო ლოლობერიძე. ქუთაისის ბანკის ყოფ. გამგე და შემდეგ მარგანეცის მრეწველი. მან უკვე რამდენიმე წელიწადია გაყიდა თავისი საქმე ქიათურაში, დასტოვა საქართველო და სამუდამოდ დასახლდა პარიზში, განათლებული კაცი იყო, ბევრს კითხულობდა, ბევრს მოგზაურობდა და თითქმის ყოველ წელიწადს საქართველოშიაც ჩამოდიოდა. იყო ქველპომქმედი, თავისი სტიპენდიანტებიც ჰყავდა. მე პირადად მან დიდი საქმე ვაპირებო პარიზში: ის რომ არ ყოფილიყო, ვერაფერსაც ვერ ვნახავდი. დაყავდი მუზეუმებში, გამოფენებზე, თეატრებში, რაც რამ საყურადღებო იყო პარიზში, ყველაფერი მაჩვენადიდი ხალისითა და დაუზარებლად. მოვიდოდა ხოლმე ჩემთან და მეტყოდა:

—წავიდეთ გიორგი. ვილაპარაკოთ ჩვენ ბედკრულ სამშობლოზე.

ეს ნიშნავდა, რომ მთელ დღეს ნიკოსთან გავატარებდი, მშვენიერად ვისადილებდი და საინტერესო რასმე ვნახავდი.

სხვათა შორის, პარლამენტშიაც წამიყვანა. გულის ფანქარით შევედი იმ დაწესებულებაში, რომელსაც ბევრი დიდებული ისტორიული დღეები ახსოვს... იმ დღის წესრიგში აფრიკის საქმეები იყო. უეცრად შესვლისთანავე მომესმა, რომ სიტყვა უკრესს ეკუთვნის. ტრიბუნაზე გამოვიდა ეს შესანიშნავი ორატორი. სამწუხაროდ სიბერის გამო მე მისი სახე ვერ დავინახე, ჩქარი ლაპარაკიდან ნახევარს ვერ გავიგე, მაგრამ მისმა ხმამ და დიდმა ტემპერამენტმა მომიხიბლა, ავლელი, ტანში ქრუანტელი მივიღია. იმავე სხდომაზე პალატაში დიდი სკანდალი მოხდა. ექთმა დეპუტატმა (გვარი არ მახსოვს), მონარქისტმა, სილა გარტყა სამხედრო მინისტრს ანდრეს. ამ ამბავმა თავის დროზე დიდი სენსაცია გამოიწვია მთელ ევროპაში. გაჩაკვირვა შედეგმა გარემოებამ: სხდომა რომ გათავდა და ქუჩაში გამოვიდით, გაზეთის დამტარებლები არა თუ ჰყიდდნენ ამ ახალ ამბავს, უკვე ცალკე ფურცლებად დაბეჭდილს, არამედ მეტად ხელოვნურად გაკეთებულ სათამაშოსაც, — მუყაოდან გაკეთებულ ორ ფიგურას, ჩამოსწევი თუ არა ძაფს, ერთი მათგანი სილას უთავაზებდა მეორეს.

პარიზის ქუჩებში დილიდან საღამომდე ჰყიდდნენ ახალახალ გაზეთებს: იქ გაზეთები გამოდის დილას, შუადღისას და საღამოსაც. უნდა აღვნიშნო, რომ ფრანგები უფრო დიდ ინტერესს იჩენდნენ რუსეთ-იაპონიის ომის ნიშნით, ვიდრე რუსები. როცა ბავშვები ყვიროდნენ, „offensive russe“ — რუსების შეტევით, ხალხი გაცხარებით იტაცებდა დეპეშებს. მე არ ვყიდულობდი, რადგან რამდენჯერმე მოვტყუვდი. არავითარი „შეტევა“ არ ყოფილა დეპეშებში, მხოლოდ მოწინავე რაზმების შეტაკება იყო. მოუთმენლად და აქაოდ ელოდნენ ფრანგები რუსების გამარჯვებას..

მოვამზადეთ თუ არა მე და თედო სახოკიამ მეორე მოტივი ნომერი „საქართველოსი“, მე რამდენიმე დღით ბრიუსელს გავემგზავრე. გამოაცა ამ პატარა, მჭიდროდ დასახელებულმა, მდიდარმა და ლამაზმა ქვეყანამ. საფრანგეთის საზღვრიდან ბრიუსელამდე თითქო ერთი გადაბმული ქლაქიაო. დიდი მოძრაობა, ხმაურობა, მუშაობა. ბრიუსელში ვინახულე ქართველი ემიგრანტი. პალიკო ყიფიანი, ახალგაზრდა სწავლული ქალი ბარბარე ყიფიანისა და სხვანი. ბრიუსელში გავიგე, ან უკეთ ვსთქვათ, წავიითხე ახალი რუსული გაზეთები, რუსეთში „ლიბერალურ“ ხანის დაწყებაზე. მეტად გაჩაკვირვა და მასიაჰოვანა „რუსკა ვედომოსტის“ მეთაურმა წერილმა, რომელიც ხალხის წარმოვადგენელთა მოწვევას მოითხოვდა. ამ მჯეროდა და ეს ადვილი ორჯერ გადავიკითხე ეს იყო

ს ვ ი ა ტ ო პ ო ლ ს კ - მ ი რ ს კ ი ს ხ ა ნ ა , როცა პლევკის მოკვლის შემდეგ რუსეთის თვითპყრობელობამ სცადა საზოგადოებასთან შერიგება, უფრო კი ხალხის მოტყუება... საერთოდ იმ დროის რუსული გაზეთები—ეს იყო 1904 წლის შემოდგომა, სავსე იყო ამაღელვებელი ცნობებით, პოლონეთიდან, შიდარუსეთიდან, უკრაინიდან, ამიერ-კავკასიიდან. მოდიოდა ამბები მუშების გაფიცვების, სტუდენტობის მოძრაობისა. გაზეთების კილოც სხვანაირი იყო. გაბედულად იწუნებდნენ მთავრობის პოლიტიკას და პირდაპირ ლაპარაკობდნენ დიდი რეფორმის საჭიროების შესახებ.

ღებრუნდი თუ არა პარიზში, „საქართველოს“ მეორე ნომერიც გამოვეცი და მე გადავწყვიტე საქართველოში დაბრუნება. აშკარა იყო, რუსეთში მალე დიდი ამბები დაიწყებოდა. მეორე მხრით „საქართველოს“ შესახებაც გადაჭრილი აზრი შევადგინე, რომელიც მთავარ კომიტეტისთვის უნდა გამეზიარებინა. ამ გაზეთმა, ჩემის აზრით, უკვე შეასრულა თავისი როლი და მისი გამოცემის განგრძობა მეტად ძნელ პირობებში, საჭირო აღარ იყო, მით უმეტეს, რომ ნისი სულისჩამდგმელი და მთავარი ხელმძღვანელი ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ - ჯ ა ძ ე , როგორც გამოირკვა, დიდი ხნით უნდა ჩამოწორებოდა საგაზეთო მუშაობას.

ნოემბრის შუა რიცხვებში პარიზში ორი თვის ყოფნის შემდეგ გამოვეთხოვე ჩემს პარიზელ მეგობრებს და ნაცნობთ და ქნენვაში გავემგზავრე. იქ ჩემი მასპინძელი და ჩიჩრონე იყო ჩვენი ცნობილი მწერალი მოღვაწე მ ი ხ ე ი ლ (მიხ ა კ ო) წ ი რ ე თ ე ლ ი . მეორე დღესვე წავედი სოც.-რევოლუციონერების გაზეთის რედაქციაში, სადაც ვინახულე: ჩ ე რ ნ ო ვ ი , კ უ ლ ი ა კ ბ ო , შ ი შ კ ო და კიდევ რამდენიმე ახალგაზრდა ესერი. ჩერნოვმა მითხრა: რუსეთში დაბრუნებისთანავე უნდა გავემგზავროთ პეტერბურგს, ინახულოთ ის ვინმე ლევინი და იმის შემწეობით საჭიროა უშუალო კავშირი შევკრათ თქვენს პარტიასა და ჩვენს ცეკას შორისო. მოპცა შესაფერისი მანდატი (ЯВКА) და მისამართი; თან დასძინა: ჩვენი კომიტეტის წევრს აუფეთს თქვენთან საქმე ჰქონდა, მაგრამ ეს ორი დღეა იტალიაში წასულა. მალე უნდა ჩამოვიდეს და გთხოვთ რაოდენიმე დღის შემდეგ კიდევ შემოიაროთო.

მესამე დღეს კვლავ მივედი ესერების გაზეთების რედაქციაში, მაგრამ, ჩემდა საბედნიროდ აზრეთი კვლავ არ დამხვდა და ამნაირად გადავჩი მის დავალებების რუსეთში წაღება-ასრულებას. ქნენვაში გავიცანი სხვათა შორის, ძმები შ ა ლ ვ ა და კ ო მ ა ნ დ ო გ ო - მ ო ლ ი ე ბ ი , რომლებიც მანამდე არ მენახა. პეტრესტრუვი,

ძველი ჩემი მეგობარი სოც.-დემოკრატი, კოგანი და სხვანი, ენევის ემიგრანტთა კოლონიაში მაშინ აღელვება სუფივდა რუსეთის ამბების გამო. ყველანი იმედით შეჰყურებდნენ მომავალს და თანაგრძნობით ეგებებოდნენ პარიზის გადაწყვეტილებას შეიარაღებულ აჯანყების მოწყობის შესახებ.

ენევიდან გავემგზავრე სოფელ კლარანსში არჩილის სანახავად. რკინის გზით გარს შემოვუარე მეტად მშვენიერ სანახავ ენევის დიდ ტბას და შემდეგ შევიცარიის ლამაზ მთებში შევკეპრი. პატარა სადგურიდან ავედი მაღლობზე გადაჭიმულ საკურორტო სოფელ კლარანსში. კარგა ხნის ძებნის შემდეგ მივაღებე პატარა კოტიჯს, რომელშიაც არჩილი ცხოვრობდა. შესავალ კარებთან მოსამსახურე ქალი შემხვდა. ჩემს კითხვაზე:

—სად შემიძლიან არჩილ ჯორჯაძის ნახვა მეთქი, ქალმა ნაღვლიანის ხმით მიპასუხა:

—il est malade, monsieur, tres malade! ავად არის, ძალიან ავად არისო. და წინ გამიძღვა.

შევედი ოთახში, სადაც არჩილი იწვა. თუმცა მიმელოდა, მაინც ძალიან აღელდა და ხველება აუტყდა. იმავე წუთს ოთახში გაჩნდა ხნიერი ქალი, პანსიონის დიასახლისი და მთხოვა, ცოტა ხნით მეორე ოთახში მიიციადეთ, სანამ ავადმყოფი დამშვიდდებო. ერთი დღე და ღამე დავყავი არჩილთან. ხარბად დაეწაფა საქართველოს ამბებს, ჩვენი პარტიის საქმეებს, რუსეთის მდგომარეობას და სხვა. საღამოს იმდენად კარგად შეიქმნა, რომ ლოვინიდან ადგა და, მიუხედავად დიასახლისის პროტესტისა, გარეთაც გამოვიდა გასასიერნებლად. საუცხოო სანახაობა გადამეშალა თვალ-წინ: ირგვლივ მაღალი მთები, უკვე სპეტაკი თოვლით განშვენებული, მრავალის ელექტრონის ლამფით არის გაჩრდილდებული. თურმე მთების მწვერვალებზე სასტუმროებია გაპართული, რამდენსამე ალაგას ფუნქული-ორი მუშაობს.

არჩილი პირდაპირ ოცნებობდა სამშობლოში დაბრუნებაზე:

—მე აქ ვერ მოვრჩები, გიორგი, დავიღუპები.. რაც შეიძლება მალე უნდა დავბრუნდე და იქ, კახეთში შექველად ვსძლევ ამ ჩემს საშინელ სენსაო.

მე ვაშვიდებდი, ვეუბნებოდი, რომ რუსეთში მალე საკონსტიტუციო რეჟიმი იქნება და ყველა პოლიტიკურ გადახიზნულთ საშუალება მიეცემა დაბრუნებისა და თავისუფლად კხოვრებისა-მეთქი. მაგრამ არჩილი ამას არ დამჯერდა და სიტყვა ჩამომართვა, რომ

ვეცდებოდით დაგვებრუნებინა და არალეგალურად გვეცხოვრებინა საქართველოში.

დიდის სიამოვნებით დავყავი არჩილთან ეს დღეები; საუცხოო მოსაუბრე იყო, მეტედ ნაზი და ნამდვილი კეთილშობილის გულის ალაბიანი. თვალცრემლიანი გამომეთხოვა და უკანასკნელად კიდევ შემეხვეწა-არ დამტოვოთ აქ, უთუოდ მალე წამიყვანეთ სამშობლოშიო.

მატარებელმა ვენისაკენ გამაქანა. ვენიდან ერთი დღის მოგზაურობა და რუსეთის მოსახლურე სადგურ ვერუბოლოვში მივედი და მაშინვე ძველი რუსეთის „სუნი“ მეცა: там русский дух, там Русью пахнет - ტყუილად კი არ ამბობდა პუშკინი. როგორც-კი გაჩერდა მატარებელი, ვაგონი ჩავიკეტეს. შემოვიდა ჟანდარმის ოფიცერი ჯარისკაცით. ჩამოგვართვა ყველას პასპორტები და გვითხრა: ცოტა ხანს აქ უნდა მოითმინოთ, სანამ თქვენს პასპორტებს გაესინჯაეთო. წავიდა და კარები ისევ ჩავიკეტეს. პატარა ხანს იქით გაგვიწვიეს დიდ დარბაზში და იქ ჩვენი ჩემოდნების სინჯვას შეუდგნენ. ვერც სკიატოპოლ-მირსკის „ლიბერალურ რეჟიმს“ უშველნია ამ ქვეყნისთვის-მეთქი, გავიფიქრე და გამახსენდა სიტყვები, რომელიც დანტეს სიტყვით ჯოჯოხეთის კარს აწერია: დასტოვე ყოველივე იმედი, ვინც აქ შემოდინხარო:..

XXV

ტფილისში დაბრუნება. — ჩემი გაგზავნა პეტერბურგს.
— 9 იანვარი 1905 წლისა. — რუსეთის პირველი რე-
ვოლუციის დაწყება. — 17 ოქტომბრის მანიფესტი.

მატარებელი დაიძრა და ნელ-ნელა გაემართა წინ რუსეთის
თვალუწვდენელ ტერიტორიაზე. კიევი, პოლტავა, ხარკოვი, როსტო-
ვი. ზოგან თოვლმა გაგვაჩერა. ზოგან კიდეც, ვინ იცის რატომ, სა-
ათობით დაგვასვენეს. ერთ-ერთ სადგურზე შემხვდა სტუდენტი გრ.
(გოგლა) ყაზახაშვილი, პეტერბურგს მიემგზავრებოდა.

— ძალიან დაბნეულია მთავრობა ომის ასე უბედურად მიმდი-
ნარეობის გამოვო, — მითხრა მან, როც ახალს ამბებზე შევეკითხე. —
თან შინაურობაშიაც არაა მოსვენება. არაჩვეულებრივი ამბებიც ხდება.
ამას წინაშე პეტერბურგის ერთ ციხეში პოლიტიკურმა ტუსაღმა თავი
მოიკლა. ახალგაზრდობა აღელდა და გადასწყვიტეს დემონსტრაციის
მოწყობა. დანიშნულ დღეს! აუარებელმა სტუდენტობამ თავი მოიყარა
ყაზახანის ტაძრის მოედანზე. იმ წამსვე გაჩნდნ პოლიციელების და
ქანდაკების დიდძალი რაზმები, შეტაკება აუცილებელი იყო, მაგ-
რამ ამ დროს მოედანზე გაჩნდა გრადონაჩალნიკი, რომელმაც გან-
კარგულება მოახდინა და პოლიციამ და ყაზახებმა მოედანი დასცალეს.
დარჩნენ მარტო სტუდენტები და გრადონაჩალნიკი. გაათავა თუ არა
ერთმა ორატორმა სიტყვა, გრადონაჩალნიკი მიუბრუნდა სტუდენტებს
და უთხრა:

— ხომ ხედავთ, მე გავაგდე პოლიცია და ჯარი. იმედი ნაქვს, გო-
ნიერად მოიქცევით და დაიშლებითო.

ახალგაზრდობა მართლაც დაიშალა... გაზეთებიც თავისუფლად
სწერენ. მაგრამ იმასაც ამბობენ, მალე სამხედრო დიქტატურა გამო-
ცხადდება და დიქტატორად ტრეპოვი დაინიშნებაო...

როგორც იქნა, შეექცე დღეს ტფილისში ჩავაწიე. მეორე დღე-
სვე მოხდა მთავარ კომიტეტის სხდომა, რომელზედაც მე მოვახსენ-
ე ყველა საზღვარგარეთული ამბები და არჩელ ჯორჯაძის
თხოვნა. კომიტეტმა გადასწყვიტა „საქართველოს“ დაკეტვა,
ხოლო არჩილის ჩამოყვანის საკითხი ზაფხულამდე გადასდო. გადას-
წყვიტა აგრეთვე პეტერბურგში ჩემი გაგზავნა სარევოლუციო მზა-
დების ბიუროსთან კავშირის შესაკვრელად, თანახმად კონგრესის
დადგენილუქისა. პეტერბურგში უნდა მენახა ჩენი პარტიის წევრი
გოგნიაშვილი და ის უნდა წარმედგინა ბიუროსათვის. დეკემ-

ბრის შუა რიცხვებში პეტერბურგს გავემგზავრე. იქ არ დამხვდენ ს.-რევ.-ის ცეკას ჩემი ნაცნობი წევრები, არც მინორი, არც ნატანსონი, იყვნენ მხოლოდ ახალგაზრდები: მაჩვენეს ლევინი (მისი ნამდვილი გვარი არ ვიცი); ვადაეცი ჩემი „იაგა“ და ჩერნოვის დაბარება. გამომოკითხა კონგრესის ამბები და შემდეგ მკითხა:

— გყავთ პეტერბურგში. საიმედო კაცი, რომელიც ჩვენს შორის მუდმივ კავშირს დაიჭერდეს?

ვადაეცი გოგნი აშვილის მისამართი და გამოვეთხოვე. რაოდენიმე დღეს დაეყავი პეტერბურგში. ვნახე პარტიების წარმომადგენლები, ერთხელ კიდევ მიველ „სარევოლუციო პარტიათა-შორისო ბიუროში“. ბერს ლაპარაკობდნენ რევოლუციისთვის მზადებაზე, მაგრამ გასაკვირველი ის არის, რომ არც ერთს არ უთქვამს არაფერი იმ საშინელების შესახებ, რომელიც პეტერბურგში დატრიალდა ორი კვირის შემდეგ. მე ვგულისხმობ 9 იანვარს მომხდარ ამბებს. ვფიქრობ, სარევოლუციო წრეებში პეტერბურგს, მაშინ არც არაფერი იცოდნენ გაბონის მომავალ გამოსვლის შესახებ.

დაბრუნებისას მოსკოვში დაერჩი ერთ დღეს. აქ მოვძებნე ჩემთან ერთად ციმბირში ნაყოფი ძველი ნაროდოვოლეცი მაშინ, ნაფიცი ვეჩილი კუდრიაცევი. იმან გამაცნო ორიოდე იქაური ესერი, რომელთაც ცოტა არ იყოს, ცივი წყალი გადამასხეს. როცა ვუამბე საზღვარგარეთული ამბები და იქაური პოლიტიკური წრეების მოლოდინი, რომ რუსეთში მალე რევოლუცია იფეთქებს. მათ სასოწარკვეთილებით მიპასუხეს:—ახლო მომავალში არაფერი იქნებაო. ქალაქის მუშები მართო ვერას გახდებიან, ხოლო გლეხობაში ჯერ მკვიდრი ნიადაგი ვერ მოვიპოვეთ. მართალია, აქა-იქ ჩვენი პარტიის გავლენის ქვეშ არის გლეხობა და იმედიც გვაქვს, ზოგჯერ აგრარულ მოძრაობას გამოვიწვევთ, მაგრამ, საეჭვოა, ამას რაიმე თვალსაჩინო პოლიტიკური შედეგი მოჰყვესო. ბოლოს დაძინეს, ჩვენ თქვენი იმედი გვაქვს, ჩვენი უფროსი ამხანაგები ამბობენ, კავკასიაში დიდი ორგანიზაციები ჰყავთ პარტიებს დარაზმული და რევოლუციისათვის დამზადებული, მუშებშიაც და გლეხობაშიაცაო, თუ თქვენს ქვეყანაში დაიწყება რამე, იქნება აქაც გამოვებნაუროთო.

უნდა ვთქვა, რომ ეს უცნაური მსჯელობა პარველად არ მსმენია. წინადაც და შემდეგშიაც ბევრ რუსი მოღვაწისაგან გამოიონია ასეთი იმედები კავკასიაზე. ეს მით უფრო საკვირველი იყო ჩემთვის, რომ რუსეთში გაცილებით უფრო ჭეტი იყო შეგნებული და დარაზმული მუშა-ხალხი, გაცილებით მეტი იყო საერთო უკმაყოფილება,ც,

გაცლებით მალლა იდგა ინტელიგენტთა ძალაც, უფრო მეტადაც იყო განვითარებული საზოგადოებრივობა. ვფიქრობ, რუსის რევოლუციონერებმა თითონაც არ იცოდენ, რაოდენი ძალა იყო მათ ხალხში, რაოდენად წინ იყო წასული მისი შეგნება და თანაგრძობვე მდგომარეობით უკმაყოფილება.

ტფილისს დაებრუნდი იანვრის პირველ რიცხვში. არ გაუფლი ამის შემდეგ ერთ კვირასაც, როცა პეტერბურგიდან მოვიდა თავზარდამცემი დეპეშა გაპონის გამოსვლის შესახებ. რედაქციაში ვისხედით მე და რამდენიმე თანამშრომელი. დეპეშები გვიან დამიჯ მოვიდა. პირველი წაკითხვით თითქმის ვერაფერი გავიგეთ. დეპეშა ცუდად იყო შედგენილი, ზოგჯერ სიტყვები აკლდა, ზოგჯერ დამახინჯებული სიტყვები იყო. მაგრამ მაინც საზარელი ამბავი გადაიშალა ჩვენ თვალწინ, — ამბავი დაუჯერებელ ბარბაროსობისა.

9 იანვარს დილით პეტერბურგის ფაბრიკა-ქარხნებიდან აუარებელი მუშა-კაცი, ქალი, ბავშვებიც, რასაკვირველია უიარაღო, დაძრულა და მეფის სასახლისაკენ გამართულა მწყობრი კოლონებით. წინ მიუძღოდა მღვდელი გიორგი გაპონი, თან მიჰქონდათ ხატები და მეფის სურათები. ამ დიდი მოძრაობის მიზანი იყო მეფის ნახვა და მუშათა პეტეციის მისთვის გადაცემა. ასე მშვიდობიანად განწყობილ ხალხს წინ გადაეღობა პოლიცია და დიდძალი ჯარი. ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ უიარაღო მუშებს არ ესროდენ და ბოლოს და ბოლოს მეფესთან მიუშვებდენ. მისწოლია იგი პოლიციას, რათა მისი რიგები გაერღვია, მაგრამ ამ დროს პოლიციამ და ჯარმა ასტეხეს სროლა. ხალხი შედრკა და როცა გონს მოვიდა, გაიქცა. ჯარი განაგრძობდა საშინელ სროლას; ცხენოსანი რაზმები უკან დაეძევენ მუშებს. მოხდა ნამდვილი უმოწყალო უღელტა. დიდძალი ხალხი მოკლულ და დაჭრილი იქმნა ამ საშინელ დღეს.

ასე გაუმასპინძლდა ბარბაროსული მთავრობა მშვიდობიანი მიზნით მისულ ხალხს, როგელსაც სხვა არ უნდოდა რა იმეამად, რომ მეფე ენახა და იმისთვის თავისი მრავალგვარი გაჭირვება ეცნობებინა. ამ უძაგალითო სისხლას ღკრამ თავზარი დასცა მთელ რუსეთს. დაბრმავებული რუსის ლიბერალური საზოგადოებაც კი დარწმუნდა მაშინ, რომ მშვიდობიანას გზით თვითმყრობელობის წინააღმდეგ რუსის ერთი ვერაფერს გააწყობდა, რომ დიდი შეტაკების თავიდან აცილება შეუძლებელი იყო.

ცხრა იანვარი პირველი გრგვინვა იყო უკვე მოახლოებული დიდი შეტაკებისა, დიდი ბრძოლისა, რომელიც 1905 წლის განმავლობაში დღითი-დღე იზრდებოდა და შემოდგომაზე უმაღლეს წე

ტალამდე ავიდა. ამ ეკრეთწოდებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, რომლას მთავარი ლოზუნგი იყო „ძირს თვითმპყრობელობა“, თითქმის მთელი ერი ჩება: მუშათა მასების დიდებული გამოსვლა-დემონსტრაციები, გლახთა აგრარული მოძრაობა, ბურჟუაზიული დემოკრატიის საოპოზიციო კრებები, ბოლოს ოქტომბრის საყოველთაო, ისტორიაში უმაგალითო პოლიტიკური გაფიცვა. როცა მთელი რუსეთის ტერიტორიაზე რამდენიმე დღით სრულიად შეჩერდა ცხოვრება: შეჩერდა რკინის გზები, შეწყდა მუშაობა ყველა ფაბრიკასა და ქარხნებში, შეჩერდა ფოსტა და ტელეგრაფი, შეწყდა გაზეთების გამოსვლა, დაიკეტა დუქნები და მაღაზიები და სხვა. მთელი რუსეთის ასეთმა ერთსულოვანმა და მედგარმა იერიშმა ბოლოსდაბოლოს შეარყია თვითმპყრობელობის პოზიციები და ბიუროკრატია იძულებული გახდა ქედი მოედრიკა რევოლუციის წინაშე.

17 ოქტომბერს გამოცხადდა მანიფესტი, რომლითაც აღთქმული იყო საკონსტიტუციო რეფორმები, მოქალაქობრივი თავისუფლებანი სიტყვისა, პრესისა, კრებებისა და სხვა. აგრეთვე გაფართოება საარჩევნო უფლებებისა, მომავალ სახელმწიფო სათათბიროში, ხალხის წარმომადგენელთა ასარჩევად.

თქმა არ უნდა, 17 ოქტომბერი მნიშვნელოვანი თარიღია რუსეთის ისტორიაში: ეს იყო პირველი გამარჯვება საისტორიო ასპარეზე ახლადგამოსულის მშრომელი ხალხისა; თუმცა ეს პირველი რევოლუცია დამარცხდა და რეაქცია კვლავ გაეფუდა, მაგრამ მოღვიძებული ძალის, ახალი ცხოვრების შეჩერება დიდი ხნით-შეუძლებელი გახდა და არ გაუვლია ათეულ წელიწადს, როცა მოხდა თებერვლისა და ოქტომბრის დიდი რევოლუციები, რომელთაც ძირიან ფესვიანად აღმოფხრეს ძველი ქვეყანა და საუბრაჟო გამარჯვება რუსეთის მშრომელ ხალხს არგუნეს.

XXVI

სარეგულაციო მოძრაობა ჩვენში.—გურ ის ამბები.—
სულთან-კრიმ-გირეის ვაგზავნა გურიაში.—განათავი-
სუფლებელი მოძრაობის მონაწილენი.—რუსეთის ურ-
ნალიზების ყრილობა და ჩვენი დელეგაცია.—ჩემი
გამოძევება პეტერბურგიდან.—მინისტრების გაცნობა.—
კრებები და პეტრიციები. ჯაკიონი საქათველოს ავტო-
ნომიისა და ილია ქვეჭავაძე.—კრება ხასოფლო-სამ. ხა-
ზოგადობაში.—ტფ. ქალაქის საბჭოში.—საბჭოს დარჩაწ-
ში ხალხის ამოქვლეტა.—პოლონელთა და გერმანელთა
კრებები

ჩვენი ქვეყანა არა თუ არ ჩამორჩა შიდა-რუსეთს, ან განაპირა
ქვეყნებს განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში, არამედ დიდი როლი
ითამაშა და საპატრო ადგილი დაიჭირა ამ პირველ რეგულაციონურ
მოძრაობაში...

მოწინავე, საავანგარდო რიგში, რასაკვირველია, მუშები იდგ-
ნენ. იანვრიდან დაწყებული წლის ბოლომდე მათ ფეხი არ მოუცე-
ლიათ თავის პოზიციიდან და მედგარ ბრძოლას აწარმოებდნენ თვით-
მპყრობელობის ციხე-სიმაგრის დასამხობად. ალენიშნოთ იანვრის და-
საწყისში რკინისგზელთა გამოსვლა, იმავ იანვარში ფაბრიკა-ქა-
რხნების მუშათა გაფიცვა, 23 იანვარს დიდი დემონსტრაცია, აგრე-
თვე დემონსტრაცია 30 იანვარს გარდაცვალებულ მებრძოლ ქალის
გოგიაშვილის დასაფლავების დროს. 23 იანვრის დემონსტრაციის
დროს, რუსთაველის (მაშინ გოლოვინის) პროსპექტზე, შეიარაღებუ-
ლი შეტაკებაც კი მოხდა მუშათა და პოლიციას შორის; რამდენინე
კაცი დაჭრილი იყო და, თუ მეხსიერება არ მღალატობს, ერთი მუ-
შა—ინწკირველი მოკლულ იქნა. წლის დასაწყისშივე მუშათა გაფი-
ცვები და დემონსტრაციები ხდებოდა ადრევე საქართველოს სხვა
ქალაქებსა და რკინის გზის სადგურზე: ბათომში, ფოთში, ქუთაისში
ხაშურსა და სხვაგან. მუშათა მოხრაობას ხელმძღვანელობას უწევდა
ს.-დ. პარტია. სხვა პარტიათა გავლენა მუშებზე მცირე იყო მთელ
ამიერ-კავკასიაში.

მუშათა მოძრაობის შემდეგ თუ მეტ ყურადღებას არა, ნაკლებს
მაინც არ იქცევდა მაშინ გურის ამბები. გურის გლეხთა მოძრაობა უკვე
წინა წლებში დაიწყო და თავის გრანდიოზულის ხასიათით—მიმართუ-
ლებით მიიპყრო ყურადღება არა მარტო საქართველოსი, არამედ
მთელი რუსეთისა. მთელი რუსეთის პრესა ამ ამბებზე სწერდა, საზო-

გადოებრივი აზრი ამ მოძრაობაზე იყო მიპყრობილი. 1905 წელს მეორეჯერ მომიხდა პეტერბურგში წასვლა და ყველა, ვისთანაც საქმე მქონია, აუცილებლად გურიის ამბების გამოკითხვას დამიწყებდა. ასე იყო, მაგალითად, ჟურნალისტების კრებაზე. როგორც კი გავიცინეს საქართველოდან ჩასული დელეგატები, სხვას არაუფერს გვეკითხებოდენ—გურიის გლეხთა მოძრაობის ამბები გვიამბეთო. ხოლო როცა შემთხვევით გაიგეს, რომ ერთი ჩვენთაგანი, სახელდობრ პეტრე სურგულაძე გურული იყო, კრებაზედაც გააკეთებინეს მოხსენება ამ საგანზე.

1905 წლის დასაწყისში მოძრაობა უკვე ძლიერ გართულდა და გამწვავდა. ბოიკოტი მემამულეთა და ადგილობრივ დაწესებულებათა წინააღმდეგ თითქმის მთელ გურიაში გამეფდა. აქა-იქ ტერორისტული აქტებიც მოხდა, ადმინისტრაციულ დაწესებულებათა გადაწვაც და სხვა ამგვარი. საქმეთა ასეთმა გამწვავებამ ძალიან შეაშფოთა კავკასიის მამინდელი მთავარი მპარტველობა. სფეროებში დაიწყეს ლაპარაკი, რომ დროა გურიის დასამშვიდებლად სასტიკი ღონისძიებანი იქნას მიღებულიო. მართლაც თებერვლის პირველ რიცხვებში კავკასიის მამა დელვა მთავარმმართველის მოვალეობის ამსრულებელმა გენ. მალამამ, ბრძანება გამოსცა ოზურგეთის მაზრისა და კინტრიშის საბოკაულოდან განსაკუთრებულ საგენერალ-გუბერნატორო ერთეულის შედგენის შესახებ; გენ.-გუბერნატორად დაინიშნა გენ. ალიხანოვი. ამ განკარგულებამ მთელი შეგნებული საქართველო ფეხზე დააყენა. ყველა აღშფოთდა მომავალ შეგნებული პერსპექტივის წინაშე. გურიის აოხრება-აწიოკება მთელი საქართველოს ყელის გამოჭრა იქნებო, გაიძახოდა დიდი და პატარა. აღპარაკდა პოესა, გაიმართა თათბირები, გაიგზავნა დეპუტები პეტერბურგს.

ბოლოს გადაწყდა გენ. მალამასთან დიდი დეპუტაციის გაგზავნა. ამგვარი დეპუტაცია რამდენსამე დღეში შესდგა და წარუდგა მას. დეპუტაციაში იყვნენ: დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობის წინამძღოლნი, ქუთაისის, ბათუმის და ტფილისის ქალაქის თვითმართველების წარმომადგენელნი, ვახუთ „ცნობის ფურცლისა“ და ჟურნალ „მოგზაურის“ რედაქტორები, ქართველი ინტელიგენციის კერძო წარმომადგენლები—გრ. გველესიანი, ნიკოთაძე-დგირიძე, ივ. ანდრონიკაშვილი და სხვები, სულ 25 კაცამდე. დეპუტაციამ მთელი საქართველოს სახელით სთხოვა მალამას გაეუქმებინა თავისი განკარგულება და უარი ეთქვა გურიის წინააღმდეგ რეპრესიებზე. გენ. მალამამ შეიწყნარა შუამდგომლობა.

—ერთხელ კიდევ ვცდი მშვიდობიანის გზით გურიის გლეხთა დამშვიდებას. ამ დღეებში საგანგებო წარმომადგენელს გაგვზავნი გლეხთა მოთხოვნების გასაცნობად და მათ დასამშვიდებლად.

ორი დღის შემდეგ მან, მართლაც გასცა განკარგულება, რომლის ძალით მთავარმართველის საბჭოს წევრი და ფინანსთა მინისტრის რწმუნებული კავკასიაში სულთან-კრიმ-გირეი იგზავნებოდა გურიაში საგანგებო მინდობილობით. სულთან-კრიმ-გირეი ეკუთვნოდა რუსეთის ბიუროკრატის იმ მცირერიცხვან ნაწილს, რომელიც მაშინ თანაუგრძობდა განათავისუფლებელ მოძრაობას და მხარსაც უჭერდა კადეტების პარტიას. იგი იყო განათლებული, ლიბერალურ აზროვნების სახელმწიფო მოღვაწე და კეთილი გულის ადამიანი. ამგვარად, გურიაში გასაგზავნი დესპანი კარგად აირჩია მთავრობამ, მაგრამ თავიდანვე ცხადი იყო, რომ ამ ნაბიჯიდან არაფერი გამოვიდოდა.

თებერვლის იქვსს ჩვენს რედაქციაში მოვიდა მთავარმართებელს კანცელარიის ვილაცა მოხელე და გადმოგვცა:

—სულთან-კრიმ-გირეი სთხოვს თქვენ რედაქციას დღეს საღამოს რვა საათისთვის გამოგზავნოს მასთან თავისი წარმომადგენელი გურიის საქმეებზე სათათბიროდ.

საღამოს წავედით მე და ილია ნაკაშიძე. სულთან-კრიმ-გირეი ცხოვრობდა ბარათაშვილების სახლში, რეუტოვის ქუჩაზე. იქ უკვე დაგვხდნენ სხვა ქართული ჟურნალ-გაზეთების წარმომადგენლები. გამოვიდა სულთან-კრიმ-გირეი, გაგვეცნო და ყველანი მიუყვებით ბრგვალ მაგიდას.

სულთან-კრიმ-გირეიმ მოგვმართა სიტყვით:

—მთავრობამ ძნელი საქმე დამაკისრა. უნდა გავიგო გურულ გლეხთა მოთხოვნები და შევეცადო მათ დამშვიდებას. ჩვენ არ გვინდა რეპრესიებს მივმართოთ. რაც ჩვენს კომპენტენციაში არის, იმას ავასრულებთ. რაც ჩვენ უფლებას აღემატება, იმ მოთხოვნებზე ხელმწიფე იმპერატორს მოვასხენებთ. გარდა ამისა, თქვენ იცით, რომ მოკლე ხანში ხალხის წარმომადგენლობა იქნება მოწვეული, რომელიც ცხადია, პირველ რიგში გლეხთა უფლებრივ მდგომარეობას და აგრარულ საკითხს განიხილავს. ამ პირობებში შეიძლება ცდა გლეხების დამშვიდებისათვის, მაგრამ მე მარტო ამას ვერ ავასრულებ, საჭიროა თქვენი დახმარება. ქართულ პრესას, ვიცი, დიდი გავლენა აქვს ხალხზე, გთხოვთ დამეხმაროთ. გამაყოლებთ თქვენი თანამშრომლები კონტაქტის დასაჭერად. ძალიან მსურს, ჩემი მისია კეთილად დავაგვირგინო, მაგრამ ეს შეუძლებელი იქნება, თუ პრესა არ დამეხმარება...

ჩვენ აღვუთქვით, რომ შეძლებისდაგვარად დავეხმარებით, რო-
ვუწონეთ რეპრესიებზე უარის თქმა და თან ვავაფრთხილეთ:

— გურული გლეხები გონიერი, შედარებით განვითარებული,
პირდაპირი და ამაყი ხალხია. თუ დარწმუნდნენ, რომ მათ გულწრფე-
ლად ექცევიან და მართლა კეთილი სურთ მათთვის, ყველაფერს გუ-
ლახდილად განმარტავენ და დამშვიდდებიან.

მეორე დღესვე სულთან-კრიმ-გირეი გურიაში გაემგზავრა.
ჩვენი რედაქციიდან გაჰყვნენ სამსონ ფირცხალავა და ილია
ნაკაშიძე. პირველად სულთან კრიმ-გირეი ესტუმრა სოფელ შემოქ-
მედს, იქიდან დაიარა გურიის ბევრი დაბა-სოფელი, ყველგან იმარ-
თებოდა ხალხის ყრილობა და დესპანის საუბარი ხალხთან. გლეხთა
წარმოადგენლები მოსწრებული სიტყვა-პასუხით უმარტავდნენ სულ-
თან-კრიმ-გირეის თავის გაჭირვებასა და მოთხოვნებს. მიწის სიმ-
ცირე, საიჯარო ფასის სიდიდე, ვადასახალები სიმრავლე, ადგილობ-
რივ მოხელეთა თვითნებობა და სხვა ამგვარი გასაჭირის სურათი
სავსებით გადაუშალეს წინ საგანგებოდ გაგზავნილსა დიდ ბიურო-
კრატს. სულთან-კრიმ-გირეი გაკვირვებული იყო გურულ გლეხ-
თა მჭევრმეტყველებით, მოსწრებულის სიტყვა-პასუხით და მათ ამაყი
თავდაქერით. ამის გამო ტფილისის მაღალ სფეროებში დაცნვით
ლაპარაკობდნენ, სულთან-კრიმ-გირეის პარტაული აგიტატორები ება-
სებთანო, იმას კი ჰგონია, რომ გლეხებთან აქვს საქმეო.

სულთან კრიმ-გირეის ბევრი მტერი ჰყავდა მოხულიგანო ბიუ-
როკრატიაში, მაგრამ ეს მათი მითქმა-მოთქმა მართალი არ იყო.
შეიძლება ამისთანა შემთხვევებსაც ჰქონდა ადგილი ზოგჯერ, მაგრამ
ისიც ცხადია, რომ სულთან კრიმ-გირეის უმეტეს შემთხვევაში უბრა-
ლო გლეხები ებაასებოდნენ. მან დიდძალი მასალა შეაგროვა ამ მო-
გზაურობის დროს და სრული წარმოდგენა შეიმუშავა გლეხთა მო-
ძრაობის მიზეზებისა და მათ მოთხოვნებზე. ზოლოს და ზოლოს ამ
მოთხოვნებს ორგვარი ხასიათი ჰქონდა: უფლებრივი და ეკონომიუ-
რი. გლეხები მოითხოვდნენ ფართო ადგილობრივ საგლეხო თვით-
მართველობას და მოქალაქობრივ თავისუფლებას, ერთი მხრით და
მეორე მხრით მიწების უსასყიდ ლოდ გადაცემას მშრომელი ხალხის
განკარგულებაში.

როგორც მოსალოდნელი იყო, სულთან კრიმ-გირეის არ-
დაცალეს მინდობილობის დასრულება: რეაქციონურ წრეების ძალ-
დატანებით იგი გამოწვეულ იქნა გურიიდან და მარტის დასაწყის-
ში უკვე დაბრუნდა ტფილისს. ამგვარადვე უშედეგოდ დასრულდა
მეორე წარჩინებულ ბიუროკრატის, ვეიდენბაუმის გაგზავნა

ქართლში. სადაც აგრეთვე იმ ხანებში გამწვავდა გლეხთა მოძრაობა. კავკასიის უმაღლესმა მართველობამ მაშინ გადასწყვიტა კიდევ და-მსჯელ რაზმებისა და ჯარების გაგზავნა გლეხთა დასაშვილებლად. მაგრამ ამის ასრულება ცოტა შეგვიანდა იმ ცვლილების გამო, რომელიც კავკასიის მართვა-გამგეობის საქმეს შეეხებოდა. უმაღლესის ბრძანებით აღდგენილ იქნა კავკასიის სამეფისნაცვლო და მეფის ნაცვლად დაინიშნა ცნობილი გენერალი ვორონცოვ-დაშკოვი. ახალი მეფის ნაცვალი აღჭურვილ იქნა დიდი უფლებებით და ბიუროკრატიული სფეროებს იმედი ჰქონდათ, რომ ეს ძველი გამოქნილი დიპლომატი მოახერხებდა კავკასიელ ერთა დამშვიდებას და წესიერების აღდგენას. ვორონცოვ-დაშკოვმა რიხიანი მანიფესტით მიჰმართა კავკასიის ერებს, რომელშიაც ჰპირდებოდა თვალსაჩინო რეფორმებს და ურჩევდა დამშვიდებას. მაისის პირველ რიცხვებშიც კავკასიის ახალი მეფისნაცვალი დიდის ამბით ჩამოვიდა და დაუყოვნებლივ შეუდგა დაუსრულებელ თათბირებს ნაირ-ნაირ რეფორმების შესახებ, მაგრამ ლაპარაკის მეტი არაფერი სჩანდა. რეაქცია ისევ ისე მძვინვარებდა, როგორც ცენტრში, ისე განაპირა ადგილებში, ხოლო რევოლუციონური ტალღა უფრო და უფრო მძლავრდებოდა.

* * *

მუშათა და გლეხთა მოძრაობის შემდეგ მოსაგონებელია იმ დროის საზოგადოების და ინტელიგენციის მონაწილეობა განმანათლებელ მოძრაობაში. ის დრო იყო კრებების, თათბირების, რეზოლუციების და პეტიციების ხანა, როგორც ცენტრში—პეტერბურგსა და მოსკოვში, ისე პერიფერიებში. ერთ-ერთ ამგვარ კრებას ცენტრში მეც დავესწარი. ეს იყო სრულიად რუსეთის ყურნალისტების ყრილობა, პეტერბურგს მარტში მოწვეული. ქართულ ყურნალ-გაზეთებიდან დელეგატებად გაგზავნილნი ვიყავით გიგორცხილაძე, პეტრე სურგულაძე და მე. ჩასვლისთანავე გავიგეთ, რომ მთავრობას ძალიან სურდა ყრილობის ჩაშლა, მაგრამ ვერ მოახერხა და კრება „Вольно-экономич. О-во“-ს სადგომში გაიხსნა, გამოჩენილი მწერლის ვლ. კოროლენკოს თავმჯდომარეობით ყრილობაზე იყო 150-ზე მეტი დელეგატი რუსეთიდან, პოლონეთიდან, კავკასიიდან და ბალტიის მხრიდან. იყვნენ ცნობილი მწერლები და მოღვაწენი: სტრუვე, მიაკოტინი, ვინავერი, ნაბოკოვი, ვოდოვოხოვი.

ბევრი ამათგანი შესანიშნავი ორატორი იყო, მაგრამ ყველაზე უფრო გავგაკვირვებს თავჯდომარეებმა. რიგრიგად თავჯდომარეობ

დენ ნაბოკოვი, ვინავერი და სხვანი, რომელნიც კრების დასრულებისას რეზუმეს უკეთებდენ კამათს და თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებდენ გრძელ სიტყვებსაც. კრება აღფრთოვანებული ტემპით მიმდინარეობდა, შეეხო თანამედროვე მომენტის ყველა მწვავე საკითხებს და სათანადო რეზოლუციები გამოიტანა: საჭიროა სრული დემოკრატიული კონსტიტუცია, დამფუძნებელი კრება, მოწვეული საყოველთაო, პირდაპირი, ფარული და თანასწორი კენჭის ყრით, საჭიროა მიწების უსასყიდლოდ გადაცემა მშრომელ ხალხისათვის და ავტონომიური თვითმართველობა განაპირა ქვეყნებისათვის. ეროვნულ საკითხის კომისიაში (სხვა და სხვა საკითხების გამოსარკვევად რამდენიმე წინასწარი კომისია მუშაობდა) მე ვიყავი არჩეული. აქ იყვნენ თითო-თითო წარმომადგენელი რუსთა, უკრაინელთა, ლიტველთა, ქართველთა და სომეხთა ჟურნალისტებისა. გამაკვირვა უკრაინის წარმომადგენელმა, რომელიც კერძო ლაპარაკის დროს დაჟინებით მოითხოვდა დახმარებას:

— ამხანაგო, ვეუბნეოდი მე, ჩემი დახმარება რად გინდათ, ოცდაათმილიონიან ხალხის წარმომადგენელი ბრძანდებით, დახმარება თქვენ უნდა გამაწიოთ და არა მე.

— არა! ჩვენ, უკრაინელები განსაკუთრებულ მდგომარეობაში ვართ. რუსები ტუნგუზებს და იაკუტებს მისცემენ ავტონომიას, მაგრამ ჩვენთვის ერობასაც არ გამოიმეტებენ. ჩვენი გარუსება სწადიათ და თვით საუკეთესო წარმომადგენლები ჩვენი, როგორც არის, მაგალითად კოროლენკო, იმ აზრის არიან, რომ უკრაინის ხალხი განუყრელად უნდა იყოს ველიკოროსებთან. კომისიაში ეს უკრაინელი ბევრს ეცადა, რომ ავტონომიის შესახებ რეზოლუციაში რუსეთის ყველა ერი ყოფილიყო ჩამოთვლილი სათითაოდ, მაგრამ კომისიამ ერთი საყოველთაო რეზოლუცია მიიღო, რომელშიაც არც ერთი ეროვნება არ იყო დასახელებული.

ერთერთ სხდომაზე მოვიდა ცნობა დიდი მთავრის სერგეი ნიკოლოზის ძის მკვლელის კალიაევის სიკვდილით დასჯის შესახებ. თავჯდომარის წინადადებით მთელმა კრებამ ფეხზე აღგომით პატივი სცა კალიაევის ხსოვნას. ეს ფაქტი საკმაოდ დამახასიათებელია იმისა, თუ როგორი სულიერი განწყობილება და როგორი გამბედაობა სუფევდა მაშინ რუსეთის ოპოზიციონურ და ინტელიგენტთა მასაში. აღვნიშნავ კიდევ, რომ კრების მონაწილეთა შორის თავისუფლად გროკდებოდა შეწირულება „ვ. ნ“-სათვის. ამ ასოებით გული-სხმობდნენ მომავალ „შვიარალებულ აჯანყებას“ (Вооруженное восстание). ყრილობა არ იყო ჯერ კიდევ დასრულებული, როცა დი-

ლაადრიანად ჩემ სასტუმროში გამოცხადდა უზნის ზედამხედველი და ჩამაბარა „სპასკი“ ბოქაულის უწყება, რომლით მთხოვდა ხვალ, თერთმეტ საათისათვის მობრძანდით ჩემთან საბოქაულოში საჭირო საქმეზედაო.

ძალიან ვამიკვირდა და ვერ გამეგო, რა უნდოდა ჩემგან პეტერბურგის პოლიციას. დანიშნულ საათზე მივედი. ბოქაული გამოძევება ძალიან თავაზიანად, მიმიწვია თავის კაბინეტში და დიდის ბოდისის შემდეგ გამომიცხადა: გუშინ დამცველ განყოფილებიდან მოწერილობა მომივიდა, წინადადება მოგცეთ პეტერბურგიდან დაუყოვნებლივ წასვლის შესახებ, რადგან სენატის „ასობოე პრისუტს-ტეიეს“ 1889 წლის დადგენილებით, თქვენ აკრძალული გაქვთ სატახტო ქალაქებში ცხვრებაო.

— მე აქ საცხოვრებლად არ ჩამოვსულვარ, საქმე მაქვს, გავათავებ და წავალ.

— ვიცი, ვიცი, მაგრამ პოლიციის დეპარტამენტისაგან ამისთანა განკარგულება ხშირად მოგვდის ხოლმე; თქვენ მიდით იქ, აუხსენით და ამოგშლიან „შავ სიიდან“, თორემ სხვა დროსაც ასე გავიშასპინძლდებიან.

მე, რასაკვირველია, „ოხრანკაში“ არ წავსულვარ. ორი დღის შემდეგ ყრილობაც დასრულა და პეტერბურგიდან წამოვედი. როგორც შემდეგ ვავიგე, ამგვარი ბრძანება გიორგი ზდანოვიჩისაც მისვლოდა იმ ხანებში. ის მივიდა პოლიციის დეპარტამენტში, იჩხუბა და მართლაც ამოაშლეინა თავისი გვარი სიიდან. აღსანიშნავია რომ გიორგი ზდანოვიჩი წინად თითქმის ყოველ წელიწადს მიდიოდა პეტერბურგს და არავის გაუხსენებია, რომ მას ნება არა ჰქონდა სატახტო ქალაქში ჩასვლისა. მხოლოდ „დოკერიის“ (ნდობის) ეპოქაში და საკონსტიტუციო მზადების დროს ამოათრეის ეს უცნაური „შავი“ სიები.

წინა დღეებში მინისტრების გაცნობის შემთხვევაც კი მომეცა. იმჟამად პეტერბურგში იყო ტფილისის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელი დავით მელიქიშვილი. ერთ თავისუფალ შუადღეს წაველი მის სანახავად და მაღალ სფეროების აშბების გასაგებად. არ მახსოვს, რომელ სასტუმროში იდგა, მახსოვს მხოლოდ, რომ ძალიან გამაკვირვა მისმა ბინამ: ერთი დარბაზი და რამდენიმე ოთახი ეჭირა, მდიდრულად მორთული. ძალიან უყვარდა მდიდრული ცხოვრება, ხარჯებს არ ერიდებოდა არც ტფილისში, არც პეტერბურგში; დიდი ვალები ჰქონდა და თავისი დიდი მამულები ბორჩალოს მახრიაში ამ ვალების გასტუმრებნას გადააყოლა.

როცა სადარბაზო ბარათი შევეუგზავნე, დ. ზ. მელიქიშვილი თითონ შემომეგება დერეფანში და წამიჩურჩულა: მოდით, რა საინტერესო აღმანიანებს გავაცნობთ. შემიძღვა ოთახში და გამაცნო:

— ვიტტე, ობოლენსკი. ესენი ფეხზე წამოდგნენ და გადაქარბებულის თავაზიანობით მომეგებნენ... ორივენი მელიქიშვილის მეგობრები იყვნენ, ვიტტე შენობით ელაპარაკებოდა. ობოლენსკი (სინოდის ობერ-პროკურორი იყო იმ დროს) შემეკითხა, რა ამბებია კავკასიაშიო.

უცბად ვიტტე მომიბრუნდა და საცილით მითხრა:

— Скоро вы там нас в Грузии взорвете?

პატარა ხნის შემდეგ დიდის მოწიწებით გამომეთხოვენი და წავიდენ. მელიქიშვილმა ღიმილით მითხრა: შევაშინე მინისტრებიო; თქვენი სადარბაზო ბარათი რომ დავინახე, იმათ წაგჭურჩულეო, Вот вы имеете случай познакомиться с известным грузинским революционером—მეთქი. სფეროებში ძალიან ეშინიათ კავკასიის რევოლუციონერებისაო.

მწერლების გარდა იმ ხანაში ბევრ სხვასაც ჰქონდა ყრილობა: ადვოკატებს, საქალაქო და საერობო მოღვაწეთ, თავად-აზნაურობას და სხვა დაწესებულებათა და პროფესიის ხალხს. ყველგან რადიკალურ რეზოლუციებსა და მაგარ-მაგარ პეტიციებს ადგენდენ.

ამგვარი კრებები და ყრილობები ჩვენშიაც ბლომად იმართებოდა იმხანად. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა გადასწყვიტა ყველა ამგვარ კრებაზე გავგზავნა ხოლმე თავისი წარმომადგენლები, რომელთა მიზანი უნდა ყოფილიყო,—ერთი მხრით, რამდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, გარადიკალეზა და ფალსიფიკაცია საერთო ხასიათის მოთხოვნათა და მეორე მხრით, ყველმხრივი გაშუქება ეროვნულ საკითხისა და ავტონომიის მოთხოვნა. სხვათა შორის, ჩვენი ამხანაგები თავად-აზნაურობასაც მიეფუსიეთ, იქ გავკზანეთ ქართლკახელები: გიგო რცხილაძე, ალ. დიასამიძე, ვახტანგ მუსხელიშვილი და დავით ჯორჯაძე.

თავად-აზნაურობის ოფიციალურ კრებას წინ უძღოდა კერძო თათბირები, რომელზედაც წინასწარ უნდა შემუშავებულიყო მომავალ პეტიციის მუხლები. ამ თათბირებზე ჩვენ დღეუგატებს თავად-აზნაურნი მედგარის წინააღმდეგობით დაუხვდენ. არ უნდოდათ რადიკალური ხასიათის მოთხოვნათა წარდგენა. გიგო რცხილაძეს დიდი შეტაკები მოუხდა ილია ჭავჭავაძესთან. ილია გადაქრით წინააღმდეგი იყო რადიკალური რეზოლუციებისა:

— თავად-აზნაურობას არ შეეფერებაო, ამბობდა ის, დაამუშავებელ კრებისა და სხვა ამგვარ მოთხოვნების წარდგენაო.

გიგორცხილაძე აღნიშნავდა მომენტის სიდიადეს, რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობას და ბოლოს, საინტერესო ამბავი მოხდა: მოულოდნელად ილიამ განაცხადა:

— თუ ასეა, თუ საქირთა ქართველმა თავად-აზნაურობამაც ხა-ამოიღოს, მაშინ უმჯობესია და უფრო შეგვეფერება საქართველოს ავტონომიის საკითხი და მოთხოვნა წამოვაყენოთო.

ჩვენ დღეგატებს ჯერ არცკი დაეწყით ეროვნულ საკითხზე ლიპარაკი, მხოლოდ ნიდაგს ამხადებდენ და ილიამ დაასწრო: სთქვა ის დიდი სიტყვა, რომლის გავონებისაც კი ეშინოდა ჩვენს ბრწყინვალე წოდებას. ილია ქავჭავაძე კვლავ ძველებურად ამადდა ჩვენი საზოგადოების თვალში, ხოლო რადგან მას დიდი გავლენა ჰქონდა თავად-აზნაურობაში, საქმე გაადვილდა და თავად-აზნაურების ოფიციალურმა კრებამ, თითქმის ერთხმად მიიღო საქართველოს ავტონომიის რეზოლუცია და შესაფერისი შუამდგომლობა გაგზავნა პეტერბურგს. ამგვარივე პეტიციები წავიდა პეტერბურგს დასავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობისაგან და ქუთაისის საქალაქო თვითმართველობისაგან, სადაც აგრეთვე ჩვენი ამხანაგები ცდილობდენ (გიორგი ზდანოვიჩი, კიტა აბაშიძე, გრ. გველესიანი და სხვები).

აპრილში კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას მოუვიდა „Вольно-экономическое“ საზოგადოებისაგან ვოდოვოზოვის პროექტი იმის შესახებ, თუ რა წესითა და პრინციპით უნდა მომხდარიყო რუსეთში მომავალი საპარლამენტო არჩევნები. „საზოგადოება“ თხოულობდა ვოდოვოზოვის პროექტის განხილვასა და იმის შესახებ „სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების“ აზრის მიწოდებას. დაინიშნა კრება, რომელზედაც ჩვენმა მთავარმა კომიტეტმა გამგზავნა დეკლარაციები კრებაზე მოსულიყო სულ 50—60 კაცამდე. თავმჯდომარემ, აწ განსვენებულმა ეგნატე იოსელიანმა, გავაცნო ვოდოვოზოვის პროექტი და კამათი დაიწყო. მახსოვს, პირველი სიტყვა სთქვა მაშინ ახლადგამოსულმა საზოგადოებრივ ასპარეზზე ალ. ხატისოვმა. მან მხარი დაუჭირა ვოდოვოზოვის გეგმას მხოლოდ ერთი შესწორებით: ერთგვარი სარჩევნო ცენზი მაინც საქირთა, სახელდობრ განათლების ცენზიო. შემდეგ სიტყვა მე მოვთხოვე. სხვათა შორის ვოდოვოზოვის გეგმით რუსეთით უნდა დაყოფილიყო სარჩევნო ოლქებად; ოლქი ზოგან უდრიდა ერთ გუბერნიას, ზოგან ორი-სამი გუბერნია ერთ სარჩევნო ოლქს შეადგენდა. მე ამ გარეშობას

მივაქციე ყურადღება და ვთქვი, რომ კავკასიის გაყოფას ორ თუ სამ საარჩევნო ოლქად, რაღაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს ვოდოვო-ზოვის პროექტში; საჭიროა სულ სხვა და განსაზღვრულ პრინციპზე იქნას აგებული საარჩევნო ნაწილებად დაყოფა; საქართველო, მაგალითად, ავტონომიის მოითხოვს და ამიტომ მისი დაქუცმაცება საარჩევნო ნაწილებში არ შეიძლება; საქართველო ერთ საარჩევნო ოლქს უნდა უდრიდეს-მეთქი.

ამის წინააღმდეგ ილაპარაკეს ფილიპე მახარაძემ, ხატისოვმა და სხვებმა. ბოლოს ფილიპემ განცხადება შემოიტანა: აქ დიდმნიშვნელოვანი პროექტია განსახილველად გამოგზავნილი, კრებაზე კი ერთობ ცოტა ხალხია. არ არის სწორედ ის ელემენტი, რომელიც ყველაზე უფრო არის დაინტერესებული დღეს პოლიტიკური საკითხებით; ამიტომ მე მოვითხოვ კრების გადადებას და უფრო მრავალრიცხოვან ყრილობის მოწვევასაო.

წინადადება სამართლიანი იყო, ყველამ მხარი დაუჭირა და კრება ერთი კვირით გადაიდო.

დანიშნულ დღეს მე რაძდენიმე ამხანაგით მივედი „სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებაში“, ბარიათინსკის ქუჩაზე. საზოგადოების სადგომს დიდძალი ხალხი მისეოდა. ძლივსძლოვობით შევედი დარბაზში, რომელიც მთლად გაქედნილი იყო ხალხით; ბევრი დერეფანში იდგა, კიბეებზე და ქუჩაშიც.

თავმჯდომარემ ეგნ. იოსელიანმა იმავ წესით დაიწყო კრება: გააცნო დამსწრეთ ვოდოვოზოვის პროექტი. არ მანსოვს, ვინ დაიწყო კამათი. მეოროდ თუ მესამედ ჩაწერილი იყო ახალგაზრდა ს.-ფ. დავრიშვი. მან ფედერაცია და ავტონომიაზე დაიწყო ლაპარაკი. დარბაზში გაისმა უკმაყოფილებების ხმები: საგანს არ შეეხებო, ძირს ავტონომია და სხვა. ატყდა აურ-ზაური და დავრიშვიმ ველარ მოახერხა ლაპარაკი.

სიტყვა მე მოვითხოვე. დარბაზში სრული სიჩუმე ჩამოვარდა; ეტყობოდა, ყურადღებით მომისმენდნენ, მაგრამ მე თვითონ ვავაფუჭე საქვე. განზრახვა მქონდა გამერჩია ვოდოვოზოვის პროექტი საფსებით და საარჩევნო ოლქების ავტონომიების საკითხებისთვის შორიდან მომველო და არა ისე ტლანქად, როგორც ეს დავრიშვის მოუვიდა. ჩემდა საუბედუროდ, სრულიად უხერხულად დავიწყე ჩემი სიტყვა: „ამხანაგებო და მოქალაქენო, ვთქვი მე, ჩვენმა კრებამ სრულიად უმსგავსო და შეუფერებელი ხასიათი მიიღო. ყვირილით და აურზაურით არ შეიძლება იმ საგულისხმიერო საკითხების გადაწყვეტა, რომელიც ჩვენ წარმოგვიდგინეს. გაიგონეთ თუ არა

ვანი და საგულისხმეო იყო დემოკრატიისათვის, რომ გასაკვირველი არაა, თუ ამ კრებებს ხალხი ათასობით ესწრებოდა. ზოგჯერ, სხვადასხვა გარემოების გამო „ქალაქის მამები“ სხდომას არ იწყებდენ. მაშინ თვით ხალხი განაგრძობდა თათბირს. ასე მოხდა 29 აგვისტოსაც, — იმ შევნიღვლ დღეს, როცა ტფილისში საშინელი ამბავი დატრიალდა... იმ დღესაც ქალაქის საბჭოს რამოდენიმე ათასი კაცი შიაწყდა. სალამოს ადრე მეც მივედი, მაგრამ დარბაზში ვერ შევაწიე: ხალხით იყო გაქედლი იქაურობა. როგორც იქნა, იქ მდგომ მუშების დახმარებით დერეფანში შევედი და იქ გაეჩერდი. იმ სალამოს მე არ შემეძლო დიდხანს დავრჩენილიყავ კრებაზე: 9 საათისათვის რკინის გზის სადგურზე უნდა წავსულიყავ. საქმე ის იყო, რომ იმ სალამოს მახინჯაურში ვისტუმრებდით ავადმყოფ ა რ ჩ ი ჯ ო რ - ჯ ა ძ ე ს . თანახმად არჩილის სურვილისა და კომიტეტის დადგენილებებისა იმ ზაფხულს არჩილი ჩამოვიყვანეთ საზღვარგარეთიდან. ჩამოვიდა ძალიან დასუსტებული და ავადმყოფი; მისი დატოვება ტფილისში არ შეიძლებოდა, ამიტომ ვუჭირავეთ აგარაკი მახინჯაურში და სწორედ 29 აგვისტოს ვისტუმრებდით იქით.

კრება დიდხანს არ იწყებოდა და, რადგან ჩემი წასვლის დროც მოვიდა, ძლივს გამოვედი ქუჩაში; იქ შემხვდა სანდრო დიასამიძე, რომელიც აგრეთვე გამოსულიყო დარბაზიდან და ორივენი გავემართეთ სადგურისაკენ იმ იმედით, რომ მატარებლის გასვლის შემდეგ დავბრუნდებოდით და კრებას კიდევ მოვუსწრებდით. ავადმყოფი გავისმტუმრეთ; თან გაჰყვა მისი ნათესავი ქალი, მასწავლებელი თამარ ფალავანი შვილი, რომელიც იმდროიდან დაწყებული არჩილის გარდაცვალებამდე თითქმის სულ არ მოშორებია ავადმყოფს და დიდის ენერგიით, გულმოდგინებით და მოთმინებით უვლიდა მას. მატარებლის წასვლის შემდეგ მე და დიასამიძე გავეშუოეთ ქალაქის საბჭოს სადგომისაკენ. მივედით თუ არა პუშკინის ქუჩამდე, მაშინვე მივხვდით, რომ იქ რალაც ამბავი მომხდარიყო: გზები შეკრული იყო, არავის უშვებდენ, ჯარი და პოლიცია იდგა ერეენის მოედანზე.

თავზარდამცემი ამბავი იმ საშინელის სალამოსი ზოგი იქვე გავიგე, ზოგიც შემდეგში. სხვათა შორის, ჩემს სახლშივე დამხვდა ერთი დაქორილთავანი — ჩემი ოჯახის მეგობარი ქალი ანეტა ნიკოლაიშვილი, ზოგი რამ იმისგანაც გავიგე.

საქმე ასე ყოფილიყო: როგორც წინა დღეებში, საბჭოს 29 აგვისტოსაც არ ჰქონია ოფიციალური სხდომა; ხალხი მისულა და მოუწადინებია კერძო თათბირის გამართვა. ქალაქის თავს ვერმი-

შევს განკარგულება გაუცია—ხალხი დარბაზში არ შეუშვათო, მაგრამ შესულან მუშები, მათ სხვებიც მიჰყოლიან და თათბირი დაუწყიათ. ამ დროს ტფილისის გენერალ-გუბერნატორს ტელეფონით დაურეკია ვერმიშვეისათვის და წინიდადება მიუცია, საბჭოს სადგომიდან ხალხი დაითხოვეთო. ქალაქის თავს უბასუხნია—მე ვერაფერი მოვახერხებო და თან დაუძენია, ხალხის ამგვარი თავდასხმა ჩვენ ქალაქის თვითმართველობის შეურაცყოფად მიგვაჩნიაო. გენ.-გუბერნატორს პოლიციისთვის უბრძანებია საბჭოს დარბაზის განთავისუფლება. დარბაზში მისულა იმ უბნის ბოქაული და გენ.-გუბერნატორის სახელით უბრძანებია: დაუყოვნებლივ დასტოვეთ დარბაზიო. დარბაზში ამტყდარა ხმაურიო, ბოქაული გარეთ-გასულა; ხალხი ჯერ კიდევ არ გამორკვეულიყო და არ გადაიწყვიტა, როგორ მოქცეულიყო, როცა საბჭოს სადგომს ყაზახთა და პოლიციელთა რაზმი მიაღდა. ჯერ გარედან გაისმა თოფების გრიალი, შემდეგ ყაზახები შევარდნილან დარბაზში და აუტყვიათ სროლა. ძნელი წარმოსადგენია ის ამბავი, რომელიც დარბაზში უნდა მომხდარიყო და მოხდა კიდევ იმ წუთებში. მთავარ გამოსასვლელ კარებში ჯარისკაცები დვანან და თოფს ისვრიან. გამოიწყვედული ხალხი აქეთ-იქით აწყდებო; დარბაზში გულსაკლავი ღრიალია დაჭრილებისა და შეშინებული ხალხისა. სულ იმ საღამოს მოკლულ იქნა 30 მღე, დაჭრილთა რიცხვი 60-კაცზე მეტი იყო.

ამ ძნელად დასავიწყებელ შეებნელ საღამოზე დიდხანს იყო იმ დროს ტფილისში ლაპარაკი. ზევრი ამტყუებდა ქალაქის მმართველობას, განსაკუთრებით ქალაქის თავს—ვერმიშვეს. მართლაც, ქალაქის თავი შესაფერისად ვერ მოიქცა. მის მაგიერ, რომ გენ.-გუბერნატორისთვის ებასუხნა.—მივიღებ ყოველ ღონეს და ხალხს დავითხოვ დარბაზიდანო, მას უთქვანს—მე ვერაფერს გავაწყობო. იმის მაგიერ, რომ ეთხოვს გენ.-გუბერნატორისათვის, რეპრესიულ ზომებს ნუ მიმართავეთო, ქალაქის თავს, თუ დაეუჯვრებთ ოფიციალურ ცნობას, მთავრობისთვის შეუნიღვია: ხალხის თავდასხმა ქალაქის თვითმართველობის შეურაცყოფა არისო. რასაკვირველია, ასეთ პასუხს მთავრობა გაიგებდა ისე, რომ მას დახმარებას სთხოვენ და ისიც თავისებურად, ბარბაროსულად, დაეხმარა. შესაძლებელია ქალაქის თავის პასუხისა და თხოვნისათვის გენ.-გუბერნატორს ყური არ ეთხოვეზინა და საშინელება მაინც მომხდარიყო, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქალაქის თავი თავის მოვალეობას აასრულებდა და საყვედურისაგან მაინც იქნებოდა თავისუფალი.

გარდა ოფიციალურ საზოგადოებრივ დაწესებულებათა, ჩვენში ინტელიგენციაც ჩაება იმხანად განმათავისუფლებელ მოძრაობაში. ისიც მართავდა კრებებს, თათბირობდა მომენტზე და გამოჰქონდა შესაფერისი რეზოლუციები.

მახსოვს, რანდენსამე ამგვარ კრებას მეც დავესწარი. გაიმართა ისინი ჩვენი პარტიული ამხანაგის ხარლამპილდონტის ბინაზე და „ნაკადულის“ რედაქციაში. აქ დიდძალი საზოგადოება იყრიდა თავს. ერთერთ კრებაზე ჩვენი ძველი მოღვაწენიც დავინახე: ყველასაგან პატივცემული მწერალი ქალი ეკ. გაბაშვილისა, იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე, ვლ. მიქელაძე, ვასილ ყიფიანი და სხვა ბევრი ახალგაზრდა ინტელიგენტი. საზოგადოდ, უნდა ვთქვა, რომ იმ ხანებში მეტად გაიზარდა ტფილისში ქართველი საზოგადოება. ათი-თორმეტი წლის წინად, როცა მე ჩამოვედი ტფილისში, ქართველი ინტელიგენტი თითზე ჩამოსათვლელი იყო: ყოველგან, სადაც კი მიხვიდოდი, თეატრი იქნებოდა თუ კრება, ერთი და იგივე ორმოცოდ-სამოციოდე პირი დაგვხვდებოდა. პირველ რევოლუციის ხანაში სურათი საგრძნობლად შეიცვალა: ქართველი საზოგადოება, როგორცა ვთქვი, ძალიან გაიზარდა: ტფილისს მოაწყდა აგრეთვე ბევრი ქართველი მუშა, ხელოსანი, წვრილი ვაჭარი. მახსოვს, ამის შესახებ „კვალში“ თუ „მოგზაურში“ დაიბეჭდა ფილ. მახარაძის საინტერესო წერილი, რომელშიაც მას მოჰყავდა სტატისტიკური ცნობები ქართველ მოსახლეობის ზრდის შესახებ ტფილისში და არკვევდა ამ ზრდის ეკონომიურ მიზეზებს.

კრებებზე ვინმე გააკეთებდა მოხსენებას თანაზედროვე შიშნებზე და დაიწყებოდა კამათი. ერთ კრებაზე მეც ვიყავი მოხსენებელი, მეორეზე, მახსოვს, მოხსენებლად გამოვიდა ახალგაზრდა ექიმი სპირიდონ ვირსალაძე, შემდეგ ქართველი მწერალი და მოღვაწე ივ. ზურაბიშვილი და სხვები. ბოლოს მიიღებდნენ რადიკალური ხასიათის რეზოლუციებს, რომელნიც აუცილებლად შეიცავდნენ საქართველოს ავტონომიის მოთხოვნას.

ავტონომია-ფედერაციის საკითხით იმ დროს მუშებიც დაინტერესდნენ. ამის გამო რამდენჯერმე ნაძალადევის იყვნენ მოხსენებათა გასაკეთებლად ჩვენი ამხანაგები სამსონ ფირცხალავა და ოსიკო ბარათაშვილი. ერთხელ მეც ვიყავი. პატარა ოთახში შეგროვილიყო 20-30 მუშა, რომელთაც ყურადღებით მომისმინეს. მოხსენების შემდეგ მომცეს სხვადასხვა შეკითხვა და მერე დაიწყო ვაცხარებული კამათი. ზოგი გესლიანად აკრიტიკებდა ჩვენს „შოვინისტურ“ პროგრამას, რამდენიმე კი გვიცავდა. სამწუხაროდ, კამათი

მაღე შესწყდა. ქუჩებში დაყენებულმა მოდარაჯე მუშებმა შეგვატყობინეს დიდი სამხედრო პატრულის მოსვლა ნაძალადევი და ჩვენც დაუყოვნებლივ დავიშალენით.

კრებები იმართებოდა ტფილისში არა ქართველთაგანაც. ერთხელ ჩვენს რედაქციაში მოვიდა ორი პოლონელი, რომელთაც გვთხოვეს გაგვეკეთებინა ტფილისის პოლონელთა კოლონიისათვის მოხსენება ავტონომიის შესახებ საზოგადოდ და საქართველოს ავტონომიისა კერძოდ. მე სიამოვნებით დავთანხმდი და მეორე დღისათვის დავენიშნე კრება „ნაკადულის“ რედაქციის სადგომში. დანიშნულ ვადაზე იქ პოლონელთა დიდძალ საზოგადოებას მოეყარათავი. მოხსენების შემდეგ, რომელიც შეეხებოდა ავტონომიის და ფედერაციის საკითხებს საერთოდ და რუსეთის სხვადასხვა ერთა ბრძოლას თავისუფლებისათვის, დაიწყო შეკითხვები. ერთი შემეკითხა, პარიზში წინა წელს მომხდარ კონგრესის ამბებზე. როგორ მოხდაო, რომ პ. პ. ს. (პოლონელთა სოციალისტური პარტია) ავტონომიას დათანხმდა, როცა პროგრამაში პოლონეთის დამოუკიდებლობა აქვს შეტანილიო. მე ვუპასუხე, რომ ეს მოჰყვა „Освобож-дение“-ს ჯგუფის დაქინებით მოთხოვნას. ეს ჯგუფი პრინციპიალურად არ იყო წინააღმდეგი პოლონეთის დამოუკიდებლობისა, მაგრამ ტაქტიკურის მოსაზრებით მოითხოვდა, რომ კონგრესის რეზოლუციაში მხოლოდ ავტონომია ყოფილიყო შეტანილი. რუსეთის ერის ფართო წრეებშიო, ამბობდენ სტრუჟე და თავ. დოლგო-რუკი, არ არის ჯერ-ჯერობით პოპულარული იდეა პოლონეთის სრული ჩამოშორებისა: სამოციან წლებში, როცა რუსეთში დაიწყო რეფორმების ხანა, მოხდა თუ არა პოლონეთის აჯანყება, რუსის საზოგადოება რეაქციამ გაიტაცა; მთავრობამაც ისარგებლა იმით და შეაჩერა რეფორმები. ვაი თუ ახლაც ასე მოხდესო. თუ პოლონეთი დამოუკიდებლობას მოითხოვს, იქნება რუსის საზოგადოების ფართო წრეებში ზურგი აქციონ განმათავისუფლებელ მოძრაობასაო... პ. პ. ს. წარმომადგენლებმა ყოველივე ეს დებეზით აცნობეს კრაკოვში თავის ც. კ.-ს და იმისგან თანხმობა მიიღეს კონგრესის რეზოლუციაში პოლონეთის ავტონომია ყოფილიყო შეტანილი.

კრებაზედ დამსწრეთ, როგორც შემდეგ გამოირკვა კამათიდან, ეს გარემოება ძალიან არ ესიამოვნათ. რუსეთშიო, ამბობდენ პოლონელები, დემოკრატიული მოძრაობა დიდხანს ვერ გაიმარჯვებს. ისევ დადგება რეაქცია და ამიტომ უმჯობესია პოლონეთმა შემთხვევით ისარგებლოს და სრულიად ჩამოშორდეს რუსეთსაო.

მეორედ კომიტეტმა გერმანელების კრებაზე გამგზავნა: ვეტ-
ცელის სასტუმროში თავი მოეყარა ოცდაათამდე გერმანელს. პირ-
ველ შეხედვისთანავე აუდიტორია არ მომეწონა: თავი მოეყარათ ჩა-
სუქებულ გერმანელ კოლონისტებსა და ინტელიგენტებს. მართლაც
მალე გამოვარკვიე, რომ მათ არ აინტერესებდათ რუსეთის ხალხთა
დიდებული და თავგანწირული ბრძოლა, ფედერაციის და ცენტრა-
ლიზმის საკითხები; ისინი უფრო იმას მეკითხებოდნენ, როდის და-
წყნარდება ქვეყანა და როდის დადგება მუშაობის ნორმალური პი-
რობებიო.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმხანად ტფილისის ქართველ-
ქალთა შორისაც გაიღვიძა ინტერესმა პოლიტიკურ და ეკონომიურ
საკითხებისადმი. აქა იქ დაარსდა წრეები მაცადინეობისათვის. ფრთ
ამგვარ წრეში, რომლის დამაარსებელი იყვნენ ივ. ზურაბიშვი-
ლის მეუღლე ნინო (ნ. ნიკოლაძის ასული) და თამარ გა-
ბაშვილი (შემდეგში მგოსნის კოტე მაყაშვილის მეუღ-
ლე), მეც ვკითხულობდი ერთხანს ლექციებს ევროპის პოლიტიკურ-
ისტორიიდან. ამ ლექციებს, რომელიც იმართებოდა ივანიშვილების
სახლში მიხეილის პროსპექტზე, დიდძალი ახალგაზრდა ქალები ეს-
წრებოდა.

XXVII

არჩილ ჯორჯაძის დაბრუნება საქართველოში.—საზღვარგარეთიდან იარაღის ჩამოტანა ჯემ „სირიუსით“.—გიორგი დეკანოზიშვილის ავადმყოფობა და გარდაცვალება.—კავკასიის ნამესტნიკი ვორონცოვ-დაშკოვი.—გურების ამბები და ხტაროსელსკის დანიშვნა ქუთაისის გუბერნატორად.—ალ. ყიფშიძე.—სომეხ-თართა უღელტა.—პარტიების ჩარევა.—დაშნაკელეზის ტაქტიკა.—სარევოლუციო ბრძოლის გაძლიერება.—ჩსრეკა და დაპატიმრება.—გიორგი ზდანოვიჩის თავგადასავალი

როგორც მოგახსენეთ, იმავე 1905 წლის გაზაფხულს ჩვენმა პარტიამ შეაჩერა პარიზში „საქართველოს“ გამოცემა და ავადმყოფი არჩილ ჯორჯაძე საზღვარგარეთიდან საქართველოში დაბრუნდა. იმ ზაფხულს არჩილი კიკეთში გვყავდა და ზაფხულის ბოლოს გავგზავნეთ ზღვის პირას, მანჩინჯაურში. იმავე დროს საზღვარგარეთიდან დაბრუნდა თედო სახოკიაც და ჩვენი ასოთამწყობი მიშა კიკნაძე.

გიორგი დეკანოზიშვილი ისევ პარიზში დარჩა და განავრძობდა თავის სარევოლუციო მუშაობას. მთავარი საქმე, რომელსაც იგი მაშინ აკეთებდა, იყო იარაღის შოვნა და შეგროვება და შემდეგ მისი საქართველოში გამოგზავნა. გიორგი დეკანოზიშვილი თავისებურის ენერგიით შეუდგა ამ საქმის მოწყობას 1904 წლის ზამთარში და უკვე 1905 წლის ზაფხულისათვის ბრწყინვალედ დაავიზრვინა. იშოვა საჭირო დიდი თანხა, იყიდა დიდძალი თოფი შვეიცარიაში, ტყვია-წამალი, შემდეგ იყიდა გემი „სირიუსი“ და იარაღით დატვირთა; ნაცნობ სინდიკალისტთა და ანარქისტთა დახმარებით დაიქირავა გემისთვის რევოლუციონური მებღვაურები და გემი, რომელზედაც ჩვენი ამხანაგებიც გიორგი სიხარულიძე და ვ. ნაზაროვი იყვნენ—საქართველოსკენ გამოგზავნა. ყველა ამის ჩამოთვლა აღვილია, რასაკვირველია, მაგრამ კარგად გასინჯეთ და დაუფიქრდით მთელ იმ საქმის ორგანიზაცია-ასრულებას და დარწმუნდებით, რომ გიორგი დეკანოზიშვილმა ამ მეტად ძნელ საქმეში პირდაპირ ზღაპრული ენერგია და ძალა გამოიჩინა.

რუსეთის სხვა სარევოლუციო პარტიებიც იძენდნენ მაშინ საზღვარგარეთ იარაღს და გზავნიდნენ რუსეთში, მაგრამ ამ პარტიებს დიდი ორგანიზაციები ჰქონდათ საზღვარგარეთ, ხალხი ჰყავდათ და

საშუალებაც ჰქონდათ. მაგალითად ესერებს, პოლონელ პ. პ. ს.-ს ფინლანდიის აქტივისტებს მთელი შტაბები ჰყავდათ სათანადო ორგანიზაციებითა და საშუალებით. გიორგი დეკანოზიშვილი კი თითქმის მარტოდ-მარტო იყო, არც დამხმარე თავისიანი ჰალხი, არც ფული: ვიმეორებ, მხოლოდ იმის საოცარ ენერჯისა და ორგანიზაციულ ნიქს შეეძლო ამ მეტად მძიმე საქმის ასრულება.

იარაღის მისაღებად ჩვენ აქ შესაფერისი ორგანიზაცია მოვაწყვეთ და საჭირო თადარიგი დავიჭირეთ. შემუშავებული იყო გგგ-მა, როგორ უნდა მომხდარიყო იარაღის გემიდან გადმოტვირთვა, წინათვე მომზადებულ საწყობებში მისი დალაგება, შემდეგ გატანა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და ხალხის შეიარაღება. მთავარი ზედამხედველობა და ხელმძღვანელობა დაევალა მიხა ესაკიას, რომელიც მაშინ ფოთში ცხოვრობდა: ტფილისიდან გავგზავნეთ თ. სახოკია და ვლ. ლორთქიფანიძე; თან გვაყოლეთ ერთი მეტად გამოცდილი მარჯვე მომუშავე სპირიდონ ნორაკიძე. დიდი სიფრთხილე და კარგი ორგანიზაცია იყო საჭირო, რომ იარაღის მიღება დაუბრკოლებლივ მომხდარიყო და ის არ დაგვემართოდა, რაც ფინლანდიის აქტივისტებს მოუვიდათ სწორედ იმ დღეებში. მათი იარაღი საზღვარგარეთიდან ორი თუ სამი კვირის წინ იყო გამოგზავნილი, ვიდრე ჩვენი „სირიუსი“ წამოვიდოდა. ბალტიის ზღვაზე იმათი გემი კლდეს დაეჯახა და ზედ შერჩა; თურმე მთავრობას ყველაფერი წინაწინ სცოდნოდა, მოდარაჯე გემები იქვე იდგნენ და მოელოდნენ რევოლუციონერთა გემს; როგორც კი მას მარცხი მოუვიდა, მაშინვე შეიპყრეს და მთელი იარაღი ხელში ჩაიგდეს.

„სირიუსი“ ფოთის მახლობლად გაჩერდა. ღამით ჩვენი ორგანიზაციის მიერ დამზადებული ნაგები რიგ-რიგად და მწყობრად მიადგნენ გემს და დაუწყეს იარაღს გადმოზიდვა. პირველი ნაგები მშვიდობიანად მოადგნენ ნაპირს და დანიშნულ ადგილას გადაიტანეს იარაღით დატვირთული პირველი ყუთები. მთელი ეს ოპერაცია კარგად და მშვიდობიანად გათავდებოდა, ერთ სიმწუხარო გარემოებას რომ ხელი არ შეეშალა. ჩვენ პარტიულ ამხანაგებს საჭირო კონსპირაცია არ დაეცვათ და იარაღის მოსვლის ამბავი ფოთში ბევრს გავგო. როცა იარაღის გადმოტვირთვა დაიწყო, ნაპირს ბევრი ხალხი მოაწყდა. ვილაცხვებ ყუთი გაეხსნათ და დაეწყათ იარაღის გატაცება. ატყდა ხმაურობა, სირბილი. მოდარაჯე გემს ამ დროს შეუნიშნავს ნაგები და გაუსროლია. შემდეგ ნათსადგურიდან გასულა და შორიდან „სირიუსიც“ შეუმჩნევია, აუტეხია სროლა. „სირიუს-

სის“ შეზღავრებს რამდენიმე ყუთი, უკვე ნავებში ჩასაწყობად დამზადებული, ზღვაში გადაუგდიათ და გემი წაუწყვანიათ. ჩვენებს დატვირთული ნავები ვაგრის ახლო გაუჩერებიათ და გათენებისას იქ მოუხერხებიათ იარაღის ნაპირზე გადმოზიდვა. ამგვარად წინად შედგენილი გეგმა ჩაიშალა: ზოგი ყუთი ადგილობრივ მთავრობას ჩაუფარდა ხელში, ზოგი, ვინ იცის, ვინ გაიტაცა, ზოგიც ზღვაში ჩაიძირა. შაგრამ ბევრი იარაღი მაინც შეგვრჩა ხელში და თავის დროზე ხალხს დაურიგდა. შევიცარიის თოფები ბევრგან იყო გაფანტული სოფლად და ქალაქად, უმთავრესად საშვეგრელოსა და იმერეთში.

როგორც შემდეგში გამოირკვა, ცენტრალურ მთავრობას წინდაწინვე ჰქონდა გაგებული ჩვენი იარაღის მოსვლის ამბავი, ისე, როგორც ფინლანდიის აქტივისტების გეჰისა. „Новое Время“-ში ამ ხანებში დაიბეჭდა პოლიციის დეპარტამენტის ცნობა, რომელშიაც დაწერილებით იყო მოთხრობილი იარაღის დამზადებისა და გამოგზავნის ამბავი. მაშინ ჩვენთვის გაუგებარი იყო, საიდან გაიგო მთავრობამ ყველაფერი, ესლა კი ვფიქრობ, რომ აქტივისტების და ჩვენი იარაღის ამბავიც მთავრობას აზეფმა შეატყობინა. აზეფი იმ დროს საზღვარგარეთ იყო და როგორც ესერების კომიტეტის აქტიური წევრი, სრულის ნდობით იყო აღჭურვილი. გიორგი დეკანოზიშვილი კარგად იცნობდა მას და შეიძლება მის დახმარებითაც სარგებლობდა.

რასაკვირველია ამ ამბის გახმაურების შემდეგ გიორგის აღარ შეეძლო საზღვარგარეთიდან სამშობლოში დაბრუნება, როგორც ეს წინად ჰქონდა განზრახული. გადასწყვიტა დროებით ისევ საზღვარგარეთ დარჩენა და განაგრძობდა ნუშაობას, ეხმარებოდა ესერებს, პოლონელებს, გვიგზავნიდა სარევოლუციო ლიტერატურას და სხვა. 1901 წლიდან დაწყებული ეს ადამიანი 7—8 წლის განმავლობაში მოუსვენრად მუშაობდა და მისმა სუსტმა აგებულებამ ვერ აიტანა ესოდენ თავგანწირული შრომა. იგი დასნეულდა და მალე გულის ავადმყოფობისაგან გარდაიცვალა. მისმა ნათესავებმა რეაქციის სუსხიან დღეებში, ფარულად მოასვენეს მისი გვამი ტფილისში და ჩუმად დასაფლავეს კუკიის სასაფლაოზე. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა და პარტიულმა ამხანაგებმა მხოლოდ დასაფლავების მეორე დღეს გაიგეს ეს ამბავი.

ასე უდროოდ დალია სული და შეეწირა სამშობლოს უზომო სიყვარულს ეს მრავალმხრით ღირსშესანიშნავი რევოლუციონერი.

* * *

როგორც ზევით მოვიხსენიე, კავკასიაში ჩამოსვლისთანავე შეფის ნაცვალის შეუღლა თათბირების მოწყობას, სხვადასხვა რეფორმების პროექტების შესამუშავებლად. პირველ რიგში წამოიჭრა ისევ ერობის შემოღების საკითხი. ზაფხულის ერთ-ერთ თვეში შეფის ნაცვლის საბჭოში მოწვეულ იქნა დიდი კრება უწყებათა, საზოგადოებრივ დაწესებულებათა და პრესის წარმომადგენლებისა. ჩვენი რედაქციიდან დაესწრო რედაქტორი ალ. ჯაბაძე. კრებამ დაადგინა ერობის შესახებ თათბირები გამართულიყო ცალკე გუბერნიებში და ადგილობრივ დამზადებულიყო პროექტები. ამგვარად ერობის საქმე კვლავ დიდი ხნით გადაიდო.

შემდეგ შეფის ნაცვალის შეუღლა გურიის საქმეების შესწავლასა და მოწესრიგებას. პირველად ყოვლისა მან განიზრახა ადმინისტრაციის საქმის მოწესრიგება დასავლეთ საქართველოში. ამისათვის აირჩია განათლებული და ლიბერალური მოხელე აგრონომი სტაროსელსკი და ქუთაისის გუბერნატორად დანიშნა იგი. სტაროსელსკი ჩვენში ცნობილი იყო, როგორც საქმობად განათლებული და მოწინავე აზრის კაცი. ის თანაუგრძობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ქუთაისში გუბერნატორობის დროს ხშირად თათბირობდა ადგილობრივ-სარევოლუციო პარტიების წარმომადგენლებთან. სხვათა შორის კარგად იცნობდა ჩვენი პარტიის ქუთაისის წევრს პეტრე ყიფიანს. სტაროსელსკიმ ამას მიმართა და სთხოვა: მინდა ვიცე-გუბერნატორად და ჩემ თანაშემწედ ვინმე კარგი ქართველი მოღვაწე დაინიშნოს; საჭიროა ამასთანავე იგი მოხელეც იქნეს, ვინაიდან წინააღმდეგ შემთხვევაში შეიძლება არ დაამტკიცონო—ამოირჩიეთ ასეთი კანდიდატიო. პეტრე ყიფიანი იმ დღესვე წამოვიდა ტფილისში—ჩვენთან, მთავარ კომიტეტთან ამის შესახებ მოსალაპარაკებლად. კერძო თათბირზე, არ მახსოვს ვინ, მგონი ხარლამპი ლლონტშა—ალექსანდრე ყიფშიძე დაასახელა. ეს კანდიდატურა ყველას მოეწონა: ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე და მწერალი ალ. ყიფშიძე (ა. ფრონელი), ამავე დროს თვალსაჩინო მოხელე იყო—საგუბერნიო მმართველობის წევრი, ასე რომ ვიცე-გუბერნატორად იმისი დანიშვნა მთავრობისათვის მისაღები იყო.

პეტრე ყიფიანმა მიიღო ყიფშიძის შესახებ დასტური და ქუთაისს გასწია. სტაროსელსკის შუამდგომლობით ალექსანდრე ყიფშიძე მართლაც მალე დაინიშნა ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორად.

ახალი ადმინისტრატორები მალე გურიაში გაემგზავრნენ ხალხთან მოსალაპარაკებლად და რამდენადაც შეიძლებოდა მშვიდობიანობის დასამყარებლად. სტაროსელსკიმ შეიწყნარა ხალხის მიერ არჩეული მამასახლისები და სხვა თანამდებობის პირები; ნება მისცა თავის მოსამართლეების არჩევისა; იგი სთხოვდა გლეხობას დამშვიდებას, რადგან მალე ხალხის წარმომადგენლობა იქნება მოწვეულიო და უეჭველია პირველ რიგში გლეხთა უფლებრივი მდგომარეობა და აგრარული საკითხი იქნება განხილული და მოწესრიგებულიო.

იმავე ხანებში კავკასიის მხარეს თავს დაატყდა მეტად სამწუხარო ამბავი: ეს იყო სომეხ-თათართა შორის ურთიერთობის გამწვავება, რასაც მოჰყვა მეზობელ ერთა შორის ნამდვილი ომი. ბაქოში, ვანჯაში, ერევანს, ნახიჩევანსა და ადერბეიჯან-სომხეთის სხვა ადგილებში სომხები და თათრები დაერივნენ ერთმანეთს და შეუბრალებლად ჟღერდნენ მამაკაცებს, ქალებს, ბავშვებსაც-კი. რასაკვირველია, კავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციას და შავრაზმელებს წილი უდევთ ამ საშინელ ჟღერის გამოწვევაში. იმათ ისარგებლეს ამ ორ ვრს შორის არსებულ უკმაყოფილებით და წაუსიეს ერთმანეთს. მეზობელ ერების ერთმანეთის გადაკიდება უთუოდ ხელსაყრელი იყო რეაქციის ძალებისათვის, რადგან სომეხ-თათართა შეტაკება შესამჩნევად აბრკოლებდა განმათავისუფლებელ მოძრაობის განვითარებას და რევოლუციის წინსვლას, ანელებდა სომეხ და თათარ მშრომელ ხალხის კლასობრივ თვითშეგნებას და ამით აფერხებდა დემოკრატიის საქმეს. სამწუხაროდ, ამის შეგნება თითქოს არ ჰქონდათ ამ ორი მეზობელი ხალხის მეთაურებს.

დაშნაკელები უმთავრესად ბრალს სდებდნენ კავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციას. ამან გამოიწვია ეს საშინელი ჟღერაო. ალბად ამიტომ ამ პარტიამ გააჩაღა ტერორი ადმინისტრაციის წარმომადგენლობაზე. მაისში ბაქოში ყუმბარა ესროლეს და მოჰკლეს ბაქოს გუბერნატორი მიხეილ ნაკაშიძე. ამ მკვლელობამ იმ დროს დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია ბაქოსა და ტფილისის ქართველ საზოგადოებაში. სხვათა შორის, „ცნობის ფურცელს“ ბაქოს ქარვლ საზოგადოებისაგან მოუვიდა მთელი მემორანდუმი ამ საქმის შესახებ. ბაქოელი ქართველები, მათ შორის ჩვენი პარტიული ამხანაგებიც, დაჟინებით ამტკიცებდნენ, რომ ნაკაშიძეს არაერთგვაროვანი ბრალი არ მიუძღოდა სომხების მოსახლეობის წინაშე; ის არც წამქეზებელი ყოფილა, არც გამწვავებელი სომეხ-თათართა შეტაკებისაო; ისიც ტყუილია, თითქო ნაკაშიძე დახმარებას არ უწევდა სომხებს, როცა მათ თათრები თავს დაესხნენ. თითქო მისი ბრძანებით პოლიცია და:

ჯარები უძრავად იდგნენ და ზომებს არ იღებდნენ ქლეტის შესაჩერებლად.

ბაქოელების ეს წერილი ჩვენ გავაცანით „დაშნაკუტუნის“ ტფილისის მეთაურებს, მაგრამ ისინი ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი ნაკაშიძის დანაშაულობაში.

ყოველ შემთხვევაში, დასძინა ერთმა მათგანმა, ცხადია, რომ ბაქოს უმაღლესი ადმინისტრაცია მოწადინებული იყო ბაქოში მძლავრად ამოვარდნილი სარევოლუციო იერიში უკუეგდო, ამისათვის კი საუკეთესო საშუალებად მიიჩნია სომეხ-თათართა შეტაკების გამოწვევა.

შემოდგომაზე სომეხ-თათართა შეტაკება, ჩვენდა სამწუხაროდ და მოულოდნელად, საქართველოს ტერიტორიაზედაც მოხდა, სახელდობრ ტფილისში. თუ არა ვცდები, ნოემბრის დასაწყისში თათრების მოედანზე სომეხებსა და თათრებს შეტაკება მოუხდათ, რომლის დროს რამდენიმე კაცი მოკლულ და დაჭრილ იქმნა. იმ წუთსავე მთელ იმ რაიონში და ახლომახლო უბნებში დაიკეტა თათრის და სომხის ღუქნები და მაღაზიები, ქუჩებში შეიარაღებული ხალხი გაჩნდა. ეს ამბავი სწრაფად მოედო მთელ ქალაქს და ყველა აღშფოთებული იყო. მეორე დღეს დილით გაიმართა ქართველ პარტიების თათბირი, რომელზედაც კატეგორიულად იყო მიღებული დადგენილება: ყოველი ღონე ვიღონოთ და საქართველოს ტერიტორიაზე სომეხ-თათართა უღეტა არ დაფუშვათო. გადაწყდა მიგვემართა ადგილობრივ მთავრობისათვის წინადადებით, რომ პარტიებისათვის მიეცანება ამ საქმეში ჩარევისა მშვიდობიანობის დასაცავად.

ამავე დღეს ვაზეთ „Возрождение“-ს რედაქციაში მივიდა მაშინდელი პოლიცემისტერი და მთავრობის სახელით გამოაცხადა სურვილი პარტიებთან მოლაპარაკებისა სომეხ-თათართა შეტაკების შესახებ. მაშინვე თავი მოვიყარეთ ხსენებულ რედაქციაში და ს.-დ. წარმომადგენელმა გამოუცხადა პოლიცემისტერს: ჩვენის თავდებობით მთავრობამ მისცეს მუშებს ათასი თოფი, მოგვაშოროს პოლიცია და ჩვენ თვითონ დავიცავთ წესიერებასო. პოლიცემისტერმა ცისმა ჩაისვა ავტომობილში ისი დორე რამი შვილი და მეფის ნაცვლის სასახლეში წაიყვანა. იქ თანხმობა გამოაცხადეს პარტიების წინადადებაზე და მეორე დღესვე ის რამიშვილს არსენალიდან მისცეს ათასი თოფი. ამასობაში სომეხ-თათართა შეტაკება სომხისა და თათრის ბაზრების რაიონში გამწვავდა: უკვე რამდენიმე ათეული მოკლულ-დაჭრილნი მიიტანეს ნიხილის საავადმყოფოში. აქა-იქ სომეხებისა და თათრების სახლებს ცეცხლი წაეკიდა. მთავრობის განკარგულებით,

ჯარი არტილერიით დადგა ამ რაიონების საზღვარზე, რათა უწყსოების ლოკალიზაცია მოეხდინათ და ქლექტა ქალაქის სხვა რაიონებში არ გადასულიყო.

მცხოვრებნი შიშინანობამ მოიცვა. მრავალი მითქმა-მოთქმა დაიბადა: ბორჩალოს თათრების დიდძალი შეიარაღებული ცხენოსანი რაზმი მოდის ქალაქზე თავდასხმისათვის, სომხების საშველად დაშნაკელების რაზმი დაძრულა ერევნიდან და ზარბაზნებით მოდის ქალაქზე და სხვა. აქა-იქ შეტაკება ქალაქის სხვა რაიონებშიც მოხდა. ერთი უბედურება ჩვენ თვალწინ, ჩვენი რედაქციის პირდაპირ— მოედანზე დატრიალდა. უეცრად რომელიღაც დუქნიდან ორი უბრალო თათარი გამოჩნდა, ერთ მათგანს ჩაის ჭურჭელი ეჭირა ხელში; ორივე სიჩქარით მიდიოდა, ალბად, ვორონცოვის ხიდისაკენ. ამ დროს ქუჩაში გაჩნდა მაუზერებით შეიარაღებული სომეხთა ჯგუფი, რომელმაც სროლა აუტეხა უიარალო თათრებს. ერთი იმათგანი დასჭრეს, მეორე კი მოჰკლეს.

ამ სანახაობამ ჩვენი რედაქცია მეტისმეტად ააღელვა და „ცნ. ფურცელში“ მეორე დღესვე მიემართეთ საყვედურით, „დაშნაკუტუნს“: არ შეიძლება თქვენმა პარტიამ არ იცოდეს, ვინაა ეს მაუზერებით შეიარაღებული ახალგაზრდობა, რომელიც მშვიდობიან და უიარალო თათრებზე ნადირობას აწყობს. თქვენ იმდენად ძლიერი ხართ, რომ შეგიძლიათ შეაჩეროთ ეს საზიზღარი ქლექტა-თქო და სხვა.

ჩვენი შენიშვნა დაშნაკელებმა ძალიან იწყინეს და პასუხი გავაცეს, პარტია აქ არაფერ შუაშიაო და სხვ. მაგრამ მალე გამოსცეს ხალხისადმი პროკლამაცია, რომლითაც სასტიკად უკრძალავდენ ყველას უწყსოების ჩადენას, იწვევდენ სომხებს მშვიდობიანობისაკენ და სხვა; თავისი შეიარაღებული რაზმებიც შეუერთეს მუშებისა და პარტიების რაზმებს, რომელნიც უკვე ბრძოლის ველზე იდგნენ და წესიერებას იცავდენ.

პარტიების ენერგიულმა ჩარევამ მალე ბოლო მოუღო ამ სამარცხვინო შეტაკებას მეზობელ ერებისა ჩვენს ქალაქში. ბორჩალოელი თათრები მართლა მოადგნენ ტფილისს, მაგრამ როცა დააწმუნდნენ, რომ მათ ერთმორწმუნეთ საშიშროება აღარ მოელოდათ, უკანვე გაბრუნდნენ.

ამ ამბების გამო ატეხილი პოლემიკა ადგილობრივ პრესაში კიდევ დიდხანს გაგრძელდა. უნდა აღვნიშნო, რომ მეტად შეუფერებელი პოზიცია დაიჭირეს ადგილობრივმა რუსულმა გაზეთებმა. ეს გაზეთები (გარდა პართენ გოთუას „ვოზროკედენიისა“) ორ ბანაკად გაიყო: ერთი („ნოვ. ობოზრენიე“, „ტიფლისკი ლისტოკი“) შე-

ტაკების დამწყებად თათრებს აღიარებდა და მათ სთვლიდა დამნაშავე მხარედ. მეორე ბანაკი შავრახმელთა გაზეთები—სომხებს აბრადებდა ყველაფერს და მათ იკლებდა ლანძღვა-გიჟებით.

მეტად სამწუხარო იყო ყოველ შემთხვევაში პროგრესიულის და რიგიანი გაზეთის, თუმანიშვილების, „ნოვ. ობოზრ.“ საქციელი. ის სასტიკად თავს ესხმოდა თათრებს და რამდენადაც შესაძლებელი იყო, იცავდა სომხებს. ოსმალეთის ჯარი მოადგა კავკასიის საზღვრებსაო, სხვათა შორის სწერდა გაზეთი; იქიდან გზავნიან ემისარებს, აღელვებენ თათრებსაო და ესენი, ეს ნახევრად ველური ხალხი, ადვილად ემორჩილება პროვოკაციას და უმოწყალოდ თავს ესხმის, აწიოკებს მშვიდობიან სომხის მოსახლეობასო.

„ცნობის ფურცელნი“ მე აღვნიშნე „ნოვ. ობოზრ“-ს ასეთი შეუწყნარებელი ცალმხრივობა და დაეუწუნე პოზიცია. თუმანიშვილების გაზეთს ძალიან ეწყინა ჩვენი შენიშვნა და თავის მხრით ჩვენ დაგვწამა შოვინისტობა.

გაცხარებული პოლემიკის დროს, ერთ დღეს, ვიღამაც ტელეფონით გამომიძახა. მივედი: აღმოჩნდა, რომ ჩემთან ლაპარაკი სურს „ნოვ. ობოზრ.“-ს რედაქტორს გიორგი თუმანიშვილს.

— არ მოველოდი, გიორგი, თქვენგან ასეთ უსამართლო გამოლაშქრებას „ნოვ.-ობოზრ.“-ს წინააღმდეგ. თქვენ კარგად იცით ჩემი აზრი და შეხედულება კავკასიის ერებზე, მათ ურთიერთობაზე, იცით რომ მე და „ნოვ. ობ.“ ყოველთვის ვიცავდით კავკასიის ერთა სოლიდარობას. მიუხედავად ამისა, თქვენ გვიკიჟინებთ შოვინისტობას და გვწამებთ თათრების საწინააღმდეგო გამოლაშქრებას.

— სწორედ იმან გაგვაკვირვა, ბატონო გიორგი, ვუპასუხე მე, რომ თქვენ და თქვენმა გაზეთმა, რომლის აზრი ამ საგნებზე ჩვენ ვიცოდით, ასეთი შეუფერებელი პოზიცია დაიჭირეთ. სწორედ იმან გაგვაჯავრა, რომ თქვენგან არ მოველოდით ასეთ ცალმხრივ სჯას ამ მწვავე საკითხზე.

ასე განეგარძეთ ერთხანს ტელეფონით კამათი და ბოლოს გ. თუმანიშვილმა მითხრა:

— თქვენ რომ გაჯავრებული ბრძანდებით და უსამართლოდ მეტყვევით, იქიდანაც ჩანს, რომ გვარიც კი განომიცვალეთ. ქართულ გაზეთში მოხსენიებით, როგორც თუმანიშვილს, შე კი თუმანიშვილი ვარ. ასეთი იყო ჩვენი გვარი ძველთაგანვე და ასე ვართ მოხსენიებული მდედ ერეკლეს სიგელებში. „თუმანიოვი“ რუსების მთავრობამ გვიწოდა ისევე, როგორც ბევრ სხვა ქართველ თავადიშვილს შეუცვალეს გვარი, მე ვთხოვთ გვარს ნუ მიცვლით...

ცოტა არ იყოს ასეთი პრეტენზია ახირებული იყო, ვინაიდან თითონ რუსულად ყოველთვის თავის თავს თუმანოვებად იხსენიებდნენ, მარამ მე მაინც ავუსრულე თხოვნა პატრეცემულ გიორგის და ვთხოვე ყველას რედაქციაში—ყოველთვის თუმანიშვილი ეწერათ თუმანოვის მაგიერ.

სომეხ-თათართა შეტაკებამ კავკასიის სხვა ადგილებში კიდევ დიდხანს გასტანა და, ბოლოს, უკვე 1906 წელს დაიწყო შერიგების ხანა. ორივე მხარის დეპუტაციები იყრიდნენ თავს და მთავრობის წარმომადგენელთა და სტუმართა (ქართველ და რუს ინტელიგენციიდან) დასწრებით ერთმანეთს სიტყვას აპლევდნენ—ამიერიდან ძმურად და მეგობრულად ვიცხოვროთო. ერთ ამგვარ კრებას ტფილისში მეც დავესწარი. თათრების მთავარი წარმომადგენელი, როგორც ნამდვილი დიპლომატი, მოქარგულის ენით ეფერებოდა სომხებს და ძმობა ერთობას ეფიციებოდა. მეორე მხრით, სომხების უფრო დახელოვებული დიპლომატი მჭევრმეტყველობდა: ფიცულობდა—როგორც ნამდვილ ძმებს, ისე შეგვიყვარებთ ამიერიდანო.

*
*
*

იმ წლის ზაფხულის თვეებში ტფილისს მეტად შფოთიანი და მიღვლვარე ცხოვრება იყო. რამდენჯერმე აქა-იქ ყუმბარები ისროლეს, ხშირი იყო ტერორი პოლიციელებზე, ხდებოდა შეტაკებები, ხშირი იყო გაფიცვები, დუქნები და მალაზიები იკეტებოდა რამდენიმე დღით; ქუჩებში სამხედრო პატრულები იყო გაძლიერებული და ბევრ ხალხს ატუსაღებდნენ. ბევრი დაატუსაღეს მაშინ ჩვენი პარტიის წევრებიც. სხვათა შორის დაატუსაღეს ჩვენი მთავარ კომიტეტის წევრი ვლ. ლორთქიფანიძე.

იმის ბინაზე ასოთამწყობმა და თითონ ვლადიმერმაც აწყვის მთავარ კომიტეტის ერთი პროკლამაცია. საღამოს აწყობილი „გრანკები“ ლორთქიფანიძემ გადასცა პარტიის ახალგაზრდა წევრს—ნიკო შარაშიძეს და გაატანა ერთერთ სტამბაში დასაბეჭდად. გზაში პატრულს რაღაც ეჭვი აუღია, გაუჩერებია ფაიტონი და შარაშიძე გაუჩხრეკიათ.

—საიდან მოგაქვს და სად მიგაქვს ეს დასაბეჭდი მასალა? ეკითხება პატრულის უფროსი შარაშიძეს. შარაშიძე სდუჟს. მაშინ პატრულის უფროსი პოლიციით ჩაუჯდა შარაშიძეს ეტლში და მეფაიტონეს უბრძანა—წაგვიყვანე იქ, საიდანაც ეს ყმაწვალა მოგყავსო. მეეტლემ ბრძანება აასრულა. უკან დაბრუნდა და ვლ. ლორთქიფანიძის ბინას მიადგა, დავიდოვის ქუჩის ბოლოში მოედანზე, გამრე-

კელის სახლში. ასოთაწყობი უკვე წასულიყო, ვლადიმერი და შარაშიძე დააპატიმრეს.

ეს ამბავი მოხდა სალამოს და ჩვენ მაშინვე გავიგეთ. იმ დამესქანდარმები თავს დაგვეცნენ—მე და, თუ არა ვცდები, სამსონ ფირცხალავას და ილია აღლაძეს. სასტიკად გავგზნრიკეს. წავვართვეს წიგნები და სხვადასხვა ხელთნაწერები, მაგრამ არ დაუტუსაღებთივართ.

იმავე ზაფხულში ჩვენი პარტიის ტფილისის კომიტეტმა განიზრახა ერთი ტერორისტული აქტი. სახელდობრ გადასწყვიტა მოკვლა პოლიცემისტრის კოვალევისა, რომელიც იმ ხანებში გულმოდგინედ სდევნიდა მუშებს. 12 ივლისს ოლღას ქუჩაზე, მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტმა ლევან ბერბუღიძემ ყუმბარა ესროლა ეტლით მიმავალს კოვალევს. პოლიცემისტერი სიკვდილს გადაარჩა, მხოლოდ დაჭრილი იყო საკმაოდ მძიმედ. გაქცეულ ბერბუღიძეს დაედევნენ კოვალევის მცველები. დაეწივნენ და საბრალო ახალგაზრდა ხლებით მოჰკლეს.

მორჩენას შემდეგ მეფის ნაცვალმა კოვალევი დააწინაურა: განჯაში გააწესა გუბერნატორად.

მთავარმა კომიტეტმა ამ ტერორისტულ აქტის შესახებ წინდაწინ არაფერი იცოდა და რადგან მაშინ საერთოდ ადგილი ჰქონდა ტერორისტულ აქტებს, გადასწყვიტა ამ საქმის მოწესრიგება. ყველა ორგანიზაციას გაეგზავნა ცირკულიარები, რომ ყოველგვარ ტერორისტულ აქტის შესახებ, გარდა ისეთებისა, რომელიც თავდაცვის საჭიროებით არის გამოწვეული, მთავარ კომიტეტს უნდა ეცნობოს წინასწარ და წარედგინოს მას ტერორის აღსრულების გეგმა. მხოლოდ მთავარი კომიტეტისგან გეგმის მოწონების და დასტურის შემდეგ შეიძლება ტერორისტულ აქტის მოხდენა. სამწუხაროდ, ამ დადგენილებას ორგანიზაციები მტკიცედ არ ასრულებდნენ და ამის გამო შემდეგ წელს პარტიას დიდი უბედურება დაატყდა თავზე, რომელზედაც ქვემოთ მოგახსენებთ.

იმ დღეებში ტფილისში იყო ქუთაისის კომიტეტის თავმჯდომარე გიორგი ზდანოვიჩი. ზემოხსენებული ცირკულარული წერილი ჯერ დაუბეჭდელი იმას გადაეცით, რომ ქუთაისში დაებეჭდა და დაეგზავნა დასავლეთ საქართველოს ჩვენი ორგანიზაციებისათვის. ამასთან ერთად ჩვენი პარტიის სამხედრო ორგანიზაციამ გიორგის გადასცა ხელნაწერი რვეული „სამხედრო ორგანიზაციის დებულება და პარტიზანულ ომის წარმოების გეგმა“. გიორგი ამ დოკუმენტებით იმავე სალამოს ქუთაისისაკენ გაემგზავრა. მასთან ერთად

იყენენ კიტა აბაშიძე და, თუ არ ვცდები, ექიმი თიკანაძე. მეორე დღეს დილით რედაქციაში მუშაობის დროს, უცბად შემოიქრა აღელვებული ექიმი ალ. დიასამიძე და გადმოგვცა:

— ეს არის გრაკლიდან მატარებლით ჩამოვედი. როცა მატარებელი ტფილისში გაჩერდა დაკეტილ კუბედან ჯარისკაცებმა და ჟანდარმებმა გიორგი ზდანოვიჩი გადმოიყვანეს, ჩასვეს ეტლში და წავიდეს.

ამ მოულოდნელმა ამბავმა თავზარი დაგვცა, რადგან გიორგის ხელში ჰქონდა ის მეტად სახიფათო დოკუმენტები, რომელიც წინა დღეს ქუთაისში გავატანეთ.

დარწმუნებული ვართ, რომ გიორგის ახლა მაგრად მოუპკრენ ხელს. დავიწყეთ თათბირი, თუ როგორ, რა გზით გვეშველნა. სხვათა შორის ტელეფონით ვთხოვეთ რედაქციაში მოსვლა ჩვენი რედაქციის მეგობარს ნიკოლოზ რევაზის-ძე ერისთავს.

მოხუცებული ნიკოლოზ ერისთავი განათლებული და მოწინავე აზროვნების ადამიანი იყო. იმ ხანებში გატაცებით თანაუგრძნობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და თუმცა სოციალიზმში არ სწამდა, მაგრამ ჩვენი პარტიის თანამგრძნობი იყო და ძლიერ მოსწონდა ჩვენი ბრძოლა ეროვნულ თავისუფლებისათვის. ის ხშირად გვეხმარებოდა როგორც ფულით, ისე თავისი გავლენით მალალ სფეროებში, როცა ამ გავლენის ამოძრავება საჭირო იყო.

გზივართ შეწუხებულნი და ველთ ამ ერისთავს. უეცრად კარი გაიღო და რედაქციაში თითონ გაორგი ზდანოვიჩი შემოვიდა. ადვილად წარმოიდგენთ, რა სიხარულით მივეგებეთ და გადავეხვიეთ მას. იმავე წუთს რედაქციაში შემოვიდა კიტა აბაშიძეც, რომელიც გიორგის დატუსაღების შემდეგ ხაშურიდან წამოსულიყო იმავე მატარებლით, სადაც გიორგი იჯდა დაპატიმრებული. ორთავეს ნალაპარაკევიდან შემდეგი გამოირკვა: სალაშოს გიორგი ზდანოვიჩი თურმე ადრე მივიდა სადგურზე. ის იყო ბაქოს მატარებელი მოადგა სადგურს, პლატფორმაზე მას მიეგება ექიმი ხუდადოვი, რომელიც რალაც საქმისთვის თავის შვილთან ერთად მოსულიყო სადგურზე. ხუდადოვის შვილი, ვლადიმერი, ცნობილი სოციალისტ-რევოლუციონერი იყო და ყოველთვის „შპიკების“ თანხლებით დადიოდა. პატარა ხნის საუბრის შემდეგ გიორგი გამოეთხოვა ხუდადოვებს და შევიდა ვაგონში, სადაც მას უკვე მოელოდნენ თანამგზავრები. გზაში ამათ გადაეწყვიტათ ორიოდ დღით ბოჯომში შესვლა

და დასვენება. როცა ხაშურის სადგურზე ვაგონიდან ჩამოვიდენ, გიორგი ზდანოვიჩის წინ გადაპლობებია ქანდარმი, ვიღაც უცნობით, რომელთაც გიორგისთვის წინადადება მიუციათ, —საქანდარმო ოთახში მობრძანდით საჭირო ოქმის შესადგენადო. გიორგი ამ ოთახში დაუტოვებიათ, დაუყენებიათ მცველად ყაზახი, თითონ კი ხაშურში გასულან ქანდარმის ოფიცრის მოსაყვანად.

როცა გიორგი მარტო დარჩენილა, ყაზახისთვის უთხოვია, მოსამსახურეს დაუძახეო. მწყურია, ბორჯომის წყალი მინდა დავლიოვო. ყაზახს კარებიდან დაუძახნია მოსამსახურესთვის. გიორგიმ გახსნა პორტმონე, ამოიღო ხუთმანეთიანი და შიგ შეუმჩნეველად ჩასდო პროკლამაცია, რომელიც აგრეთვე პორტმონეში ჰქონდა. ყაზახს ვერაფერი შეუმჩნევია, მოსამსახურეს კი თვალი მოუკრავს, წაუღია ხუთმანეთიანი და პროკლამაცია კიტა აბაშიძისათვის გადაუცია, რომელიც იქვე კარებთან მდგარა. შემდეგ გიორგის უთხოვია ყაზახისთვის, კლოზეტში წამოყვანეო. ყაზახი დთანხმებულა, გიორგი თავის ხელის აბგით ოთახიდან გამოსულა ყაზახის თანხლებით. აბგიდან ამოუღია სამხედრო ორგანიზაციის რვეული და იქვე კლოზეტში მოუსპია.

საქანდარმო ოთახში მას უკვე მოელოდა ოფიცერი, რომელსაც გამოუცხადებია:

—თქვენ დატუსაღებული ხართ და პირველივე მატარებლით ტფილისში უნდა გაგვზავნოთო. ტფილისში გიორგი მიიყვანეს ქანდარმთა სამმართველოში და ცოტა ხნის შემდეგ სამმართველოს უფროსის კაბინეტში შეიყვანეს. ქანდარმთა პოლკოვნიკი თავაზიანად მიეგება გიორგის და უთხრა:

—ეს არის, ერთმა ოფიცერმა მითხრა, რომ თქვენ ბრძანდებით მარგანეცის საბჭოს თავმჯდომარე გ. ზდანოვიჩი. უცნებართ, მართალია ეს?

—მართალია!

—მერე რა მოხდა, რისთვის დაუტუსაღებხართ?

—არაფერი ვიცი და სწორედ მე თვითონ თქვენგან მინდოდა ამის გაგება.

—დიად, დიად, აქ გაუგებრობას აქვს ადგილი. მიბრძანეთ: თქვენ ექიმ ხუდადოვს და მის შვილს ვლადიმერს იცნობთ?

—ექიმი ხუდადოვი სტუდენტობის დროიდან ჩემი ამხანაგია და, რასაკვირველია, კარგად ვიცნობ; მის შვილსაც ვიცნობ.

—აი, აქედან წარმოდგა გაუგებრობა. ჩვენს აგენტს უფიქრია, რომ თქვენ რუსეთიდან ჩამოხვედით მატარებლით და ხუდადოვის შვილი შეგეგებათ სადგურზე. საეჭვო პიროვნებად მოეჩვენეთ ჩვენს გზადაბნეულ აგენტს. ბოდიშს ვიხდი. თავისუფალი ბრძანდებით.

ასე გადარჩა დიდ ხიფათს გიორგი ზდანოვიჩი იმეამად; შემდეგში ასეთისათვე ნიხერხებით კიდევ უფრო დიდ ხიფათს გადარჩა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ მოგახსენებთ.

XXVIII

პარტიების ზრდა.—17—22 ოქტომბერი ტფილისში.—
 დაშვებული რაზმები დახვედით საქართველოში.—„ცნო-
 ბის ფურცლის“ წინააღმდეგ ადგილობრივი მთავრო-
 ბის გამოლაშქრება.—„დაურღვეველი საბუთები“—„გა-
 ზეთის დაკეტვა.—დღუშეთის ხაზინიდან ფულის ვატა-
 ცება.—„შრომა“, „იხარი“, „ამირანი“ და სხვა.

განმათავისუფლებელ მოძრაობის ხანაში (1904—1905 წ. წ.) მეტად გაიზარდნ როგორც რუსეთში, ისე ჩვენში პოლიტიკური პარტიები. მეტად დიდი იყო ზრდა ს.-დემოკრატიული პარტიისა. მის გავლენას დაემორჩილნენ უპარტიო მუშების მასებიც, გლეხებიც, ყოველ ნაბიჯზე გრძნობდი ს.-დ. გავლენას და ავტორიტეტს მშრომელ ხალხში.

ამავე ხანაში საგრძნობლად გაიზარდა ჩვენი პარტიაც. ის აერთიანებდა დიდძალ ინტელიგენციას, მოზარდ თაობას, მრავალ წვრილ მოსამსახურე ხალხს ფოსტატელეგრაფში, აფთიაქებში, ნოქრებს და სხვას. შესამჩნევად იმატეს მუშათა ჯგუფებმაც როგორც ტფილისში, ისე პროვინციაში; გაიზარდა პარტიის გავლენა აგრეთვე სოფლებში.

ჩვენ რედაქციას მოეპატნენ ახალი წევრები, ახალი თანამშრომლები. დაიწყეს მუშაობა არჩილ ჯაჯანაშვილმა, რუსეთიდან ახლად ჩამოსულმა შიო ჩიტაძემ.

ერთზელ რედაქციაში შემოვიდა ფერმკრთალი ახალგაზრდა ხელთნაწერით ხელში. ეს იყო მოთხრობა. ყურადღება არ მივაქციეთ, რადგან რედაქციაში ბევრს მოჰქონდა მოთხრობები და ლექსები, რომელთა უმრავლესობა უფარგისი იყო. მეორე დღეს რედაქციის მდივანმა ილია ალღაძემ მითხრა: გუშინ რომ ყმაწვილმა მოთხრობა მოიტანა, ყურადღების ღირსია, კარგია. მის ავტორს უქველად ნიკი ეტყობა და კარგი მწერალი დადგებაო. ეს იყო მიხეილ ჯავახიშვილის (ადამაშვილის) პირველი მოთხრობა „ჩანჩურა“. მოთხრობა დაიბეჭდა და მას მოჰყვა სხვებიც. ამის შემდეგ ჯავახიშვილი გახდა ჩვენი რედაქციის წევრად და პარტიაშიაც დაიწყო აქტიური მუშაობა. იმ ხანებში ჩვენმა კომიტეტმა გადასწყვიტა გლეხებისათვის განსაკუთრებულ ორგანოს დაარსება. ამ საქმის ვაძლოა იკისრა სამსონ ფირცხალავამ. მისი უახლოესი თანაშემწე გახდა მიხეილ ჯავახიშვილი. გამოვიდა გაზეთი „გლეხი“, მისი დაკეტვის შემდეგ, „მიწა“ და

სხვა. გარდა გაზეთებისა, ისინი ბეჭდავდნენ პოპულარულ ბროშურებს აგარარულ საკითხებზე. ერთერთ ზემოხსენებულ საგლეხო გაზეთის ოფიციალურ რედაქტორად მიხ. ჯავახიშვილიც იყო. როცა გაზეთი დაკეტეს, ადმინისტრაციას განზრახვა ჰქონდა ჯავახიშვილის დაქვრა და პასუხისგებაში მიცემა, მაგრამ მან თავს უშველა და ცოტა ხნით საზღვარგარეთაც გაიხიზნა.

„ცნობის ფურცლის“ ტირაჟმა კვლავ იმატა. მისი გავლენაც ხალხში დიდი იყო. მახსოვს, დასავლეთ საქართველოში გაგზავნილ დამსჯელ რაზმის უფროსი პოლკოვნიკი კრილოვი ტფილისის გენერალ-გუბერნატორს სწერდა, „ცნობის ფურცელს“ აუკრძალეთ ამალღებებზე წერილების ბეჭდვა; ეს გაზეთი ძალიან გავრცელებულია ხალხში და გავლენა აქვს; საჭიროა ზომების მიღება გაზეთის წინააღმდეგაო.

სწორედ ამ დროს ჩვენს რედაქციაში შემოვიდა „მშაკის“ რედაქტორი ქალანთარი და გვიამბო: პეტერბურგიდან ცნობა მივიღეთ, რომ იმ კომისიაში, რომელიც ბეჭდვითი სიტყვის ახალ კანონებს ადგენს, განუზრახავთ ქართულ და სომხურ პრესისთვის განსაკუთრებულის პირობების შექმნა, საჭიროა ზომების მიღებაო.

ეს ამბავი სწრაფლ ვაცნობეთ ყველა ქართულ-სომხურ გაზეთის რედაქციებს და საერთო დეპეშები გაუგზავნეთ მთელი ამ პრესის სახელით როგორც კომისიის თავმჯდომარეს, ისე მეფის ნაცვლის თანაშემწეს სულთან-კრიმ-გირეის, რომელიც იმჟამად პეტერბურგში იყო. მალე სულთან-კრიმ-გირეისაგან პასუხი მივიღეთ, არავითარი განზრახვა არ არსებობს კავკასიის პრესისათვის რაიმე განსაკუთრებული პირობების შექმნისაო. მაგრამ ნამდვილად ეს მაინც ასე იყო: ქართული პრესა განსაკუთრებულ დევნას განიცდიდა: „კვალის“ და „მოგზაურის“ დაკეტვის შემდეგ ს.-დემოკრატიული გაზეთები იკეტებოდა, როგორც კი დაიწყებდა გამოსვლას: 1906 წლიდან ასეთსავე ყოფაში ჩავარდა ს.-ფედერალისტთა პრესა. გაზეთების დაკეტვის უფლება მეფის ნაცვლამა გენერალ-გუბერნატორებს მისცა, რომლებიც ამ უფლებით უხვად სარგებლობდნენ, როცა ტფილისში სამხედრო წესები იქნა შემოღებული, სახელდობრ 1905 წლის ივნისიდან.

6 აგვისტოს გამოცხადდა თვითმპყრობელ ხელმწიფის მანიფესტი ხალხო წარმომადგენლობის მოწვევის შესახებ. მაგრამ მანიფესტი მტკიცედ აღნიშნავდა, რუსეთის იმპერიის ძირითადი კანონები უცვლელად დარჩებაო. ცხადი იყო, ბიუროკრატიას განზრახული ჰქონდა ისეთი სახალხო წარმომადგენლობის დაწესება, რომ

მელსაც მხოლოდ სათათბირო ხმა ექნებოდა. ამის საპასუხოდ რუსეთის საზოგადოების ოპ.პოლიტიკური მიდრეკილება კიდევ უფრო გაიზარდა. ხოლო სარევოლუციო პარტიების მოქმედება უფრო გაღრმავდა და გაფართოვდა: დაიწყო მზადება საყოველთაო გაფიცვისა და შეიარაღებული აჯანყებისათვის. სექტემბერში მოსკოვში მოხდა სრულიად რუსეთის საქალაქო და საერო მოღვაწეთა ყრილობა, რომელმაც 6 აგვისტოს მანიფესტს მეტად რადიკალური რეზოლუციით უპასუხა: ბრძოლა არ დასრულდება საყოველთაო საარჩევნო უფლების წესით დამფუძნებელ კრების მოწვევამდე; ამასთანავე კრებამ მიიღო რეზოლუცია რუსეთის ფედერატიულ სახელმწიფოდ აღიარების შესახებ. უნდა აღვნიშნო, რომ ავტონომიისა და ფედერაციის იდეა მეტად გავრცელდა იმ ხანებში რუსეთში, რაც შემოხსენებულ რეზოლუციითაც მტკიცდება და იმ გარემოებით, რომ პირველ სათათბიროში ორასამდე დეპუტატი იყო ავტონომიისა და ფედერაციის მომხრე. ამ იდეას თანაუგრძნობდნენ რუსეთის სოციალისტური პარტიებიც. მოსკოვში ბოლშევიკების „ბორბა“ გადაჭრით მოითხოვდა განაპირა ქვეყნების ავტონომიისა და რუსეთის სახელმწიფო ფედერაციად გარდაქმნას. ამრიგად მხოლოდ ჩვენებური სოც.-დემოკრატიული პრესა განაგრძობდა ფედერაციის იდეების წინააღმდეგ ბრძოლას.

სექტემბრიდან უკვე დაიწყო მთელ რუსეთში გაფიცვები, რომელიც 14 ოქტომბრიდან გადაიქცა ისტორიაში უმაგალითო საერთო პოლიტიკურ გაფიცვად. მოძრაობაში მთელი მოსახლეობა ჩაება: ბურჟუაზიაც და პროლეტარიატიც. გაჩერდა რკინის გზები. შეწყდა ფოსტისა და ტელეგრაფის მუშაობა, გაჩერდა ფაბრიკა-ქარხნები, დაიკეტა ყველა მაღაზია-დუქნები; შესწყვიტეს მუშაობა სახელმწიფო მოსამსახურეებმა და დაიკეტა დაწესებულებები. ერთი სიტყვით, უზარმაზარ იმპერიაში მთელი ცხოვრება შეჩერდა. ამ უდიდეს იერიშის წინაშე, თვითმპყრობელმა ბიუროკრატებმა ქედი მოიხარა და 17 ოქტომბერს გამოვიდა მეფის მანიფესტი იმის შესახებ, რომ იგი თანახმაა დააკანონოს რუსეთში: „ურყევი საფუძვლები მოქალაქობრივ თავისუფლებისა, პიროვნების ხელშეუხლებლობის, სინდისის; სიტყვის, კრების და კავშირების თავისუფლების პრინციპებზე“.

შემდეგ მანიფესტი აღიარებდა, რომ მოწვეულ იქნება ნამდვილი საკანონმდებლო სახალხო წარმომადგენლობა და საარჩევნო უფლება გაფართოებულ იქნება იმისთვის, რომ სახალხო წარმომადგენლობის მონაწილედ რაც შეიძლება მეტი ხალხი გახდესო. ეს იყო სიტყვით მაინც კონსტიტუციის გამოცხადება და მთელი რუსეთი ალტაცებით მიეგება ამ პირველ თავის გამარჯვებას.

ტფილისში მანიფესტი 18 ოქტომბერს დილით გადმოგვცა ტელეგრაფში. იმ წამსვე ქუჩები აივსო ხალხით. აფრიალდა წითელი დროშები და გაიმართა მიტინგები. გოლოვინის (რუსთველის) პროსპექტზე შეგროვდა დიდძალი ხალხი და გადაწყდა დიდუბე-ნაძალადევი წასვლა მუშებისათვის მილოცვისა და თანაგრძნობის გამოსაცხადებლად. დიდუბეში მრავალ ათასი ხალხის დასწრებით დიდი მიტინგი გაიმართა. ამგვარივე მრავალრიცხოვანი ალტაცებული მიტინგები იმართებოდა ტფილისში შემდეგ დღეებშიაც. 19 ოქტომბერს გამოცხადდა ამნისტია და დიდძალი ხალხი მეტეხისაკენ გაემართა, სადაც პოლიტიკურ ტუსალებს მიულოცეს გამარჯვება. იმ დღეს ბევრი განათავისუფლეს, მათ შორის ჩვენი მთავარი კომიტეტის წევრი ვლადიმერ ლორთქიფანიძეც.

მაგრამ რუსეთის ხალხის სიხარული ხანგრძლივი არ ყოფილა: მალე ახმაურდნენ და ქუჩებში გამოვიდნენ რუსეთის შაერაზმელთა ბრბოები და თან გაისმა მთავრობის გამოძახილიც „Патриот не жалеть“. დაიწყო ქუჩებში შეტაკებები და ხალხის სისხლის ღვრა.

ტფილისში რუსის პატრიოტების მანიფესტაცია უკვე 21 ოქტომბერს გაიმართა. მანიფესტანტები ნაციონალურ დროშებით და ხელმწიფის სურათებით რუსთველის პროსპექტისაკენ გაემართნენ. იმავე საღამოს შესდგა სარეგულუციო პარტების წარმოშადგენლების კრება მომავალისათვის ტაქტიკის გამოსარკვევად. ზოგი, განსაკუთრებით ესერები, იმ აზრისანი იყვნენ, რომ არ უნდა მოვრიდოთ ქუჩებში შეტაკებებს და ვეცადოთ „პატრიოტები“-ხელგანება ისევ თავის სოროებში დავაბრუნოთ. ს.-დ. და ჩვენ ამის წინააღმდეგნი ვიყავით. ცხადი იყო, რომ პოლიცია და ჯარები „პატრიოტების“ მხარეზე იქნებოდნენ და პირდაპირი შეტაკების ტაქტიკა უიარაღო ხალხს სახიფათო მდგომარეობაში ჩააყენებს. ამიტომ ერთხმად გადაწყდა პირდაპირ შეტაკებას მოვერიდოთ, მხოლოდ განვაგრძოთ ქუჩებში მიტინგების მართვაო, დაინიშნა ყველა პარტიის დიდი მიტინგი 22 ოქტომბრისათვის დიდუბეში.

დილით ჩვენი პარტიის წევრთა დიდრიცხოვანი კრება რუსთველის პროსპექტიდან ვერის დაღმართით გაემართა დიდუბისაკენ. ჩვენ შემდეგ წამოვიდნენ ესერები და დაშნაკები: ს.-დ. დანიშნულ ადგილას მიგველოდნენ. ასე, რომ რუსთველის პროსპექტზე იმ დღეს პარტიული მიტინგები არ ყოფილა და მხოლოდ ჩვეულებრივი მოსსეირნე საზოგადოება დარჩა. მიუხედავად ამისა, „პატრიოტთა“ მანიფესტაციამ, ჯარების დახმარებით, სწორედ აქ მოახდინა იმ დღეს ხალხის დარბევა და გამოიწვია საშინელი სისხლის ღვრა. მიტინგი

გრძელდებოდა დიდუბის ერთერთ მოედანზე, როცა უეცრად ქალაქის ზედა ნაწილიდან, მტკვრის მარჯვენა მხრიდან საშინელი სროლის ხმა მოვესმა. ჯერ თოფის გრიალი იყო, მერე ტყვიისმფრქვევლის ტაკა-ტაკური გავიგონეთ. ხალხი შეკრთა, ცოტა ხნით სიტყვები შეწყდა; ყველანი გაოცებული ვიყავით. ცხადი იყო, რომ იქ რაღაც დიდი უბედურება ხდებოდა, მაგრამ რა—ეს არავინ იცოდა. ბევრი მაშინვე იქით გაემურა; ნათ შორის მეც. ავედით ოლღას ქუჩაზე; წინ გვხვდებოდა გამოქცეული ჯგუფ-ჯგუფა ხალხი, რომელთაც ვერაფერი გადმოგვცეს დალაგებით, ბოლოს, უკვე რუსთველის პროსპექტზე გავიგეთ ის საზარელი ამბები, რომელიც 22 ოქტომბერს სისხლიანი თარღით შევიდა ძველი რეჟიმის ისედაც დასისხლიანებულ, შავბნელ ისტორიაში. როცა ჭეშმარიტ რუსთა „პატრიოტული“ მანიფესტაცია ბარიათინსკის აღმართით რუსთველის პროსპექტზე ასულა და მეფის ნაცვლის სასახლისაკენ მობრუნებულა, ქუჩის კუთხეზე პირველი გიმნაზიის მხრით, ვიღაცას რევოლვერი გაუსროლია. ამის საპასუხოდ მანიფესტაციის ზოგ მონაწილესაც უსროლია. ამის გაგონებისათ-ნავე იქ მდგომ პოლიციელთა რაზმს და ორ როტა ჯარისკაცებს აუტეხიათ სროლა. ესროდენ მოსეირნე ხალხს, ესროდენ ირგვლივ სახლებს: პირველ გიმნაზიას, მანთაშევის სახლს, „ტიფლ. ლისტოკის“ რედაქციას. შემდეგ პოლიციელთა და ყაზახთა რაზმები შეესივნენ ხალხს, დაუწყეს უღეტა. შეცვივდენ ახლო-მახლო სახლებში, გიმნაზიის ეზოში, სადაც მოჰკლეს პატარა განაზიელი ცირულნიკოვი, დასჭრეს რამდენიმე ახალგაზრდა. ბევრი სრულიად უდანაშაულო ხალხი იმსხვერპლა ამ დარბევამ. მოკლულთა რიცხვი სამოც კაცს აღემატებოდა, ასზედ მეტი დაჭრილ-დაშავებული იყო. ბევრი რაღაც სასწაულით და, შემთხვევით გადაარჩა.

სხვათა შორის კინაღამ დაიღუპა იმ დღეს იაკობ გოგებაშვილი. მას დასდევნებოდა ხმალამოღებული ყაზახი. გოგებაშვილი შევარდნილა მანთაშევის სახლში, კლუბის ბიბლიოთეკის წინ დიდ დარბაზში და იქ ამოჭვარებია წიგნების დიდ შკაფებს. ყაზახს ვერ შეემჩნია და სხვა ოთახებში შევარდნილიყო. აგრეთვე შემთხვევით გადურჩა იმ დღეს ხიფათს ფილიპე გოგიჩაიშვილი, რომელსაც აგრეთვე ყაზახი გამოჰკიდებოდა.

მეორე დღეს ოფიციალური ცნობა ამ ამბების ბრალს რევოლუციონერებს ახვევდა კისერზე: იმათ აუტეხეს სროლა მანიფესტაციასა და ჯარსათ. მაგრამ მთავრობის ეს ცდა ამოი იყო. არც ერთი რევოლუციონერი პარტია იქ იმ დღეს არ ყოფილა; მათ შეგნებით აარადეს თავი მანიფესტაციას და დიდუბეში შეგროვდენ. ყველა

წარმომადგენლობის მოწვევის დღე მოახლოვდა, უფრო ადვილია ხალხის დაშოშმინება მშვიდობიანის გზითაო. ბოლოს, მეფის ნაცვალ დათანხმდა და გამოუცხადა დეპუტაციას: ჯარების უკან გამობრუნება შეუძლებელია, მაგრამ მე განკარგულებას მოვხდენ, რომ ისინი სამტრედიისში გააჩერონ; გავგზავნი გურიაში გენ. მალამას, თქვენი წარმომადგენლებიც გაჰყენენ მას და კიდევ ერთხელ ვცდი გურულ ხალხის დამშვიდებასო.

რამდენიმე დღის შემდეგ მეფის ნაცვალს ვორონცოვ-დაშკოვს მეორე დეპუტაციაც წარუდგა იმავე თხოვნით: ახლო-მახლო სოფლების გლეხები იოსებ იმედაშვილისა და დავით ნახუცრიშვილის მეთაურობით. ვორონცოვ-დაშკოვმა ამათ უთხრა: დამშვიდდით, გურიაში ხალხის სისხლი არ დაიღვრება, ამის ბრძანება უკვე გავცი და ყოველ ღონეს ეიხმარ საქმე მშვიდობიანად გათავდესო.

მართლაც, ცოტა ხნით გურია მოასვენეს ნოემბერში და დეკემბრებში იქ შედარებით სიწყნარე სუფევდა. მაგრამ, შემდეგ წელს, 1906-ში გურიას მინც ხვდა ალიხანოვის რაზმების არაჩვეულებრივი თარეში. გურიის მაგიერად—გავგზავნილმა „დამსჯელმა რაზმებმა“ ჯავრი იმერეთსა და სანეგრელოზე იყარეს. ჩვენი დროის ალა-შაჰმადხანი. გენერალი ალიხანოვი არაფერს ზოგავდა და ცეცხლში გახვია მთელი მხარე. ტფილისში კანტი-კუნტად მოდიოდა საზარელი ამბები: გადასწევს ზესტაფონი, გადასწევს სამტრედია, ცეცხლი წაუკიდეს ქუთაისსაც. დამსჯელი რაზმები შეიჭრნენ დაბა-სოფლებში, ხდებდა ქვეყნის აოხრება, მოსახლეობის ქლექა და გაუგონარი შეურაცყოფაო. ამ ამბებმა მთელი საქართველო ააღელვა. სატახტო ქალაქების რუსული პრესაც ალაპარაკდა.

სხვათა შორის იმ წლებში ქართულ გაზეთების წარმომადგენლები მიგვიწვიეს ქალთა ერთ წრეში, სადაც ცნობილ მაშინდელ მოღვაწე ქალის მარიამ ვახტანგის ასულ ორბელიანის თაოსნობით გადაეწყვიტათ საზღვარგარეთ საპროტესტო წერილი გაეგზავნათ ქალების სახელით. მეტად ენერგიულად და მხურვალედ დაწერილი პროტესტი იქვე წაგვიკითხეს. ჩვენ განზრახვა მოვუწონეთ. ქალებმა იგი ფრანგულად გადასთარგმნეს და მრავალ ქალთა ხელმოწერილი საზღვარგარეთ გავგზავნეს. იქ გაზეთებმა დაბეჭდეს და, როგორც ერთი საინტერესო ეპიზოდი გვიჩვენებს, ერთგვარი შთაბეჭდილებაც მოუხდენია. იმ დროს ინგლისის ესკადრა სადარბაზოდ უნდა მოსულიყო რუსეთში. ბალტიის ზღვაში. ამის გამო ქვედაპალატის ერთი დეპუტატი შეეკითხა მთავრობას:

— უკანასკნელ დროს რუსეთიდან მეტად ამაღლელებელი ამბები მოდის: წაიკითხავდით აგრეთვე ქართველ ქალების მხურვალე პროტესტს საქართველოს აობრების შესახებ: მიაჩნია მთავრობას შესაძლებლად ამის შემდეგ ესკადრა გაგზავნოს სადარბაზოდ რუსეთში?

მინისტრს უპასუხნია:

— ესკადრის გაგზავნის შესახებ უკვე ცნობა გაეგზავნა რუსეთის მთავრობას და ახლა უხერხულია დარბაზობის გაუქმება.

ქალთა იმავ კრებაზე მარიამ ვახტანგის ასულმა ორბელ იანისამ გადმოცა, რომ ქალებს განზრახული აქვთ მოაწყონ დაზარალებულ ხალხის დამხმარე კომიტეტი. მე მოვუწონე ეს განზრახვა, მხოლოდ ეჭვი გამოვთქვი, არ დაამტკიცებენ მეთქი ასეთ კომიტეტს. მარიამ ვახტანგის ასულმა მიცნობა, რომ პრინციპიალური თანხმობა მეფის ნაცვლისა უკვე აქვს. მართლაც, ცოტა ხნის შემდეგ ასეთი კომიტეტი დაარსდა თამარ დავითის ასულის გრუზინისკაიასი და მ. ვ. ორბელ იანის, მეთაურობით. კომიტეტი მხნედ შეუდგა შეწირულების შეგროვებას. განსაკუთრებით გაზეთთა რედაქციების დახმარებით ფული მაშინ ბლომად შეგროვდა და უმეტეს წილად გურიაში დარიგდა. გურიაში უფრო ადრე დახმარების საქმე მოაწყო ჩვენმა მწერალმა ქალმა და მოღვაწემ ნინო ნაკაშიძისამ, რომელსაც შემოწირული ფული ეგზავნებოდა დასარიგებლად. ნინო ნაკაშიძე ამ მოღვაწეობისთვის შემდეგში დაპატიმრეს კიდევ და გურიიდან გამოაძევეს.

დარბევისა და ჟღერის გარდა დამსჯელი რაზმები დიდძალ ხალხს ატუსაღებდენ. ამბობდენ, ალიხანოვმა უკვე ტფილისიდან წაიღო პროსკრიპციული სია, რომელშიაც შეტანილი იყო დასავლეთ საქართველოს ბევრი ცნობილი რევოლუციონერი. სხვათა შორის, ალიხანოვმა განკარგულება გასცა დაეპატიმრებინათ გიორგი ზდანოვიჩი და სწორედ აქ მოხდა გიორგის მოხერხებული ვადარჩენა, რომელზედაც ზემოთ მოგახსენებდით.

ზდანოვიჩის მაშინ ჰყავდა ერთი მეტად ერთგული მოსამსახურე ნასალდათარი პოლონელი, სალამოს ეს მოსამსახურე აღელვებული შევარდა გიორგის კაბინეტში და მიაძახა:

— გიორგი ფელიქსოვიჩ! ჩვენ სახლს ყაზახები და პოლიციელები მოადგნენ, თავს უშველეთ! გიორგი უკანა კარებისაკენ გაიქცა, რათა ბაღში გასულიყო და იქედან გაქცეულიყო. მაგრამ დაინახა, რომ ყაზახებს მიუვლოთ, ღობე შეეტეხათ და ბაღში შედიოდნენ. მაშინ გიორგი დაბრუნდა თავის საწოლ ოთახში და ლოგინში ჩაწვა,

საბნები გადაიფარა ისე, რომ ზევიდან დაგებდათ, იფიქრებდით, გაუზღელი ლოგინიაო. მოსამსახურეს უთხრა, მიიღე და უთხარი, რომ შე დღეს დილით სოფელში წავედიო. მოსამსახურე გაიქცა შემოსასვლელ კარებისაკენ, სადაც უკვე ძალზე ზარს რეკდენ. გაულო კარი და ოფიცერის შეკითხვაზე, სახლშია თუ არა ზღანოვიჩიო, უბასუხა: **Никак нет, Ваше благородие. Они сегодня утром уехали в деревню.** ოფიცერი ყაზახებით ოთახში შევიდა. ყველა ოთახი დაბნელებული იყო, მარტო სასადილო ოთახში მაგიდაზე იდგა სასათური. ოფიცერმა უბრძანა მოსამსახურეს, ოთახები მაჩვენეო. მანაც აიღო ხელში სანათური და გაუძღვა წინ ოფიცერს: შეიყვანა ჯერ კაბინეტში, მერე ზალაში, ბოლოს მიიყვანა საწოლ ოთახთან. გააღო კარი და სანათურით შეანათა, ოფიცერმა შეიხედა ოთახში, მოტრიალდა, დაბრუნდა კაბინეტში და შეუდგა ოქმის წერას. შეეკითხა მოსამსახურეს სად, რომელ სოფელში წავიდაო. **He могу знать, ваше благородие!**

ოფიცერმა ხელი მოაწერინა მოსამსახურეს ოქმზე და თავის ამალით სახლიდან წავიდა. ამ სასწაულებრივ გადარჩენის შემდეგ გიორგი დაუყოვნებლივ გაემგზავრა ერთ მახლობელ სოფელში. იქიდან ტფილისს ჩამოვიდა და თვეზე მეტი არალეგალურად ცხოვრობდა. ნიკო რევაზის ძის ერისთავის დახმარებით და სულთან-კრიმ-გირეის შუამდგომლობით მეფის ნაცვალმა აპრილში განკარგულება ვასცა, მარგანეცის საბჭოს თავმჯდომარე გიორგი ზღანოვიჩი განთავისუფლებულია დევნისაგანო.

ჩვენი გაზეთი დაწერილებით ბეჭდავდა დასავლეთ საქართველოს აკლემბის ამბებს. ერთ დღეს რედაქციაში მოულოდნელად მოგვივიდა ტფილისის გენერალ-გუბერნატორის ტიმოფეევისგან უცნაური წინადადება:

„ქართულ გაზეთს „ცნობის ფურცელში“ არა ერთხელ დაბეჭდილა ქუთაისის გუბერნიიდან ისეთი წერილები და კორესპონდენციები, რომლებითაც რედაქცია ცდილობს აღნიშნოს იქ მყოფი ჯარის უწყისო მოქმედება. თუმცა რედაქტორი უკვე ვაგაფროთხილე, ყურადღებით მოპყრობოდა თანამშრომელთა მიერ მიწოდებულ ამბებს, გაზეთის ერთს უკანასკნელ ნომერში მაინც მოთავსებულ იქმნა კორესპონდენცია იმერეთიდან. ამ კორესპონდენციაში გაზეთი ათას რამეს აბრალებს ჯარს: სახლების ცეცხლის წაკიდებას, მკვლევლობას, ქალების გაუბატიურებას და სხვას. ყველა ამის გამო მე, ტფილისის გუბერნატორი წინადადებას ვაძლეე „ცნ. ფურცლის“ რედაქტორს,

შეიდი დღის განმავლობაში წარმოადგინოს დაურღვეველი საბუთები იმისა, რომ ამ შენიშვნაში დაბეჭდილი ამბები ნამდვილად მოხდა და არაა მოგონილი კორესპონდენტის მიერ. ამასთან ვაფრთხილებ რედაქტორს, თუ ამ ვადის განმავლობაში არ წარმოადგინა დამამტკიცებელი საბუთები, გაზეთი „ცნ. ფურცელი“ დაიკეტება“.

ამგვარმა არაჩვეულებრივმა წინადადებამ ძალიან გაგვაკვირვა და ქალაქში სენსაციაც გამოიწვია. რედაქციაში ბევრი პოდიოდა ამბის გასაგებად. მახსოვს, მოვიდენ ს.-დემოკრატები და მუშები, შეგვეკითხნენ, — რას აპირებთო.

ჩვენ ვუთხარიო:

— პასუხის გაცემას ვაპირებთ და თადარიგსაც უკვე შევუდევით. მართლაც იმავე დღეს ვაფორინეთ კაცი ქუთაისში და შევეუთვალეთ ქუთაისის კომიტეტს და ჩვენს იქაურ კორესპონდენტებს — პეტრე ყიფიანს და დ. ავალიანს სამი ოთხი დღის განმავლობაში შეეკრიბათ რაიმე ოფიციალური დოკუმენტები, ოქმები ან განკარგულებები — და ჩვენთვის საჩქაროდ გამოეგზავნათ. ხუთი დღის შემდეგ მართლაც მოგვივიდა ცოტაოდენა საინტერესო დოკუმენტი, და 24 მარტისათვის მე შევუდექი გაზეთის სათანადო ნომრის დამზადებას გენგუბერნატორის საპასუხოდ. ნომერი იწყებოდა მოწინავე წერილით ამ სათაურით „დაურღვეველი საბუთები“

მე ვწერდი: უწინარეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ თავი დამნაშავედ არ მიგვაჩნია. ჩვენ ჩვენს მოვალეობას ვასრულებდით და ვასრულებთ ისე, როგორც გვესმის პრესის დანიშნულება. ჩვენ არ შეგვეძლო გაგჩუმებულიყავით, როცა ქვეყანა აიკლეს და ხალხი ააწიოკეს, როცა მთელი დასავლეთი საქართველო და აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი გაუგონარ ტანჯვა-ვაებაში ჩააგდეს. პირიქით, ჩვენ დავაშავეთ ხალხის წინაშე, რომ უფრო მედგრად და უფრო გაბედულად ვერ დავიცავით დატანჯული სამშობლო მხარე. მაგრამ ჩვენმა მკითხველებმა იციან ის „საპატიო მიზეზები“, რომელნიც ხელ-ფეხს გვებორკავდენ და გვიშლიდენ უფრო ნათლად გამოგვემტლავებია მძვინვარე „დამსჯელების“ მოქმედება. ბ-ნი ტფილისის გენგუბერნატორი მოითხოვს ჩვენგან „დაურღვეველ საბუთებს“ ამ საშინელებისას. რაღა საბუთებია იქ საჭირო, სადაც ქვანიც კი ღალადებენ. ვინც თავის თავს შრომას მიაყენებს და დასავლეთ საქართველოსაკენ გაემგზავრება, ვაგონიდან გამოსვლაც არ დასჭირდება — ისედაც დაინახავს „დაურღვეველ საბუთებს“. ხაშურიდან დაწყებული შავ ზღვამდე საშინელი ნანგრევები უტყუარად მოწმობენ იმ „გმირობას“, რომლის მეოხებით მუდამ აყვავებული მხარე მიწასთანაა

გასწორებული. დედამიწა ხალხის ცრემლითა და სისხლითაა გაჟღენთილი. ჩვენ, ჩვენს ერს ეს საბუთები არ სჭირია: მან ყველაფერი გადმოსცა და თვითონ, ყველაფერი თავის თვალთ ნახა, ყველა დამნაშავეს იცნობს და არასოდეს არ დაივიწყებს.

მაგრამ ბ-ნ გენ.-გუბერნატორს არ სჯერა, რომ ასეთ ფაქტებს აღგილი ჰქონდა. არა სჯერა, რომ ამის ჩამდენი ჯარი ყოფილიყოს: მას გაზეთების არაფერი სწამს და სხვა საბუთები უნდა, როგორც ოფიციალური პირი, ის ოფიციალურ წყაროებს ენდობა და ამიტომაც, თანახმად გენ.-ალეხანოვის ოფიციალურის დებუებისა, უარყოფს ჩვენს ცნობებსა და ბრალდებებს და მოითხოვს „დაურღვეველ საბუთებს“.

კანონით, ლოღობით, სამართლით (რითაც გინდათ) ამგვარ შემთხვევაში საჭირო იყო ჩვენი სამართალში მიცემა. მაშინ ჩვენ შეძლება მოგვეცემოდა მრავალ მოწმეთა დახმარებით, ოფიციალურ მიწერ-მოწერისა და საბუთების მოთხოვნით, მოხელეთა ჩვენების ჩამორთმევით და ბევრ სხვა კანონიერ ღონისძიებით სრული ჩვენი სიმართლე დაგვემტკიცებინა. მაშინ ტე. გენ.-გუბერნატორიც დარწმუნდებოდა, ვინაა მართალი და ვინ სტყუის და მთავრობაც გაარჩევდა ნამდვილ დამნაშავეთ, თუ კი სურს მათი აღმოჩენა. მაგრამ გენ.-გუბერნატორმა არ მოისურვა სასამართლოსათვის მიმართვა და ამრიგად ჩვენ გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩავვაგდო.

მართლაც, გაითვალისწინეთ ის პირობები, რომელიც გვიშლის „დაურღვეველ საბუთების“ წარმოდგენას: 1) არც ერთი მთავრობის დაწესებულება და მოხელე პირი ოფიციალურად ჩვენ საბუთებს არ გადმოგვცემს; 2) ქუთაისის გუბერნიაში და ქართლში ისეთი რეჟიმი ეხლა, რომ შეუძლებელია ჩვენი კერძო გამოძიებლები თავისუფლად მივიდნენ და საბუთები შეჰკრიბონ; 3) ხალხი ისე შეშინებული და თავზარდაცემულია რეპრესიებისაგან, რომ ვერ გაჰბედავს ყოველისფრის გადმოცემას; 4) მოწმედ ვერავინ დაგვიდგება იმის შიშით, რომ მეორე დღესვე დასწვავენ და გაანადგურებენ. აქედან ცხადად სჩანს, რომ სანამ საქართველოში სამხედრო წესებია, სანამ დაზარალებულთა კარებზე ზარბაზნები სდგას, ჩვენ ხელ-ფეხ შემორკილები ვართ და გაგვიჭირდება გენ.-გუბერნატორის ცნობისმოყვარეობის დაკმაყოფილება. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც ვცდით და ზოგიერთ ფაქტს და საბუთებს მივაწვდით ბ-ნ. გენ.-გუბერნატორს.

მეთაურ წერილის შემდეგ იწყებოდა „დაურღვეველ საბუთების“ ჩამოთვლა. პირველად აღნიშნული იყო ის ქალაქები და დაბა-სოფლები, რომლებიც დამსჯელ რაზმებმა გადასწვეს, ამნაირად: 1) 1იან-

ჯარს ალიხანოვის ჯარის მოწინავე რაზმი ხაშურში მივიდა. 1 იანვარს ხაშური ნახევრად განადგურებულ და გადაშფვარ იქნა; დუქნები და ბევრი კერძო სახლი გაძარცვეს; 2) 7 იანვარს გადასწვეს ხარაგოულის უმეტესი ნაწილი და სხვა. სულ ჩამოთვლილი იყო 200 გადაშფვარი და გაძარცული დაბა-სოფელი. ამას არავითარი ოფიციალური დოკუმენტებით დამტკიცება აღარ უნდოდა, ვინაიდან თვით ნანგრევები ღალატდებდნენ.

ამის შემდეგ იწყება ოფიციალური წყაროების ჩამოთვლა, ამნაირად: ქუთაისის პოლიცემისტრის რაპორტი გუბერნატორის სახელზე № 386. 1 თებერვალი 1906 წელი. „27 იანვარს ღამით ყაზახებმა გაძარცვეს, დაანგრირეს და კლიტიები დაჭვლიჯეს შემდეგ პირთა მალაზიებსა და დუქნებს“ ჩამოთვლილია 36 მალაზია, დუქანი და კერძო სახლი, რომელთა პატრონებს რამდენიმე ასი ათასი მანეთის ზარალი მიაყენეს. ამ რაპორტს მიჰყვება 12 ამგვარივე რაპორტი ქუთაისის პოლიცემისტრის, ქუთაისის, მაზრის უფროსის, შორაპნის მაზრის უფროსის, სენაკის მაზრის უფროსის და სხვათა.

შემდეგ დაბეჭდილია ქუთაისის ადმინისტრაციის მიწერილობები პროკურორის და გამომძიებლის სახელზე, რომლებშიც აგრეთვე აღნიშნულია აკლების და გაძარცვის ამბები.

შემდეგ მიდის საბუთები თვით დაზარალებულთა და მოწმეთა ხელმოწერილები, ამნაირად: „შორაპნის მაზრის სოფელ დურევში ღამე ყაზახები თავს დაეცნენ ამ სოფლის მცხოვრებს მათე ხარშალაძეს, აწამეს თვით მათე. მხოლოდ იმის მეზობლის 13 წლის ქალი გააუბატურეს. მეორე დღეს დატანჯული ქალი სოფელ კორბოულში წაიყვანეს ფერშალთან საექიმოდ. ამ ამბავს ვამოწმებთ (რამდენიმე ხელის მოწერა) და სხვა სულ ამგვარი საბუთი ხუთმეტამდე.

შემდეგ მოყვანილი გვაქვს დებუებები და წერილები, რომელთა ავტორები აცხადებენ, მზად ვართ, თუ საჭიროება მოითხოვს, დავამოწმით მრავალი საზიზღარი ამბავი, რომელიც დამსჯელმა რაზმებმა დასავლეთ საქართველოში ჩაიდინესო. მოგვყავს აქ ორი დებუება: პირველი მოგვივიდა მოსკოვიდან ცნობილ კავკასიელ ჟურნალისტის ორესტ სიოვინიისაგან: „ეს არის ეხლა წავიკითხე დებუებები, მუქარა, რომელითაც ტფ. გენ-გუბერნატორს მიუმართავს „ცნობის ფურცლისათვის“. ვამოწმებ, მე თვითონ ადგილობრივ, დასავლეთ საქართველოში დავრწმუნდი, რომ ცეცხლის წაკიდება, ძარცვა-გლეჯა და ხალხის ხოცვა ხაშურიდან ქუთაისამდე, სულ ჯარის მოქმედებაა“. შემდეგ ჩემ წერილში მოყვანილია ოფიციალური ამონაწერი თავად-აზნაურთა საგანგებო კრების ოქმიდან და ქუთაისის საქალაქო

საბჭოს სხდომის ოქმიდანაც ამავე აკლემბისა და ძარცვა-გლეჯის შესახებ.

ერთი სიტყვით, გაზეთის მთელი ნომერი (10 გვერდი) დაქვრილია საკმაო რიცხვის საბუთებით, რომელთაც ერთხელ კიდევ გადაშალეს საზარელი სურათი დასავლეთ საქართველოს მაშინდელი აკლემბისა. მთელი ნომერი ჩვენმა თანამშრომელმა შიო ჩიტაძემ რუსულად გადათარგმნა და პართენგოთუას გადავეცით „გოზროკედენიაში“ დასაბეჭდად, რადგან გვეზინოდა, რომ ჩვენი გაზეთი იმ ღამესვე არ დაეკეტათ. მეორე დღეს ეს ნომერი სათანადო მიმართვით ჩვენმა რედაქტორმა ალ. ჯაბაძემ აგენერალ ტიმოფეევს ჩააბარა.

იმ ღამესვე ჩვენი რედაქცია გაჩხრიკეს. ბევრი ხელნაწერი წავგვართვეს და გამოგვიცხადეს, რომ გაზეთი დაკეტილია. გენერალ-გუბერნატორმა მოწოდებაში აღნიშნულ მუქარას გადააქარბა კიდევ: რედაქტორ ალ. ჯაბაძარს აეკრძალა ქალ. ტფილისში და ტფ. მაზრაში ცხოვრება სამხედრო წესების მოხსნამდე.

ქართველთა გამომცემელმა წიგნების ამხანაგობამ ამის შემდეგ სხვადასხვა მოსაზრების ძალით უარი სთქვა გაზეთის გამოცემის გარძელებაზე. მაშინ ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა დაადგინა თავის ხარჯით გამოცემა „ცნ. ფურცლის“ მაგიერ გაზეთი. რამდენიმე დღის შემდეგ გამოვიდა კიდევ გაზეთი „შრომა“ ჯერ ალ. დიასამიძის და შემდეგ გრიგოლ რცხილაძის რედაქტორობით და გამომცემლობით.

ზემოთ დამაგიწყდა მეთქვა, რომ გენერალმა ალიხანოვმა ქუთაისში შესვლის დროს, თავის ადგილებიდან მოხსნა გუბერნატორი სტაროსელსკი და ვიცე-გუბერნატორი ალ. ყიფშიძე. უანდარმების თანხლებით ისინი ტფილისში გამოისტუმრა.

ერთ კვირა დღეს ჩვენი ალექსანდრე ყიფშიძე რედაქციაში შემოვიდა ჩვეულებრივის ხმამაღალი ქაქანი: ?

— გიორგი ლასხივილო, ჩემი ხელით დაგაღრჩობ. ეს რა ხათაბალაში გამხვიე... თუ სულელი არ ვიყავი, — ფედერალისტებისაგან ვიცე-გუბერნატორობა როგორ მივიღე!

ჩვენ დავამშვიდეთ ალექსანდრე.

— მოიცა კაცო, აი, მალე კადეტების სამინისტრო შესდგება, მაშინ გუბერნატორობასაც შემოგთავაზებენ.

„შრომა“ ისევ განაგრძო დაწვრილებით დასავლეთ საქართველოზე წერა, შემდეგ სოც.-რევოლუციონერების რაღაც მოწოდება დაბეჭდნ. ყველა ამის გამო გაზეთი მალე დაგვიხურეს და გრიგოლ

რ ცხილადვე პასუხისგებაში მისცეს. აქვე აღენიშნავთ, რომ იგი სასამართლოს სხვადასხვა ინსტანციებში სამჯერ გაასამართლეს და მხოლოდ 1909 წელს გაათავეს მისი საქმე: ერთი წლით დატუსაღება მიუსაჯეს.

„შრომის“ შემდეგ გამოვიდა „ისარი“, მერე „ამირანი“, „დროება“ და სხვა გაზეთების, სახელები არც კი მახსოვს.

მალე გაზეთისთვის კომიტეტმა საკუთარი სტამბაც შეიძინა, რომელიც რედაქციასთან ერთად შოვათაფსეთ ელისაბედის (ახლა კლარა ცეტკინის) ქუჩის ბოლოში, მილოვის სახლში. ამ სტამბის შექმნაში ჩვენი პარტიის სამხედრო ორგანიზაცია დაგვეხმარა.

ერთხელ სამხედრო ორგანიზაციამ მთავარ კომიტეტში წინადადება შემოიტანა ღუშეთის ხაზინის ექსპროპრიაციის შესახებ. კომიტეტმა განიხილა ეს წინადადება და უარი სთქვა—პარტია ამ საქმეს ვერ იკისრებსო.

იყო მაგალითები, რომ აშკარა ექსპროპრიაციებს იმ დროში უწყსოება და დეზორგანიზაცია შეჰქონდა უფრო მეტ დისკავლინის მქონე პარტიებში, ვიდრე ჩვენი პარტია იყო. მაგალითად, პოლონეთის პ. პ. ს.-ის პარტიაში ერთმა ექსპროპრიაციამ მთელი აურზაური და არე-დარევა გამოიწვია. გარდა ამისა, იყო შემთხვევა, როცა ხაზინიდან წაღებული ფული მთავრობამ ადგილობრივ მოსახლეობას გადაახდევინა. კომიტეტის უარის შემდეგ ჩვენმა სამხედრო ორგანიზაციამ მაინც მოაწყო ღუშეთის ხაზინის ექსპროპრიაცია კერძოდ თავის ნებითა და პასუხისმგებლობით. ეს საქმე კარგად ჰქონდათ განზრახული, კარგი გეგმა ჰქონდათ შემუშავებული. ღუშეთის ადგილობრივ კომანდის უფროსის სახელზე დამზადებულ იქმნა მთავარ სამხედრო შტაბის მოწერილობა იმის შესახებ, რომ ღუშეთის ხაზინის დარაჯობა ადგილობრივ კომანდის მაგიერ უნდა ჩაპარდეს ტფილისიდან საგანგებოდ გამოგზავნილ რაზმს. ღამე თორმეტიოდე ახალგაზრდა ყმაწვალი, ზოგი ჩვენი პარტიისა, ზოგი უპარტიო სათანადო სამხედრო ტანისამოსში გამოწყობილი და თოფებით შეიარაღებული ღუშეთს მივიდა და ხაზინის სადარაჯო რაზმის უფროსს გადასცა მთავარ შტაბის ზემოხსენებული ყალბი მოწერილობა. როცა სადარაჯო რაზმი მოიხსნა და წავიდა, ჩვენები შევიდნენ ხაზინაში, ხელფები შეუკრეს იქვე მცხოვრებ ორ მსახურს, ყუთებიდან ამოიღეს 300 ათას მანეთზე მეტი ფული და წინააღმდეგ დამზადებულ ფურგონით საჩქაროდ მცხეთისაკენ გასწიეს, მაგრამ ამ კარგად განზრახულსა და აღსრულებულ საქმეს ბოლო მაინც ცუდი აღმოაჩნდა: აღმინის ტრაიიამ აბაოს მდინარე და დააპარტიმრა ერთი თუ ორი უპარტიო

მონაწილე, რომელთა ჩვენებით საქმე გამომქლავნდა. დააპატიმრეს ამ საქმის ორგანიზატორები შტაბს-კაპიტანი იოსებ გედევანი-შვილი და ოფიცერი ლადო ცაგარელი. დააპატიმრეს აგრეთვე ექსპროზორიაციის უშუალო მონაწილენი პარტიის წევრები ვ. თაქ-თაქი შვილი, ივ. ციმაკურიძე და სხვები. რამდენიმე კაცმა თავს უშველა საზღვარგარეთ გაქცევით, მათ შორის ძმებმა კერ-სელ რძეებმა.

მთავრობამ შეეცარიას მოსთხოვა ამათი გაცემა, მაგრამ შეეცარიის სსსამართლოს გაეგზავნა ჩვენი პარტიის მოწმობა, რომ ექსპროზორიაცია პოლიტიკურის მიზნით იყო მოხდენილი და შეეცარიის მთავრობამ უარპყო რუსეთის შუამდგომლობა კერესელ რძეების გაცემის შესახებ. დანარჩენები შემდეგ წელს გასამართლებულნი იყვნენ: გედევანი შვილს და ცაგარელს ჩამოერთვათ სამხედრო ღირსება და ორ-ორი წლით ციხე მიესაჯათ, ახალგაზრდები: თაქ-თაქი შვილი, ციმაკურიძე და სხვანი კატორღაში გაიგზავნენ. წამოღებულ ფულიდან ნაწილი მცხეთაში გატაცების დროს გზაში დაეკარგათ, ნაწილი მონაწილეებს დაურიგდა, დანარჩენი სამხედრო ორგანიზაციამ გაუნაწილა ტფილისის და ქუთაისის კომიტეტებს და თავის საჭიროებასაც მოახმარა.

აი, ამ ფულით შეიძინა მთავარმა კომიტეტმა საკუთარი სტამბა, რომელშიაც იბეჭდებოდა გაზეთები და პარტიის სხვადასხვა გამოცემები.

XXIX

პირველი პოლიტიკური არჩევნები რუსეთში და ჩვენში.— პირველი სათათბირო. მაახი ნიკო ნიკოლაძეებთან და ილია ქავჭავაძეებთან.— განხეთქილება ჩვენს პარტიაში.— შიო ჩიტაძის ბარბაროსულად მოკვლა.— მეორე პოლიტიკური არჩევნები.— ვარლამ ჩერქეზიშვილი.— ფერეიდანელ ქართველუშის ჩამოსვლა.— კონფერენციაფინლანდიაში

დაიწყო რუსეთში პირველი პოლიტიკური არჩევნები პირველ პარლამენტისთვის.

არჩევნების მოახლოებისას სოციალისტურ და სარევოლუციო პარტიებში კამათი გაჩაღდა იმის შესახებ— მიელოთ ამ პარტიებს მონაწილეობა საპარლამენტო არჩევნებში, თუ არა. სრულიად ბუნებრივია, რომ სარევოლუციო პარტიებში ბოიკოტისადმი განწყობილება სუფევდა. რევოლუციის საბოლოო მიზნები მიღწეული არ იყო, ყოველ შემთხვევაში გამარჯვება სრული არ იყო თვითმპყრობელობაზე, ხოლო საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება თითქო მოასწავებდა, რომ მებრძოლნი შეურიგდენ რევოლუციის დასრულების აზრსა. კამათის დაწყებისას ბოიკოტისტები თითქოს იმარჯვებდენ, მაგრამ მალე გამოირკვა, რომ უმრავლესობა მონაწილეობის მომხრე იყო. ამათი არგუმენტაცია მარტივი იყო და მართალიც: საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ჩვენ ხელს ვიდებთ რევოლუციის განგრძობაზე. პირიქით, საშუალება გვძლევს არჩევნებში აგიტაციით პროპაგანდა გავწიოთ, ხოლო საპარლამენტო ტრიბუნა უძღაერესი იარაღი იქნება სარევოლუციო პარტიების ხელში ბრძოლის განსაგრძობადაო.

ყველაზე უფრო გვიან ბოიკოტზე ხელი ჩვენმა პარტიამ აიღო. საქმე ისაა, რომ იმხანად ჩვენ საკმაოდ ძლიერი მემარცხენე ფრთა გვყავდა, რომელშიაც, სხვათა შორის, მოიკალათა რამდენიმე „თანამგრძნობმა“ ანარქისტმაიც. აი, ამ ფრთის ზეგავლენით ჩვენ პარტიაში მძლავრი ბოიკოტისტური განწყობილება სუფევდა. როცა საკითხი რაიონების კრებებზე დადგა, უმრავლესობამ ბოიკოტი ვადასწყვიტა და მთავარი კომიტეტიც ჯერ აშს დაემორჩილა, მაგრამ შემდეგ ვადასწყვიტა ფედერალურ საბჭოს მოწვევა და ამ საკითხის იქ ვადასწყვიტა. იმ დროს ჩვენ გვქონდა ასეთი დაწესებულება: ფედერალურ საბჭოს შეადგენდა ყველა საქალაქო და სამაზრო კომიტე-

ტების თითო წარმომადგენელი და მთავარ კომიტეტის სამი წევრი. ამ საბჭომ ხმის უმეტესობით უარჰყო ბოიკოტის ტაქტიკა, მაგრამ ამასობაში დრო გავიდა, უკვე ზოგან პირველ საფეხურის არჩევნებიც დაიწყო და სოფელმა გორის მაზრაში, რომელიც ჩვენი გავლენის სფეროში იყო, არჩევნებზე უარი სთქვა. ამრიგად ჩვენი პარტია დაგვიანებით შევიდა საარჩევნო კამპანიაში. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც თვალსაჩინო როლი ვითამაშეთ ამ პირველ საპარლამენტო არჩევნებში. რასაკვირველია, ჩვენ არ შეგვეძლო დიდი მეტოქეობა გავეწოთ უძლიერეს ს.-დ. პარტიისთვის, მაგრამ მათ შემდეგ ამომრჩეველთა მეტი რიცხვი ჩვენი იყო. მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში სულ იქმნა არჩეული 42 ამომრჩეველი, რომელთაც საბოლოოდ უნდა აერჩიათ დეპუტატები. ამ 42 კაცსში, ს.-დ. იყო 22, ს.-ფ. 16 და კადეტი 4.

ტფილისში ჩვენი პარტია საარჩევნო შეთანხმებით შეეკრა რადიკალების და ქართველ ავტონომისტების პარტიებს. შეთანხმების ღონისძიება იყო — ტაქტიკური საარჩევნო ბლოკი იმ პარტიებთან, რომელნიც აღიარებენ დამფუძნებელ კრების მოწვევის საჭიროებას და მხარს უჭერენ ფართო ადგილობრივ პოლიტიკურ თვითმართელობას. ტფილისში ჩვენ სასტიკად დავმარცხდით. ვერც ერთ საარჩევნო ნაწილში ამომრჩევლები ვერ გავიყვანეთ, მხოლოდ საგუბერნიო ამომრჩეველთა შორის გვეყვდა საკმაო რიცხვი. ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში სოც.-დემოკრატებმა გაიმარჯვეს: ყველა დეპუტატი ამ პარტიას ეკუთნოდა. ტფ. საგუბერნიო კურიაში ერთი ჩვენი პარტიის წევრი მოჰყვა, სახელდობრ იოსებ ბარათაშვილი, რომელიც დეპუტატადაც გავიდა. ბათუმის საარჩევნო ოლქიდან გავიდა კადეტი პროკოფი შარვაშიძე, დანარჩენები ჩვენი ქვეყნიდან პირველ სახელმწიფო სათათბიროში ს.-დემოკრატები გავიდნენ.

საერთოდ ამიერ-კავკასიაში არჩევნები შეგვიანებით მოხდა. პეტერბურგში სათათბირო უკვე გაიხსნა, როცა ჩვენში არჩევნები გრძელდებოდა. უკვე სეფე-სიტყვა წარმოთქმული იყო და სათათბირო ამზადებდა პასუხს. რასაკვირველია ამ პასუხში უნდა ყოფილიყო მოთხოვნები განაპირა ქვეყნების შესახებ და ჩვენი საზოგადოება ძალიან სწუხდა, რომ საქართველოს დეპუტატები ვერ პეტერბურგში არ იყვნენ და თავის სიტყვას ვერ მიუმატებდნენ სხვების მოთხოვნებს. პოლონელები და სხვა ერები ავტონომიაზე ლაპარაკობდნენ, სათათბიროში დიდძალი მომხრე იყო ავტონომიისა, ცნობილ დეპუტატების ლედნიცკის და კუზმინ-კარავაჯვის მეთაურობით

დაარსებულ იქმნა იმათი განსაკუთრებული ბიუროც, რომელშიაც მონაწილეობის მისაღებად მიწვეული იქმნა აგრეთვე ილია ჭავჭავაძე.

ყველას ახსოვს, რა ბედი ეწია პირველ სათათბიროს. ჯერ სანამდი ის შეიკრიბებოდა თვითმპყრობელმა ბიუროკრატიაში ვიტტეს სამინისტრო გადააყენა და პრემიერობა დახანგებულ გორემიკინს ჩააბარა. ამით ძველმა რეჟიმმა სავსებით ცხადჰყო, რომ იგი არავითარ ანგარიშს არ უწევდა სახელმწიფო სათათბიროს, რომლის უდიდესი ნაწილი კონსტიტუციის მომხრე იყო. დაიწყო ბრძოლა ძველ რეჟიმსა და პირველ პარლამენტს შორის და სამი თვის შემდეგ, როგორც იცით, პარლამენტი გარეკეს და დაიწყო სასტიკი რეაქციის ხანა: დაარსდა სამხედრო-საველე სასამართლოები, დაიწყო მებრძოლ ხალხის ხვრეტა, ამოძრავდა ხულიგნობა, შეიზღუდა კრებების და პრესის თავისუფლება და სხვა. ამ რეაქციონურ პოლიტიკის ხელმძღვანელობა სტოლიპინს ჩააბარეს.

გარეკილი დეპუტატები ფინლანდიის ქილაქვიბორგში შეგროვდნ და იქ გამოსცეს ცნობილი მოწოდება რუსეთისადმი, სადაც იწვევდნ ხალხს: გადასახადს ნუ გადიხდი, სამხედრო ბეგარას ნუ მოიხდი, წინააღმდეგობა გაუწიე მთავრობას იმ დრომდე, სანამ დამფუძნებელი კრება არ იქნება მიწვეულიო. ამ მოწოდებისათვის ყველა დეპუტატი, ვინც ხელი მოაწერა, პასუხისგებაში იყო მიცემული და სამ-სამი თვით ყველანი ციხეში ჩასვეს, მათ შორის ჩვენი დეპუტატი ი. ბარათაშვილიც. სამწუხაროდ, ვიბორგის მოწოდებას დიდი არაფერი გავლენა მოუხდენია ხალხზე.

ამის გამო მახსოვს ერთა საინტერესო შეხვედრა და ბაასი. უფრო ადრე, ვიდრე სახელმწიფო სათათბიროს დაითხოვდნ, მომიხდა ნიკო ნიკოლაძესთან მგზავრობა ტფილისიდან ქუთაისამდე. ნიკო ნიკოლაძე უკმაყოფილო იყო პირველ სათათბიროსი და იწინასწარმეტყველა კიდევ მისი ბედი. დაახლოებთ ნიკომ შემდეგი სიტყვა:

— სახელმწიფო სათათბიროში ბევრი გამოჩენილი ინტელიგენცია, მეცნიერი, ორატორი და საზოგადო მოღვაწე, მაგრამ საუბედუროდ სახელმწიფო მოღვაწე ძლიერ ცოტა არის. მათ სრულიად ალღო ვერ აუღეს მომენტს და იმითი არ დაუწყიათ საქმე, რითაც უნდა დაეწყათ. კადეტების წარმომადგენელს, რომელიც პირველად ავიდა საპარლამენტო ტრიბუნაზე, პირველი სიტყვა ამნისტიის შესახებ კი არ უნდა ეთქვა, ეს მემარცხენეებს უფრო შეეფერებოდათ და კადეტები მხარს დაუჭირდნ; კადეტების პირველი სიტყვა ომს უნდა

შეხებოდა. მთელი რუსეთი საგონებელში იყო ჩაყარნილი დამარცხების გამო; მთელი რუსეთი მწვავე სირცხვილს განიცდიდა იმის გამო, რომ უზარმაზარი რუსეთი პატარა იაპონიამ სასტიკად დაამარცხა. პარლამენტის ხელმძღვანელ პარტიას უნდა ესარგებლა ამით და მოეთხოვა საპარლამენტო კომისიის დანიშვნა იმ მიზეზების გამოსარკვევად, რომელთაც ასეთ სირცხვილში ჩააგდეს რუსეთი და იმ დანიშნავეთა მოსაძებნად, რომელთა ბოროტმოქმედების წყალობით რუსეთის უძლიერესმა ჯარმა ორი წლის განმავლობაში ერთი გამარჯვებაც კი ვერ იგემა. კადეტების ასეთი განცხადება გამოძახილს მთელს რუსეთში იპოვიდა, მთელი ხალხის თანაგრძნობა პარლამენტის მხარეზე იქნებოდა, მთავრობაც უარს ვერ გაბედავდა ასეთ მოთხოვნაზე და იძულებული გახდებოდა სხვა საკითხებშიაც დათმობის გზას დაედგომოდა. ამის მაგიერ სათათბირო შეუდგა სარევოლუციო აგიტაციას და უმრავლესობის თანაგრძნობა დაჰკარგა. ამ პირობებში მოსალოდნელია მთავრობამაც ბრძოლის გზა აირჩიოს და, შეიძლება სათათბიროც დაითხოვოსო.

მახსოვს, ამავე საგნებზე უფრო ადრე ილია ჭავჭავაძესთანაც მქონდა საუბარი. მაშინ არჩევნებიც არ იყო დასრულებული და ილიას შეგვიკითხე საერთოდ რუსეთის რევოლუციისაზე.

ილია იმ აზრის იყო, რომ რუსეთის რევოლუციის მამოძრავებელი ძალა—აგრარული საკითხია. ქვეყნის უმრავლესობა გლეხობა არის, სოქვა ილიამ. ამაზეა დაყრდნობილი სახელმწიფოს კეთილდღეობა, და სწორედ ეს წოდებაა ცუდ ყოფაში ჩაყენებული. რუსეთში დიდია გლეხთა მიწათმფლობელობის კრიზისი და აი, ამ მხარეს უნდა მიექცეს მთავარი ყურადღება. რუსეთი თავისებური ისტორიისა და კულტურის მქონეა. არ ვფიქრობ, რომ ის წავიდეს დასავლეთ ევროპის ჩვეულებრივი გზით. მისი განმათავისუფლებელი მოძრაობა შეიძლება საშინელ სტიქიურ „ბუნტად“ გაიიქცეს და გლეხთა ამოძრავებულმა ძალამ ქვა-ქვაზედაც არ დასტოვოს. ამ ცეცხლს მორიდება უნდა. პარტიებმაც, მთავრობამაც ანგარიში უნდა გაუწიონ ამას და რევოლუციის გაღრმავების მაგიერ დაუყოვნებლივ შეუდგნენ აგრარულ პრობლემის მშვიდობიანის გზით მოწესრიგებასაო.

საზოგადოდ ილია პესიმისტურად იყო განწყობილი და არაფერ კარგს არ მოელოდა რუსეთის რევოლუციისაგან.

* * *

1906 წლის მეორე ნახევარში უნდა მომხდარიყო ჩვენი პარტიისათვის მეტად დიდმნიშვნელოვანი კონფერენცია. უნდა მიგველო და

საბოლოოდ დაგვემტკიცებინა პარტიის პროგრამა. ამ პროგრამის შედგენა და დასაბუთება, თანახმად ჟენევის კონგრესის რეზოლუციისა და პირველი პროგრამისა, მინდობილი ჰქონდა მთავარ კომიტეტის წევრს გ. რ. ცხილაძეს. ეს საქმე იმითმ იყო დიდმნიშვნელოვანი ჩვენი პარტიისათვის, რომ იმხანად დიდ შინაურ ბრძოლასა და კრიზისს განვიცდიდით. პარტიაში სამი სხვადასხვა ფრთა გაჩნდა: მემარჯვენე ფრთა უფრო ჩვენ ეროვნულ პროგრამის მომხრე იყო და სოციალიზმს ნაკლებ იზიარებდა; მემარცხენე ფრთა ანარქოსინდიკალიზმისაგან მიაქანებდა პარტიას და მხოლოდ ცენტრი ადგამტკიცედ ს. ფ.-ის პირველ საფუძვლებსა და მიმართულებას. მომავალ კონფერენციაზე უნდა მომხდარიყო გადამწყვეტი ბრძოლა და პარტიის საბოლოოდ ჩამოყალიბება. ჩვენამდე მოაწია ხმა, რომ ჩვენი პარტიის თანამგრძობი ანარქისტები კომანდო გოგელია და მიხაკო წერეთელი ჩვენ მემარცხენე ფრთასთან ერთად ძლიერ იერიშს აწმადებდნენ. მთავარ კომიტეტს სასურველად არ მიაჩნდა ანარქისტების ასეთი აქტიური ჩარევა ჩვენს პარტიულ საქმეებში, მაგრამ არავითარ ზომებს არ იღებდა. მე პირადად, კომიტეტის დაუკითხავად და ჩემის პასუხისმგებლობით გადავდგი ერთი ნაბიჯი. მოვიწადინე გოგელიასთან და წერეთელთან მოლაპარაკება ჯერ გოგელიასთან მივედი, ავუსხენი პარტიის მდგომარეობა, ვუმტკიცებდი ჩვენი პარტიის არსებობის საჭიროებას.

— თქვენი და მიხაკოს ჩარევა მხოლოდ არევ-დარევს შემოიტანს საქმეში, გამოიწვევს განხეთქილებას პარტიაში. ანარქიზმის საქმეს ეს დახმარებას ვერ გაუწევს, ჩვენი პარტიის არსებობას კი განსაცდელში ჩააყენებს. ჩვენ ბევრი გვეყავს მემარცხენე ახალგაზრდობა, რომელიც შეიძლება ადვილად გადავარდეს ანარქიზმში. მე მგონია თქვენს ინტერესსაც არ უნდა შეადგენდეს ს.-ფედერალისტების-პარტიის დანგრევა საქართველოში. მართალია, თქვენი ჩარევა და მემარცხენეების მოშორებაც ვერ მოსპობს ჩვენს პარტიას, მაგრამ რად გინდათ ხანგრძლივი კრიზისი გამოიწვიოთ პარტიის ცხოვრებაში. მე პირადად გთხოვთ, კონფერენციას ნუ დაესწრებით და პროგრამის თქვენს კონტრ-პროექტს (ჩვენ გვითხრეს, რომ ასეთი პროექტი მზადა გაქვთ)—კრებას ნუ წარუდგენთ მეთქი.

გოგელია მეუბნებოდა:

— ჩვენი ჩარევა პარტიას გასწმენდს, მოაშორებს უცხო ელემენტებს და სხვა. ბოლოს მითხრა:

— თუ მიხაკო წერეთელი არ წამოვა კონფერენციაზე, მეც თავს შევიკავებ, იმას მოვლაპარაკეთო.

მიხვილ წერეთელთანაც ასეთივე საუბარი გავმართეთ. იმანაც ორკოფი პასუხი მომცა და ბოლოს აღმითქვა:

— თუ კომანდო არ წაევა კონფერენციაზე, არც მე დავიძვრები ადგილიდანაო.

იმ ხანებში, როცა სოფლად დამსჯელი რაზმები დათარეშობდნენ, ხოლო ქალაქებში გაძლიერებული პატრულებისაგან მუდმივი ჩხრეკა და დაპატიმრება იყო განუტრეხი, ერთობ ძნელი შეიქნა დიდი კონფერენციის მოწვევა. პეტრე ყიფიანმა ასეთი წინადადება მოგვცა:

— 29 ივნისს ჩემი დღეობაა. შეგროვდით ამ დღისთვის ჩემსას სოფელ ბეკამში (ხაშურის ახლო) ორი-სამი დღე გაშლილი სუფრა ვიქონიოთ და თუ ვინმე დაგვეცა თავს, დღეობა განვაგრძოთო. ეს წინადადება მივიღეთ და 29 ივნისისათვის ბეკამში წავედით. რედაქციიდან გავემზავრეთ სამი კაცი—გ. რ. რცხილაძე, სამსონ ფირცხალავა და მე. რედაქცია ჩავაბარეთ ილია ალღაძეს და შიო ჩიტაძეს.

29 ივნისს კონფერენცია გაიხსნა. პირველი მოხსენება გააკეთა გ. რცხილაძემ. ერთ დღეს მოუნდა პროგრამის კრებისათვის გაცნობას და დასაბუთებას. გოგელიაც და წერეთელიც კრებაზე იყვნენ, როგორც სათათბირო ხმის პატრონნი. მონაწილეობას იღებდა 28 ორგანიზაციის დელეგატი, 30 კაცზე მეტი. რცხილაძის მოხსენების შემდეგ დაიწყო კამათი. დიდი სიტყვა წარმოსთქვა კომანდო გოგელიამ, ანარქისტულ კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა მთავარ კომიტეტის პროგრამა; დიდი სიტყვითვე მას მხარი დაუჭირა მიხაკო წერეთელმა. ოთხ დღეში პროგრამაზე კამათი დასრულებული არ იყო, როცა ტფილისიდან საზარელი ამბავი მოვიდა. კონფერენციის თავმჯდომარედ მე ვიყავი. 5 ივლისს კრების ერთერთი მონაწილე გარედან ღარბაზში შემოვიდა, მომიახლოვდა და ჩუმად მითხრა:

— ტფილისიდან რეზო გაბაშვილი ჩამოვიდა და დაუყოვნებლივ თქვენი ნახვა უნდა დიდად საჭირო საქმეზე, აივანზე გიცდითო. თავმჯდომარეობა გადავეცი სამსონ ფირცხალავას და გარეთ გავედი. რეზო გაბაშვილი მომიახლოვდა და საშინელის აღლუვებით გადმომცა:

— გუწინ ტფილისში ყუმბარა ესროლეს პოლიციისტერს მარტინოვს. ამის შემდეგ ყაზახები შეცვივდნენ ქართულ გიმნაზიაში, მოკლეს შიო ჩიტაძე და დასჭრეს რამდენიმე მასწავლებელი.

ადვილად წარმოიდგენთ, რა შობებულებას მოახდენდა ჩემზე ეს მოულოდნელი, თავზარდამცემი ამბავი. ჩვენი ძვირფასი შიო, ახალგაზრდა, დაუსრუტელი ენერგიით და ცხარე ტემპერამენტით სავსე, ესოდენ ერთგული რევოლუციისა და პარტიისა, ასე უდროვოდ მოგვიკლეს, წავვართვეს... კონფერენციამ გადასწყვიტა კრების შეჩერება და დაუყოვნებლივ ტფილისში წასვლა საყვარელ ამხანაგის დასაჯრძალავად.

ერთი წელიწადი გავიდა მხოლოდ, რაც შიო კიევიდან ჩამოვიდა, სადაც ის გიმნაზიის მასწავლებლად იყო. ტფილისში დაინიშნა ქართულ გიმნაზიის გამგედ და საოცარის ენერგიით შეუდგა ამ გიმნაზიის საქმეთა გაუმჯობესებისა და რეორგანიზაციის მოხდენას. ამავდროს დაუღალავად მუშაობდა „ცნობის ფურცლის“ რედაქციაში და პარტიაში. მოკლე ხანში ამ ნიჭიერმა და ნამდვილ კეთილშობილმა ადამიანმა, საერთო სიმპატია და თანაგრძნობა დაიმსახურა ყველა წრეში. ტფილისში ჩამოსვლისას შემდეგი ამბავი დაგვახვედრეს:

4 ივლისს ქართულ გიმნაზიის მეორე სართულიდან ახალგაზრდებს ყუმბარა გადმოეგდოთ პეტრე ლიდის ქუჩაზე, სადაც ამ დროს ეტლით მიდიოდა ტფილისის პოლიციმეისტერი პოლკოვნიკი მარტინოვი. მარტინოვი მხოლოდ დაიჭრა ფეხში, გადმოხტა ეტლიდან და რევოლვერის სროლა დაიწყო. მოცივიდენ მეფის ნაცვლის სასახლის მოდარაჯე ყაზახთა რაზმის ჯარისკაცები, პოლიციელები; ნათ ალყა შემოარტყეს გიმნაზიას, შეცვიდენ შიგ და დაიწყეს იქაურობის აკლება. როგორც შემდეგში იქ იმ დროს მყოფმა მასწავლებელმა და ჩუენ პარტიის წევრმა ხარ. ლლონტმა გვიამბო, იმ საღამოს მასწავლებელთა თათბირი უნდა გამართულიყო. ზოგიერთი მათგანი — სერგო გორგაძე, იუსტინე აბულაძე და სხვები უკვე შეგროვილიყვნენ. შიო ჩიტაძეს თავის ოთახში ეძინა. როცა მასწავლებლებს ყუმბარისა და გიმნაზიის აკლების ხმაურობა გაეგონათ, გარვთ ვამოსულიყვნენ, უკანა პატარა ეზოში. შიო ჩიტაძე ყუმბარის ხმამ გააღვიძა, გადაიხედა ფანჯარაში და მასწავლებლებს სთხოვა, ზევით ასულიყვნენ. როცა ხმაურობა გაძლიერდა და ჩიტაძის კაბინეტს მიუახლოვდა, ჩიტაძე გავიდა ამბის გასაგებად და შესაძლებელ ღონისძიებათა მისაღებად. დაუნახავს მისკენ მომავალი ყაზახები და უკითხავს:

— Что тут происходит, что вы тут делаете?

ყაზახებს მაშინვე თოფი დაუხლიათ შუბლში და განგმირული შიო იქვე წაქცეულა. მოცივიდენ სხვა ყაზახებიც, მივარდენ ლლონტს და იუსტინე აბულაძეს, დასჭრეს ისინი და უეჭველად მოჰკლავდენ,

— პეტერბურგიდან ჩამოვედი, განაგრძო მან, ჩემი უბედური დისა და სიძის ამბის ვასაგებად. თქვენთან მიმასწავლეს, მითხრეს, რომ თქვენ შეგიძლიათ აიხსნათ, რაშია აქ საქმე?

მე დაწვრილებით მოვუყევი, რაც ვიცოდი შიოს მოკვლის შესახებ. აფუხსენი, რომ იგი არაფერ შუაში იყო, რომ იმ წუთს დამშვიდებით ეძინა თავის ოთახში, მაშასადამე, არც კი იცოდა, რომ იქ ყუმბარა უნდა გაესროლათ—შემდეგ დაწვრილებით გადავეცი, რა მდგომარეობა შეიქნა საზოგადოდ კავკასიაში და კერძოდ ტფილისში, როგორ დარაზმა ადმინისტრაციამ და ოფიცრობამ შავრაზმელობა, რა და რა სახის პროვოკაციები ხდებოდა, როგორ აწიოკებენ ხალხს, რამდენი უდანაშაულო მსხვერპლი შეიწირა შირინკინების, გრიაზნოვებისა და გოროდცოვების პოლიტიკამ.

— ეს მიბრძანეთ, გამაწყვეტინა სიტყვა ოფიცერმა, შიო მართლა იყო სარეოლუციო პარტიის წევრი?

— იყო, ს.-ფ. პარტიის წევრი.

— აი ეს გარემოება შემთხვევის ხელს დამნაშავეები მოძებნო და ჩემი დის დამლუპველნი დავსაჯო. პირში ბურთს ჩამჩრიან,— თქვენი სიძე რევოლუციონერი იყოვო. აქ მაინც ვერაფერს მოვახერხებ, პეტერბურგში ვეცდები. თუ რამე გავაწყვე, გაცნობებთ. ჩაიწერა ჩემი მისამართი და გამომეთხოვა. ამის შემდეგ ის არც მიხახავს და არავითარი ცნობა მისგან არ მიმიღია. ალბად დაარწმუნეს, რომ შიო ბარბაროსულად მოკვლის ღირსი იყო.

* * *

შიო ჩიტაძის დასაფლავების შემდეგ ისევ გაგრძელდა ჩვენი კონფერენცია. ახლა შევიკრიბეთ სოფელ რეხაში, ძველ ნაროდნიკის ასიკო ერის თავის სახლში. გაგრძელდა კამათი საპროგრამო საკითხებზე. გოგელიამ წამოაყენა თავისი კონტრ პროექტი, რომლის დედააზრი იყო: საზოგადოებრიობა შეიძლება სახელმწიფოს გარეშე, სოციალიზმი უნდა ამენდეს არასახელმწიფოებრივ ფორმებში. ბოლოს წარმოდგენილ იქნა ორი რეზოლუცია: ერთი მთავარ კომიტეტის პროგრამის მიხედვით, მეორე ანარქისტ-მემარცხენეებისა. უკანასკნელს ხმა მისცა თერთმეტ ორგანიზაციის წარმოადგენელმა.

ამრიგად ფაქტიურად პარტიაში განხეთქილება მოხდა, ბევრი, უმეტესად მემარჯვენეები, პარტიიდან გავიდნენ. შემდეგ ხანებში საქართველოში ამ ელემენტებისაგან დაარსდა ნაციონალ-დემოკრატიის პარტია. მთავარი დამაარსებელი ამ პარტიისა იყო ჩვენი პარ-

ტიის ყოფილი წევრი—სპირიდონ კედია, ენერგიული პოლიტიკური მოღვაწე და კარგი ორატორი. მასაც ბევრი გაჰყვა ჩვენგან მემარჯვენე ფრთიდან.

ამნიარად ჩვენი პარტია თავისთავად გაიწმინდა, ჯერხანად შემცირდა, მაგრამ შემდეგ უფრო გაიზარდა და გაძლიერდა, ვიდრე ოდესმე ყოფილიყო. შემდეგ წელს ტფილისში გაიმართა გიორგი ზდანოვიჩის თავმჯდომარეობით მეოთხე კონფერენცია, რომელზედაც საბოლოოდ დამტკიცდა გრ. რეცხილადის მიერ შემუშავებული პროგრამა.

დაახლოვებით ამდროინდელ ჩვენი პარტიული კრიზისის დასახსნათებლად მომყავს ამონაწერი გიორგი ზდანოვიჩის ერთ-ერთ მეგობართან მიწერილ პარათიდან: „-ის დიფერენციაცია, რომელიც ახლა ჩვენს მიმართულებაში ხდება, უსათუოდ დაუკარგავს ფედერალისტებს იმ ხასიათს, რომლის გამოც თქვენ ბრძანებთ, რომ ისინი ხანდახან ორ სჯამზე სხედანო. ჩემის ფიქრით, ნაციონალურ იდეასა და სოციალიზმს შორის არავითარი შეურთველობა არ არსებობს, მაგრამ წინააღმდეგობა უსათუოდ იჩენს თავს იმ მიმართულებაში, სადაც ზოგიერთი სოციალისტია, ზოგიერთი კი—არა, და იმავე დროს ორივეს აერთებს ნაციონალური კითხვა—ბოლოსდაბოლოს უსათუოდ იდეური კრიზისი უნდა დადგეს და ასეც ხდება ახლა ჩვენში“.

კოტა ხნის შემდეგ რუსეთსა და ჩვენშიაც დაიწყო არჩევნები მეორე სათათბიროს დეპუტატებისა. ახლაც არჩევნებს წინ უძღოდა სოციალისტურ პრესაში კამათი ბოიკოტის შესახებ. ჩვენს გაზეთში სადისკუსიო წერილები იბეჭდებოდა, კიდევ იყვნენ ბოიკოტის მომხრენი, მაგრამ გაცილებით სჭარბობდა ამ აზრის მოწინააღმდეგეთა რიცხვი. ბოლოს მთავარმა კომიტეტმა გადასწყვიტა არჩევნებში მონაწილეობის მიღება და გამოსცა საარჩევნო პლატფორმა, რომლის შინაარსი დაახლოებით ასეთი იყო: სახელმწიფო სათათბირო იარაღია სარევოლუციო ბრძოლის განსაგრძობად; ბრძოლის უახლოესი მიზანია—დამფუძნებელ კრების ნოწვევა, რომელიც საბოლოოდ დაამყარებს მშრომელი ხალხის უფლებას და შექმნის დემოკრატიულ სახელმწიფოს, ფედერატიულ საფუძვლებზე; ამასთანავე დამფუძნებელი კრება მშრომელ ხალხს გადასცემს საერთო სამფლო-

ბელოდ მიწას და შემოიღებს ფართო მუშათა კანონმდებლობას. სათათბიროს დებუტატებს უნდა დავალებოდათ ბრძოლა რეპრესიების მოსპობისა და დაპირებულ თავისუფლებათა დაკანონებისათვის, აგრეთვე ბრძოლა დაჟფუძნებელ კრების მოწვევისათვის, საარჩევნო ტაქტიკა იყო—სადაც შესაძლებელია საკუთარ დებუტატების არჩევა, სადაც არა შეთანხმება იმ პარტიებთან, რომელთაც დაახლოებით ჩვენი საარჩევნო პლატფორმა ექნებაო.

მახსოვს ამ პლატფორმის შესახებ—ს. - დ-ს „ტალღა“ აგვიჯანყდა: რა იქნა სოც.-ფედერალისტების სოციალიზმი, რატომ საარჩევნო პლატფორმაში არაფერიაო. რა უნდა ყოფილიყო ამ ხანებში საარჩევნო პლატფორმაში იმაზე მეტი, რაც ჩვენ გვქონდა, ეს ისევ საიდუმლოებად დარჩა, რომელიც ხანგრძლივ კამათშიაც ვერ გამოვარკვეით.

მაშინ ხმები დადოდა, რომ საარჩევნო კანონი შეცვლილი იქნებაო, მაგრამ ეს ხმა არ გამართლდა და არჩევნები ძველის კანონით დაიწყო. სამაგიეროდ მთავრობამ გააძლიერა რეპრესიები, აკრძალეს კადეტთა პარტიის კონფერენცია, არ დაამტკიცეს მშვიდობიან რეფორმათა პარტიის დებულება, ხოლო სარეგულაციო პარტიების ლიდერები დაატუსაღეს, ან იძულებული გახადეს არალეგალურ მდგომარეობაში გადასულიყვნენ, ბეჭდითი სიტყვა შეჭლულ იქმნა. კრებები და აგიტაცია აკრძალეს. მიუხედავად ასეთი ზომებისა, მთავრობა მაინც დამარცხდა; მეორე სათათბიროც უმთავრესად ოპოზიციის და რევოლუციის წარმომადგენლებისაგან შესდგებოდა: საქართველოდან დებუტატებად ყველა სოც.-დემოკრატები აირჩიეს. ქალაქ ტფილისის წარმომადგენლად ახლა არშაკ ზურაბიანი გავიდა.

დაიწყო ისევ ბრძოლა თვითმპყრობელ ბიუროკრატებსა და სახალხო წარმომადგენლობას შორის. მთავრობა დიდი უკმაყოფილო იყო და მხოლოდ საბაზს ეძებდა ამ სათათბიროს დათხოვნისათვის. ამ სათათბიროშიაც შესდგა აგტონომისტების ფრაქცია სხვადასხვა პარტიების წარმომადგენლებისაგან. ოდესეულ დებუტატის პერგამენტის მეთაურობით საქართველოს დებუტატები ამ ფრაქციებში არ შესულან.

* * *

იმ ხანებში საზღვარგარეთიდან ჩამოვიდა ჩვენი თანამემამულე, ცნობილი ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. ის უკვე 70-იან წლებში გაიქცა ევროპაში და ცხოვრობდა უმთავრესად ლონდონში. მეგობარი იყო ყველა ცნობილ ანარქისტებისა—კროპოტკინის, ელიზე რეკლიუსი და სხვებისა. ამავე დროს იქიდან მონაწილეობას იღებდა ჩვენს პრესაში. თავგამოდებული დამცველი და მომხრე იყო საქართველოს ავტონომიისა. უცნაური იყო, რომ ეს უკიდურესი სოციალისტი, საქართველოს დამოუკიდებლობის, ან ავტონომიის საკითხს „იკავდა არა საერთო სამართლიანობის“ მიხედვით, არა სოციალისტურ თვალსაზრისით, არამედ ქართველ ერის ისტორიული უფლებით. ყოველთვის კამათში წინ აყენებდა ჩვენი მეფეების ტრაქტატებს რუსეთის თვითმპყრობელებთან. ამ საკითხზე მან ტფილისში ჩამოსვლისას რამდენიმე ლექცია წაიკითხა. ერთმა ლექციამ, ტფილისის საქალაქო საბჭოს დარბაზში დიდძალი ხალხი მიიზიდა. კამათი მეტად გამწვავდა; მოწინააღმდეგენი უშლიდნენ მომხსენებელს, განზრახვა ჰქონდათ კრება ჩაეშალათ, ატყდა აურზაური. საზოგადოება აირია, ჩერქეზიშვილს შეეოგრტყნენ შეიარაღებული ახარქისტები. გაისმა მიხაკო წერეთლის რიხიანი ხმა მოწინააღმდეგეთა მიმართ; ამან უფრო ააღელვა კრება და თავმჯდომარე იძულებული გახდა იგი შეეწყვიტა. ასეთ პირობებში იმართებოდა ხშირად იმ დროს ავტონომიაზე აკადემიური კამათიც კი.

ვარლამ ჩერქეზიშვილს იმდენად სწამდა ჩვენი ერის ისტორიული უფლების სიძლიერე, რომ დაუცხრომლად შეუდგა პროპაგანდას—მომავალ ჰაავის საერთაშორისო კონფერენციას უნდა წარედგინოს ჩვენი ერის მოთხოვნა საქართველოს ავტონომიისაო. მაშინ მართლაც დაიწერა ამის შესახებ დასაბუთებული მემორანდუმი და ჰაავის კონფერენციას წარედგინა. არ ვიცი, რა ბედი ეწია ამ მემორანდუმს, მაგრამ ვარლამ ჩერქეზიშვილი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ თუ ახლა არა, მალე მთელი ევროპა იცნობს ქართველ ერის ისტორიულ უფლებას და დაეხმარება ქართველ ერს თავის უფლების მოპოებაში, თუ რასაკვირველია, ქართველი ხალხი ბრძოლას განაგრძობსო.

ამ დროს დაკეტეს ჩვენი გაზეთი „მეგობარი“. შემდეგი გაზეთის ორგანიზაციის საქმიანობას შეეუდქით, როცა სამი უცნაური ტიპის, შეხედულების და ტანსაცმელის კაცი შემოვიდა რედაქციაში. ერთი უკვე ხანში შესული, ორი ახალგაზრდა. იმ დღეებში გაგე-

ბული გვქონდა, რომ ტფილისში სპარსეთიდან ჩამოვიდნენ ფერეიდანელი ქართველები. მაშინვე მივხვდით, რომ რედაქციაში სწორედ ესენი მოვიდნენ. გაგვეცინენ—სპარსელი ქართველები ვართო ონიკაშვილი და ხუციშვილებიო. დავსვით. ჩვენი საქმე მივატოვეთ და გარს შემოვუსხედით; სტამბიდან გამოვიდნენ ჩვენი ასოთამწყობებიც და შემოგვიერთდნენ. ყურს ვუგდებდით ამათ უცნაურ ბაასს და მეტად საინტერესო ამბებს შორეულ ქართველების შესახებ. დაფიქრებული და თან გაკვირვებული ვუსმენდი მეც ონიკაშვილის საუბარს. არ მჯეროდა და ჩემს თავს ვეკითხებოდი: ნუ თუ ეს იმ მრავალ კახელთა შთამომავლობაა, რომელიც 300 წლის წინად სპარსეთის მპყრობელმა შაჰ-აბაზმა საქართველოს მოსწყვიტა და შორს, ირანის მთებში გადასტყორცნა? როგორ შეინარჩუნა ამ ხალხმა არსებობა, როგორ შეინარჩუნა ენა და ზნე-ჩვეულება?

80-იან წლებში სპარსეთში გაემგზავრა ჩვენი მწერალი ლადო აღნიკაშვილი საგანგებოდ ფერეიდანის დასათვალისწინებლად. თავისი მოგზაურობა და ფერეიდანელ ქართველების ცხოვრება მან აგვიწერა ჟურნალ „მომამბეში“, ონიკაშვილს ენახა მაშინ ლადო აღნიკაშვილი და, მგონი, იმას წაქეზებით გაეებდნათ საქართველოში წამოსვლა.

ფერეიდანელების ჩამოსვლამ დიდი სენსაცია გამოიწვია მაშინ ქართველ საზოგადოებაში. შესდგა კომიტეტი, რომელსაც დაევალა მათთვის მზრუნველობა. წაიყვანეს კახეთში და საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც; შემდეგ შეაგროვეს ფული, შეიძინეს „დედა-ენა“ და სხვა სახელმძღვანელოები, საკითხავი წიგნები, მოიწვიეს მასწავლებელი იმ განზრახვით, რომ ფერეიდანში ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სახელით პირველი ქართული სკოლა გაეხსნათ. თითქმის ერთი წელიწადი დაჰყვეს სპარსელმა ქართველებმა საქართველოში და დაბრუნდნენ მასწავლებლის თანხლებით, მაგრამ ეს უკან დაბრუნება უბედური გამოდგა; საზღვარზე მათ თავს დაესხა ავაზაკთა ბრბო, გაძარცვეს, მასწავლებელი დასჭრეს და ის იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო. რამდენიმე წლის შემდეგ ერთი მთვანე კვლავ ესტუმრა საქართველოს, მაგრამ ყოველი გეგმა კავშირის დაკერისა და იქ ქართულ სკოლის დაარსებისა სრულ დავიწყებას მიეცა.

* * *

1907 წ. აპრილის დამლევს ესერების ცეკისაგან მოგვივიდა მოწვევა კონგრესზე. ფინლანდიაში დანიშნული იყო რუსეთის სხვადასხვა სარევიოლუციო პარტიათა კონგრესი ეროვნულ საკითხის გასარკვე-

ვად და ზოგიერთ პრაქტიკულ სარეგოლუციო საქმეებზე მოსალაპარაკებლად. კონგრესის მოწვევა ითავა ს.-რევ.-ის პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა. ყოველ მოწვეულ პარტიას უნდა წარმოედგინა მოხსენება თავის ქვეყნის საზოგადოებრივ ძალთა ურთიერთობის შესახებ და აგრეთვე ეროვნულ მოთხოვნებზე. ჩვენმა კომიტეტმა გიორგი ზდანოვიჩი და მე გაგვგზავნა კონგრესზე. გიორგიმ შეიმუშავა მოხსენება აგრარულ პრობლემის შესახებ საქართველოში. მე დავწერე მოხსენება საზოგადოებრივ ძალთა ურთიერთობასა და ეროვნულ პრობლემაზე. ჩავედით თუ არა პეტერბურგში, მე იმ დღესვე მივედი „რუსსკოე ბოგატსტვოს“ რედაქციაში, სადაც ერთი თანამშრომელი ქალი უნდა მენახა. იმისგან უნდა გამეგო, სახელდობრ, სად უნდა მივსულიყავით ფინლანდიაში. მივედი ხსენებულ ქალთან და ვუთხარი მისვლის მიზეზი.

— სხვას არაფერს მეტყვიო? მეკითხება ქალი და გაჩუმებული დგას, მე არ ვიცოდი, რა უნდა მეთქვა. ისევ გაფუშეო, რომ მინორისაგან წერილი მივიღე, რომელშიაც ნაჩვენები იყო ეს გზა კონგრესის მისამართის გასაგებად.

ბოლოს ქალი მეკითხება: „პაროლი“ მითხარით. მე ვუპასუხე, რომ მინორის წერილში არავითარი პაროლი არ ყოფილა.

ქალმა ერთხელ კიდევ ამხედ-დამხედა და მითხრა:

— გენდობით... გარდა ამისა, შორიდან, კავკასიიდან ჩამოსულხართ... თორემ უკან გაგაბრუნებდით.

მომცა მისამართი—ჰელსინგფორსის იქით ერთი სოფლისა, სამწუხაროდ სახელი დამავიწყდა, და დღესდინა: სადგურზე ფინლანდელი აქტივისტი შეგვხვდებოდა და იმას ესა და ეს პაროლი უთხარითო.

იმავე ღამეს მე და გიორგი ფინლანდიის რკინის გზით გავემართეთ. დილას ადრე ჰელსინგფორსში მივედით და ჩვენი ვაგონის ფანჯრიდან საუცხოვო სურათი გადაგვეშალა წინ: დიდი ვოგზალი გაქედილი იყო ხალხით; ქალი და კაცი, სულ ახალგაზრდები—ერთ და იმავე ფერად ფორმაში გამოწყობილი; აუარებელი დროშა ფრიალებდა. ეს ზღვა ხალხი ეროვნულ ჰიმნს მღეროდა; შევამჩნიეთ, რომ იქვე ერთ დროშის ქვეშ რუსის ენდარმი იდგა. ქუდთან აწეული ხელით ეროვნულ დროშებს სამხედრო სალამს აძლევდა. გავიგეთ, რომ ფინლანდელი „შევარდენის“ საზოგადოება აცილებდა პრაგიდან ჩასულ ჩეხელ „შევარდენებს“. გაათავეს სიმღერა, გაისმა ორკესტრის ხმა და სტუმრების მატარებელი დაიძრა. პატარა ხანს იქით ჩვენი მატარებელიც წავიდა. მე და გიორგი ვაგონში შევბრუნდით და შე-

გამჩნიეთ იქვე ახლოს მგჯდომი ორი ქალი, რომელნიც ყურადღებით გვათვალისწიებდნენ. ერთი მათგანი, მოხუცებული, მაღალი, რამდენჯერმე თითქო ჩვენსკენ წამოვიდა კიდევ. მალე დანიშნულ ადგილზე მივედით. ის ორი ქალიც ჩამოვიდა და მაშინვე ჩვენსკენ წამოვიდნენ.

— მე მივხვდი, მოგვიბრუნდა მოხუცებული ქალი, რომ თქვენც კონგრესზე მოდინხართ... მე „ბაბუშკა“ ვარ, ბრეშკო-ბრეშკოვსკაია. თქვენი გვარები.

გიორგიმ თავისი ვინაობა დაასახელა და „ბაბუშკა“ დიდის ალერსით გადაეხვია.

— გიცნობ, 50 პროცენტის მონაწილე ხარ... ეს ვინღა არისო, მოაწვირა ჩემსკენ ხელი. ესეც ძველი ნაროდვოლცი არისო, მიუგო გიორგიმ, ახლა ს.-ფ. პარტიის წევრიო. ბრეშკო-ბრეშკოვსკაია მეც გადამეხვია. მერე გავაცნო თავისი თანამგზავრი,—ეს ცნობილი რევოლუციონერი ქალია ივანოვა, ცეკას წევრიო. შეგეხვდა ახალგაზრდა აქტივისტი, რომელმაც სოფელში წავიყვანა და ერთ დიდ სახლში მივეყვანა კონგრესის ბანაზე. იქ უკვე ბევრი ხალხი ირეოდა. წარუღდექით საორგანიზაციო ბიუროს, წარუღდინეთ ჩვენი მანდატები.

კონგრესზე მოწვეული ყოფილიყო თერთმეტი სარევოლუციო პარტია სხვადასხვა ერისა, რომელთაგან ზოგ პარტიას სხვადასხვა მიზეზის გამო წარმომადგენლები არ გამოეგზავნა, იყვნენ: ს.-რევ., პოლონეთის სოც. პარტია, ბელორუსების „გრომადა“, ფინლანდიის „აქტიური წინააღმდეგობის“ პარტია, ებრაელთა პროლეტარიატის სოც. პარტია („სერპ“) საქართველოს სოც.-ფედ. პარტია, სომხური „დაშნაკტუტუნი“. კონგრესმა განიხილა შემდეგი საკითხები:

1. ეროვნული საკითხი და სოციალიზმი;
2. ფედერაცია და ავტონომია;
3. მცირე ერების უფლებათა გარანტია;
4. აგრარული საკითხი სხვადასხვა რაიონსა და ერში;
5. რუსეთის თვითეული ერის დღევანდელი პოლიტ-სოც.

მდგომარეობა და

6. პრაქტიკული საკითხები.

პირველად კონგრესს წარედგინა მოხსენებანი თეორიული საკითხების შესახებ: „სოციალიზმი და ეროვნული პრობლემა“. მომხსენებლები სხვადასხვა მხრით შეეხნენ ამ საკითხს: რა არის ხაცია, ეწინააღმდეგება თუ არა ეროვნულ თავისუფლებისათვის ბრძოლა მშრომელ კლასის თანამედროვე ბრძოლას. ეროვნული საკითხი

კლასთა ბრძოლის შიხედვით, ეროვნული პრობლემა ბურჟუაზიული და სოციალისტურის თვალთახედვით და სხვა.

საერთოდ მომხსენებლებმა აღიარეს უდიდესი მნიშვნელობა ეროვნულ პრობლემისა, კაცობრიობის თანამედროვე ცხოვრებაში საზოგადოდ და სოციალისტურ მოძრაობისათვის კერძოდ; დაამტკიცეს, რომ თუ ეროვნული საკითხი დღესვე არ გადაწყდა ჯეროვანად, იგი დიდი შემაფერხებელ ფაქტორად გადაიქცევა სოციალისტურ მოძრაობისათვის; თანამედროვე ეროვნული ქიშპობა და ერთი ერისგან მეორის დაჩაგვრა ხელს უშლის სწორედ მშრომელ კლასთა საქმეს: აგვიანებს მათ გათვითცნობიერებას და აფერხებს მათ კლასობრივი ბრძოლასაო.

როგორ უნდა გადაწყდეს ეროვნული საკითხი თანამედროვე ბურჟუაზიულს ხანაში და უმთავრესად რუსეთში, ამ მრავალ ერის სახელმწიფოში? ამ საკითხის განხილვას შეუდგნენ მეორე რიგის მომხსენებლები, რომელთაც წარუდგინეს კონგრესს მოხსენებანი ფედერაციის და ავტონომიის შესახებ და აგრეთვე იმ ღონისძიებათა შესახებ, რომლებით უზრუნველყოფილი უნდა იქმნან მცირე ერთა უფლებანი. ფედერაციის პრინციპი კონფერენციის მიერ ერთხმად აღიარებულ იქმნა, როგორც აუცილებელი საფუძველი, რომელზედაც უნდა აშენებულიყო მომავალი რუსეთის სახელმწიფო წყობილება. კერძოდ ავტონომიის საკითხში კონგრესზე: ერთნი (ს.-რევ., პოლონელები და ქართვ. ს.-ფედ.) იცავდნენ ტერიტორიალურ ნაციონალურ ავტონომიებს; იმ ერებს, რომელთაც განსაზღვრული ტერიტორია აქვთ, უნდა მიენიჭოთ ავტონომიური წყობილება სრულ დემოკრატიულ საფუძველზედაო, ხოლო ამათ საზღვრებში მცხოვრებ სხვა მცირე ეროვნულ ერთეულების უფლებანი უზრუნველყოფილ უნდა იქმნას საზოგადო სახ. კანონებით და ავტონომიურ კანონებითაც (თავისუფალი სკოლა, ეკლესია, პროპორციონალური წარმომადგენლობა ადგილობრივ სემიებში და სხვა გარანტიები).

უნდა აღვნიშნოთ აქვე, რომ კონგრესმა ერთხმად აღიარა: ტერიტორია განისაზღვრება რეალურისა და არა ისტორიულის პრინციპის მიხედვითაო.

მეორენი (გბრაელთა სოც. პ., სომხ. „დაშნაკც“) იცავდნენ წმინდა ეროვნულ ავტონომიებს. გარდა ტერიტორიალურ ავტონომიებისაო, ამზობდნენ ისინი, ყოველ ერს, მიუხედავად ტერიტორიისა, ნება უნდა ჰქონდეს შეადგინოს ეროვნული კავშირი იმულებითის ხასიათისა, რომელმაც უნდა განავოს ამ ერის კულტურული საქმეებო. მაგალითისთვის მოვიყვანოთ ებრაელები: ამათ საკუთარი ტერიტორია

არა აქვთ; ამიტომ ისინი გახდებიან ან პოლონეთის, ან უკრაინის ან ველიკოროსიის ავტონომიების მოქალაქეებად. ამ ავტონომიებში მათ უნდა მიენიჭოთ ყველა უფლება; შემდეგ ყველა ებრაელნი, სადაც კი უნდა ცხოვრობდნენ, შეადგენენ განსაკუთრებულ ეროვნულს კავშირს, რომელსაც ადგილობრივი თვითმმართველობანი ექნება (პოლონეთში, უკრაინაში, რუსეთში, საქართველოში და სხვა) და ერთი ცენტრალური ებრაელთა სემი, რომელსაც საკანონმდებლო უფლება ექნება კულტურულ საქმეებში და რომელსაც ყოველმა ტერიტორიალურმა ავტონომიამ ბიუჯეტის ნაწილი უნდა დაუთმოს თავის საქმეების განსახორციელებლად.

ამ ტიპის ავტონომიების დამცველნი იმ აზრისანი იყვნენ, რომ უამისოდ არ შეიძლება მცირე ერთა უფლებების დაცვა ისეთ აქრელებულს ქვეყანაში, როგორც რუსეთია. ყოველს ახალს ტერიტორიაში მოხდება რამოდენიმე სხვა ერი, რომელნიც ისევ დაჩაგრულნი იქნებიან, როგორც ცენტრალისტურს რუსეთში იყვნენ, თუ მათი საეროვნო-საკულტურო საჭიროებანი გამოყოფილ არ იქმნენ ტერ. ავტონომიის კომპენტენციიდან და არ გადაეცნენ ეროვნულ კავშირებს დამოუკიდებელ წარმოებისათვისო.

ამ საკითხზე კამათა დღენახევარს გასტანა და ბოლოს კონგრესმა მიიღო შემდეგი რეზოლუციები: ტერიტორიალურ-ნაციონალური ავტონომიის საჭიროება აუცილებელია. რაც შეეხება ეროვნულ ტიპის ავტონომიას, მართალია ის ჯეროვნად დაიცავს მცირე და გაფანტულ ერთა უფლებებს, მაგრამ რადგან ამ ტიპის ავტონომია ჯერ არაა საკმაოდ გამორკვეული პრაქტიკულის მხრივ, კონგრესი ურჩევს ყველა სოციალისტურ პარტიას თავიანთ კრებებზე, დისკუსიებზე და ლიტერატურაში დაწვრილებით განიხილონ საკითხი და გადაჭრილი აზრი შეიმუშავონ შემდეგ კონგრესისათვისო.

შემდეგ კონგრესმა მოისმინა თვითეულ პარტიის მოკლე მოხსენებანი თავის ეროვნების სოც. პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. საერთოდ გამოიკვია, რომ ყველანი ბეჯითად მიისწრაფიან ავტონომიურ წესწყობილებისაკენ, რომ ამ მხრით ყველგან შედარებით ერთსულოვნება სუფევს. ამ მოხსენებამ მცირე კამათი გამოიწვია კერძოდ საქართველოს შესახებ. კონგრესმა დიდის ყურადღებით მოისმინა ჩემი მოხსენება, რადგან ძლიერ ნაკლები წარმოდგენა ჰქონდათ ყველას ჩვენი ქვეყნის მაშინდელ პირ-ვარამზე. კონგრესი დაინტერესდა და უმთავრესად შემდეგ შეკითხვებს მძღვედნენ: რით აიხსნება, რომ საქართველოს წარმომადგენლებად მართო ს.-დ. არიან სათათბიროში, თუმცა საქართველო უფრო მიწათმოქმედების ქვე-

ყანაა და არა განვითარებულ მრეწველობისა. რით აიხსნება, რომ ქართველი ს.-დ. წინააღმდეგია ავტონომიისა, როცა ყოველ ერის სოციალისტური პარტიები არა თუ ავტონომიას, სრულს დამოუკიდებლობასაც არჩევენო და სხვა. საინტერესო იყო, სხვათა შორის, ავტონომიაზე კავკასიაში „დაშნაკტუტუნის“ წარმომადგენელთა აზრი. მათის შეხედულებით ამიერ-კავკასიაში მაშინვე უნდა განხორციელდებოდა ფედერაცია, რომელშიაც შეძლებისდაგვარად მოეწყობოდა ეროვნულ-ტერიტორიალური ავტონომიებიც; ამიერ-კავკასია დაიყოფა შტატებად; ზოგს, როგორც მაგალითად ქართველებს, შეეძლოდა წმინდა ეროვნულ შტატის შექმნა, რადგან მათ განსაზღვრული ტერიტორია აქვთო. სხვა ერებს კი უფრო რაიონულ შტატების დაარსება მოუხდებათო; საერთოდ ამ შტატებმა ერთი სახელმწიფო ერთეული უნდა შეადგინონ კავკასიის საერთო საქმეების და საჭიროების გასაძღოლადო.

შემდეგ კონგრესმა მოისმინა მოხსენებები თვითეულ პარტიის აგრარულ საკითხის შესახებ. გიორგი ზდანოვიჩის მოხსენებამ დიდი ინტერესი გამოიწვია. საზოგადოდ გამოირკვა ყველა ერის ს.-რევ. პარტიების აგრარული პროგრამის ნათესაობა. ესერების პროგრამასთან უფრო შორეული აღმოჩნდა პ. პ.-ს.-ის პარტიის პროგრამა, რომელიც მახლობელ დროში ვერ სცნობდა შესაძლებად სოციალიზაციის პრინციპის განხორციელებას პოლონეთში.

ბოლოს კონგრესმა შემდეგი რეზოლუცია მიიღო: აგრარული საკითხი უნდა გადაწყდეს ადგილობრივ ავტონომიებში; ხოლო თუ ეს საკითხი მთელს რუსეთში უფრო ადრე გადაწყდა, ვიდრე ავტონომიები დაარსდება, მაშინ ეროვნულ ს.-რევ. პარტიები ემხრობიან ესერების პროგრამას იმ ცვლილებით, რომელსაც დაინტერესებული პარტიები უჩვენებენ. მეხუთე დღე კონგრესმა მოანდომა პრაქტიკულ საკითხების განხილვას. სხვათა შორის გადაწყდა რუსეთის ერთა სოც.-რევ. პარტიების კონგრესი მუდმივ დაწესებულად გადაქცეულიყო.

საერთოდ კონგრესი ძალიან საინტერესო იყო, როგორც აღძრულ საკითხების მხრით, ისე შემადგენლობით. მონაწილეობა მიიღეს ცნობილმა თეორეტიკოსებმა სოციალისტურ და ეროვნულ საკითხებში. ეროვნულ პრობლემის ისეთი მკოდნეები იყვნენ, როგორიც ჟიტლოვსკი და რატნერი, თან მშვენიერი ორატორები. ჟიტლოვსკისა და რატნერის გარდა, პ. პ.-ის და „სერპის“ წარმომადგენელი იყვნენ, დახელოვებული მოკამათენი და ორატორები იყვნენ.

ფინლანდიის აქტივისტებმა დიდი სტუმართმოყვარეობა გამოიჩინეს, დიდი პატივი გვცეს. კონგრესისთვის მოხერხებული სადგომი იყო

მოძებნილი დიდი დარბაზით სხდომებისათვის, კაბინეტებით ფრაქციებისათვის, სასადილო ოთახით და სხვა. საუზმეს და სადილს იქვე გვაძლევდნენ, ძალიან იაფად და კარგს. მთელი დღე იქვე ვიყავით და გრძელდებოდა სხდომა. საღამოს ჩვენს ბინაზე მივდიოდით. ბინები ვგჭონდა გლახების სახლებში. ყველა, ვინც პირველად ვიყავით ფინლანდიაში, გაგვაკვირვა ადგილობრივ გლახთა ყოფა-ცხოვრებამ. მშვენიერი სახლები, კარგი ჭამა-სმა, შრომისმოყვარე და მეტად პატიოსანი ხალხი. დიდი კულტურა აშკარად ეტყობოდა ამ ხალხის ყოფა-ცხოვრების ყოველ მხარეს: გიორგი და მე პირველად რომ მივედით ჩვენთვის დანიშნულ ბინაზე, განციფრებული ვათავალიერებდით ყველაფერს: ფრთხილად მშვენიერი სახლი ოთხი დიდი ოთახისგან შესდგებოდა. ერთ ოთახში მოთავსებული იყვნენ ცოლ-ქმარი, მეორეში მათი ქალები, მესამეში ვიქები; მეოთხეში საერთო სასადილო და სტუმრების მისაღები ოთახი იყო. იატაკი ყველა ოთახში ლინოლეუმით იყო დაფენილი, საუცხოვო სისუფთავე იყო. სასადილო ოთახის ერთ კუთხეში მაგიდა იდგა და ზედ ტელეფონი, სხვადასხვა წიგნები, საანგარიშო და სხვა.

ჩვენთვის გაქების ოთახი დაეთმოა. შიგ დაგვხვდა ორი კრაოტი, სუფთა და მშვენიერის ლოგინ-მოწყობილობით. მეორე დღეს გამოვიკითხეთ და აღმოჩნდა, რომ სხვა დელეგატების ბინებიც ასეთივე იყო. საღამოს და დილით ჩვენი მასპინძლები მიგვიწვევდნენ უფასო და საუზმეზე. უფასოთან მოგვიტანდნენ რძეს, კარაქს, ყველს და რამეს ხორციულს. პირველ საღამოსვე ჩვენმა მასპინძელმა გლახმა და იმის უფროსმა შეიღმა ბაასი გააბეს ჩვენთან, შეედური ენა საკმაოდ ჰგავს გერმანულს და გიორგი ზდანოვიჩს ცოტათი ესმოდა მათი ლაპარაკი. გლახმა რაღაც სთქვა და ჭერში აიშვირა ხელი, თან მამაცა და შეილიც გულიანად იცინოდნენ. გიორგიმ ვერ გაიგო, რაში იყო საქმე, გლახმა უფრო ვრცლად გაიმეორა და ხელით ჭერს გვანიშნებდა. როცა შეგვატყო, რომ ვერაფერი გაგიგეთ, აიღო მაგიდიდან შეედური გაზეთი და გიორგის ანიშნა ერთი ადგილი; გიორგიმ გადაათვალიერა გაზეთი, იპოვა იქ, რომ ლაპარაკი სახელმწიფო სათათბიროს ეხება და მაშინ მივხვდით, რაზე იცინოდა მამა და შეილი: რამდენიმე კვირის წინ სახელმწიფო სათათბიროს შენობაში, თავრიდის სასახლეში, სწორედ საპარლამენტო სხდომების დარბაზში, ჭერი ჩამოინგრა. სხდომის დროს რომ მომხდარიყო ეს სამარცხენო ამბავი, ძალიან ბევრი დეპუტატი გაისრისებოდა. შეედელი გლახები დარწმუნებული იყვნენ, რომ ეს უბედური შემთხვევა კი არ იყო, არამედ მთავრობამ განზრახ დააზიანა ჭერი, უნდოდა დეპუტა-

ტების გაჟღერება, მხოლოდ ჭერი შემთხვევით აღრე ჩამოინგრა და დეპუტატები გადარჩნენ.

ვინ იცის, იქნებ ამ გლეხთა იჭვი სიმართლეს მოკლებულიც არ იყო.

მეექვსე დღეს კონგრესი დასრულდა და მონაწილენი დაიშალნენ. გიორგის და მე ენლა დღისით მოგვიხდა თინლანდიაში მგზავრობა და მთელი გზა ფანჯარასთან ვიდექით. დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენზე ყველაფერმა, რასაც ვხედავდით. ეს ხრიოკი ქვეყანა, ღარიბი ბუნებით, ნამდვილი დასავლეთ ევროპა იყო და არა რუსეთი. კარგად დამუშავებული მიწა, ფაბრიკა-ქარხნები, მოსახლეობის კეთილდღეობა, ქალაქის გარეგანი კეთილ-მოწყობა, სასოფლო მეურნეობის, უმთავრესად საქონლის მოვლა-მოშენების საქმის განვითარება—ყველაფერს ეტყობოდა მაღალი კულტურა და მოსახლეობის დიდი ენერჯია.

სალამოს პატერბურგში ჩავედით. გიორგი იქვე დარჩა მარგანეცის საქმეებზე, მე მხოლოდ დღენახევარი გაჟერდი, რათა კვლავ არ მიმეჭტია პოლიციის დეპარტამენტის ყურადღება. მეორე დღეს თავრიდის სასახლეში წავედით და სათათბიროს სხდომას დავესწარი. მოვისმინეთ ს.-დ. ოზოლის გრძელი სიტყვა: რალაც შეკითხვას იცავდა რიგის სატუსალოში, „ოხრანკაში“ მომხდარ ამბების შესახებ. მოვისმინეთ პურიშკევიჩი, კადეტების რომელიღაც ორატორი. შემდეგ ვესტუმრეთ ს.-რევ. ფრაქციას. იმათი პრეზიდენტში დიდ ფაცა-ფუცში იყო: ჩერნოვის ხელმძღვანელობით მზადდებოდა სათათბიროში წარსადგენად ესერების აგრარული კანონპროექტი. ს.-რ. დეპუტატები პესიმისტურად უყურებდნენ მეორე სათათბიროს მომავალს. სათათბიროს მალე აუცილებლად გარეკავენო, ამბობდნენ ისინი. მთავრობა მხოლოდ მარჯვე საბაბს ეძებს; აქამდისაც დაითხოვდა, არ მოერიდებოდა, მაგრამ ამჟამად ევროპაში დიდი სესხის აღება უნდათ და ეშინიათ, სათათბიროს დახურვამ ცუდი შთაბეჭდილება არ მოახდინოს იქ და სესხის საქმე არ დაბრკოლდესო. ყოველ შემთხვევაში სათათბიროს დღეები დათვლილიაო, დასძინეს დეპუტატებმა. და ისიც მოსალოდნელია, რომ მთავრობა შეეცდება საარჩევნო კანონის შეზღუდვასაო.

იმ ხანებში სათათბიროში შეტანილი იყო შეკითხვა ა/კავკასიის საქმეებზე, მაგრამ ამ შეკითხვასაც ის ბედი ეწია მეორე სათათბიროში, როგორც პირველ სათათბიროში შიო ჩიტაძის მოკვლის გამო შეტანილ შეკითხვას: სათათბიროს დათხოვნის გამო მას არ ჰღირსებია კანონიერი და ნორმალური მსვლელობა-დამთავრება.

XXX

მეორე სათათბიროს დათხოვნა.—სტოლიპინის coup d'etat და მე-III სათათბიროს არჩევნები.—ბოიკოტის ტაქტიკა და ვ. ჩერქეზიშვილი.—რეაქციის გაძლიერება.—ილია ჭავჭავაძის ტრაგიკული სიკვდილი და დახაფლავება.—ქართული საზოგადოებრივი დაწესებულებანი.—აკაკი წერეთლის იუმბილე.

ტფილისს დაებრუნდი მაისში. არ გაუყვლია ამის შემდეგ ერთ თვესაც და დებეშათა სააგენტომ გვაცნობა მეორე სათათბიროს გარეკვის ამბავი. მთავრობამ საბაბი მალე იშოვა. მაისში, დებუტატოზოლის ბინაზე დაატუსაღეს პეტერბურგის გარნიზონის ჯარისკაცთა ჯგუფი. ჯარისკაცთ აქ სათათბიროს ს.-დ. ფრაქციის წევრები ენახათ და მასთან მოლაპარაკება გაემართათ. „ობრანკას“ წინადაც შეუმჩნევია დებუტატების კავშირი ჯარისკაცებთან. აქედან მთავრობამ დაასკვნა, პეტერბურგში აჯანყება მზადდებოა სათათბიროს ს.-დ. ფრაქციის ხელმძღვანელობითაო. დებუტატები შეიპყრეს და მალე გაასამართლეს, გაგზავნეს კატორღაში; მათ შორის იყო კაკი წერეთელი. ეს ის წერეთელია, რომელზედაც წინათ მქონდა უკვე ლაპარაკი, დავით მელიქიშვილს რომ ეკამათებოდა. როგორც სტუდენტობაში მიიპყრო მან ყურადღება, ისე ახლაც ყველა მტერიცა და მოყვარეც დიდის ყურადღებით უსმენდა ძლიერ მჭერმეტყველ დებუტატს.

სათათბიროს დათხოვნას მოჰყვა ის, რაც პეტერბურგში ყოფნის დროს ს.-რ. დებუტატებმა იწინასწარმეტყველეს და რაზედაც მე და გიორგი ზდანოვიჩს გვესაუბრნენ: საარჩევნო კანონის შეზღუდვა და მახინჯება. იმ დროის დიქტატორი სტოლიპინი ნამდვილ coup d'etat-საც არ მოერიდა. დაარღვია სახელმწიფოს ძირითადი კანონები და პარლამენტის გარეშე გამოსცა ახალი საარჩევნო კანონი, რომლითაც გააძლიერა მემამულეთა უფლებანი და შეზღუდა მშრომელ ხალხის მონაწილეობა სახელმწიფოს საკანონმდებლო დაწესებულებაში. ახალი საარჩევნო კანონი 3 ივნისს გამოცხადდა. ორი დღის შემდეგ სტოლიპინმა უკვე არჩევნების ინსტრუქცია დაუგზავნა გუბერნატორებს და განკარგულება გასცა, დაუყოვნებლივ შესდგომოდნ საარჩევნო სიების დამზადებას. ყველა ეს ცხადად მოწმობდა, რომ მთავრობას კარგა ხანია გადაწყვეტილი ჰქონდა მე-II სათათბიროს

გარეკვა და წინდაწინვე დაეწყო მზადება ახალ სათათბიროსთვის არჩევნებისა.

რეაქცია შეუჩერებლივ და მტკიცე ნაბიჯით მიდიოდა წინ. ახალი საარჩევნო კანონი და ის მოუხრიდებელი რეპრესიები, რომლითაც სტოლიპინი გაუმასპინძლდა ქვეყანას, ცხადად მოწმობდნენ, რომ მთავრობა ახლა ისეთ სათათბიროს მიიღებდა, როგორც მას უნდოდა: ყურმოჭრილ მონასსა და მისი ზრახვების მორჩილად ამსრულებელს. ეს მით უფრო ცხადი იყო, რომ სარეგოლუციო პარტიები და ყველა აქტიური მებრძოლნი იძულებულნი გახდნენ მაშინ ისევ არალეგალურ მდგომარეობაზე გადასულიყვნენ.

ამისთანა პირობებში გასაკვირელი არ იყო, თუ ბოიკოტის უპირი განწყობილება გაიზრდებოდა და მართლაც, მესამე სათათბიროს არჩევნების წინ ასეთი განწყობილება მეტად თვალსაჩინო შეიქნა. კერძოდ, ჩვენს პარტიაში ახლა დიდი უმრავლესობა გახდა ბოიკოტის მომხრე. მაგრამ იყვნენ ისეთებიც, რომელიც დაჟინებით და ცხარედ მოითხოვდნენ მონაწილეობის მიღებას. განსაკუთრებით იცავდა ამ აზრს კიტა აბაშიძე. გაზაფხუმიც, კრებებზედაც მსურვალედ ეწინააღმდეგებოდა ბოიკოტის ტემს. ახლა, როცა რეგოლუციის ტალღა დაბლა დაეცა, ამბობდა კიტა, როცა ხალხი დაქსაქსულია, როცა რეაქცია შეუჩერებლად იზრდება, რა აზრი აქვს ხელიდან გაუშვათ ის ერთადერთი იარაღი, რომლითაც შეიძლება ამკარაბრძოლა გავაჩალოთ მთავრობასთანაო. ეს ნამდვილი ბავშვური ბუტიაობა არისო, მწარე ღიმილით ხშირად იმეორებდა ხოლმე კიტა. მოულოდნელად მას ისეთმა ადამიანმა დაუჭირა მხარი, რომლისგან ამგვარ პოზიციის დაჭერას არავინ მოელოდა და საკვირველიც იყო. ეს გახლდათ ჩვენი მეგობარი, თანამგრძობი და გაზეთის თანამშრომელი, ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. ანარქისტი და რუსეთის მახინჯ პარლამენტში მონაწილეობის მიღების დამცველი — ეს რაღაც უცნაურობა იყო. როცა ვაკვირებულნი ამგვარ სიტყვით, შევეკითხეთ ვარლამს, თუ რაში იყო საქმე, მან გვიპასუხა:

—პარლამენტისთანა უსინიდისო დაწესებულება სხვა არ შეუქმნია ბურჟუაზიას. ეს არის დიდი სავაჭრო ბირჟა, სადაც ხალხს ჰყიდიან, სადაც თვალმაქცობენ და ქვეყანას ატყუებენ... მაგრამ თქვენ, ს. ფედერალისტები, ასე ხომ არ უყურებთ პარლამენტს, თქვენ ხომ გწამთ მისი პოლიტიკური სიძლიერე. და თქვენს ადგილზე რომ ვიყო, თქვენს აზრს რომ ვიზიარებდე, ბოიკოტის იდეა უაზრობად მეჩვენებოდა. ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობას რომ ითვალისწინებ, ყო-

ველგვარ საშუალებას უნდა მიჰმართო. უნდა გახვიდეთ საპარლამენტო ტრიბუნაზე და უნდა იყვიროთ საქართველოს ისტორიულ უფლებებზე. დეე ევროპამ და მთელმა ქვეყანამ გაიგოს, რომ ქართველ ერს ისტორიული უფლება აქვს თავისუფალ დამოუკიდებელ არსებობისათვის. ხომ იცით, რომ ჩვენი ქვეყნიდან წარმომადგენლებად წასვლას ისევ თქვენი მოწინააღმდეგენი—ს.-დ. აპირებენ. ხოლო ისინი ჩვენი ერის ისტორიულ უფლებებზე იქ კრინტსაც არ დასძრავენ. არა, თქვენს ადგილზე რომ ვიყო, ბოიკოტის აზრი ერთი წუთითაც ვერ გამიტაცებდაო.

მიუხედავად მომხრეების ცხარე მუშაობისა, პარტიის მთავარ დაწესებულებათა ორგანოებმა ბოიკოტი გადასწყვიტეს. მალე არჩევნები მოხდა. საქართველოდან კვლავ ს.-დ. გავიდნენ დეპუტატებად, მაგრამ რუსეთის სხვა ადგილებში უმთავრესად მემარჯვენეებმა გაიმარჯვეს. მესამე სათათბირო გაცილებით მემარჯვენე იყო I დ II სათათბიროებთან შედარებით; სკარბოღენ ზომიერი და უკიდურესი მემარჯვენენი—ოქტომბრისტები და სხვადასხვა ჯურის მონარქისტები. თითქო მთავრობამ ის მიიღო, რაც სურდა—მორჩილი სათათბირო. მიუხედავად ამისა, იგი მაინც განაგრძობდა სათათბიროს წინააღმდეგ ბრძოლასა და ცდილობდა მის დამცირებას, ესოდენ პრინციპიალურად მიუღებელი იყო რუსეთის თვითმპყრობელობისათვის სახალხო წარმომადგენლობა.

იმავე 1907 წლის 30 აგვისტოს გვიან საღამოთი ვზივართ რედაქციაში გაზეთის მომუშავენი და ვათვალთვრებთ მასალას შემდეგი ნომრისათვის. შემოდის მოსამსახურე და ახლად მიღებულ რაღაც დებუქას მაწვდის. ეს იყო თავზარდამცემი დებუქა ილია ქავჭავაძის მოკვლის შესახებ. იმ დღეს შემთხვევით მცხეთაში მყოფი ჩვენი ამხანაგი ვლ. ლორთქიფანიძე გვატყობინებდა:

დღეს ნაშუადღევს, წიწამურის გზაზე, თავის მამულ საგურამოში ეტლით მიმავალ ილია ქავჭავაძეს თავს დაესხა ავაზაკთა ბრბო. ილია მოჰკლეს, მის გვერდით მყოფი მეუღლე ოღლა მძიმედ დასჭრეს. მივდივარ საგურამოს დაწვრილებით ამ საზარელ ამბის გასაგებად.

იმდენად მოულოდნელი და საშინელი იყო ეს ამბავი, რომ პირველი წაკითხვით ვერაფერი გავიგე, არ მჯეროდა და მეორედ წავიკითხე. თავბრუ დამესხა, ძალზე გაფითრებულს მომვარდნენ იქ მყოფი თანამშრომლები და დებუქა ხელიდან გამომტაცეს. იმდენად დიდი იყო ჩვენი შწუბარება, რომ მისი აღწერა მე არ შემიძლია. ახ-

ლაც, ოცი წლის გასვლის შემდეგ, ტანში ჟრუანტელი მივლის იმ წუთების გახსენებაზე.

ილიას მოკვლის ამბავი იმავე ღამეს მთელ ტფილისს მოედო. ჩვენს რედაქციას გვიან ღამით დიდძალი საზოგადოება მოაწყდა. მეორე დღესაც განუწყვეტლივ მოდიოდა ხალხი დაწვრილებით ამბების გასაგებად. იმ დროის ვახუშტები სავსეა ამ მხეცურ მკვლევლობის ამბებით და აქ აღარ ვავიშვებ. ვიტყვი მხოლოდ, რომ მთელი საქართველო, მთელი შეგნებული ნაწილი ქართველ ერისა ააღელვა, შეაშფოთა და უზომოდ შეაწუხა ჩვენი დიდი პოეტის და დიდი მომომავის ასეთმა ტრალიკულმა დასასრულმა.

მესამე დღეს ილია საგურამოდან ჩამოასვენეს. ოლღას ქუჩის დასაწყისში (ახლა ლენინის ქუჩა) საქართველოს სამხედრო გზის ბოლოში, ძვირფასს ცხედარს მთელი ტფილისი დახვდა. მხურვალე სიტყვები წარმოსთქვეს ვლ. მიქელაძემ, ილია ზურაბიშვილმა, ვასილ ჩერქეზიშვილმა, მიხაკო წერეთელმა, სილოვან ხუნდაძემ და სხვებმა, ორი დღის შემდეგ პოეტის გვამი სიონის ტაძრიდან გაასვენეს მთაწმინდაზე. არც მანამდის, არც შემდეგ, აღბად ტფილისს არ უნახავს ასეთი დასაფლავება. ზღვა ხალხი მოაწყდა ქუჩებს. დეპუტაციები იყო საქართველოს ყველა კუთხიდან. აუარებელი გვირგვინები-ცოცხალ ყვავილების დაქვერცხლისა— დიდი წესრიგით გაემართა პროცესია. იმ დღეს მეთვალყურენი ამბობდნენ, პროცესიის თავმა გოლოვინის (რუსთაველის) პროსპექტიდან მთაწმინდის ქუჩას რომ შეუხვია, პროცესიის— ბოლო ჯერ კიდევ ერევნის მოედანზე იდგა და ნელ-ნელა მიდიოდა წინო. ვორონცოვ-დაშკოვის ბრძანებით ქუჩებში ჯარიც იდგა და სამხედრო საღამს აძლევდა ცხედარს, რადგან ილია სახელმწიფო საბჭოს წევრი იყო.

სიტყვები წარმოითქვა მრავალი: ჯერ სიონში, შემდეგ ერევნის მოედანზე და საფლავთან, მამადავითზე. დიდი ამალელებელი მომენტით იყო, როცა სასახლის ქუჩაზე პროცესია გააჩერეს და სასტუმრო „კავკაზიდან“ ხელით ჩამოიყვანეს მაშინ ავადმყოფი აკაკი წერეთელი, რომელმაც გრძნობით სავსე სიტყვა წარმოსთქვა. ბოლოს ატირდა და მიაძახა: „მეც მალე მოვალ შენთან, ილია“. მამადავითზე სიტყვები წარმოსთქვეს ვაჟა-ფშაველამ, ი. ველოშვილმა, თ. რაზიკაშვილმა, სისიკო მდივანმა, კარლო ჩხეიძემ, ვლასა მგელაძემ, ნინო ნაკაშიძისამ, გიორგი გვაზავამ, ექვთ. თაყაიშვილმა, მოსწავლე ახალგაზრდობის და მუშების წარმომადგენლებმა, ქართულ-რუსულ და სომხურ

სელებმა თავიდანვე მიზნად დაისახეს ამ ფრონტზე მარტო თავისი ბატონობის განმტკიცება. ამ გარემოებამ ბრძოლა გაამწვავა უკიდურესობამდე. მაგალითად, ქუთათური ს.-ფედერალისტების გაზეთი „შრომა“ გადაქრით აყენებდა საკითხს: რა უნდათ დასელებს ქართულ კულტურულ დაწესებულებებშიო. ისინი ხომ ქართველებად არ სთვლიან თავის თავსო.

„შრომა“ ტფილისელ ამხანაგებს უსაყვედურებდა—რისთვის დაგქირდათ დასელებთან კომპრომისიო. მეორე მხრით დასელებიც უკიდურესობაში ვარდებოდნენ: ფედერალისტებს და ნაციონალისტებს არ სურთ კულტურულ დაწესებულებათა კარი გაუღონ მუშებსა და მშრომელ ხალხსაო, ყვიროდნენ ისინი.

უფრო გვიან ეს პარტიული ბრძოლა მაინც დასრულდა შეთანხმებით, და, მაგალითად, წ. კ საზოგადოების გამგეობაში ყველა მიმართულებას ჰყავდა თავის წარმომადგენლები, მაგრამ იმ ხანებში, რომელზედაც ახლა ვწერ, ამ უაზრო ბრძოლით მოშხამული იყო საზოგადოებრივი ატმოსფერო.

1908 წელს წ.-კ. საზოგადოებას თავი დაანება მისმა ძველმა მოამაგემ და უცვლელმა თავმჯდომარემ ნიკო ცხევიძემ. მის მაგიერ საზოგადოების თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა გენერალი გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზბეგი. გიორგი ყაზბეგი ევროპულად განათლებული და განვითარებული ადამიანი იყო. უმეტეს ხანს რუსეთში მსახურებდა: უკანასკნელ დროს იყო ვარშავის კომენდანტი, ხოლო რუსეთ-იაპონის ომის დროს ვლადივოსტოკის გენერალ-გუბერნატორი. ამ თანამდებობაზე რეაქციის ერთგულობა ვერ გამოიჩინა საკმარისად და სამართალშიაც უპირებდნენ მიცემას, მაგრამ აპატიეს და მხოლოდ სამსახურიდან დაითხოვეს. გიორგი ყაზბეგი ერთგული და მუყაბთი მოღვაწე აღმოჩნდა წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის. ყველა ის გაუმჯობესება, რომელიც იმ წლებიდან საზოგადოების საქმიანობას დაეტყო, მისი ინიციატივის და მოღვაწეობის შედეგი იყო. როგორც თავმჯდომარემ, ყაზბეგმა მეორე უკიდურესობაში ჩაგვავდო. ნიკო ცხევიძეს ბევრი ლაპარაკი არ უყვარდა. რაც უნდა მძიმე საკითხი ყოფილიყო გასარჩევი, კამათს ერიდებოდა; ერთი-ორი კაცი რომ გამოსთქვამდა თავის აზრს, გავიხედავდით—ის უკვე რეზოლუციას სწერდა. ხშირად ამ რეზოლუციის წინააღმდეგი ვიყავით უმრავლესობა. მაგრამ ნიკო უმეტეს შემთხვევაში კამათის განგრძობაზე უარს ამბობდა და თავის რეზოლუციას მიგვალდებინებდა. პირველ ხანებში ეს გარემოება დიდ უკმა-

ყოფილებას იწვევდა ჩვენში, მაგრამ თანდათან შეგვაჩვია თავმჯდომარეობის ასეთ უცნაურ წესს. გიორგი ყაზბეგი, წინააღმდეგ ამისა, გრძელი კამათის მოყვარული იყო; უმნიშვნელო საკითხებზედაც „პრინციპიალურ“ ბაისს გააბამდა ხოლმე. ჯერ თითონ ილაპარაკებდა, მერე ყველას ათქმევინებდა თავის აზრს და ბოლოს დაიწყებოდა რეზოლუციების გაუთავებელი შემუშავება. ნიკო ცხეღაძის დროს გამგებობას ჰქონდა ერთი ძველად შემუშავებული ინსტრუქცია, რომლითაც თითქმის არ ვსარგებლობდით, ყაზბეგი კი თითქმის ყოველ თვეს ახალ-ახალ ინსტრუქციებს სწერდა და ბეჯითად თვალყურს ადევნებდა მათ ასრულებას.

როგორც ვთქვით, იმ ხანებში დაარსდა წ.-კ. საზოგადოების განყოფილებანი ქუთაისში, ბათუმში, ბაქოში და პროვინციის სხვა დაბა-ქალაქებში. შემცირებულ იქნა საწევრო გადასახადი და ამან გამოიწვია წევრთა რიცხვის თვალსაჩინო გადიდება. თვით გამგეობაში დაარსდა სხვადასხვა სექციები: სასკოლო, საბიბლიოთეკო, წიგნების გამოცემისა, სამუზეუმო, სახალხო კითხვათა. ყველა ამ ცვლილებამ, თქმა არ უნდა, გაცხოველა ჩვენი საზოგადოების მუშაობა, როგორც პროვინციაში, ისე ცენტრში.

ასეთივე გაცხოველება დაეტყო სახალხო თეატრის საქმესაც. ტფილისში ავჭალის აუდიტორიის გარდა სახალხო თეატრის საქმე გაჩაღდა ვერაზე, ავღაბარში, ნაძალადევში. პროვინციაშიაც ბევრ ადგილას მოეწყო სახალხო თეატრი.

მალე კიდევ შემოგვემატა ახალი კულტურული დაწესებულება: ეს იყო ტფილისის სახალხო უნივერსიტეტი, იმ წლებშივე თითქმის დასრულებული იყო ზუბალაშვილის სახალხო სახლის აგება და ახლად დაარსებულმა სახალხო უნივერსიტეტმა იქ დაიწყო მუშაობა. უნივერსიტეტის ქართული სექცია შეუდგა სისტემატიურ სახალხო ლექციების კითხვას სამეცნიერო და სალიტერატურო თემებზე და სახალხო წარმოდგენების მოწყობასაც. ერთი სიტყვით, იმ წლებში თვალსაჩინოდ გაცხოველდა კულტურულ ფრონტზე მუშაობა და, რაც ყველაზედ უფრო აღსანიშნავია, თვით ხალხის მასა ჩაება ამ მუშაობაში.

იმავე წელს ქართველმა ერმა მოაწყო დიდი კულტურული ზიმი. ეს იყო აკაკი წერეთლის იუბილე. ჩემს მახსოვრობაში ეს იყო მეორე კულტურული დღესასწაული. რაფიელ ერისთავის იუბილეს შემდეგ, რომელმაც დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია ქართველ ხალხში, სახაზინო (ოპერის) თეატრი, სადაც გაიმართა საიუბილეო დღესასწაული, გაქედილი იყო სალხით: დებუტატები საქარ-

თველოს ყველა კუთხიდან მოვიდენ, ყველა ალტაცებით ეგებებოდა მცხოვან იუბილარს და საყვარელ მგოსანს. ბევრი საჩუქარი მიიღო და უმაღლე ფონდიც იქნა დაარსებული, რომელიც მალე საგრძნობლად გაიზარდა. ტფილისის შემდეგ სხვა ჩვენმა დაბა-ქალაქებმაც მოისურვეს აკაკის იუბილეს აღნიშვნა და მგოსანს ბევრჯერ გაუმართეს დღესასწაული.

აკაკის მეზობელიდანვე პარადად ვიცნობდი. პატარობისას ხშირად მინახავს ქუთაისში ნიკო ნიკოლაძის ოჯახში. მესმოდა უფროსებისაგან, დიდი პოეტიაო და ნებსიეუბაში ჩამრჩა შთაბეჭდილება, რომელსაც მისი ხახვა და ეს ლაპარაკი ჩემზე ახდენდა. შემდეგ, გიმნაზიის მე-7 კლასში ყოფნის დროს ასეთი შემთხვევა მახსოვს. გარდაიცვალა პოეტი გრიგოლ ორბელიანი. ჩვენ, გიმნაზიელებმა გადავსწყვიტედ გვირგვინის და სამგლოვიარო დეპეშის გაგზავნა. გიმნაზიის მაშინდელმა მთავრობამ როგორღაც კეთილის თვალთ შეხედა ამ ჩვენს განზრახვას: ნება მოგვცა ფულის შეგროვებისა, დეპეშის და გვირგვინის გაგზავნისა. დეპეშა შევადგინე და შევუტანე დირექტორს — ასეთი იყო განკარგულება, ალბად საცენზუროდ. სტოიან ოვმა მირჩია: „Гениальный“-ს მაგიერ, როგორც დეპეშაში მეწერა „Маститый“ ჩამეწერა. ნამეტანი არ ვარგაო. მაშინ ასეთი გასწორება ძალიან გვეწყინა: ჩვენი ეროვნული გრძნობა შეურაცყოფილად ჩავთვალეთ. მხოლოდ შემდეგში მივხვდი, რომ სტოიანოვი მართალი იყო. გვირგვინი რომ დაეაშაღეთ, რამდენიმე გიმნაზიელმა წაუღლეთ იგი აკაკის: გაგონილი გვექონდა, რომ აკაკი ტფილისში მიემგზავრებოდა გრ. ორბელიანის დაკრძალვაზე დასასწრებლად. ვთხოვეთ ჩვენი გვირგვინის წაღება და ჩვენ მაგიერ ორიოდ სიტყვის თქმა. აკაკიმ განზრახვა მოგვიწონა, ხმამალა წაიკითხა ლენტზე წარწერა:

„მიეცით ნიქსა გზა ფართო.

თაყვანისცემა ღირსებას“ და სხვ.

დაგვიპირდა თხოვნის ასრულებას და შემდეგ ღიმილით მოგვმართა:

— ყმაწვილებო! დარწმუნებული ვარ, როცა მოგვედები, მეც შემაძკობთ გვირგვინით. მოდი, ასე გავრიგდეთ: რაც გვირგვინისათვის ფული იქნება საჭირო, ახლავე მომეცითო.

შემდეგ აკაკის შეხვდი ციმბირიდან დაბრუნებისას მარიამ დემურისას სახლში. როგორც ყოველთვის, ჩვენი მოღვაწე მწერლებთან პირველ შეხვედრის დროს, ლაპარაკი პოლიტიკაზე და ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობაზე ჩამოვავდე. აკაკიმ სიტყვა ბანზე ამიგდო, ლაპარაკში არ გამომყვა; დაიწყო თავისებური ოხუნჯობა და პოლი-

ტიკური ანეკდოტებიც მოაყოლა. ერთი მის მიერი ნაამბობი სასაცილო ამბავი კარგად დამახსოვნდა. არ ვიცი ნამდვილი ამბავია, თუ ანეკდოტი.

—რუსეთ-ოსმალეთის უკანასკნელ ომის დროსაო, სთქვა აკაკიმ, გიორგი წერეთელი სამხედრო კორესპონდენტად იყო ფრონტზე, ქობულეთში მომქმედ არმიისთან. დიდის იმედებით იყო აღფრთოვანებული. ომში ინგლისი ჩაერევთა, გვარწმუნებდა ყველას, გამოგზავნის ძლიერ ფლოტს შავ-ზღვაზე და საქართველოს განათავისუფლებსო. ისე იყო ამაში დარწმუნებული გიორგი, რომ უშიშრად რაღაც მოლაპარაკებასაც აწარმოებდა ქობულეთის წარჩინებულ მაჰმადიან ქართველებთან. თან ჩვენ ინტელიგენციას და საზოგადოებასაც ელაპარაკებოდა ამაზე, — მართავდა კრებებს ტფილისსა და ქუთაისში. ერთ ამისთანა კრებაზე ქუთაისში ამტკიცებდა — მალე ინგლისელები შემოვლენ ჩვენს ქვეყანაშიო. კრებაზე სხვათა შორის, გურიისში ცნობილი მემამულე სიო ბერიძეც იყო. გაიგონა თუ არა ინგლისელების საქართველოში მოსვლის ამბავი, სიო ბერიძემ მაშინვე სიტყვა გააწყვეტინა გიორგის და უთხრა:

—თუ ღმერთი გწამს გიორგი, თავი დაგვანებე.. ძლიესძლივობით ორი ღერი რუსული ვისწავლე, ახლა ინგლისურს რა მასწავლის... არ გვინდა, ბატონო, არაო.

—მერე, როგორ დაასრულა გიორგი წერეთელმა თავისი პოლიტიკური მიუზაობა? შევეკითხე აკაკის.

—ცოტა დააკლდა, კინალამ ჩამოაღორჩესო, მიბასუხა აკაკიმ. შემდეგ მიუბრუნდა მარიამ ღემურციას პატარა ვაჟებს და მათთან დაიწყო ხუმრობა. საზოგადოდ, აკაკის ძალიან უყვარდა პატარა ბავშვები, შემდეგშიაც ბევრჯელ მინახავს იგი პატარებში გართული.

როცა „ივერიაში“ გმუზაობდი, აკაკიმ რამდენჯერმე ლექსები მოგვითხრობდა დასაბეჭდად, ჰონორარს კარგს ვაძლევდით. არ მახსოვს რამდენს, მაგრამ ჩვეულებრივზე ბევრად მეტს, მაგალითად 3-4 ჯერ მეტს, ვიდრე ვაჟა-ფშაველას. თურმე ამ ნიადაგზე უსიამოვნო ინციდენტს ჰქონდა ადგილი ილიასა და აკაკის შორის და ილიას განკარგულება მოეხდინა — აკაკის მიეცით, რაც მოითხოვოსო. მიუხედავად ამისა, აკაკი მაინც უკმაყოფილო იყო. მე თვითონ გამიგონია მისგან: „ივერიაში“ არაფერს მაძლევნო. ეს ჩვეულებრივი სენი იყო ჩვენი დიდი მგოსნისა: მუდამ ჩიოდა, ნაკლებ ყურადღებას მაქცევნო, თუმცა საქართველოში აკაკიზე მეტად არც ერთი პოეტი არ უყვარდათ, არავის ისეთ პატივს არ სცემდენ, როგორც მას. როცა ჩააცივდებოდენ და დაჟინებით ამ უყურადღებობის საბუთებს მოს-

თხოვდენ, აკაკი ხშირად უცნაურს რასმეს შეთხზავდა, რასაც არასოდეს ადგილი არ ჰქონია. ამ მის შეთხზულ ფანტასტიურ ამბებს ხანდისხან მეტად უსიამოვნო ხასიათი ჰქონდა.

ერთხელ, მახსოვს, წ.-კ. საზოგადოების გამგეობის კრებაზე გიორგი ყაზბეგი ძალიან აღელვებული მოვიდა. ერთ ოჯახშიო, ვადმოგვცა მან, აკაკიმ დიდი ბრალდება წამოაყენა ჩვენი საზოგადოების წინააღმდეგო.

—თუ ეს მართალია, დასძინა ყაზბეგმა, მე ერთ წუთსაც ვერ ვაგჩერდები აქ.

ჩვენ შევეკითხეთ:

—რაშია საქმე?

ყაზბეგმა გვითხრა:

—აკაკი არწმუნებდა იქ დამსწრეთ, რომ წ.-კ. საზოგადოებამ ფული შეუქამა. გამოსცეს ჩემი თარგმანი — კრილოვის „იგავ-არაკე-ბი,“ გაჰყიდეს და მე კაპიკი არ მომცესო...

ჩვენ სიცილი დავიწყეთ და ვამშვიდებდით ყაზბეგს. — ეს ჩვეულებრივი ფანტაზიებია აკაკისი და არავინაც არ უჯერის-თქო, მაგრამ ყაზბეგი არ მშვიდდებოდა. მაშინ სამსონ ფირცხალავამ მოიტანა დავთრები, რომლიდანაც აღმოჩნდა, რომ აკაკის მეტიც ჰქონდა წაღებული ამ წიგნის ანგარიში წინასწარ, ვიდრე წიგნების გაყიდვისაგან ერგებოდა: მერე მთიყვანა გიორგი თაროსთან მალაზიში და უჩვენა ბევრი ჯერ გაუყიდავი წიგნი. ერთი ამოდენა საწყობშიაც ვვაქვსო, დასძინა ფირცხალავამ...

ყაზბეგი ძალიან გაწყრა და სთქვა — ბოდიში უნდა მოვახდევინო ასეთ მოგონილ ქორისათვისო. მეორე დღეს ყაზბეგი მისულიყო აკაკისთან და უსიამოვნო ლაპარაკი ჰქონოდა. როცა შევეკითხეთ ყაზბეგს, როგორ ვათავდა მისი ლაპარაკი აკაკისთან, მან გვიპასუხა:

—მეტსმეტად აზირობული კაცია. იცით რა მითხრა? გიორგი, შენ ახალი კაცი ხარ იქ და არაფერი იცი იმათი მახინციებისაო. პირველი გამოცემა „იგავ-არაკებისა“ სულ გაიყიდა-, ხოლო შენ რომ გაჩვენეს თაროებზე, ის შემდეგ საიდუმლოდ არის გამოცემულიო. როცა მოვთხოვე ამის დამტკიცება, სიცილით მიპასუხა: ჩემთვის ეს დამტკიცებულია და თუ შენ არ გჯერა, დამამტკიცებელი საბუთები შენ თითონ ეძიეო...

ყაზბეგს დიდხანს არ დაჰვიწყებია ეს ამბავი, მაგრამ მხოლოდ სიცილით მოიგონებდა ხოლმე მას.

აკაკი მუდამ ფულის ძებნაში იყო, მას ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკიდან პენსია ეძლეოდა თვეში 100 მანეთი, მაგრამ რასაკ-

ვირეგლია, ეს ფული არ ეყოფოდა: ბევრს ხარჯავდა, ცხოვრობდა ხან ქუთაისში, ხან საჩხერეში, ხან ტფილისში; მოგზაურობასა და ხშირად სასტუმროებში ცხოვრებას ბევრი ფული უნდოდა; კარტის თამაშიც უყვარდა. რუს პეტ ნეკრასოვივით ისიც ხშირად ღამეებს ათენებდა კლუბებში. მაგრამ მეტად გულკეთილი იყო: ფულს, თუ გაჭირვებულებისათვის იყო საჭირო, არ დაიშურებდა, უკანასკნელსაც მიაწოდებდა.

ერთხელ, ზაფხულის დამდევს, მარიამ დემურისთან შევედი, აკაკი იქ დამხვდა.

დემურის შევიხილე:

— არჩილის (ჯორჯაძის) გაგზავნა აუცილებელი აგარაკზე. ამ ზაფხულს თუ აქ დარჩა, ცუდად იქნება მისი საქმე. ფული კი არა გვაქვს: კომიტეტი ველარ იძლევა რამდენსაც წინად იძლეოდა არჩილისათვის, რედაქციასაც არა აქვს. იქნება რაიმე მოგვიხერხოთ, ქალბატონო მარიამ.

— რამდენია საჭირო? მომიბრუნდა აკაკი.

მე ვუპასუხე, რომ ერთდროულად საჭიროა ხუთმეტი-ოცი თუმანი აგარაკის ქირის, მგზავრობისთვის და რაღაცეები უნდა ვუყიდლოთ — მეტეჟი.

— გიორგი, წაიღეთ ჩემი ფონდიდან ოცი თუმანი. ბარათს მიგიწერთ წ.-კ. საზოგადოებაში. როცა შესძლებთ, სესხს დააბრუნებთ: თუ ვერ შეიძლოთ, თქვენი ქირი წაუღიაო.

აკაკიმ ბარათი მომცა და ეს მით უფრო სასიამოვნო იყო, რომ წ.-კ.ს გამგეობამ აკაკის დაუკითხავად, დროებით ისესხა კიდევ მის ფონდიდან ასი მანეთი იმავე არჩილ ჯორჯაძისათვის. ახლა წამოვიღეთ ასი მანეთი. შემდეგში მარიამ დემურიამ რაღაც საღამო გამართა და აკაკის ფონდი შევავეთ.

ხანდახან აკაკისა და ქართველ ინტელიგენციას შორის დიდი უსიამოვნება ჩამოვარდებოდა ხოლმე. პოეტის, რასაკვირველია, კარგად ხედავდა ჩვენი ინტელიგენციის სუსტსა და ცუდ მხარეებს. არ ზოგავდა კიდევ მას წერიტთა თუ სიტყვით. მაგრამ უბედურება ის იყო, რომ ბრძოლით გატაცებული, ის ხშირად თითქო ინტელიგენციის ჯიბრით, მხარს უჭერდა ამ ინტელიგენციის უფრო მავნე და უფრო ცუდ ელემენტს. ასე იყო, მაგალითად, ქუთაისის ინტელიგენციის ბრძოლის დროს კალისტრატე ჩიკვაძის წინააღმდეგ. აკაკი კალისტრატეს მიემხრო: ჯერ თავისებურად ოხუნჯობდა და დასცილნოდა კიდევ კალისტრატეს; მახსოვს ერთი მისი მოსწრებული ფე-

ლეტონი, რომელიც ასე თავდებოდა: „Калистрат, коль истратиш — пройдет“, რაზედაც წინათაც ვილაპარაკეთ.

მაგრამ, შემდეგში აშკარად და გადაჭრით გადვიდა კალისტრატეს მხარეზე. შემდეგ კალატოზიშვილს უჭერდა მხარს გიორგი ზდანოვიჩის წინააღმდეგ. მისი ასეთი პოზიცია გაცხარებულსა და უსიამოვნო იერიშს იწვევდა ხოლმე ინტელიგენციის მხრით.

მიუხედავად ბევრი უცნაური თვისებისა და ნაკლისა, აკაკი, როგორცა ვთქვი, ძალიან უყვარდა ქართველ ხალხს, არა მარტო როგორც დიდი პოეტი და დიდებული პატრიოტი, არამედ როგორც ადამიანი გულკეთილი, ტკბილი მოსაუბრე, მოსწრებული სიტყვა-პასუხის და იშვიათი მჭერმეტყველი, თავის მრავალფეროვანი ბუნებით ის მეტად ხიბლავდა თანამედროვეებს.

XXXI

ეგზარხოსის ნიკონის მოკვლა. — ქართველი სამღვდლოე-
ბის დევნა. — ვლ. ლორთქიფანიძე. — კოლეღიშვილის კო-
მუნაკახეთში. — ჩვენი პარტიის კომიტეტების დატუსაღება. —
მაშინდელი მეტეხი და პოლიტიკურები. — შეორედ ჩემი
გადახახლება.

1908 წლის 20 მაისი იყო. რალაც საქმეზე სასოფლო-სამეურ-
ნეო ბანკში მივედი, სასახლის ქუჩაზე. უეცრად ქუჩაში რალაც არა-
ჩვეულებრივი მოძრაობა შევამჩნიეთ. ჩქარის ნაბიჯით ყაზახთა ცხე-
ნოსანი რაზმი გაემართა ერევნის მოედნისკენ; უკან მისდევდნ ეტ-
ლებით პოლიცემისტური და სასამართლოს მოხელენი... იმავე წუთს
ვიღაც შემოვიდა ბანკში და სენსაციური ამბავი გადმოგვცა: ეს არის
ახლა მოჰკლეს საქართველოს ეგზარხოსი, არქიეპისკოპოსი ნიკო-
ნი ო. ეგზარხოსი დიდი წარჩინებული სასულიერო ბიუროკრატი იყო
იმ ხანებში კავკასიაში. მეფის ნაცვლის შემდეგ, ეგზარხოსი ითვლებოდა
მთავარ წარმომადგენლად ცენტრალურ მთავრობისა. ამიტომაც ასეთ
ბოზოლას მოკვლა თვალსაჩინო ტერორისტული აქტი იყო, რო-
მელმაც აალაპარაკა მთელი რუსეთი.

პირველ დღეებში ტფილისს ვიღაც პროვოკატორებმა ხმა გაავ-
ცელეს, ეგზარხოსი ს. ფედ. პარტიამ მოჰკლაო. ეს ნამდვილი ჭორი
იყო: ჩვენს პარტიას არავითარი მონაწილეობა არ მიუღია სამღვდ-
ლოების მაშინდელ მოძრაობასა და საეკლესიო საქმეებში და ფიქ-
რადაც არავის მოგვსლია ამგვარ ტერორისტულ აქტის მოხდენა.
დღესაც არ ვიცი დანამდვილებით, ვინ იყვნენ მკვლევები, მაგრამ,
ცხადია, ეს ტერორისტული აქტი დამზადდა და განხორციელდა
თვით სამღვდლოების წრეებში. ამ მკვლევლობის შემდეგ უფრო გამ-
წვავდა და გაძლიერდა ის ბრძოლა, რომელიც უკვე რამდენიმე წე-
ლიწინად სწარმოებდა უმაღლეს ცენტრალურ სასულიერო მთავრობასა
და ქართველთა სამღვდლოებს შორის. რასაკვირველია, პოლიცია
და საერთოდ რეაქცია დიდ დახმარებას უწევდნ სინოდს და ჩვენს
სამღვდლოებს, ეკლესიას უმოწყალოდ სდევნიდნ. 1905 წელს სამ-
ღვდლოების კრება მოხდა ტფილისს, სასულიერო სემინარიის ძველ
შენობაში. კრებაზე დიდძალი გარეშე ხალხიც მივიდა იმის გასაგე-
ბად, თუ რა პოზიციას დაიადგებოდა და რას მოითხოვდა განმათა-
ვისუფლებელ მოძრაობის ხანაში ქართველი სამღვდლოება. ხალხს
თან მოჰყვა პოლიცია და ყაზახები. ჯერ ქუჩაში მოხდა რალაც შე-

ტაკება, მერე პოლაცია და ჯარი შეესია სემინარიას და მათრახები-
თა და თოფის კონდახებით გაჰფანტა შეკრებილი მღვდლები. მთა-
ვარი მოთხოვნა, რომელიც მაშინ წამოაყენა ქართულმა ეკლესიამ,
ეს იყო საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა—ავტოკეფალია.
ამ საკითხის გარშემო დიდი კამათი და აგიტაცია ასტყდა. ქართველ
სამღვდელოებას ორიოდ თანამგრძნობი და დამხმარე თვით რუსულ
უმალღეს იერარქიაში აღმოჩნდა; აღმოუჩნდა ასეთი თანამგრძნობი
პრესაშიაც, მაგალითად ცნობილი კონსერვატიული ყურნალისტი
დუ რ ნ ვ რ თავეგამოდებით იცავდა საქართველოს ეკლესიის დამოუ-
კიდებლობას. სინოდთან და სინოდის გარეშე დაიწყო დაუსრულებე-
ლი კამათი და თათბირები ამ საკითხზე; სასულიერო პირთა გარდა კა-
მათში მონაწილეობას იღებდნენ მოწვეული მეცნიერებიც; ჩვენი ეკლე-
სიის დამოუკიდებლობის დამცველად, მაგალითად გამოვიდა პროფე-
სორი ნ ი კ ო მ ა რ რ ი . . მიუხედავად იმისა, რომ სიმართლე ქართვე-
ლთა ეკლესიის მხარზე იყო და მიუხედავად მძლავრის იერიშისა, ამ
საკითხს მაინც არ ეღირსა გადაწყვეტა ძველი რეეიშის დროს... ხო-
ლო სანამ საკითხი ირჩეოდა, რუსეთის სასულიერო და საერთო
თვითმპყრობელი ბიუროკრატია დროს არ ჰკარგავდა და ენერგიუ-
ლად განაგრძობდა ქართველთა ეკლესიის შევიწროებასა და ურჩ
სამღვდელოების დევნას.

გამანადგურებელი პოლიტიკა უფრო გამწვავდა ეგზარხოსის
მოკვლის შემდეგ. ეპისკოპოსები ამბროსი და კიოიონი რუსეთის
მიყრუებულ მონასტრებში გამოამწყვდიეს, ლეონიდი გაჩხრიკეს და
პოლიციის ზედამხედველობაში მისცეს; ბევრი დაატუსაღეს და სხვა.

სარევოლუციო პარტიები, რასაკვირველია, ამ ბრძოლაში არა-
ვითარ მონაწილეობას არ იღებდნენ. მათი მოავარი მოთხოვნა იყო—
ეკლესიის დაუყოვნებლივი განცალკევება სახელმწიფოსგან, სულერ-
თია, დამოუკიდებელი იქნებოდა ის, თუ რუსეთის ეკლესიასთან შე-
ერთებულ ი. მაგრამ ჩვენი გაზეთი, „ცნობის ფურც.“, ყურადღებით
და თანაგრძნობითაც ადევნებდა თვალყურს საქართველოს ეკლესიის
გარშემო გამართულ ბრძოლას. ამ ყურადღებას უფრო ინფორმა-
ციული ხასიათი ჰქონდა, ვიდრე პრინციპიალური. მიუხედავად ამი-
სა, პარტიის ფედერალურ საბჭოს ერთ-ერთ კრებაზე გაზეთის რე-
დაქციას დიდი საყვედური გამოეცხადა; მოითხოვეს, რომ გაზეთს
თავი დაენებებია ავტოკეფალიის საკითხზე წერილების ბეჭვდის-
თვის. კრებაზე რედაქციას დამცველებიც აღმოუჩნდნენ. ისინი ამტკი-
ცებდნენ, რომ დაწყებული საეკლესიო ბრძოლა თვალსაჩინო ეპიზო-
დი, პატარა ნაწილია დიდი ეროვნული ბრძოლისა და საკითხისა,

ამიტომ ყოველდღიურ გაზეთს, რომელიც ამასთანავე ოფიციალურად არ არის პარტიული ორგანო, არ შეუძლია გვერდი აუზვიოს მწვავე საზოგადოებრივ საკითხსაო. ბოლოს, ფედერალურმა საბჭომ გადასწყვიტა ეს საკითხი შეეტანა პარტიის უახლოეს კონფერენციის დღის წეს-რიგში და მოხსენების დამზადება დაავალა ცენტრ. კომიტეტისა და რედაქციის წევრს ვლ. ლორთქიფანიძეს.

* * *

ვლ. ლორთქიფანიძეს არ დასცალდა პარტიის ახალი დავალების ასრულება. სწორედ იმ წელს ის მძიმედ ავად გახდა და ლოგინში ჩაწვა: ძველმა სენმა—ქლექმა გაუხსენა. შემდეგ წლის (1909) ზაფხულის დასაწყისში ის წაიყვანეს აბასთუმანში, საიდანაც 28 ივნისს მის მეუღლის ეკატერინესაგან სამწუხარო დეპეშა მივიღეთ ვლადიმერის გარდაცვალების შესახებ. იმავე დღეს მე და ქართულ გიმნაზიის მაშინდელი გამგე და ამასთანავე ჩვენი პარტიის წევრი ალ. მდივანი აბასთუმანს გავემგზავრეთ ძვირფასი ამხანაგის ცხედრის ტფილისში მოსასვენებლად. აბასთუმანში გვიან დამე ჩავედით; კუბო უკვე დასვენებული იყო ეტლზე და ვლადიმერის მეუღლე ეკატერინე და ერთი მისი ნათესავი ის იყო გამომგზავრებას აპირებდნენ. მეორე დღეს უკვე ტფილისში ვიყავით და განსვენებული ამხანაგი კუკიის სასაფლაოზე, შიო ჩიტაძის გვერდით დავასაფლავეთ. დაკრძალვას დიდი ხალხი დაესწრო; იყვნენ ყველა სარევიოლუციო პარტიების წარმომადგენელნი, ადგილობრივ ქართულ, რუსულ და სომხურ გაზეთების თანამშრომლები, პედაგოგები, განსვენებულის მოწაფეები და სხვანი. იყო გვირგვინები ჩვენი პარტიის და გაზეთისა, ს.-დ. და ს.-რევ. ადგილობრივ საოლქო კომიტეტებისა და სხვა.

უძროოდ გამოგეტაცა ხელიდან უღმობელმა სენმა ეს დაუღალავი მუშაკი და ფრიად სასარგებლო ადამიანი როგორც საზოგადოდ ჩვენი საზოგადოებრივობისათვის, ისე კერძოდ ჩვენი პარტიისათვის. ვლადიმერი სულ იყო მაშინ 35—36 წლისა. ერთ და იმავე დროს ის მუშაობდა როგორც პედაგოგი ქართულ გიმნაზიაში (ასწავლიდა ისტორიას), მუშაობდა გაზეთში, სადაც სწერდა პრინციპიალურ წერილებსაც, სხარტულ ფელეტონებსაც—ყოველდღიურ ვარამზე, აწარმოებდა ინფორმაციასაც საზოგადოებრივ დაწესებულებათა ცხოვრებისას და ამასთანავე დაუღალავად მოღვაწეობდა პარტიაშიც, სადაც დაარსებიდანავე იყო ცუკას წევრი... ამ მოუსვენარმა მუშაობამ და ყველგან შესამჩნევ ნერვიულ გატაცებით მო-

ღვაწეობამ, უეჭველია, ხელა შეუწყო მის დაავადებასა და უდროოდ გარდაცვალებას.

* * *

მეორე ჩენი ავადმყოფი არჩილ ჯორჯაძე იმ წლის ზაფხულში თელავს გაემგზავრა. ზაფხულის დასასრულს არჩილი საგრძნობლად უკეთ შეიქნა, ლოგინიდან ადგა და მუშაობას შეუდგა. აგვისტოში მე წავედი არჩილის სანახავად თელავში. იქაურ ჩენი კონიტეტის წევრებმა, სხვათა შორის წინადადება მომცეს სოფელ გულგულაში წავსულიყავი ცნობილ ივ. კოლელიშვილის მიერ მოწყობილ კომუნის გასაცნობად. კონიტეტის წევრის ანტონ ყაზახაშვილის თანხლებით გულგულაში წავედი და ხსენებული საინტერესო დაწესებულება დავათვალიერე.

ივ. კოლელიშვილმა რამდენსამე მეზობელ გლეხს ურჩია მაჟღეღის შეერთება და საზოგადოებრივ მეურნეობის წარმოება. ავითონ თავისი ძამული შესწირა კომუნას, მიიმხრო იქაური გლეხები, და მართლაც გააჩაღა კოლექტიური მეურნეობა. თუ მეხსიერება არ მოლატობს, იმხანად სულ 17 მამული გააერთიანა კოლელიშვილმა. მის მამულში საგანგებოდ დანიშნულ ბინაზე ყოველ საღამოს მუშაობის შემდეგ იკრიბებოდნენ გლეხები და საერთოდ ადგენდნენ ვეგმას შემდეგი დღის მუშაობისას. რიგრიგად ყველანი ერთ დღეს ერთ მამულში მუშაობდნენ, მეორე დღეს მეორეში და სხ. კოლექტიურმა დამუშავებამ კარგი ნაყოფი გამოიღო. ყველა მონაწილეთა ვენახები, სახნავი მიწები და ხეხილის ბაღები, თავის დროზე და კარვად იყო დამუშავებული. მოსავლის მიღების შემდეგ უნდა მომხდარიყო ჩისი განაწილება თვითეულ ოჯახის წევრთა რაოდენობის მიხედვით. კოლელიშვილის და სხვების მოწმობითაც კომუნაში მუშაობამ დიდი კულტურული ზეგავლენაც მოახდინა წევრებზე: ლოთობას, უწმაწურ გინებას და უსაქმოდ აქეთ-იქით ხეტიალს სოფელში ადგილი აღარ ჰქონდა; გლეხები ძმურად დაუახლოვდნენ ერთმანეთს, იჩენდნენ ინტერესს წიგნისა და გაზეთისადმი; გლეხთა კოლექტიურ მუშაობა-ცხოვრებაში ქალებიც ჩაბნენ.

ივ. კოლელიშვილმა შემდეგში ასწერა ეს თავისი კომუნა, ხელნაწერი წამიკითხავს, მაგრამ არ მახსოვს—დაიბეჭდა თუ არა... პირველ ხანებში—ეს იყო განმათავისუფლებელ მოძრაობის დროს—კოლელიშვილის დაწყებულობას ადგილობრივმა მთავრობამ თუმცა აღმაცერად შეხედა, ხელს არ უშლიდა, მაგრამ დაიწყო თუ არა რეაქცია, ადმინისტრაცია შეუდგა კომუნის მონაწილეთა დევ-

ნას—გლეხების ჩხრეკას და დაპატიმრებას. ბოლოს ივ. კოლეღი-შვილს შეატყობინეს, რომ საგუბერნიო მართველობას გადაეწევიტნა მისი დაპატიმრება და საქართველოდან განდევნა. კოლეღი-შვილი გაიქცა და საზღვარგარეთ გაიხიზნა. ამგვარად გულგულის კომუნა დაინგრა.

ივ. კოლეღი შვილი საკმაოდ განათლებული ინტელიგენტი იყო, იმ ხანებში ანარქისტი და ლევ ტოლსტოის მიმდევარი. გატაცებული იყო სასოფლო-სამეურნეო კომუნების დაარსების იდეით, აღამიანი მტკიცე პრინციპებისა, თვითონ მცირე მოთხოვნილებების, უბრალო ცხოვრების მოყვარული; მტკიცედ იცავდა ვეგეტარიანობას და ხილისა და პურის მარცვლის გარდა თითქმის არაფერს ეკარებოდა.

უკვე დიდი რევოლუციის შემდეგ, ერთ დღეს, იგი კვლავ ვნახე სამშობლოში დაბრუნებული, უკვე მოხუცებული ჩემთან იყო და მიაბმო: კახეთს მივემგზავრები და განხრახვა მაქვს კვლავ დაეუბრუნდე ჩემი კომუნის ამშენებლობასო. სამწუხაროდ, ამის შემდეგ აღარაფერი გამიგია ამ საინტერესო პიროვნებაზე.

* * *

რუსეთის და საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში იმ ხანად, როგორცა ვთქვით, დიდი რეაქცია და ეგრეთწოდებული „რევოლუციის ლიკვიდაცია“ დაიწყო. სამხედრო და სამოქალაქო სასამართლოები მთელ იმპერიაში განუწყვეტლივ არჩევდნ პოლიტიკურ საქმეებს, ხვრეტდნ, ან ციმაბირში ისტუმრებდნ მრავალ ხალხს. ჩვენშიაც იყო დაუსრულებელი პროცესები, ეგრეთწოდებულ „რესპუბლიკებისა“—გურიის, შორაპნის, სოხუმის, ზუგდიდის, ლეჩხუმის და სხ... ჩვენი პარტიის ხალხიც ბევრი იქმნა იმ ხანებში ციმაბირში გადასახლებული, ხოლო 1910 წელს მოხდა ჩვენი პარტიის სათაგის —ტფილისისა და მთავარ კომიტეტების ლიკვიდაცია.

30 აპრილს, საღამოს სტუმრად ვიყავი ილიკო აღლაძესთან, რომელიც მაშინ ელისაბედის ქუჩაზე ცხოვრობდა. უეცრად მოვიდა კოკისპირული წვიმა, რომელმაც თითქმის სამ საათს გასტანა: ქუჩებში ნიაღვარი დადგა და შეუძლებელი გახდა ჩემი სახლში დაბრუნება. მხოლოდ ღამის ორ საათზე დავაპირე წასვლა, მაგრამ ამ დროს ვაისმა ძლიერი კარის ზარის რაკუნის და ბინაზე შემოვიდნ პოლიციელები და ჟანდარმები. ჩხრეკამ დილაამდე გასტანა. ამის შემდეგ აღლაძე დაატუსაღეს, ხოლო მე და ორი სტუმარი სახლში გავვიშვეს ოქმზე ხელის მოწერის შემდეგ.

ქციის წევრები და პარტიის სხვა წევრებიც დატუსაღებლად იყვნენ. დაპატიმრებული იყვნენ არა პარტიულნიც, თანამგრძნობი და რედაქციაში მომუშავენი, როგორც, მაგალითად, შაქრობილანი-შვილი

ჯერ ჩამსვეს ეგრეთწოდებულ „ახალ შენობაში“, ერთსართულიან, ალაყაფის კართან ახლოს მიშენებულ ფლიგელში, სადაც „სმერტნიკების“ კამერა იყო წინად. ჩემს გვერდით, კამერაში, აღმოჩნდა რუსი ნეკლიუდოვი, რაღაც ექსპროპრიაციის საქმეზე შეპყრობილი. მეტად უცნაური პიროვნება იყო ეს ტუსალი. რაღაც არაჩვეულებრივი და თავისებური მაქსიმალისტი. ყველაფერს უარყოფდა, მთელ თანამედროვე ცივილიზაციასა და კულტურას. ყველაფერი უნდა დაინგრეს, ნაცარ-ტუტად უნდა იქცესო.

როცა მე გამოვეკაპათებოდი და წინააღმდეგის რწმუნებას დავიწყებდი, წამოვარდებოდა თავის კრაოტიდან და დაკოდილ მხეცივით დაიწყებდა კამერაში ტრიალს; ანთებულის თვალებით, გაჩეჩილ გრძელ თმებით, გიჟს ჰგავდა; დარბოდა და ხრწიანის ხმით გაიძახოდა:

—სულ ტყუილია ყველაფერი. ჩვენი მეცნიერება და ლიტერატურა მანილოვის ზღაპრებიაო.

ერთი კვირის შემდეგ ჟანდარმთა სამმართველოში წამიყვანეს დასაკითხავად. ს.-ფედერალისტების საქმე გამოსაძიებლად ჩაებარებინათ პოლკოვნიკ ბაშინსკისათვის. ამას რაღაცნაირად ჩემი ძველი საქმე გამოენახა და ეხლა მეკითხებოდა ნაროდოვოლცების პარტიაში მონაწილეობაზე, ციმბირში გადასახლებაზე და სხვა... ეს იყო და ეს. მეტი მე არ გაუწვევებოდა, არც არაფერი უკითხავთ; დანარჩენ ამხანაგებსაც თითოჯერ დაჰკითხეს და საქმე სრულიად გამოუძიებლად გაათავეს მხოლოდ იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც მათ ჰქონდათ აგენტებისა და პროვოკატორებისაგან.

ერთი თვის შედეგ მომავლორეს ჩემ დაღვრეპილ მაქსიმალისტს და ძველ კორპუსში გადამიყვანეს, მეორე სართულში, რომლის ფანჯრები ეზოში გამოიყურება. დამხვდა ბევრი ამხანაგი: გიგორცხილაძე, სამსონ ფირცხალავა, ექიმი ალ. მაღალაშვილი, ილია აღლაძე, ალ. ჯაბადარი, მიხ. ჯავახიშვილი, ს. გრძელიშვილი (სანგანიძე), ქაიხოსრო ქავთარაძე, ესტატე ავალიშვილი, მიშა ხუციშვილი, გელაძე და სხვანი. ჩვენს სართულში ბევრი იყო ს.—დემოკრატიც; მანსოვს ივ. გომართელი, სევ. ჯულელი და სხვანი; ს.—დ. ისხდენ ჩვენს პირდაპირ კორპუსში; იქ, სხვათა შორის, იმდროს იყ-

და ნოე ქორდანიაც. გარდა ამისა, ჩვენს კორპუსშივე ისტდენ დაწინაყლები, რომელთაც დიდი პროცესი მოელოდათ...

ციხეში მაშინ მკაცრი რეჟიმი სუფევდა, კამერები მუდამ დაკეტილი იყო; დღეში ერთჯერ გამოგვიყვანდნენ ეზოში სასეირნოდ, ნახევარი საათით. გარედან მოსულების დანახვის ნება კვირაში ერთჯერ იყო „რემოტკებში“, „გადმოცემა“ კვარაში ორჯერ. ციხის უფროსი იყო მაშინ რიმკევიჩი; გადარეულივით დარბოდა ეზოში და ხშირად ისმოდა მისი უშვერი ლანძღვა-ვინება... გაზეთების კითხვა სასტიკად აკრძალული იყო და, თუ ვისმე უპოვნიდნენ გაზეთს, აუცილებლად დასჯიდნენ: ან „ნახვის“ ნებას წაართმევდნენ რამდენიმე ხნით, ან კარცერში ჩასვამდნენ... წიგნების კითხვა შეიძლებოდა, მხოლოდ წიგნებს მეტეხისავე პატარა ბიბლიოთეკა გვაწვდიდა. გარედან წიგნის გამოგზავნა კი შეიძლებოდა მხოლოდ პროკურორის საშუალებით, პროკურორის ნებადართვით... სასმელ-საჭმელი სახაზინო იყო: დილასადამოს ჩაი, სადილად 1/4 გირვანქა ხორცი და წვენი; პურს გვამლევდნენ საკმარისად, მაგრამ წითელს—მეორე ხარისხისას; თეთრ პურს იღებდნენ მხოლოდ ის პოლიტიკურები, რომელთაც სასამართლოს დადგენილებით „კრეპოსტში“ დამწყვედვა ჰქონდათ მისჯილი. რით აიხსნებოდა „კრეპოსტნიკების“ ეს პრივილეგია, ახლაც არ მესმის. შედარებით მცირე კვებას ვავსებდით გარედან კვირაში ორჯერ მოტანილ საჭმლით. მუდამ ჩაკეტილ პატარა კამერაში უსაქმოდ ჯდომამეტად ძნელი ასატანი იყო. ამგვარ რეჟიმში მთელი თვეობითა და წლობით ციხეში ყოფნა ძალიან ცუდად მოქმედებს ადამიანის ფსიხიკაზე და ჯანმრთელობაზედაც. ბევრი ვერც უძლებდა ასეთ სასტიკ იზოლაციასა და ვინ ჩამოსთვლის, რამდენი კაცი დაუღუპავს რუსეთის ძველი რეჟიმის ციხეს, რამდენი დაავადებულა სულით და ხორციით. მე ყოველთვის მაკვირვებდა და ეხლაც მაკვირვებს, როგორ, გასძლო მავალითად, ნიკ. მოროზოვმა 28 წელიწადს პეტრეპავლეს ციხეში, დამწყვედვის უსასტიკეს პირობებში. მე ვნახე და გავიცანი მოროზოვი ციხიდან გამოსვლის შემდეგ: ის ჯანსაღი იყო სულითაც და ხორციითაც, არა—თუ ჯანსაღი, ძლიერიც, თითქო არავითარი საშინელება არ გადაეტანოს.

მეტეხში იმ დროს სხვადასხვა სახელოსნო იყო: სახარაზო, სადურგლო, წიგნების ასაკინძი, ბოლოს სტამბაც. მაგრამ იქ ამუშავებდნენ მხოლოდ სისხლის სამართალში მიცემულთ, პოლიტიკურებისათვის-კი სასტიკად აკრძალული იყო სახელოსნოებში მუშაობა... ერთ ხანს ჩვენც ვიშოვეთ მეტეხში თავგასართობი საქმე. ვთხოვეთ რიმკევიჩს ნება მოეცა საეკლესიო გუნდის შედგენისა. იმან ნება

დაგვროთ და მეორე დღესვე შევადგინეთ დიდი სია; ბევრი ჩაეწერა ისეთიც, როპელთაც გალობის არაუფერი გაეგებოდათ. რიმკვირმა სია შეაპოკლა, მაგრამ 30—40 კაცი მაინც დავრჩით. დილას გაგვიწვიეს სასკოლო ოთახში „სპევკაზე“. ჩვენ შორის აღმოჩნდა ერთი მასწავლებელი, თუ არა ვცდები ნა ცვლი შვილი, რომელმაც კარგად იცოდა ქართული საეკლესიო გალობა და ცოტა რუსულიც. შევადგინეთ ორი გუნდი; რუსულ გუნდს ხანდახან მეც ვლოტბარობდი: ვიმნაზიაში რვა წელიწადს ვგალობდი კლიროსზე და აპიტომ რუსული წირვა-ლოცვის გალობა კარგად ვიცოდი. ამნაირად კვირაში სამჯერ დავდიოდით ჩვენ „სპევკებზე“, სხვადასხვა პარტიის ხალხი ვიკრიბებოდით, ვლაპარაკობდით, ვმღეროდით. ეს კარგი თავშესაქცევი გამოვძებნეთ, მაგრამ ერთმა შემთხვევამ, სამწუხაროდ, ესეც მოგვისპო. ერთ კვირა დღეს მეფის რაღაც დღესასწაული იყო; წირვის შემდეგ დაიწყო პარაკლისა. პარაკლისის თითქმის გათავებისას არის მეფის ერთი სადღევრძელო საგალობელი, „ღმერთო, აცხონე ერი შენი და აკურთხე სამკვიდრებელი შენი“. ამის გალობაზე პოლიტიკურებმა უარი სთქვეს და როცა დრო მოვიდა, ყველანი ძირს ჩავიდნენ. დავრჩით მარტო მე, —ლოტბარი და ორი სისხლის სამართლის პატიმარი. მღვდელი გვიძახის ქვევდიან: „Спаси господи, Спаси господи“, მაგრამ ჩვენ ვდუმართ. ჩვენც ჩავედით ქვევით, გზაში შემოგვეფეთა ციხის უფროსი—პოლკოვნიკი ლეონტიევი, (რიმკვირის რაღაც ფული შემოეფლანგა და სამსახურიდან დაითხოვეს) მოგვიბრუნდა და მრისხანედ შეგვეკითხა: „Почему не пели? я от этого собою Пастрюлину—(ქანდართმა სამმართველოს უფროსი იყო). არ ვიცი შეასრულა თავისი მუქარა თუ არა, მაგრამ იმ დღიდან გუნდი მოიხპო.

ეს ახალი ჩვენი უფროსი გულკეთილი კაცი იყო, მაგრამ ცოტა ახირებული. სხვადასხვა შელავათი მოგვეცა პოლიტიკურებს, მაგრამ განიზრახა ერთი სამხედრო ჩვეულების შემოღება და ამის გამო ჩვენი ურთიერთობა გამწვავდა. სეირნობის დროს ზედამხედველს, როცა უფროსს დაინახავდა, უნდა დაეძახა: „Смирно!“ და ჩვენ უნდა გამოვქიმულიყავით ფრონტში. ეს, რასაკვირველია, ჩვენ არ ავასრულეთ. პირველი მე დავისაჯე ამ ამბის გამო. პირველ წყებაში ვიდექით მე და სომხის დაშნაკების ცნობილი ლიდერი ხაჯაკი. გავიგონეთ კომანდა „Смирно!“, მაგრამ ჩვენ წინ წავედით. ლეონტიევი ძალიან გაჯავრდა, სეირნობა შეაჩერა, ხოლო მე კარცერში გამგზავნა. შუა ზაფხული იყო და დიდი სიცხე იდგა. კარცერის სამი კედელი სანაზარეთლოს კედლებიც იყო. ბნელ კარცერში

აუტანელი სიცხე იდგა და ჰაერი მეტად შეხუთული იყო. კარებში ჩაიკეცე და პატარა ქურქუტუნაში ჰაერს ვყლაპავდი. ერთი საათის შემდეგ კარცერის კარები გაიღო და თვითონ ლეონტიევმა გამოგვიშვა. ძალიან გაბრაზებული ვიყავი უსამართლო დასჯით და ჩივილსაც ვაპირებდი, მაგრამ გულზე მომეშვა, როცა ეს მოხუცებული დავინახე. ძალიან დარცხვინილი იყო და ბოდიშიც მოიხადა: Вы меня простите, но я не стерпел, вы издевались надо мной, показывали пальцем на меня. ამის შემდეგ ჩემთან კარგ განწყობილებაში იყო, ჩემ ოჯახთან პირისპირი ნახვის ნებას მაძლევდა და სხვა...

ერთ დღეს ლეონტიევი ჩვენს კამერაში შემოვიდა, რომელშიაც 5 ს.-ფ. ვიჯექით და გვახარა:

—გუშინ სალამოს თქვენი სტამბაც მოგვივიდა მეტეხში. პარტიაც აქ არის და მისი სტამბაც.

მართლაც ჩვენი პატარა სტამბა რედაქციისათვის წაერთმიათ და მეტეხის სტამბის გასაძლიერებლად მოეტანათ ციხეში.

აღვნიშნავ აქვე რომ ჩვენი ვაზეთის გამოსვლა ერთი დღითაც არ შეჩერებულა, თუმცა მთელი რედაქცია დაგვაპატიმრეს. ჩვენს შემდეგ რედაქციაში ჩამდგარიყვნენ: გერონტი ქიქოძე, სვიმონ მაჭავარიანი და სხვები; იყვნენ გადარჩენილებიც, როგორც მაგალ. არჩილ ჯაჯანაშვილი.

რამოდენიმე ხნის შემდეგ მეტეხში, რედაქციის ეს ახალი შემადგენლობაც მოიყვანეს და ვაზეთის გამოცემა განაგრძო არ. ჯაჯანაშვილმა. ამრიგად, მეტეხის პატიმრებს მოემატნენ გერონტი ქიქოძე და სვ. მაჭავარიანი. მასთან ერთად დააპატიმრეს ფერეიდანელი ონიკაშვილი, რომელიც სპარსეთიდან მეორედ იყო ჩამოსული; ონიკაშვილიც, როგორც სოც.—ფედერალისტი იყო დატუსაღებული, ძლივს-ძლივობით მოხერხდა მისი განთავისუფლება.

ასე ვისხედით იმ წლის დეკემბრამდე, 7 თვის განმავლობაში. დეკემბრის დამდეგს გამოგვიცხადეს განაჩენი: ხუთ-ხუთი წლით ავჯიკრძალეს კავკასიის სამეფისნაცვლოში ცხოვრება. ორი დღით გავათავისუფლეს ციხიდან და მესამე დღეს ჩვენ მიერ არჩეულ ქალაქებში გავგისტუმრეს. მე საცხოვრებლად ავირჩიე ხარკოვი, სადაც გადავწყვიტე შემთხვევით მესარგებლნა და ჩემი თვალები მეწამლნა, რუსეთში ცნობილ პროფესორ — ოკულისტ გირშმანთან. დანარჩენი ჩემი ამხანაგები, თითქმის ყველანი, როსტოვში გადასახლდნენ, მხოლოდ ს. ფირცხალავამ ქალ. ტვერი აირჩია სადაც იმ დროს ცხოვრობდა მისი მეგობარი, ავადმყოფი სტუდენტი კ. მიქელაძე.

XXXII

ხარკოვში. — ბაქოში გადასვლა. — ბაქოში ქართველობა. —
ჩემი მონაწილეობა გაზეთ „ბაკოში“. — მეოთხე ხათაბი-
როს არჩევნები. — ჩვენი პოზიცია. — ჩემი დაბრუნება
ტფილისში.

ხარკოვში იმხანად ბევრი ქართველი ახალგაზრდობა სწავლობდა. მე მყავდა ერთი კარგი ნაცნობი, სვიმონ სარდღიონის ძე ამირეჯიბი, რომელიც დატოვებული იყო უნივერსიტეტის მიერ პროფესორობისათვის მოსაშვადებლად. იმის შემოწმებით გავიცანი აგრეთვე მომავალი პროფესორები: ნათიშვილი და ალდაშვილი. მყავდა აგრეთვე ნაცნობი სტუდენტები: გიგო ყიფშიძის შვილი — ვასილი, და ჩვენი პარტიული ამხანაგის ესტატე ავალი შვილის ძმა — სოსო ავალი შვილი. ამათი შემწეობით ბევრი ქართველი სტუდენტობა გავიცანი.

ზემოხსენებული სვ. ამირეჯიბი, ნათიშვილი და ალდაშვილი ამჟამად ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის პროფესორები არიან. მე დავესწარი ხარკოვში სამეცნიერო სხდომას, რომელზედაც ალდაშვილი თავის პირველ დისერტაციას იცავდა ბორჯომის წყლის სამკურნალო ოვისებების შესახებ. ს. ამირეჯიბი ბაქტერიოლოგი იყო და მუშაობდა ხარკოვის საექიმო საზოგადოების რუსეთში განთქმულ ბაქტერიოლოგიურ სადგურზე. ჩასვლისთანავე მოვძებნე ერთი ძველი ნარდოვოლფცი, რომელთანაც გავიცანი რამდენიმე ადგილობრივი სოც.-რევოლ. დროგამოშვებით დავდიოდი მათთან, მაგრამ მალე კიევში სტალიპინი მოჰკლეს, რის გამოც ხარკოვში ჩხრეკა და დატუსაღება დაიწყო; მე თავი ავარიდე ჩემ ახალ ნაცნობებს, რათა ტყულ-უბრალოდ არ დავსჯილიყუები, მით უმეტეს, რომ იმჟამად, როგორც ჩემმა ნაცნობმა სტუდენტებმა გადმომცეს, „შპიკები“ დამდევედნ.

მალე სამუშაოც აღმომიჩნდა: ტფილისის და ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკებმა შომანდეს ხარკოვის საად.-მამულო ბანკში საქმეთა შმართველობის და საერთოდ ბანკის საქმეთა ორგანიზაციის გაცნობა. ხარკოვის ბანკი საუკეთესო საად.-მამულო ბანკად ითვლებოდა იმ დროს რუსეთში და, მართლაც, საუცხოოდ იყო იქ დაყენებული მამულების დეფასების, სესხის გაცემის, დარჩენილ მამულების ზოვლა-პატრონობის და სხვა საბანკო საქმე. ერთ თვეზე მეტი მოვანდომე ამ მუშაობას და ვრცელი მოხსენება გავუზავნე ჩემ ბანკებს.

მერე განვიზრახე ადგილობრივ გაზეთებში მუშაობა. გეგმაც შევადგინე ჩემთვის. ვიფიქრე, ადგილობრივ მოწინავე საზოგადოებისათვის ინტერეს მოკლებული არ იქნება გავაცნო ამიერ-კავკასიაში განმათავისუფლებელ მოძრაობის მთავარი ეტაპები და საყურადღებო მომენტები: მუშათა და განსაკუთრებით გლეხთა მოძრაობა, მთავარი პარტიების მოღვაწეობა, ეროვნულ საკითხის ვითარება, სომეხთათართა ურთიერთობა, კავკასიისთვის უახლოესი და უსაჭიროესი რეფორმები და სხვა. ხარკოვში იმ დროს ორი პროგრესიული გაზეთი გამოდიოდა: „ნოვოროსისისკი ტელეგრაფ“ და „უტრო“. პირველი გაზეთი ეკუთვნოდა რუსეთში ცნობილ ჟურნალისტ იოზეფოვიჩს. ეს იოზეფოვიჩი წინაა რეაქციონერი იყო, მოსკოველ კატკოვის მიმდევარი. ოთხმოციან წლებში ის იმავე „ნოვოროს. ტელეგრაფს“ სცემდა ხარკოვში, ერთხელ სტუდენტობამ დიდი დემონსტრაცია გაუშარათა, რედაქციის ფანჯრები ქვებით ჩაუღწევს და თვით იოზეფოვიჩი შემთხვევით გადურჩა ცემას შემდეგში იოზეფოვიჩმა ფერი იცვალა და ლიბერალობა დაიწყო. „ბოროტი ენები“ ამბობდენ, რომ ასეთი „ფერისცვლება“ გამოწვეული იყო მატერიალური მოსაზრებებით. რეაქციონერ გაზეთებს გასავალი არ ჰქონდათ და იოზეფოვიჩმა ლიბერალურ გაზეთის გამოცემა ამჯობინაო.

მეორე გაზეთი „უტრო“ უფრო რადიკალური იყო და მეც ის ავირჩიე. წავედი რედაქციაში, ვიკითხე რედაქტორი, მაგრამ მითხრეს, სადარბაზო ბარათი უნდა შეგზავნოთო. ავიღე ქალაღი, დავწერე ჩემი გვარი და სახელი და ქვევით მოვაწერე „ქართველი ჟურნალისტი ტფილისიდან“. ასეთი ცერემონიები არ მომეწონა რადიკალურ გაზეთის რედაქციაში; გამახსენდა ჩვენი რედაქციები, სადაც ყოველთვის და ყველასათვის კარი ღია იყო. პატარა ზნის ლოდინის შემდეგ მისაღებ ოთახში გამოვიდა მაღალ-მაღალი, შუახნის კაცი, მოვიდა ჩემთან, გამეცნო, — რედაქტორი ვარო და მკითხა: რა საქმე გაქვთო. მე ვუპასუხე, რომ მაინცა და მაინც საქმე არაფერი მაქვს; კიდევ გაფიქროვე, რომ ტფილისიდან ჩამოსული ჟურნალისტი ვარ, განზრახვა მაქვს გაზეთში ვიმუშაო-მეტქი.

— თუ დასაბუქდი რამე მასალა გაქვთ, მოგვიტანეთ, გავსინჯავთ, მომიკრა სიტყვა რედაქტორმა. შევატყვევ, აუდიენცია გათავებული იყო, თავი დავუკარი და რედაქციიდან გავედი. გადავწყვიტე, რომ ამგვარ მიღების შემდეგ იქ არასოდეს არ შევსულიყავი. გული დამწყვიტა ასეთმა ციფმა მიღებამ, გამახსენდა, როგორის სტუქსარმოყვარეობით, ალერსითა და თავაზიანობით ვეგებებოდით ხოლმე რუსეთიდან ჩამოსულ ჟურნალისტებს...

შემდეგ ამისა, ჩემმა ნაცნობმა ხარკოველმა ქართველებმა მაცნობეს რომ ერთი ხარკოველი ებრაელი ექიმი ყოველკვირულ გაზეთის გამოცემას აპირებს და თანამშრომლებს ეძებსო. მივედი, აღმოჩნდა, რომ მას უმთავრესად უნდოდა კორექტორი:

— გაზეთი სპეციალური საექიმო ფურცელი იქნება. მითხრა ექიმმა, თქვენ დაგჭირდებათ ხელთნაწერების გადაკითხვა და გასწორება სტილის მხრით, შემდეგ-კი კორექტურის გასწორება.

იმ დროს მე პროფ. გრიშმანთან თვალებს ვაქიმობდი და წერაკითხვა თითქმის აკრძალული მქონდა. ამიტომ კორექტურის გასწორება ვერ ვიკისრე.

ამგვარად, უშედეგოდ დამთავრდა ხარკოვში ჩემი ცდა ჟურნალისტურ მუშაობის გამოძებნისა.

ხარკოვში ხშირად გამომივლიდნენ ხოლმე პეტერბურგში მიმავალი, ან იქიდან დაბრუნებული ქართველი მოღვაწეები; რამდენსამე საათს, ან ერთ დღეს ჩერდებოდნენ ჩემთან. ხშირად მნახულობდა გიორგი ზდანოვიჩი. ერთერთ ჩამოსვლაზე მან მიაშობ: პირველ საათთბიროს ყოფილმა წევრმა პროკოფი შარვაშიძემ აღმითქვა, მეფის ნაცვლის ვორონცოვ-დაშკოვს ვთხოვ გიორგი ლასხივილს ნება მისცეს საქართველოში დაბრუნებისაო.

გაიარა ამის შემდეგ ერთმა თვემ და გიორგისაგან წერილი მივიღე, რომელშიაც მწერდა: შარვაშიძე დაპირებისამებრ ელაპარაკა შენს შესახებ მეფის ნაცვალს, სთხოვა: დააბრუნეთ ეს ქართველი მშვიდობიანი მოღვაწეო. მეფის ნაცვალმა ამაზე უპასუხა: თქვენ ლასხივილის ცხოვრების მხოლოდ ერთ მხარეს იცნობთ; ჩვენ კი ვიცით, რომ ის არის ისეთ სარევოლუციო პარტიის წევრი, რომელიც ტერორისტულ აქტებსაც არ ერიდებაო.

მაგრამ, შარვაშიძის შუამდგომლობამ, მგონი მაინც გასკრა: ხარკოვში ყოფნის მესამე წელიწადს ნება მომცეს ბაქოში გადასვლისა.

* * *

ბაქოში იქამად ცხოვრობდა ჩემი და ცნობილ ქართველი პედაგოგის და მოღვაწის მიხეილ თაქთაქიშვილის მეუღლენი მათ ოჯახში დავსახლდი და დავიწყე ბაქოს გაცნობა. ბაქოში იმ ხანებში დიდძალი ქართველი საზოგადოება ცხოვრობდა: მუშა-მოსამსახურე, ვაჭრები და სხვები. იქ დამხვდნენ ბევრი ჩემი ძველი ნაცნობ-მეგობრები- ექიმი კონსტანტინე ლორთქიფანიძე განაგებდა ნავთის მრეწველთა საბჭოს საავადმყოფოს, ექიმი ივანე

ელიაშვილი (ტფ. სახ. უნივერსიტეტში სოციალურ ჰიგიენაზე ლექციებს კითხულობს) ჩვენი პარტიული ამხანაგები- პლატონ გელოვანი, სვიმონ კვიციანი, ვლ. ახობაძე. იქვე დაშვდა ჩემსავით საქართველოდან გამოძევებული ჩვენი რედაქციის და კომიტეტის წევრი ილია აღლაძე და ბევრი სხვა.

ბაქოს ქართველი საზოგადოება გულმოდგინედ ეწეოდა გრუნულ საზოგადოებრივ მუშაობას. წერა-კითხვის გაძავრცელებელ საზოგადოების საუკეთესო განყოფილება სწორედ ბაქოში გვყავდა. განყოფილებამ ქალაქის თვითმართველობისაგან მიიღო ქალაქის ცენტრში, ბირჟის მოედანზე მიწა და ცნობილ ნავთის მრეწველის იაკობ მანსვეტაშვილის მიერ გაღებულ საშუალებით ააგო მშენებრივ ორსართულიანი შენობა, სადაც ქართული სკოლა მოათავსა. გარდა თავის საქმეების მოწყობისა, ბაქოს განყოფილება წერა-კითხვის საზოგადოების მთავარ კომიტეტსაც თვალსაჩინო მატერიალურ დახმარებას უწევდა. განყოფილების კომიტეტის ენერგიული თავმჯდომარე იყო ხსენებული მიხ. თაქთაქიშვილი, მაშინ ბაქოს კომერციულ სასწავლებლის დირექტორი — ხოლო წევრებად ჰედაგოგები მიხეილ კალანდარაშვილი, რ. ნაცვლიშვილი, შემდეგ კვიციანი, თედეშვილი, პლ. გელოვანი, ვლ. ახობაძე და სხვები. შემდეგში განყოფილების თავმჯდომარედ იყო ცნობილი ქართველი ნავთის მრეწველი და ინჟინერი იოსებ დადიანი. არსებობდა იმ ხანად ბაქოში იმავე თაქთაქიშვილის თავმჯდომარეობით ქართული დრამატიული სექცია, რომელიც ქართულ წარმოდგენებს მართავდა „სამეზ-კაცთმოყვარე საზოგადოების“ სათეატრო შენობაში.

ბაქოს ქართველებში ბევრი იყო შეძლებული, სხვადასხვა სპეციალისტი, ვაჭარი და მრეწველი, და ამათგან სხვადასხვა ქართულ დაწესებულებანი დიდს მატერიალურ შემწეობას ღებულობდნენ.

განმათავისუფლებელ მოძრაობის დროს ბაქოში ჩვენ პარტიას ბევრი წევრი ჰყავდა და ადგილობრივი კომიტეტიც იყო არჩეული, რომელსაც პლატონ გელოვანი თავმჯდომარეობდა. შემდეგში, როცა საქართველოში ნაციონალ-დემოკრატიკა პარტია დაარსდა, ზოგი ბაქოელი ს.ფ. იქით გადავიდა.

ბაქოში იმ წლებში გამოდიოდა ორი პროგრესიული გაზეთი „კასპი“, და „ბაკუ“. უკანასკნელ გაზეთის რედაქტორ-გამომცემელი იყო ჩემი ძველი ნაცნობი, ტფილისის ქალაქის თავად ნამყოფი ქრ. ვერმიშვილი. მალე იმასთან მივედი რედაქციაში და გამოვუცხადე

თანამშრომლობის სურვილი. ვერმიშეგმა სიამოვნებით მიიღო ჩემი წინადადება და მითხრა:

— სწერეთ, რამდენიც გინდათ და რაზედაც გინდათ, მხოლოდ უნდა გვაფრთხილოთ, რომ აქ ისე ფართოდ და აშკარად სოციალისტურ საკითხებზე წერა არ შეიძლება, როგორც ამას ქართული გაზეთები სჩადიან ტფილისშიო.

რამდენსამე თვეს მართლაც ვმუშაობდი გაზეთ „ბაკუში“ „განის“ ფსევდონიმით, ხანდახან ჩემი წერილების გამო პრინციპიალური შეტაკება მქონდა ვერმიშევთან, მაგრამ მაინც და მაინც ხელს არ მიშლიდა.

„ბაკუ“-ში მუშაობის გარდა მაშინ მომიხდა კიდევ პეტერბურგის და დიდ გაზეთის „სტოლინიანია მოლვაში“ მუშაობა. ეს გაზეთი რადიკალურ მიმართულებისა იყო: ის იყო მაშინ დაარსდა პეტერბურგში და მე წინადადება მივიღე რედაქციისაგან კავკასიის შესახებ მეწერა. ბაქოში ყოფნის დროს მართლაც დავბეჭდე ამ გაზეთში რამდენიმე წერილი — ზოგი კერძოდ ბაქოს ცხოვრების შესახებ, ზოგიც საზოგადოდ კავკასიაზე. მაგრამ, მალე სამშობლოში მომიხდა დაბრუნება და დროებით შევწყვიტე „სტოლ. მოლვაში“ მუშაობა. შემდეგისათვის ვაპირებდი ფართოდ გამომეყენებინა სატახტო გაზეთის ფურცლები საქართველოს ცხოვრების, მის ქამთა სიავის აღწერისათვის, მაგრამ გარემოებამ შემიშალა ხელი და ამასობაში ეს გაზეთიც დაიხურა.

*
*

ხარკოვსა და ბაქოში ჩემი ყოფნის დროს დალია სული მესამე სახელმწიფო სათათბირომ. როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ სახალხო წარმომადგენლების მუშაობა სრულიად უნაყოფო გამოდგა. სახელმწიფო მუშაობის და შემოქმედების ხელმძღვანელი პარტიის როლი ამ სათათბიროში დაეკისრათ ოქტომბრისტებს. თითქმის ხუთი წლის განმავლობაში ამ პარტიამ ვერ გადასწყვიტა გადაჭრით, ვის მხარეზე დამდგარიყო; ხან მორჩილად მისდევდა სფითიშკრობელ ბიუროკრატებს, ხან ოპოზიციონერობასაც ებოტინებოდა. ამ სამარცხვინო ქანობაში ერთი ნაბიჯიც ვერ გადადგა წინ, ვერ დააღწია თავი გამოურკვეველ მდგომარეობას და ყველა საჭირობოროტო საკითხი გადაუწყვეტელი დარჩა. განსაკუთრებით ითქმის ეს ამიერ-კავკასიის შესახებ: არც ერთი საკითხი, რომელიც ცხოვრებამ კარგა ხანია წამოაყენა, მესამე სათათბიროს არ განუხილავს.

ამ პირობებში შეუდგა რუსეთი 1912 წ. მეოთხე სათათბიროს დებუტატების არჩევას. უნდა აღვნიშნო, რომ ამ არჩევნების შედეგი მრავალმნიშვნელოვანი იყო იმ მხრით, რომ მიუხედავად სამი იენისის საარჩევნო კანონისა, მიუხედავად ათასგვარ შევიწროებისა, ქვეყანამ მაინც გამოიჩინა ოპოზიციონური სულისკვეთება. მე-III სათათბირო ოპოზიციამ კადეტებიდან დაწყებული უკიდურეს მემარცხენებამდე, არა თუ არ დაჰკარგა ძველი ადგილები, რამდენადღე გაიზარდა კიდევ. ამასთანავე სასტიკად დამარცხდა პარლამენტის ცენტრი — ოქტომბრისტები, რომელთა უმსგავსო პოლიტიკამ ხუთი წლის განმავლობაში, გაუვალ კრიზისიდან ვერ გამოიყვანა ქვეყანა. გაიზარდა აგრეთვე მემარჯვენეთა ფრთა. ბევრი მაშინ წინასწარმეტყველებდა, რომ მე-4 სათათბიროს ხანგრძლივი სიცოცხლე ვერ ექნებაო. არ შეუძლია მუშაობა ისეთ პარლამენტს, როგორც დღევანდელი ფრთები, ხოლო ცენტრი არ არსებობსო. მაგრამ თვითმპყრობელმა მთავრობამ მოახერხა მემარჯვენე დებუტატების შემწევობით ისევე ოქტომბრისტების ცენტრის შექმნა, ე. ი. ისევე მორჩილი პარლამენტი მიიღო.

საქართველოში ეს მეოთხე პოლიტიკური არჩევნებიც იმავე პირობებში მიმდინარეობდა, როგორც წინანდელი. ბრძოლა იყო არა რეაქციასა და ოპოზიციას შორის, როგორც შიდარუსეთში, არამედ, ოპოზიციონურ ჯგუფებს შუა. ახლაც უმეტესობა ს.-დ. ხედა, მაგრამ ქუთაისის გუბერნიაში ერთი ს.-ფედერალისტი მაინც აირჩიეს — ვარლამ გელოვანი. გელოვანის არჩევა შემთხვევით იყო იმ მხრით, რომ ს.ფ.-ის კანდიდატი იყო კიტა აბაშიძე, მაგრამ რადვან მთავრობამ გააბათილა იმ ამომრჩეველთა ჯგუფის არჩევნები, სადაც კ. აბაშიძე იყო ამომრჩეველად, პარტიამ მის მაგივრად წამოაყენა ვ. გელოვანის კანდიდატურა.

ტფილისის გუბერნიაში ს.-ფ. მხარს უჭერდნენ ლუარსაბ ანდრონიკაშვილის კანდიდატურას. ორ მებრძოლ ჯგუფს თითქმის თანაბარი ძალა ჰქონდა, მაგრამ უპარტიო სომეხმა ამომრჩეველებმა მხარი დაუჭირეს ს.-დემოკრატებს და გამარჯვება მათ არგუნეს.

ამ გარემოებამ იმ ხანაში დიდი კამათი გამოიწვია ქართულ პრესაში. „სახალხოელები“ (ს.-ფ.-ში) უსაყვედურებდნენ სომეხ ამომრჩეველებს, რომ მათ, წინააღმდეგ თავის რწმენისა, მხარი დაუჭირეს ს.დ.-ს. მხოლოდ იმიტომ, რომ მეორე კანდიდატი მიმართულებით დემოკრატი და პროგრესისტი — ამავე დროს ქართველთა ეროვნულ მოთხოვნისათა დამცველად გამოდიოდა. შეიქმნა უცნაური სიტუაცია: სომეხები თავის ქვეყანაში დებუტატებად ირჩევენ ისეთ პროგრესულ მოაზროვნე მოღვაწეთ, რომელთაც ეროვნული საკითხი და

ეროვნული საჭიროებანი აინტერესებდათ, ხოლო საქართველოში მხარს უჭერდნენ ს.დ., რომელთათვისაც ეროვნული საკითხი, ყოველ შემთხვევაში, მეორეხარისხოვანი საკითხი იყო.

ქართულ პრესის და ქართულ საზოგადოების ეს საყვედური რომ სამართლიანი იყო, იქიდანაც კი სჩანს, რომ თვით სომხის ერის წარმომადგენლები უკმაყოფილებას აცხადებდნენ სომეხ ამომრჩეველთა პოზიციის წინააღმდეგ. ამგვარი საყვედურები და პროტესტები გამოაცხადეს მაგ. გ.მ. თუმანიშვილმა და ა. ევანგულოვმა ტფილისში. ხოლო ქრ. ვერმიშევიმა ბაქოში. ასეთსავე პოლემიკაში მეტომიხნდა ჩარევა. ბაქოში იმ დროს გამოდიოდა ყოველკვირეული ქართული გაზეთი „წყარო“, რომელსაც ხელმძღვანელობდა იმხანად საქართველოდან გაძევებული ფ. მახარაძე. აი ამ „წყაროსთან“ მომიხნდა მე პოლემიკა იმავე საგანზე, რომლის გარშემო დიდი აურზაური იყო ტფილისის პრესაში.

* * *

დადგა 1913 წელიწადი, როცა რომანოვების სამეფო გვარმა თავისი არსებობის 300 წყლის იუბილე გადაიხანდა. ამ დღესასწაულის გამო გამოცხადდა მანიფესტი, რომელიც ცოტაოდნად პოლიტიკურებსაც შეეხო, უმთავრესად ადმინისტრაციული წესით დასჯილებს. მე არ მოეუცადე არავითარ განკარგულებასა და მანიფესტის განმარტებას, მაშინვე ტფილისში დავბრუნდი. ბაქოს პოლიციას ეს გარემოება ტფილისისათვის ეცნობებინა და რამდენიმე დღის შემდეგ დამიბარეს მეფის ნაცვლის სამმართველოს საპოლიციო ნაწილში. ამ ნაწილის გამგემ მრისხანედ მკითხა:

—რა ნება გქონდათ ტფილისში ჩამოსვლისა?

მე ვუპასუხე, ეს ნება მანიფესტმა მომცა მეთქი. ამაზე საპოლიციო უფროსმა დამიწყო განმარტება: მანიფესტი სისრულეში მოყავთ მთავრობის აგენტებს და არა თვით დასჯილებს. ამიტომო, დააბოლოვა მან, დაუყოვნებლივ უნდა დაბრუნდეთ ბაქოში და იქ უცადოთ ჩვენ განკარგულებასაო.

ამაზე მე გადაჭრით უარი ვუთხარი და გამოვუცხადე, ჩემის ნებით ტფილისიდან არსად წავალ მეთქი.

მაშინ ამ ვაჟბატონმა იკადრა და თვითონ მოსძებნა გამოსავალი: თქვენ დროებით ხართ ჩამოსული ტფილისში, მანამდის—კი ჩვენ ამ საქმეს გადავწყვეტთ; დასწერეთ მეფის ნაცვლის სახელზე განცხადება, რომ თქვენზედაც გავრცელებულ იქნას მანიფესტის ძალაო.

ამრიგად თითქმის ორი წლით შემიმოკლდა სასჯელი და მე ისევ სამშობლოში დავბრუნდი.

XXXIII

„სახალხო გაზეთი“ და ჩვენი პარტიის ახალი თაობა.—
არჩილ ჯორჯაძის ვარდაცვალება და დასაფლავება.—
ჩვენი პარტიის ახალგაზრდობის დატუსაღება.— ტფი-
ლისის საადგილ-მამშულო ბანკებში ჩემი მუშაობა.

რასკვირველია, ჩამოსვლისთანავე ჩვენს გაზეთსა და პარტიას შივაშურე. ორთავესთან მჭიდრო კავშირი მქონდა შორიდანაც, მაგრამ მაინც ვიჩქაროდ, ჩემის თვალთ მენახა, როგორ არის საქმეები და როგორი ცვლილებები მოხდა სამი წლის განმავლობაში.

მაშინ გამოდიოდა „სახალხო გაზეთი“, რომლის ოფიციალური რედაქტორი ნიკო კურდღელაშვილი იყო; იგივე ასრულებდა რედაქციის მდივნის როლს. გაზეთს ხელძღვანელობდენ და მუშაობდენ სულ ახალგაზრდანი, ჩვენი პარტიის მეორე თაობა: არჩილ ჯაანაშვილი, ქრ. რაჭველიშვილი, აკაკი პაპავა, არისტო ქუმბაძე, გ. ქუმბურიძე, მიხ. საყვარელიძე. ჩემი ჩამოსვლისას, პირველსავე თვეებში, ამათ მიემატათ კიდევ ერთი ახალგაზრდა მწერალი თევდ. დლონტი. ძველებიდან განაგრძობდენ მუშაობას გრ. რცხილაძე, კიტა აბაშიძე, ილია ნაკაშიძე და იოსებ გედევანიშვილი.

პარტიას ხელძღვანელ დაწესებულებებშიაც ბევრი ახალგაზრდა წევრი დახვდა: შალვა მესხიშვილი, შალვა მიქელაძე, ვ. ეგნატაშვილი, ვ. კარბელაშვილი, სამსონ დადიანი, მუშები ბესო (იულონ) ქელბაქიანი, ერასტი ტოროტაძე და მრავალი სხვა. საერთოდ პარტია იმ ხანებში ძლიერ გაიზარდა, რაც ახლად დასრულებულმა მეოთხე სათათბიროს არჩევნებმაც გამოამჟღავნა; ამ არჩევნებში, რომლებზედაც მე უკვე მქონდა ზემოთ ლაპარაკი, საქართველოში არჩეულ იქმნა 38 ს.-დემოკრატი ამომრჩეველი, 36 ს.-ფედერალისტი...

ტფილისში დაბრუნებისთანავე გავიგე მეტად სამწუხარო ამბავი, რომ არჩილ ჯორჯაძე უარესად შეიქნა. იმჟამად ის იმყოფებოდა ბათუმში და თურმე კარგა ხანია ლოგინიდან ვერ დგებოდა. ჩვენი ქვეყნის დარუსეთის სხვადასხვა ადგილებიდან რედაქციას მოსდიოდა წერილები, რომლებშიაც პარტიული ამხანაგები და არაპარტიული ხალხი თანაგრძნობას უცხადებდენ ავადმყოფ მწერალს და განკურნებას უსურვებდენ.

მარტის დამდეგს სისიკო მდივნისაგან მომივიდა დეპეშა ბათომიდან, არჩილს შენი ნახვა უნდა და ჩამოდიო. იმ ღამესვე ბათომს გავემგზავრე და დილას სასტუმრო „ფრანციაში“ მივედი, სადაც არჩილის ბინა იყო. არჩილი იწვა დიდ, მზით უხვად განათლებულ ოთახში. ტყავისა და ძვლების მეტი აღარაფერი იყო, მხოლოდ ფერპიხდილ სახეზე ისევ ძველებურად ანათებდენ მისი შავი თლები. სუნთქვა გაძნელებული ჰქონდა და ბევრი ლაპარაკი აღარ შეეძლო, ირგვლივ მჯდომნი ვლაპარაკობდით ერთმანეთში და არჩილი ხანდახან ორიოდე სიტყვით ჩამოგვევროდა. ბევრი ხალხი მოდიოდა არჩილის სანახავად სასტუმროში; მოდიოდენ სხვა პარტიების წარმომადგენლებიც: ს.-დ., ს.-რევ., ნაც. დემ., და აგრეთვე უპარტიონიც. არჩილის მეგობრებიდან იმჟამად ბათომში იყვნენ: ქუთაისიდან ჩამოსული კიტა აბაშიძე, ბათომში მცხოვრებნი ს. მდივანი და ანდრია დეკანოზიშვილი.

დიდის მღელვარებით შემეგება არჩილი, გამოაკითხა, როგორ მოვახერხე დაბრუნება, შემდეგ განაგრძო:

— გახსოვს გიორგი, შენ რომ ხარკოვში გაგზავნენს, მე დამდენიმე ამხანაგმა ნავთლულამდე გაგაცილეთ. მატარებელი რომ დაიძრა, მე და სანდრო დასამიძე კარგ მანძილზე მოვდევედით და ფანჯარაში მდგომს გელაპარაკებოდით. თითქო გუშინ იყო ეს ამბავი, რა მარდად მივდევედი მატარებელს, ახლა კი... არჩილმა ხელები გაშალა და თავის დაუძლიერებულ დავრდომილ სხეულს დახედა.

სამ დღეს დავრჩი ბათომში; მე და კიტა თითქმის არ მოვშორებოვართ მის ლოჯინს და ვცდილობდით სასიამოვნო მოგონებებით გაგვეართო. ეს საკვირვლად სულით ძლიერი ადამიანი კიდევ შედგრაად ებრძოდა საშინლად მორეულ სენს, მაგრამ ცხადი ხდებოდა, მისი დღეები დათვლილი იყო.

არასოდეს დამავიწყდება გამოთხოვების დღე. არჩილი რამდენჯერმე გამომეშვიდობა და ხელის ქნევით უკანვე მეძახდა. ბოლოს მითხრა:

— წადი, წადი, გიორგი, საქმეებს მიხედე.

თვალბზე ცრემლი მომადგა, გამოუსხლტი ხელიდან და ვარვთ გამოვვარდი.

ტფილისში დაბრუნების შემდგმ არ გაუვლია ათ დღესაც, დილით რედაქციაში დეპეშა მოვიდა: Вчера, 21 марта, в 11 часов ночи тихо скончался Арчил, окруженный друзьями. С. Мдивани.

თუმცა მოულოდნელი არ იყო, მაგრამ ძვირფასი ამხანაგის დაკარგვის ამბავმა ღრმა მწუხარება გამოიწვია ჩვენში. ამბავი სწრაფად ტფილისს მოედო და იმავე დღეს მრავალი ხალხი მოაწყდა რედაქციას.

23 მარტს არჩილის გვამი მეგობრებმა და ამხანაგებმა ტფილისში წაშლასვენეს; ყოველ სადგურზე მათ ხედებოდათ აუარებელი ხალხი, ამბობდნენ სიტყვებს და ამკობდნენ კუბოს გვირგვინებითა და ყვავილებით. 24 მარტს დილით დიდძალი ხალხი მოაწყდა ტფილისის სადგურს. სადგურის წინა მოედანი, დარბაზი და დებარჯადერი გაქედილი იყო ხალხით. აქ იყვნენ ყველა პარტიის წარმომადგენლებიც. მატარებელი გაჩერდა: ვაგონი, რომელშიაც ესვენა არჩილი, სწორედ იქ გაჩერდა, სადაც ჩვენ მისი ამხანაგები და რედაქციის წევრები ვიდექით. ბათომელმა მეგობრებმა კუბო გადმოსვენეს და გადმოგვცეს; ახალგაზრდებმა და მუშებმა ძლივს გაგვიკაფეს გზა და პროცესია ვაემართა რუსთაველის პროსპექტისაკენ.

მეორე დღეს მოხდა არჩილის დასაფლავება დიდუბეში, ქართველ მოღვაწეთა პანთეონში. პროცესია უთვალავ ხალხისაგან შესდგებოდა, აუარებელი იყო გვირგვინები. კუბოს წინ ქალები მიდიოდნენ და ყვავილებს აპნევდნენ.

საოცარი იყო ამ აღამიანის ცხოვრება. მე ის გავიცანი 1901 წელს; მაშინ იყო 27-28 წლისა; მხოლოდ რამდენიმე წლის წინად დაამთავრა სწავლა და ის იყო გამოვიდა სამწერლო და საპოლიტიკო ასპარეზზე, უკვე მაშინ იყო საშინელი სენით შეპყრობილი და 12 წლის განმავლობაში ჩემ თვალწინ იწვოდა, როგორც ლამპარი. საოცარი ძლიერი სულით ებრძოდა დაგვრდომილ სხეულს და ერთ წუთსაც არ გაუგდია კალამი ხელიდან, დიდი ნიჭის პატრონს, იშვიათი კეთილშობილებით აღესილს.

აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ მაშინვე გადაწყდა არჩილის საფლავზე ძეგლის აგება. ფულიც შეგროვდა, პროექტიც შევუკვეთეთ და წარმოგვიდგინა ჩვენმა მოქანდაკემ ი. ნიკოლაძემ, მაგრამ იმ ხანად ტფილისში არ აღმოჩნდა შესაფერისი მარმალალოს ქვა; გამოწერა იტალიიდან დაგვიანდა, ხოლო მეორე წელს, დიდი ომი დაიწყო და გზები შეიკრა. ამგვარად ჩვენი განზრახვა შეუსრულებელი დარჩა.

ეს უხერხული მდგომარეობა ქართველმა მუშებმა გამოასწორეს. არჩილ ჯორჯაძეს მუშების ინიციატივით დაუდგეს პატარა ძეგლი, მოკლე წარწერით: „არჩილს—მუშებისაგან“. ასეთივე ბედი ეწია მეორე მაშინდელ განზრახვას. არჩილმა ყველა თავისი თხზულებანი წერა-კითხვის საზოგადოებას შესწირა. „საზოგადოებას“

გამგეობამ გადასწყვიტა მათი შეკრება და გამოცემა. წინაღუპვ იყო გამოცემული ოთხი ტომი (მეხუთე სიკვდილის შემდეგ), მაგრამ ეს გამოცემა მალე გასაღდა და ბაზარზე აღარ იწოვებოდა. გარდა ამისა, ამ გამოცემის შემდეგ არჩილმა კიდევ ბევრი რამ დასწერა, მათ შორის დიდი მონოგრაფია დამიტრი ყიფიანზე. ასე რომ ახალი გამოცემა უეჭველად საჭირო იყო; მაგრამ მალე ომი დაიწყო, ქალაქის ფასმა ძალიან აიწია, მუშახელიც ნაკლები იყო, მაშინ საერთოდ კარგა ხნით შეჩერდა გამომცემლობა და არჩილის თხზულებათა სრული კრებული ველარ ვიხილეთ.

* * *

იმ დროისთვის ტფილისში აგრეთვე დაბრუნდენ თითქმის ყველა ჩემთან ერთად კავკასიიდან გაქცეული ამხანაგები—სამსონ ფირცხალავა, ალ. ჯაბადარი, სვ. მაჭავარიანი და სხვანი. ჩვენი დაბრუნება ამ დროისთვის უნებურად მიზანშეწონილი გამოვიდა, რადგან სწორედ ამ დროს მოხდა ჩვენი პარტიის ცენტრალურ ორგანოებისა და რედაქციის მეორე დიდი დარბევა და ხალხის დაქსახვა. ივნისში, დღისით უეცრად გაჩხრიკეს რედაქცია, წინა დამით არალეგალურ კრებაზე თავს დაესხნენ და დაატუსაღეს (1913 წ.) ქრ. რაქველიშვილი, მ. საყვარელიძე, ვახტანგ მუსხელიშვილი, ი. გედევანიშვილი და რამდენიმე მუშა, მათ შორის ბესო (იულო) ქელბაქიანი. თავის ბინებზე დააპატიმრეს არჩ. ჯაჯანაშვილი, ვ. ეგნატაშვილი, სიმ. მდივანი, ვ. კარბელაშვილი და ბევრი სხვა. ეს იყო მეორე დიდი აწიოკება ჩვენი პარტიისა, ამჟამად უმთავრესად ჩვენი „მეორე თაობისა“. რამდენიმე თვის შემდეგ არჩ. ჯაჯანაშვილი, ვ. მუსხელიშვილი და ი. გედევანიშვილი განათავისუფლეს, დანარჩენები—კი კავკასიიდან გააძევეს სხვადასხვა ვადით. ამ მასობრივმა დატუსაღებამ გამოიწვია ჩვენი, ახლადდაბრუნებულების—მაშინვე მუშაობაში ჩაბმა.

* * *

ცოტა უფრო ადრე ცხოვრების უღმობელმა პირობებმა მაიძულეს რამე სამსახური მომეძებნა. ხუთმეტი წლის განაჯელობაში, ავად იყო თუ კარგად, ლიტერატურულმა შრომამ გვაცხოვრა მე და ჩემი ოჯახი. მაგრამ ბოლოს, ჟურნალისტის შემოსავალი შემცირდა და რაიმე სამსახურის მოძებნა ჩემთვის აუცილებელი შეიქნა. მეტად ძნელი იყო ეხლა პროფესიის გამოცვლა და უკვე ჩვეულ მოღვაწეო-

ბისათვის თავის დინებება. მაგრამ მე მაინც დავიწყე ადგილის ძებნა იმ იმედით, რომ საგაზეთო ასპარეზიდან წასვლა ღრობითი იქნებოდა და იმ განზრახვით, რომ ვაზეთში გარედან მუშაობა მაინც განმეგრძო.

იმ დროისთვის ადგილი განთავისუფლდა ტფილისის საადგილ-მამულო ბანკში, სახელდობრ ზედამხედველ კომიტეტის მდივნისა. ამ კომიტეტის თავმჯდომარემ, ექ. გრ. მალალაშვილმა ეს ადგილი შემომთავაზა, მეც დავთანხმდი; ყოველ შემთხვევაში აქ სამსახური სჯობდა სახელმწიფო მოხელეობას; მით უმეტეს, რომ ბანკში მუშაობდნენ ჩემი ძველი ნაცნობები, ქართველი მოღვაწენი და მწერლები—ანტონ ფურცელაძე, კოტე მაყაშვილი, კ. აფხაზი, სვ. ვახვახიშვილი და სხვანი.

უნდა ვთქვა, რომ მაინცდამაინც გამოსადეგი მოსამსახურე ვერ გავხდი. ზედამხედველ კომიტეტის მოვალეობა იყო თვალყურის დევნება ბანკის მუშაობისათვის, ზედამხედველობა, რევიზია და სხვა, რაც შეადგენს მთავარ საკონტროლო ორგანოს ფუნქციებს. ამისათვის კი მდივანი მოვალე იყო კარგად სკოდნოდა ბანკის მუშაობა და მუდმივ კურსში ყოფილიყო იმისა, თუ რა ხდებოდა ბანკის ყველა განყოფილებაში. ჩემი გულისყური კი ისევ პარტიისა და ვაზეთისაკენ იყო მიპყრობილი; უმეტეს დროს ისევ პარტიასა და ვაზეთს ვანდოვებდი და საბანკო მუშაობისათვის თავი მაინცა და მაინც არ შევიწუხებ.

მიუხედავად ამისა, ცოტა ხნის შემდეგ, როცა განთავისუფლდა ბანკის საქმეთა მმართველის ადგილი, ანტონ ფურცელაძემ ეს თანამდებობა მეშემომთავაზა. მეც ვიკისრე, მაგრამ მალე დავრწმუნდი, რომ ეს ადგილი უფრო ძნელი იყო, უფრო დიდ დროსა და დიდ ენერჯიას მოითხოვდა. აუარებელი „შავი სამუშაო“ იყო. განსაკუთრებით ბევრი იყო საკითხავი და საწერი, რაც ჩემი ბეცი თვალებისათვის ერთობ გასაჭირი შეიქნა. ვერც ამ ადგილზე გამოვდექი და ის იყო სასოწარკვეთილებამ შემიპყრო, ვიფიქრე,—ჩემთვის უიმედოა ყოველგვარი სამსახური მეთქი. მაგრამ ამ დროს, მოულოდნელად, იმავე საბანკო „კარიერაში“ დაწინაურება მხვდა წილად. ჩემმა ქუთათურმა მეგობრებმა—კიტა აბაშიძემ და გიორგი ზდანოვიჩმა—წინადადება მომცეს ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკში გადავსულიყავი სამუშაოდ, სახელდობრ ბანკის გამგეობის წევრობა მეკისრა. მართლაც ამირჩიეს ამ თანამდებობაზე და დამავალეს ქუთაისის ბანკის ტფილისის განყოფილების მართვა. ჩემამდე ამ ადგილზე იყო ჩემი პარტიული ამხანაგი, მწერალი და საზოგადო

მოღვაწე იაკობ ფანცხავა. იმას საქმე კარგად ჰქონდა დაყენებული და ამიტომ არც მე გამძნელებია პირველ ხანებში მუშაობა; შემდეგში კი საქმე გავიცანი და დამშვიდდი, რომ ამ საქმეს რეგიონალ გაუძღვებოდი.

ცოტა უფრო ადრე ტფილისის სასოფლო-სამეურნეო ბანკის საბჭოს წევრად ამირჩიეს, ამ ბანკის მართველად იყო ჩემი კარგი ძველი ნაცნობი, აგრეთვე ქართველი მწერალი და მოღვაწე ვლადიმერ მიქელაძე. მიქელაძე წინად პედაგოგი იყო, მაგრამ მალე თავი დაანება სამსახურს, დაიწყო მწერლობა და საზოგადო მოღვაწეობა. სწერდა რუსულ გაზეთებში, უმთავრესად „ვეტერანის“ ფსევდონიმით, ქართულ გაზეთებში კი უფრო „დავიწყებული მწერლის“ ფსევდონიმით. იყო ნიჭიერი და ჭკვიანი ადამიანი, ძალიან ეხერხებოდა ლაპარაკი. საზოგადოებაში მის გამოსვლას ყოველთვის დიდი ყურადღებით უსმენდნენ. მაგრამ უნდა ვთქვა, რომ ბანკშიაც, საქალაქო თვითმართველობაშიაც და საზოგადოდ ყველა იმ დაწესებულებაში, რომელშიაც ის მოღვაწეობდა, საქმის საფუძვლიანად და ღრმად შესწავლა მაინცადამაინც არ ეხერხებოდა. ბანკში, მაგალითად მთელი საქმის გამძღოლი და საბანკო პოლიტიკის ხელმძღვანელი იყო გამგეობის წევრი ვასილ როსტომის-ძე ყიფიანი. მაგრამ წყნარი, უჩინარი მუშაკი იყო, საზოგადოებაში თავის გამოჩენა არ უყვარდა და მუდამ ჩრდილში რჩებოდა. მის მაგიერ საზოგადოებაში მისი აზრი და გეგმები ვლადიმერ მიქელაძეს გამოჰქონდა და ბრწყინვალედ დაიცავდა ხოლმე. როგორც ქართული, ისე რუსული ლაპარაკიც კარგი იცოდა და ყველგან ყურადღებით უსმენდნენ.

იმ ხანებში პეტერბურგს მოწვეული იყო მთელი რუსეთის საბანკო მოღვაწეთა ყრილობა. იქაც კი მოახერხა ვლადიმერმა თავის გამოჩენა იმდენად, რომ ახლად დაარსებულს რუსეთის ყველა საურთიერთო კრედიტის საზოგადოებათა ცენტრალურ ბანკში გამგეობის წევრად იქნა არჩეული. პოლიტიკური რწმენით კადეტებს უახლოვდებოდა; სახელმწიფო სათათბიროშიაც უნდოდა გასვლა და არჩევნების დროს ენერგიულ პროპაგანდას ეწეოდა. თავისი მრწამსი განსაკუთრებულ ბროშურით ამცნო ამომრჩეველთ, აღარ მახსოვს, რაღაც პრეტენციოზული სათაური ჰქონდა ამ ბროშურას—„მე ეს გახ-

ლავარო“ თუ „ვინა ვარ მეო“. სოციალიზმი და სოციალისტები მა-
ლიან ეჯავრებოდა.

— კაცო, ერთი რამ გამაგებინე, ხშირად მეტყოდა ხოლმე,
თქვენ ხომ ამბობთ, ეს სოციალიზმი მომავალში უნდა განხორციელდესო.
ხვალინდელი და მომავალი სოციალისტი მეცა ვარ.. მაგრამ დღეის-
თვის თქვენც მინიმუმ-პროგრამა გაქვთ: მეც დაახლოებით ამგვარივე
სადღეისო პროგრამა მაქვს... მაშ, რაღა საჭიროა ეს სოციალისტობა,
მოდით, დღეს ერთად ვიმუშაოთ...

XXXIV

ახალი საზოგადოებრივი დაწესებულებანი.—ჩვენი ქვეყნის კულტურული ზრდა.—აბესალომ და ეთერი.—ხართველთხ თეატრის მოღვაწეთა პირველი ყრილობა.—რუხეთის მაშინდელი პოლიტიკური ვითარება.—ხერთაშორისო ომის დასაწყისი.

სამშობლოში დაბრუნებისთანავე, პარტიისა და გაზეთის შემდეგ, ჩემი ყურადღება საზოგადოებრივ დაწესებულებებში მიიპყრეს. უკანასკნელ წლებში ორ ჩვენებურ ძველ საზოგადოებას,—წერა-კითხვისას და დრამატიულს,—მარტო ტფილისში მიემატა ხუთი ახალი საზოგადოება: ქართული სასოფლო-სამეურნეო, საისტორიო-საეთნოგრაფიო, სიმფონიური, ტფილისის ქალთა და ქართულ კულტურის მოყვარულთა.

უკვე იქიდანაც სჩანს, რომ იმ ხანებში ქართველთა კულტურულ ფრონტზე მუშაობა საკმაოდ გაიზარდა. წინად თუ წ.-კ. საზოგადოებას რამდენიმე ასი წევრი ჰყავდა, ახლა მის წევრთა რიცხვი ათასობით ითვლებოდა. შესაფერისად გაიზარდა ამ დაწესებულების ბიუჯეტი და ფონდებიც. ამის მიხედვით გაძლიერდა მუშაობაც, განსაკუთრებით სკოლა-მიბლიოთეკების და გამომცემლობის დარგებში. შეიცვალა თვით საზოგადოების წყობილებაც. იგი გადაკეთდა ფედერატიულ საფუძველზე. სახელდობრ ტფილისისა და პროვინციის ყველა დაბა-ქალაქში მუშაობდნენ განყოფილებანი თავიანთი გამგეობებით, ხოლო საზოგადოების უზენაეს ორგანოდ გადაიქცა ამ განყოფილებათა მიერ არჩეული სადელეგატო კრება, რომელიც ირჩევდა ცენტრალურ აღმასრულებელ ორგანოს,—მთავარ კომიტეტს. ამავე დროს სხვა ჩამოთვლილ საზოგადოებათაც საკმაო რიცხვი წევრებისა ჰყავდათ და მხნე მუშაობა სწარმოებდა; განსაკუთრებით ენერგიული მუშაობა სწარმოებდა სასოფლო-სამეურნეო და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებებში. აღვნიშნავ, რომ ეს უკანასკნელი საზოგადოება ამჟამადაც არსებობს და მის მუშაობას ხელმძღვანელობს ჩვენი ცნობილი მეცნიერი და ყველასაგან დიდად პატივცემული მოღვაწე პროფესორი ივანე ჯავახიშვილი.

ის გარემოება, რომ ყველა აღნიშნულ საზოგადო დაწესებულებათ თავისი მოზრდილი კადრი წევრებისა ჰყავდათ, აშკარად მოწმობს იმ ხანებში ერთის მხრით ჩვენი ინტელიგენციის ფრიად თვალსაჩინო ზრდასა და ხალხის ჩაბმას კულტურულ მუშაობაში, მეორე

მხრით. საერთოდ უნდა აღვნიშნო დიდი პროგრესი ჩვენი კულტურულ ცხოვრებისა იმ ხანასთან შედარებით, როცა მე გამოვედი საზოგადოებრივ ასპარეზზე სამუშაოდ, ესე იგი, 15 წლის განმავლობაში.

მოვიყვან ზოგიერთ მაგალითს. 90-იან წლების დასაწყისში ჩვენში ძლივს ლაფავდა სულს ერთი ყოველდღიური გაზეთი „ივერია“, ერთი კვირეული „კვალი“ და ერთიც თვიური გამოცემა „მოამბე“; 10—15 წლის შემდეგ—კი, ცხრაასიან წლებში, უკვე გამოდის ტფილისში ყოველდღიური სამი გაზეთი—ს.—დემოკრატებისა, სოც.—ფედერალისტებისა და ნაც.—დემოკრატებისა; რამდენიმე კვირეული გამოცემა—„მოგზაური“ (ს.-დ.), „კლდე“ (ნაც.—დემ.), „მიწა“ (ს.-ფ.), „ელიონი“ (ს.-დ. ავტონომისტთა ჯგუფისა), „თემი“ (უპარტიო გრ. დიასამიძის რედაქტორობით); ყოველთვიური ჟურნალი „მოამბე“ და „განათლება“ და სხვა; ამავე დროს ქუთაისში გამოდის ორი ყოველდღიური გაზეთი, ს.-დ. და ს. ფ. და ერთიც ბათუმში, მაშინ როდესაც 90-იან წლებში „ივერიის“ ტირაჟი ძლივს აღიოდა 600—800-მდე, ცხრაასიან წლებში მარტო ყოველდღიურ გაზეთების ტირაჟი ავიდა 20—25 ათასამდე.

საზოგადოებრივ დაწესებულებათა ზრდის შესახებ უკვე ვილაპარაკე ზემოთ. აქ შევიჩრდები კიდევ ორიოდე მაგალითზე, მით უმეტეს, რომ ამის დაკავშირებით მოსაგონებელი მაქვს ორი ამბავი, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სწორედ 1913—1914 წლებში. ეს ამბები იმ დროს ეროვნულ დღესასწაულებად გადაიქცა და დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენს საზოგადოებაზე. ჯერ მოვახსენებთ ქართულ ფილარმონიულ საზოგადოების მიერ გამართულ ერთ დიდ კონცერტზე, როცა ქართველმა საზოგადოებამ პირველად მოისმინა აბალგაზრდა კომპოზიტორის ზაქარია ფილიაშვილის მიერ ახლად დასრულებული პირველი ქართული ოპერა „აბესალომ და ეთერი“. ამ კონცერტს მეც დავესწარი და მოწმე ვარ იმ ღრმა შთაბეჭდილებისა, რომელიც მან მოახდინა მაშინ. ამ კონცერტზე მე დავბეჭდე წერილი „სახალხო გაზეთში“, რომელშიც სხვათა შორის ვსწერდი შემდეგს:

ის, ვისაც ახსოვს, რა მდგომარეობაში, რა საფეხურზე იდგა ქართულ სიმღერის საქმე ამ ოცი წლის წინანდ, როცა ლადო აღნი აშვილმა და რატილმა იკისრეს მძიმე და დიდი ტვირთი მომღერალ გუნდის ორგანიზაციისა და ქართულ სახალხო მოტივეების პირველად საკონცერტო სცენაზე გამოტანა, დაგვეთანხმება,

რომ ამ მხრით დიდი ნაბიჯი გადავდგით წინ. მაშინ ერთ ხოროს, რომელიც ასრულებდა უაკომპანიმენტიოდ უბრალო ხალხურ სიმღერებს, ალტაცებაში მოვყავდით; ახლა დახელოვნებული და ნიჭიერი მკოდნენიცა გვყავს ჩვენის მუსიკისა, ბევრი კარგი ხოროც, რომელნიც ხელოვნურად ასრულებენ რთულ მოტივებს ორკესტრის აკომპანიმენტით, ხშირად ორიგინალურ და ლამაზ ჰარმონიზაციით გამშვენიერებულთ.

ახლა კიდევ ერთი ნაბიჯი გადავდგით წინ: მოვისმინეთ პირველ ქართულ ოპერის „აბესალომ და ეთერის“ პირველი აქტი და რამოდენიმე ნაწყვეტი დანარჩენ აქტებისა, რომელთაც ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინეს ყველაზე და იმედი ჩავვისახეს, რომ ახლო მომავალში ქართული ხელოვნება, ქართული მუსიკა თავის საკადრისს, შესაფერის თვალსაჩინო ადგილს დაიჭერს განათლებულ ქვეყნების ხელოვნებაში. ოპერა, რამდენადაც ესა სჩანს ერთის აქტიდან, ნამდვილ ქართულ ბუნებისაა, ლამაზი და მომხიბლავი მელოდიებით, გმირულ და აღმაფართოვანებულ ხოროებით. მეტად სასიამოვნო და ნაზი არიები აბესალომისა და ეთერისა, საუცხოვო საფინალო ხორო მესამე მოქმედებისა, აგრეთვე ცალკე ასრულებული ოპერის მეორე აქტიდან მშვენიერი კვარტეტი და ხორო „დიდება ამიო მეფეს“, ჩვენის აზრით, საუცხოვო მარგალიტებია, რომელთაც ნამდვილად ატყვია ნიჭიერ შემოქმედების ძალა და სხვა.

ამგვარად (უნდა დავიკვებო) პირველი რეცენზია „აბესალომ და ეთერზე“ მეკუთვნის მე, არა სპეციალისტ მუსიკალურ რეცენზენტს, არამედ მუსიკის უბრალო მოყვარულს. თუ ჩემ წერილში აღნიშნულს დავუმატებთ კიდევ იმ გარემოებას, რომ დაახლოებით იმავე ხანებში დაიწერა მეორე ჩვენი ნიჭიერი კომპოზიტორის დიმ. არაყიშვილის ოპერა „თქმულება შოთა რუსთაველზე“, დავრწმუნდებით, რომ ამ სფეროშიაც ჩვენმა ერმა თვალსაჩინო ნაბიჯი გადადგა წინ.

მეორე ამბავი, რომელზედაც მინდა აგრეთვე ცოტა შევჩერდე, შეეხება ჩვენი თეატრის და სათეატრო ხელოვნების ზრდის საქმეს. იმ ხანში, რომელზედაც ახლა გვაქვს ლაპარაკი, ქართული თეატრი უკვე დიდი და ძლიერი დარგია ჩვენი კულტურული ცხოვრებისა. ჩვენ უკვე რამდენიმე მუდმივი დასი გვყავს ტფილისში და ქუთაისში, ბევრი პროფესიონალი არტისტი და რეჟისორი; გარდა ამისა გაძლიერდა და გაუმჯობესდა სახალხო თეატრის საქმე არა მარტო ტფილისში, არამედ ქუთაისშიაც და ზოგიერთ სხვა დაბა-ქალაქებშიაც. სათეატრო საქმის ზრდა იმ ხანებში ბრწყინვალედ დამოწმა

ჩვენში პირველად მაშინ მოწყობილმა სრულიად საქართველოს სა-
თეატრო მოღვაწეთა ყრილობამ. ყრილობას ასზე მეტი დელეგატი
დაესწრო საქართველოს ყველა კუთხიდან. საპატიო თავმჯდომარედ
არჩეულ იქნა ჩვენი დიდი მგოსანი აკაკი წერეთელი, პრეზი-
დიუმში ვიყავით—მე (თავმჯდომარე)—ლადო მესხიშვილი და
კიტა აბაშიძე (თავმჯდომარის ამხანაგები) საშა კრინიციკი,
ი. გედევანიშვილი.

ყრილობამ რამდენიმე დღეს გასტანა; მომხსენებლად გამოვი-
დნენ და კამათში მონაწილეობას იღებდნენ აკაკი ფალავა, არის-
ტო ჭუმბაძე, ლადო მესხიშვილი, ალ. წუწუნავა, კიტა
აბაშიძე, აკაკი პაპავა, იოსებ გედევანიშვილი, კ. ან-
დრონიკაშვილი და ბევრი სხვა.

სხდომებს დიდძალი გარეშე ხალხიც ესწრებოდა და დიდის ყურად-
ღებით უსმენდა შეკრებულ სათეატრო ხელოვნების საქმის მოღვაწეთა
მსჯელობას. ნახსოვს, დიდ ალტაცებაში იყვნენ ამ კრების გამო ჩვენი
ძველი თაობის წარმომადგენლები. მათ აკვირვებდათ განსაკუთრებით
ის გარემოება, რომ ბევრი მშვენიერი ორატორი იყო და საერთოდ,
დიდძალი ახალგაზრდობა ქართულად თავისუფლად და მკერმეტყვე-
ლურად კამათობდა განყებულ თემებზე.

ვერ ვამიგია, გაიძაბოდა მაგალითად ნიკო რევაზისი-ძე
ერისთავი, რუსულმა სკოლამ როგორ აღზარდა ეს ამოდენა ქარ-
თველი ორატორი, ქართულად ასე თავისუფლად მოლაპარაკეო.

იმ დროს კულტურულ ფრონტზე მუშაობის სურათი სრული
არ იქნება, თუ ორიოდე სიტყვით მიინც არ გავიხსენებთ ტფილი-
სის საადგილ-მამულო ბანკის მაშინდელ მუშაობას. საადგილ-მამულო
ბანკს წლიურად წმინდა მოგება 800 ათას მანეთამდე ჰქონდა. ამ
თანხიდან მცირე ნაწილი იხარჯებოდა აპარატის შენახვასა და წარ-
მომადგენლობაზე, დანარჩენი—კი ხმარდებოდა სხვადასხვა საზოგა-
დობრივ საქმეს.

პირველად ყოვლისა, უნდა გავიხსენო ამ დაწესებულების მოღ-
ვაწეობა ტერიტორიის საკითხში. წინად მქონდა აღნიშნული კიდევც,
რომ საქართველოს ტერიტორიის საკითხი იმ ხანებში კრიტიკულ
მდგომარეობაში ჩავარდა. სახელმწიფო ბანკის ხელში მროვდებოდა
აუარებელი მიწა. მთავრობა ხელს უწყობდა რუსეთის შიდაგუბერ-
ნიების გლეხობას გადასახლების საქმეში და შეღავათიანის პირობე-
ბით უთმობდა მათ ამიერ-კავკასიაში დაგროვილ მიწის ფონდიდან
მამულებს. საქართველოს გლეხობა—უნიწაწყლოჯან მცირემამულიანი,
ისეთ შევიწროებულ პირობებში იყო, რომ ვერ ახერხებდა სახელმ-

წიფო ბანკის ხელში დაგროვილი მიწების შეძენას. საჭირო იყო გარეშე დახმარება, რათა ქართველ გლეხობას შესძლებოდა მეტოქეობა გაეწია უცხო ელემენტებისათვის, რომელთა ხელში გადადიოდა საქართველოს ტერიტორია. აი ამ დახმარებისათვის დაარსებულ იქნა „საადგილ-მამულო კომისია“, რომლის მმართველად მოიწვიეს ალ. ყიფშიძე (ა. ფრონელი). საადგილ-მამულო კომისია ყოველგვარ დახმარებას უწევდა გლეხებს მამულების შეძენის საქმეში: მართავდა მოლაპარაკებას ბანკთან, მემამულეებთან, უდგენდა გლეხებს თხოვნებსა და საჭირო დოკუმენტებს და, რაც უფრო საჭირო იყო, შელავათიან პირობებში აძლევდა გლეხებს სესხს მამულების შესაძენად. პირველსავე წლებში საადგილ-მამულო კომისიამ ამგვარის დახმარებით მოახერხა საკმაო დიდი მამულების გადაცემა ქართველ გლეხობის ხელში.

ამასთან დაკავშირებულია მეორე საქმეც, რომელიც მაშინ მოეწყო. ეს იყო ტფილისის გუბერნიის მიწათმფლობელობისა და სოფლის ეკონომიურ ცხოვრების სხვა მხარეთა სტატისტიკური გამოკვლევა. ამ საქმის მოსაგვარებლად მოწვეულ იქნა ჩვენი ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და სტატისტიკოსი ფილიპე გოგიჩაიშვილი, რომელმაც რამდენსაღე წლის განმავლობაში შეაგროვა და გადაამუშავა ფრიად საინტერესო და დიდი სტატისტიკური მასალა.

გარდა ამისა, ბევრი რამ გაკეთდა მოზარდ თაობის აღზრდა-განათლების საქმისთვის. ბანკი ინახავდა ტფ. ქართულ-გიმნაზიას, ჰყავდა ბევრი სტიპენდიანტი უმაღლეს და საშუალო სასწავლებლებში, აძლევდა სუბსიდიას წერა-კითხვის და სხვა საზოგადოებებსაც. ერთის სიტყვით, იმ ხანებში ის ასრულებდა ჩვენში ეროპის ფუნქციებს, იმ ერობისას, რომლის შემოღებასაც რუსის ბიუროკრატია მრავალ წლის განმავლობაში გეპირდებოდა და ისე მოკვდა, რომ ამ დაპირების შესრულება ვერ მოახერხა.

* * *

რევოლუციის შემდეგ რვა წელიწადმა განვლო. ხშირად ვფიქრობდი და ვწერდი კიდევ მაშინ იმის შესახებ, თუ რა მოუტანა რუსეთს ევრეთწოდებულმა განმათავისუფლებელმა მოძრაობამ და 1905—1906 წლის რევოლუციამ.

განვლილმა რვა წელიწადმა ცხადად გვიჩვენა, რომ თითქმის არაფერი, შეცვლილიყო. რუსეთი კვლავ დარჩა იმ გაუვალ ჩიხში, რომელშიაც ის მიიყვანა ძველმა რეჟიმმა. 17 ოქტომბრის მანიფესტი ყინულზე დაწერილი დაპირება გამოდგა; არც ერთი „მოქალაქობრივი

თავისუფლება“ არ განხორციელებულა. უკვე მეოთხე სახალხო წარმომადგენლობა შეიკრიბა, მაგრამ ის „კულმოკლე“ კონსტიტუცია ცი ვერ დაკანონდა, რომელზედაც 20 წლის განმავლობაში ოცნებობდა ახლადფეხადგმული რუსის ბურჟუაზია.

რუსეთს კვლავ მართავდა თვითმპყრობელი ბიუროკრატია, რომლის მთავარი წარმომადგენელი—რუსეთის სამეფო სახლი—იმდენად დაეცა სულიერად და გონებრივად, რომ სათამაშო ბურთი გახდა გარყვნილ რასპუტინებისა, მასხარა მაკლაკოვებისა და გაიძვერა ხვოსტოვების ხელში.

რუსეთის ბურჟუაზია, რომელიც 1905 წელსვე ჩამორჩა განმათავისუფლებელ მოძრაობას, იმდენად დაშინებული გამოდგა, რომ ვერავითარ წინააღმდეგობას ვერ უწევდა თვითმპყრობელობასა და მეშამულეთა ბლოკს. რეაქცია სავსებით გამეფდა და რუსეთი 1914 წლისთვის,—იმ წლისათვის, როცა მას ისტორიამ უდიდესი განსაცდელი მიაყენა კარს, ისევ ისეთი უძლური, ჩამორჩენილი და ნახევრად ფეოდალური პოლიტიკური წესწყობილების ქვეყანა იყო, როგორც 1905 წლისათვის.

სამაგიეროდ, რუსეთის Drang und Sturm-ის ხანამ მუშა ხალხის თვითცნობიერების საქმეს გაუწია დიდი სამსახური. მუშათა უპარტიო მასებშიაც—კი დაიმსხერა ის ილუზიები, თითქო მეფეს, ან „მოწინავე“ საზოგადოებას შესძლებოდა ხალხს რამე უშველოს,— ის ილუზიები, რომელთაც თავის დროზე შესაძლებელი გახადეს გიორგი გაპონის ავანტურა. განელილ რვა წლის კანმავლობაში, ამიტომაც, ძალიან გაიზარდა რუსეთის პროლეტარიატის თვითშეგნება და ორგანიზაცია. ხოლო როცა ამას მიემატა საშინელი საერთაშორისო ომის ვაკეეთილებიც, მაშინ რუსეთში ცხადად მომწიფდა სოციალურ რევოლუციის შესაძლებლობისათვის საჭირო სუბიექტური პირობები. ეს ბრწყინვალედ დამტკიცა შემდეგში ოქტომბრის დიდმა რევოლუციამ.

1914 წლის იელისის პირველ რიცხვებში საქმეების გამო ქუთაისში მომიხდა წასვლა. რამდენიმე დღის შემდეგ—გამოვედი თუ არა სასტუმროდან ქუჩაში, რაღაც არაჩვეულებრივი ხმაურობა, მოძრაობა შევამჩნიე. აქა-იქ ხალხი შეგროვილიყო და რაღაც წითელ აფიშებს კითხულობდა. აღმოჩნდა, რომ ეს იყო მანიფესტი ომის გამოცხადებისა და მობილიზაციის შესახებ.

აღსრულდა. მოხდა ის, რასაც მთელი განათლებული კაცობრიობა კარვა ხანია შიშითა და თრთოლვით შოგლოდა: ერთმანეთს დაეტაკა ორი დიდი იმპერიალისტური კოალიცია. დაიწყო დიდი.

ჯერ ისტორიაში გაუგონარი, უმაგალითო ომი, რომელიც ოთხ წელიწადს გაგრძელდა და რომელმაც თითქმის მთელი მსოფლიო აამოქრავა და საშინელებაში ჩააგდო.

ქუთაისში ამის შემდეგ კიდევ დავყვი ორ-სამ დღეს. ხალხში დიდი მღელვარება სუფევდა, ხოლო ინტელიგენციაში უკვე დაიწყო ის კამათი, რომელიც დამახასიათებელია იმ დროის სულიერ განწყობილებისათვის, — კამათი იმის შესახებ, თუ ვინ, რომელი კოალიცია გაიმარჯვებდა. უმეტესობას ღრმად სწამდა იმ კოალიციის გამარჯვება, რომელსაც გერმანია მეთაურობდა; სურდათ კიდევ ამ ჯგუფის გამარჯვება, რადგან სწამდათ, რუსეთის დამარცხება და გერმანიის გამარჯვება აუცილებლად გამოიწვევდა ქვეყნის განახლებას საერთოდ და კერძოდ ჩვენი ქვეყნის განთავისუფლებას. უმცირესობა საფრანგეთის მხარეზე იყო და მხურვალედ ამტკიცებდა: საფრანგეთის დამარცხება ცივილიზაციისა და პროგრესის დამარცხება იქნება. ინტელიგენციის ამ უმცირესობაში, მახსოვს, ყველაზე მეტად გაცხარებული კი ტა აბაშიძე იყო. საფრანგეთის დამარცხება დიდი უბედურება იქნება და განთავისუფლებულ ქვეყანას კვლავ ბარბაროსობის ეპოქისაკენ დააქანებსო — ამტკიცებდა ის...

დიდის გაჭირვებით ჩავაწიე ტფილისში. არასოდეს მენახა ამოდენა ამოძრავებული ხალხი. რკინისგზის მატარებლების რიცხვს მოუმატეს, მაგრამ ეს არაფერს შველოდა. ყველა სადგური ვაჭედილი იყო მობილიზაციით ამოძრავებული ხალხით. ყოველ სადგურზე ხალხს ნამდვილი იერიში მოჰქონდა მატარებელზე. შემდეგში ამნაირი სურათი ხშირად გვინახავს, მაგრამ ომის პირველ დღეებში ეს არაჩვეულებრივი რამ იყო და ძალიან აძლიერებდა საერთო მღელვარებას... უნდა აღვნიშნო, რომ ომში გაწვეულ ხალხის სულიერი განწყობილება მეტად ნერვიული იყო, მაგრამ სასოწარკვეთილებაში იყვნენ და ტიროდნენ მხოლოდ გამცილებლები.

ტფილისშიაც დიდი მღელვარება სუფევდა, ქუჩებში დიდძალი ხალხი მოძრაობდა, განსაკუთრებით სამხედრო ხალხი. გასაკვირვებელია, რომ აქ ამ ხალხში, ჩემთვის გაუგებარი მხიარული და აღფრთოვანებული სულისკვეთება იყო.

საზოგადოებაში, როგორც ქუთაისს, ისე აქაც უკვე დაწყებული იყო კამათი ორიენტაციაზე, როგორც მაშინ ვამბობდით. უმრავლესობა აქაც გერმანიას ემხრობოდა და სრულიად დარწმუნებული იყო გერმანიის გამარჯვებაში; უმცირესობა, პირიქით, გაცხარებით-ვე იცავდა იმ აზრს, რომ გაიმარჯვებს კოალიცია, რომლის მეთაურად ინგლისი გამოვიდაო. ამავე დროს ორივე მხარეს სწამდა, რომ

ეს დიდი ერების შეხლა-შემოხლა ტყუილად არ ჩაივლიდა და ბოლოს, განახლებას მოუტანდა კაცობრიობას.

მართლაც, დიდი და განუზომელია ამ ომის შედეგები. მან დასცა სამი დიდი სამეფო ტახტი—ჰოგენცოლერნებისა, ჰაბსბურგებისა და რომანოვებისა. სამი უკიდურესად რეაქციონური მონარქიები რესპუბლიკებად შესცვალა; შექმნა და საისტორიო ასპარეზზე გამოიყვანა ახალი სახელმწიფოები—პოლონეთი, ფინლანდია, ლატვია, ესტონეთი, ლიტვა, ჩეხო-სლოვაკია და სხვანი. ამასთანავე, რაც ყველაფერზე უფრო დიდმნიშვნელოვანია, საგრძნობლად შეარყია ძველი კაპიტალისტური ქვეყნის საძირკველნი და დააჩქარა სოციალური განახლების ხანა.

და მე, სიბერის უამს, ბედმა მარჯუნა დამენახა ის, რაზედაც ცხოვრების რიჟრაჟზე მხოლოდ ვოცნებობდი; დავინახე პირველი სხივები ამომავლის დიდებულის მზისა. ღრმად მწანს, შორს აღარ არის ის დიადი უამი, როცა კაცობრიობის განახლების მზე მთლად აღმობრწყინდება, გაანათებს და გააფობოს მაშვრალთა და ჩაგრულების ოფლითა და სისხლით გაჟღენთილ ქვეყანას...

სახელთა საძიებელი

ა

- აბაშიძე გრაგოლ (გრიშა) (1866—1904) პოეტი. წ. 4, 53, 84, 89, 93.
- აბაშიძე ვასო (1854—1926). ქართველი მსაბიობი, დრამატურგი და საზოგადო მოღვაწე. 119, 120.
- აბაშიძე კიბა (ივანე)—სოციალ-დემოკრატიული ერთი ლიდერთაგანი. საზოგადო მოღვაწე და კრიტიკოსი. 84, 89, 90, 103, 135, 136, 137, 139, 144, 174, 196, 214, 215, 253, 279, 281, 282, 285, 291, 294.
- ავალიანი დავით (დონ-ვალიანი) გაზ. „ცნობის ფურცლის“ კორესპონდენტი ჟურნალისტი. 226.
- ავალიშვილი ზურაბ—მეცნიერი და მკვლევარი, პროფ. ყოფ. პეტერბურგის უნივერსიტეტისა, ემიგრაციაშია. 160.
- ავალიშვილი ესტატე—სოც.-დემ. მუშაკი. გარდ. 1918 წ. 270, 274.
- აწუფი ენო—ესერი, ცნობილი პროვოკატორი. 174, 177, 181, 206.
- აღიზანოვ-ავარსკი—მეფის გენერალი, რომელმაც დასავლეთი საქართველო, ააწიოკა. მოკლეს ტერორისტებმა ერევანში 1907 წ. 189, 229.
- ამირეჯიბი შალვა—სოც.-დემ. მერზე ნაციონალ-დემოკრატების პარტიის ლიდერთაგანი. ემიგრაციაშია. 269.
- ამირეჯიბი სვიმონ—ამჟამად პროფესორი სან. უ-სა. 274.
- ანდრონიკაშვილი ლუარსაბ—ცნობილი ვეჭილი, სან. უ-ს პროფესორი. 279, არაყიშვილი დიმიტრი—კომპოზიტორი და მუსიკის საკითხების მკვლევარი. 290.
- აღლაძე ილია—(დ. 1872) ლიტერატორი და ჟურნალისტი, „დოკუმენტის“ რედაქტორი. მთარგმნელი. 84, 129, 135, 136, 139, 140, 213, 217, 237, 268, 270, 277.
- არაგვისპირელი შიო (დვდაბაშვილი) (1867—1926) ზეგეტრისტი. 136.
- ახალშენიშვილი ივ.—მწერალი და მთარგმნელი, „ივერია-მომამბე-ცნ. ფურცლის“ თანამშრომელი. გარდ. 84.
- აღნიშვილი ლადო—მწერალი და მუსიკოსი. 244, 289.
- ახნაზაროვი არტემ (ჩიორა)—„ივერიის“ თანამშრომელი, ვეჭილი. 84, 87.
- ახობაძე ლადო—მწერალი რევოლუციური ლექსებისა. 277.

ბ

- ბარათაშვილი იოსებ (ოხიკო) (დ. 1872 წ.)—ნაფიცი ვეჭილი, I სათათბიროს დეპუტატი, საქ. დამფ. კრების წევრი. 154, 201, 233, 233, 239.
- ბეჟანიშვილი თლალა—მოღვაწე ქალი, მწერალი ი. აღლაძის მეგობარი. 140.

- ბილანიშვილი შაქრა—ლიტერატორ-ჟურნალისტი. 134, 135, 136, 168, 171, 269, 270.
 ბრეშკო-ბრეშკოვსკაია—ცნობილი ლიდერი ვსერების პარტიისა, „რევოლუციის ბებია“ წოდებული. 246.

8

- გაბაშვილი ეკატერინე—ცნობილი ბელეტრისტი და საზოგადო მოღვაწე. 201.
 გაბაშვილი რევაზ—ჯერ სოც.-ფედერალისტი, მერე ნაც.-დემოკრატების ლიდერთაგანი. ემიგრაციაშია. 237.
 გორგაძე ხერგო—პედაგოგი და ისტორიკოსი. გარდაიცვალა 1929. წ. 238.
 გაბუნია-ცაგარლისა ნატალია (1860—1910)—ცნობილი მსახიობი, დრამატურგ ა. ცაგარლის მეუღლე. 119, 129.
 გაბუნია სანდრო (ისკანდერ)—სოც.-ფედ. I კონფერენციის მონაწილე და მუშაკი. გარდაცვლილია, 162, 174, 176, 177.
 განდგომი (დომინიკა მდფნასა) (1865—1929) მგოსანი ქალი. 84, 87 136.
 გედევანიშვილი იოსებ—სოც.-ფედ. ყოფ. სამხედრო პირი, რევოლუციის შემდეგ გენერალი. მწერალ-დრამატურგი. ამჟამად კომპარტიაშია. 136, 171, 231, 281, 284, 291.
 გელოვანი პლატონ—საზოგადო მოღვაწე. 277.
 გელოვანი ვარლამ—სოც.-ფედ., ნაფ. ვეჭილი, IV სათათბიროს დეპუტატი. 279.
 გოგებაშვილი იაკობ—(1840—1912) ცნობილი პედაგოგი და ლიტერატორი, „დედა-ენისა“ და „ბუნების კარის“ ავტორი. 82, 83, 84, 85, 86, 201
 გოგელია კომანდო—ცნობილი ანარქისტი. გარდაიცვ. 1922 წ. 162, 182, 236, 237.
 გოგიჩაშვილი ფილიპე(დ. 1872 წ.) ჟურნალისტი, ფილოსოფიის დოქტორი, ამჟამად სახ. უ-ტის პროფესორი. 139, 147, 221, 231, 292.
 გოთუა პართენ (დ. 1872 წ.)—ცნობილი ჟურნალისტი, გაზ. „Закавказская Речъ“-ის რედაქტორი. 210, 229.
 გომარათელი ივანე—ეჭიში, ლიტერატორი, I სათათბიროს დეპუტატი სოც.-დემ. 270.
 გუნია ვალერიან (დ. 1862 წ.) მსახიობი, დრამატურგი და ჟურნალისტი. 7, 112, 113, 119, 139, 140.
 გურიელი მამია—(1836—1891) პოეტი. 51, 53, 54.
 გრძელიშვილი სანდრო (სანჯანაძე)—სოც.-ფედ. ჟურნალისტ-ლიტერატორი, მთარგმნელი. გარდაიცვალა 1922 წ. 270.

დ

- დადიანი სამხონ—(დ. 1884)—ვეჭილი, ჟურნალისტი, საქ. დამფ. კრების ყოფ. წევრი. 281.

- დიხამიძე გიგო—ჟურნალისტი, გაზ. „თემის“ რედაქტორი 1911—13 წლებში. ვეკილი. ემიგრაციაშია. 94. 119, 154, 289.
- დიხამიძე ალექსანდრე—(დ. 1872 წ.) ექიმი და საზოგადო მოღვაწე. 160, 195, 199, 214, 229, 282.
- დეკანოზიშვილი გიორგი—ინჟინერი, სოც.-დემ. პარტიის ცნობილი მოღვაწე. საზღვარგარეთ. გარდაიცვალა 1912 წ. 105, 106, 126, 136, 139, 140, 141, 149, 159, 160, 176, 204, 206.
- დეკანოზიშვილი ანდრია—ბელეტრისტი. ემიგრაციაშია. 136, 139, 141, 147, 148, 282.
- დემურია მარიაშ—საბავშვო ჟურნალ „ნაკადულის“ დამაარსებელი და რედაქტორი. გარდ. 1910 წ. 118, 127, 129, 130, 146, 156, 259, 262.
- დონდუყოვ-კორსაკოვი—კავკასიის მთავარმართებელი 1882-დან 1890 წლამდე რუსიფიკატორი. 5, 6, 74, 75, 112.

D

- დენატაშვილი ვასილ—(დ. 1888 წ.) ჟურნალისტი, მთარგმნელი. 281, 284.
- დვდოშვილი იროდიონ (ხოხიტაშვილი) (1873—1915) პოეტი და ბელეტრისტი. 255.
- ეკალაძე ია (ცინცაძე)—(1872—1933 წ.) ბელეტრისტ-ჟურნალისტი და პედაგოგი. 84, 107.
- ელისაშვილი ივ.—ექიმი და საბავშვო მწერალი. გარდაცვლილია. 13, 277.
- ერისთავი რაფაელ—(1824—1901) ცნობილი პოეტი და დრამატურგი. 3, 77, 78, 83, 84, 98, 97, 99, 107, 132, 258.

E

- ეჭა-ფშაველა (რაზიკაშვილი ლუკა) (1861—1915)—ცნობილი პოეტი. 93, 255, 260.
- ეელიჩკო (1860—1903)—რუსის პოეტი, გაზ. „Kavkaz“-ის რედაქტორი. 99, 109, 112, 113, 114, 115, 117, 153.
- ვერმიშვილი ქრისტოფორე—სომხის მოღვაწე და ჟურნალისტი, ტფ. ქალაქის მოურავი, 199, 200, 277, 278, 280.
- ვოლსკი (უმწიფარიძე) გრ.—ჟურნალისტი, ქართველი პოეტი და მოღვაწე. პრაფესიით ექიმი იყო, გარდ. 1908 წ. 87, 88, 105, 106, 108, 167.
- ვორონცოვ-დაშკოვი—კავკასიის მეფისნაცვალნი 1904-დან 1916 წლამდის. 109, 113, 192, 276.

F

- წაღწევიანი გიორგი (ფხვედ. შაიაშვილი) (1855—1917) პუბლიცისტი. ნაროდოვოლეცი, 50-ს პროცესის მონაწილე. მიესაჯა 1877 წ. 6 წლის კატორღა. კატორღიდან სამშობლოში დაბრუნდა 1883 წ. სოც.-დემ. პარტიის ლიდერთაგანი. 39, 67, 68, 105, 106, 108, 138, 156, 157, 174, 194, 196, 213, 214, 215, 216, 224, 225, 241, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 263, 276, 285.

- ზურაბიშვილი ივანე—ქართველი მოღვაწე და მწერალი. ვეჭილი. 110, 112, 136, 201, 203.
- ზურაბიშვილი ილია (ელფეფერიძე) (დ. 1872) მოღვაწე, ბელეტრისტი და სცენის მოყვარე. 255.

თ

- თაქაიშვილი მიხეილ—პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე. 126, 277, 278.
- თაყაიშვილი ექვთიმე—ცნობილი ისტორიკოსი და მკვლევარი. საქ. დამფ. კრების თავმჯდომარის მოადგილე. ნაც.-დემ. ემიგრაციაშია. 131, 132, 148, 151, 255.
- თუმანიშვილი გიორგი (თუმანოვი)—ცნობილი ჟურნალისტი და მოღვაწე, გაზეთ „Новое Обозрение“-ს რედაქტორი. გარდაცვლილია. 108, 109, 113, 116, 117, 119, 154, 211, 280.
- თუმანიშვილი-წერეთლას ანასტასია—საბავშვო ჟურნ. „ჯეჯილის“ დამაარსებელი, მწერალი და მოღვაწე, გიორგი წერეთლის მეუღლე. გარდ. 1930 წ. 108.

კ

- კარბელაშვილი ივანე—სოც.-ფედ., იურისტი და ჟურნალისტი. წერდა საბავშვო მოთხრობებსაც თამროშვილის ფსევდონიმით. რევოლუციის დროს აღმოჩენილი საბუთებით—უანდარევიის საიდუმლო თანამშრომელი. გარდ. 1919 წ. 281, 284.
- კარიკაშვილი დავით—ცნობილი მოღვაწე და ისტორიკოსი. გარდ. 1927 წ. 148, 150.
- კედა სპარიდონ—სოც.-ფედ., შემდგომ ნაციონალ-დემოკრატი პარტიის ლიდერი. ემიგრაციაშია. 241.
- კიკნაძე მიხეილ—სოც.-ფედ., მუშა, ჟურნალ „საქართველოს“ ამწყობი პარიზში. გარდაცვლილია. 159, 178, 204.
- კურდღელაშვილი ნიკ. (ნარკანი) (1874) მწერალი, ჟურნალისტი, მთარგმნელი. 281.

ლ

- ლომთათიძე ალექსანდრე—სოც.-დემოკრატი, საქ. დამფ. კრების თავმჯდომარე. გარდ. 1925 წ. 81.
- ლორთქიფანიძე იოსებ (დ. 1865)—მოსამსახურე და საზოგადოებრივი მუშაკი. 13, 14.
- ლორთქიფანიძე კირილე—(1837—1918) მოღვაწე და ჟურნალისტი. თანამშრომელი და რედაქტორთაგანი ს. მესხის „დროებისა“, „ზრომისა“ და სხვ. 137.
- ლორთქიფანიძე ანტონ—(1850—1894)—ვეჭილი და მოღვაწე. 53, 118.
- ლორთქიფანიძე ვლადიმერ (1872—1909 წ.) სოც.-ფედ. პარტიის დამაარსებელი და ლიდერთაგანი. ჟურნალისტი და პედაგოგი, მთარგმნელი ფრანგულიდან რომის, საბერძნეთის და სხვ. ისტორიებისა. 133, 135, 138, 139, 140, 141, 146, 147, 174, 205, 212, 220, 264, 266.

მ

- მამინაშვილი ევტახი—სოც.-ფედ. მუშაკი და პარტიის დამფუძნებელი კრების მონაწილე. გარდაცვლილია, 139, 140.
- მანხვეტაშვილი იაკობ—მოღვაწე და ჟურნალისტი, „ივერიის თანამშრომელი“ (ფსევდ. დონ-იაგო). 277.
- მარაბელი ივანე—ცნობილი მოღვაწე და მწერალი. გაზ. „დროების“ რედაქტორი 1883—85 წ. წ. შექსპირის მთარგმნელი. უკვლოდ დაიკარგა 1899 წ. 84, 86, 93, 94, 95, 96.
- მაჭავარიანი ივანე—ჟურნალისტი და ცნობილი მთარგმნელი. (დ. 1862) 119, 131, 132.
- მაჭავარიანი სიმონ—სოც.-ფედ. მუშაკი, კოლხეატორი. გარდ. 1924 წ. 273, 284.
- მდივანი სიმონ (სისიკო)—ვექილი, მოღვაწეობდა ბათუმში. საქ. დამფ. კრების თავმჯდომარის მოადგილე. ემიგრაციაშია. 255, 282, 284.
- მდივანი ალექსანდრე (დ. 1874)—მოღვაწე და პედაგოგ-ჟურნალისტი. 266.
- მეგრელი დუტუ (ხოშტარია) (დ. 1867)—მგოსანი და მოღვაწე. 13.
- მესხი კოტე—ნაროდოვოლუცი, გ. ლასხიშვილთან ერთად გადასახლებული. გარდ. 1932 წ. 14, 29, 34, 37, 57.
- მესხა კოტე—ცნობილი მსახიობი და დრამატურგი. გარდ. 1916 წ. 55, 100, 119, 128.
- მესხიშვილი ლადო—ცნობილი ქართველი მსახიობი. გარდ. 1920 წ. 119, 120, 121, 122, 291.
- მესხიშვილი შალვა—ვექილი, საქ. დამფ. კრების ყოფ. წევრი. 281.
- მიქელაძე დავით (მეველე)—მოღვაწე და ჟურნალისტი. (1844—1918) 83, 84, 86, 89, 93, 101, 102, 103, 105.
- მიქელაძე შალვა—ქიმი, ამჟამად საზ. უ-ს პროფესორი. 281.
- მიქელაძე ვლ.—ჟურნალისტი და საზარკო მოღვაწე. გარდ. 106, 113, 116, 201, 255, 286.
- მუსხელიშვილი ვახტანგ—ცნობილი თვალის ექიმი, საზ. უ-ს პროფესორი. გარდ. 1932 წ. 195, 284.

ნ

- ნაკაშიძე ილია (1866—1923) მწერალი და საზოგადო მოღვაწე 59, 90, 103, 114, 146, 147, 190, 191, 281.
- ნაკაშიძე ნინო (დ. 1872) მწერალი და მოღვაწე. მ. დემურიას შემდეგ საზ. ჟურნალ „ნაკადულის“ რედაქტორი. 139, 285.
- ნანეიშვილი ალ. (ფხვედ. ნალი)—მწერალი და მოღვაწე, „დროების“ და შემდეგ „ივერიის“ თანამშრომელი. გარდაიცვალა 1904 წ. 75, 105, 106, 108, 131, 138.
- ნიკოლაძე ნიკო (1842—1928)—ცნობილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. სამოციანი წლების მოწინავე ჯგუფის ერთი მეთაურთაგანი, ქართულ-რუსული ბეჭდვითი ოთგანობის თვალსაჩინო თანამშრომელი 85, 86, 108, 132, 140, 153, 20

ნიკოლაძე იაკობ—ცნობილი მოქანდაკე, ამჟამად რესპუბლიკის სახალხო არტისტის ხარისხის მქონე. 179, 283.

ო

ონიკაშვილები—ფერეიდანელი ქართველები, 1907 წ. საქართველოში ჩამოსულნი. 244, 273.

ორბელაანი გრიგოლ (1804—1883)—ცნობილი პოეტი. 259.

პ

პალმე—ცნობილი შავრახმელი ჟურნალისტი, რუსის შოვინისტური გაზეთის „Черноморский Вестник“-ის რედაქტორი მეფის დროს. 157.

პაპავა აკაკი—მწერალი და კრიტიკოსი, „სახ. გაზეთისა“ და „სახალხო საქმის“ მუდმივი თანამშრომელი. ამჟამად საზღვარგარეთაა. 281, 291.

პეტრიაშვილი ვახილ (1843—1908) ოდესის უ-ტის ცნობილი პროფესორი ქართველი მოღვაწე და მწერალი, გაზ. „დროების“ და შემდგომ „ივერიის“, „მოამბისა“ და სხვ. თანამშრომელი. 272.

ჟ

ჟორდანია ნოე—პუბლიცისტი, საქ. მენშევიკური პარტიის მეთაური, ხოლო 1918—21 წ. დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე. ემიგრაციაშია. 81, 105, 106, 113, 143, 160, 162, 271.

ჟურული ვიორგი—ჟურნალისტი და მოღვაწე, შემდგომ ნაც.-დემოკრატების პარტიის თვალსაჩინო წევრთაგანი. 75, 84.

რ

რაზიკაშვილი თედო (გარდ. 1923 წ.)—მწერალი და ხალხური პოეზიის ნიმუშების შემკრები. 255.

რამიშვილი იხილორე (დ. 1859)—უზუცესი სოც.-დემ. მენშევიკი. I სახ. სათათბიროს დეპუტატი. საქ. დამფ. კრების წევრი. 209.

რათიშვილი ივანე (1864—1933)—თვალსაჩინო პედაგოგი და მოღვაწე. 13, 14.

რაქველიშვილი ქრისტეფორე (დ. 1891) ლიტერატორი და ჟურნალისტი. გაზ. „სახალხო საქმის“ რედაქტორი (1918—21 წ.) 281, 284.

რცხილაძე ვახილ—თვალსაჩინო აგრონომი და მოღვაწე. გარდაცვლილია. 131.

რცხილაძე გრიგოლ (გიგო) (დ. 1875 წ.)—სოც.-დემ. პარტიის დამაარსებელი და ლიდერთაგანი. ჟურნალისტი და ლიტერატორი (ფსევდ. ხანგი). საქ. დამფ. კრების ყ. წევრი. ვეჭილი. 135, 136, 139, 163, 192, 195, 196, 229, 230, 236, 237, 241, 270, 271, 281.

ს

საფაროვ-აბაშიძისა მ. (დ. 1860) ცნობილი მსახიობი-ქალი, ვასო აბაშიძის მეუღლე. 119, 120, 129.

სარაჯ-შვილი აღექსანდრე (1851—1914) მწერალი, ისტორია-ლიტერატურის მკვლევარი და მოღვაწე, „ივერიის“ რედაქტორი ილია ჭავჭავაძის შემდეგ (1897 წ.). 105, 152.

- ხარაჯიშვილი დავით—ცნობილი მრეწველი. გარდაიცვ. 1911 წ. 113.
- ხაყვარელიძე მიხეილ (დ. 1891 წ.)—ჟურნალისტი. გაზ. „სახალხო საქმის“ რედაქციის წევრი. 281, 284.
- ხახოკია თედო (დ. 1868 წ.) მწერალი და მოღვაწე. „ივერიის“, „მოამბის“, „ცნობის ფურცლისა“ და სხვ. თანამშრომელი. ცნობილი მთარგმნელი. 126, 160, 167, 174, 178, 180, 204. 205.
- ხტაროხელსკი—ქუთაისის გუბერნატორი 1905 წ. ლიბერალ-დემოკრატი. 207, 208, 229.
- ხტრუვე პ.—მწერალ-პუბლიცისტი, ყრფ. ლეგალური მარქსისტი, შემდგომ კადეტთა პარტიის თვალსაჩინო წევრი. ემიგრაციაშია. 181, 182, 202.
- ხურგულაძე პეტრე—ჟურნალისტი და პედაგოგი. ჟურნალ „ერის“ რედაქტორი 1908—10 წ. ნაციონალ-დემოკრატი. გარდ. ემიგრაციაში 1932 წ. 81, 189, 192.

უ

- უმიკაშვილი პეტრე (1938—1904), მწერალი, „დროების“, „ივერიისა“ და „მოამბის“ თანამშრომელი. 118, 119.

ფ

- ფანცხავა რომანოზ (ხომელი)—მწერალი და კრიტიკოსი, „კვალის“ თანამშრომელი. გარდ. 1929 წ. 18.
- ფანცხავა იაკობ—პუბლიცისტი. ამჟამად კომპარტიის წევრი. 286.
- ფალიაშვილი ჯაქარია—კომპოზიტორი, გარდაიცვალა 1933 წ. 289.
- ფირცხალავა ხამონ (ფხვედ. ხიტყვა, კალაში)—პუბლიცისტი, სოც.-დემ. პარტიის ლიდერთაგანი. ემიგრაციაშია. 135, 136, 139, 157, 174, 191, 201, 213, 217, 237, 261, 269, 270, 273, 284.
- ფურცელაძე ანტონ (1836—1913)—ბელეტრისტი და პუბლიცისტი. 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 201, 285.

ძ

- ძავთარაძე ქაიხოსრო (ფხვედ. ქაქუჩელა)—გაზ. „ცნობის ფურცლის“, „სახალხო საქმისა“ და სხვ. თანამშრომელი. 135.
- ძელბაქიანი ბესო (იულო)—მეშა-დურგალი. 1913 წ. დაპატიმრების შემდეგ გადასახლებულ იქნა კავკასიის საზღვრებიდან. 281, 284.
- ძიქოძე გერონტი—მწერალ-პუბლიცისტი, „დროების“, „სახალხო საქმის“, მერე „საქართველოს“ თანამშრომელი. მთარგმნელი. 273.
- ძორქაშვილი შარამა—გიორგი ზდანოვიჩის (ნახ. ეს სიტყვა) დედა.

ღ

- ღლონტი ხარლამბი—პედაგოგი. 201, 207, 238, 339.
- ღლონტი თედო—ჟურნალისტი. ამჟამად კომპარტიაშია. 281.
- ღლობერიძე ნიკო (გარდ. 1916 წ.) მრეწველი და მოღვაწე. 154, 174, 179

წერეთელი გიორგი (1842—1900)—ცნობილი ბელეტრისტი. გაზ. „დროების“ დაზარსებელი (1866 წ.), „კრებულის“, „კვალის“ რედაქტორი. 75, 85, 108, 116, 260.

წერეთელი მიხეილ (ფსევდ. Báton)—ცნობილი ანარქისტი და პუბლიცისტი, ფნათმეცნიერი, ქართულ ჟურნალ-გაზეთების თანამშრომელი. ამჟამად ემიგრანტი. 181, 243, 255, 236, 237.

წერეთელი ირაკლი (კაკი)—ცნობილი სოციალ-დემოკრატი. ემიგრანტი. 252.

ბ

ბავჭავაძე ილია (1837—1907)—ცნობილი პოეტი და პუბლიცისტი. „ივერიის“ დამასრსებელი და რედაქტორი. მოკლეს 1907 წ. 3, 71, 72, 75, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 116, 119, 132, 134, 149, 152, 153, 196, 231, 235, 252, 254, 260.

ბავჭავაძე თლა (გარდ. 1928 წ.)—გურამიშვილის ასული, ილია ბავჭავაძის მეუღლე. 89, 256.

ბერელაშვილი სტეფანე (1859—1917)—ნაროდნიკი, ჟურნ. „იმედის“ თანამშრომელი. 131, 138.

ბუნიია ალ. (1855—190)—მწერალი და მოღვაწე. 131, 132, 152.

ბუმბაძე არისტო—ბელეტრისტი და ჟურნალისტი. 281.

ბუმბურიძე გიორგი—პედაგოგი და ჟურნალისტი. 281.

ბ

ბატხიანი ალ —ტფილისის მოურავი, რევოლუციის შემდეგ სომხ. დემოკრ. რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე. ემიგრანტი. 196, 197.

ხელთუფელიშვილი მიხეილ—„საქ. განთავისუფლების ლიგის“ თავმჯდომარე (1894 წ.), ავტორი წიგნისა „Вступление Грузии в состав Рос. Империи“. გარდაცვლილია. 4.

ხერხეულიძე ლევან—სოც.-დედ. სტუდენტი. ყუმბარა ესროლა პოლიციისტერს კვალევა 1906 წ. პოლიციამ ხმლათ აკლწა. 213.

ხიზანიშვილი (ფსევდ. ურბნელი, Plebs) (1851—1906) პუბლიცისტი და მკვლევარი. „ივერიის“ მთავარი თანამშრომელთაგანი. 83, 84, 86, 91, 92.

ხუდადოვი ნ.—ცნობილი მოღვაწე, ნაროდნიკი, ექიმი. გარდაცვლილია. 118, 124, 125, 214, 215.

ხუნდაძე სილოკან (1860—1928)—ცნობილი პედაგოგი და გრამატიკოსი. 255.

ხუნდაძე სიმონ (გარდ. 1933 წ.) პუბლიცისტი და კრიტიკოსი—მკვლევარი, სახ. უ-ტის პროფესორი. კომპარტიის წევრი. 76, 80.

ჯ

ჯაბადარი ალექსანდრე (1861—1933)—ცნობილი მოღვაწე და მესტაშხე, „ცნობის ჟურნალის“ და „მოამბის“ ოფიციალური რედაქტორი, ქართვე. ბეჭდვ. ამ-ბის დამა-რსებელი. 131, 132, 133, 134, 136, 139, 143, 152, 207, 222, 229, 229, 270, 284.

- ჯაბაური გ. დამსახურებული სცენის მოყვარე. 127.
- ჯაჯანაშვილი არჩილ (დ. 1884 წ.)—ჟურნალისტი, მწერალი, „სახალხო გაზეთის“ ფაქტიური რედაქტორი რამდენიმე წლის განმავლობაში. 273, 282, 284.
- ჯავახიშვილი ივანე (დ. 1876 წ.)—ცნობილი ისტორიკოსი, საბ. უ-ტის პროფესორი.
- ჯავახიშვილი მიხეილ (დ. 1880 წ.)—ცნობილი ბელეტრისტი. 269, 270, 217, 218.
- ჯორჯაძე არჩილ (1872—1913)—ცნობილი პუბლიცისტი, სოც.-დემ. პარტიის ლიდერი. 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 149, 151, 152, 159, 162, 163, 174, 179, 181, 182, 183, 184, 199, 204, 262, 267, 281, 282, 283.
- ჯუღელი ხევერიაწე—ცნობილი სოც.-დემოკრატი მოღვაწე, II სახ. სათათბიროს დეპუტატი. გარდ, 1910 წ.

3010 8 836.

305 2 836.

